

मनोमोहिनी

मनोमोहिनी

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૫૧૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અંગ્રી મોરિની

વિષય ૨૪૫૭:૩

અનંગમોહિની

(સચિત્ર સાંસારિક નવલકથા)

અનુવાદક, પુરુષોત્તમદાસ લલ્લુભાઈ પટેલ,
સોલના.

પ્રકાશક, વ્રજલાલ જાદવજી ડક્કર,
માંડવીની પોળ-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટસ,
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-દાલખાદેવી—મુંબાઈ ૨

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮ } મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦. { પ્રથમાવૃત્તિ
ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૧ } પ્રત ૧૦૦૦

અંશસ્વામિત્વના સર્વાધિકાર પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—શ્રી કામરૂંડ જયશીલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ જાનસાહેબે છાપ્યું.

૯૬૧૬

અનુક્રમણિકા

મુજરાતી સાહિત્ય-સંગ્રહ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	પ્રથમ ખંડ	
૧	દીનાનાથ ...	૧
૨	તારિણી રાય ...	૬
૩	શેલેન્દ્રનાથ ...	૧૮
૪	અનંગમોહિની અને મણિ ...	૨૫
૫	હારાધન રાય... ...	૩૧
૬	હારાધનની ગૃહિણી ...	૪૨
૭	શ્વસુર અને જમાઈ ...	૪૭
૮	મણિનો રોધ... ...	૬૩

દ્વિતીય ખંડ

૧	પ્રથમ દરજેન... ...	૭૩
૨	પ્રેમમાં પડ્યો... ...	૭૮
૩	જળરો ભદ્રગર ...	૮૮
૪	ધનામી મેળાવડો ...	૯૨
૫	મેણુ ચોર ? ...	૧૦૨
૬	સર્વસ્વના નાસાની વાત... ૧૦૭	
૭	પ્રેમમાં વિશ્મ ...	૧૧૦
૮	પલાયન ...	૧૧૭
૯	તપાસ ...	૧૨૪

તૃતીય ખંડ

૧	દીનાનાથની માશી ...	૧૩૩
૨	ચરનારાયણપુર ...	૧૩૬
૩	સત્યજી જય... ...	૧૫૨
૪	જલજારીની મુલાકાત ...	૧૬૬
૫	દીનાનાથનું જ્ઞાનપત્ર ...	૧૭૫
૬	વિમળાસુદરીની પ્રતિજ્ઞા ...	૧૮૧

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭	શ્વસુરગૃહમાં અનંગ ...	૧૬૫
૮	કાશીપ્રયાણ ...	૨૦૬
૯	ચરનારાયણપુરમાં ઉત્સવ ...	૨૧૭
૧૦	પુનઃ ખાત્યજ્ઞાન ...	૨૨૪
૧૧	શેલેન્દ્રનું સ્વર્ગગમન ...	૨૩૧
	અનુર્થ ખંડ	

૧	શોકની પરિસીમા ...	૨૩૮
૨	અનંગનું આગમન ...	૨૪૩
૩	વિવાહનો ઇતિહાસ ...	૨૪૭
૪	દીનાનાથની પ્રતિજ્ઞા ...	૨૫૬
૫	વિવાહ અને હર્ષ ...	૨૬૩
૬	દીનાનાથ અને જસ્ટિસ હરિદાસ ...	૨૬૮
૭	"ભાઈ રાજ છે !" ...	૨૮૧
૮	પંખિણી નાઠી ...	૨૮૭

પ્રથમ ખંડ

૧	સાહેબને ચરજ ...	૨૬૬
૨	તારિણીચરણનો ક્રોધ ...	૩૦૭
૩	હૃદની નીચે ચાંકલો !... ૩૧૫	
૪	અનંગ અને મિસ કેરી ...	૩૨૦
૫	ભૂલ સમજઈ... ...	૩૩૪
૬	પિતા અને પુત્ર ...	૩૪૭
૭	માતા અને પુત્ર ...	૩૬૦
૮	એક માર્ગનાં મુસાફર ...	૩૬૮
૯	પુનરાગમન ...	૩૭૨
૧૦	મુધીરના સ્વપ્નનો ભંગ ...	૩૭૬
	પરિશિષ્ટ ...	૩૮૦

“Who never ate his bread in sorrow;
 Who never spent the midnight hours.
 Weeping and waiting for the morrow,
 He knows ye not, ye heavenly powers.”

—Goethe, translated by Carlyle.

“I now see that sorrow, being the supreme-
 emotion of which man is capable, is at once the
 type and test of all great art.” —*De Profundis*.

પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત નવલકથા સુવિખ્યાત બંગાળી નવલકથાકાર
 શ્રીયુત યતીન્દ્રમોહન સિંહ કવિરંજન પ્રણીત ‘અનુપમા’
 નામક નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા એટલી બધી
 ઉત્તમ, રસિક, જ્ઞાનોત્તેજક અને મનોરંજક છે કે ડૉક્ટર
 રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેમ જ અન્યાન્ય મહાવિદ્વાનોએ તેની
 મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. મોડર્ન રિવ્યુ (Modern Review)
 જેલું સુવિખ્યાત માસિકપત્ર પ્રસ્તુત નવલકથા માટે પોતાનો
 અભિપ્રાય પ્રકટ કરતાં શ્રીયુત સિંહ મહોદયની લેખનશક્તિ
 સંબંધી લખે છે કે, ‘Those who love to retain all
 that is best and noblest in Hindu society cannot
 do better than go to the author for inspiration.’
 આ વાક્યો ઉપરથી જ શ્રીયુત સિંહ મહોદયની આ નવલ-
 કથાની ઉત્તમતા સપ્રમાણ સાબિત થતી હોવાથી તત્સંબંધી
 વિશેષ ઠાંઠ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

કમ્પ્યુટી કલેક્ટર જેવા માનનીય હોદ્દા ઉપર હોવા છતાં શ્રીયુત સિંહ મહાશય પોતાનો અવકાશનો સમય સાહિત્ય સેવામાં પસાર કરે છે તથા તેઓ એક વિદ્વાન અંથકાર તરીકે સમસ્ત બંગાળામાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે. પ્રસ્તુત નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી તેને છપાવવાની અનુમતિ જ્યારે તેમની પાસે માગવામાં આવી ત્યારે તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુમતિ આપી છે અને તેથી આ સ્થળે એમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

આ નવલકથાના અનુવાદક શ્રીયુત પુરુષોત્તમદાસ લલ્લુભાઈ પટેલ ‘અનુપકુમારી’ ‘પ્રભાવતી’ વગેરે પુસ્તકોના લેખક તરીકે જાણીતા છે. તેઓ વયોવૃદ્ધ અને સાધન-સંપન્ન હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યની જે સેવા બજાવે છે તે ઘણા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેમણે આ અનુવાદ ઘણા વખત ઉપર કરી આપ્યો હતો; પરંતુ તે અનેક કારણોને લીધે હમણાં વાંચકબંધુઓને સાદર સમર્પણ કરી શકાય છે. અત્રે મહારા એ વડિલતુલ્ય વયોવૃદ્ધ સ્નેહીનો પણ હું કૃતજ્ઞહૃદયે આભાર માનું છું.

આ અનુવાદને હું પોતે પણ તપાસી ગયો છું તથા ઘણે સ્થળે આવશ્યક સુધારો વધારો કર્યો છે; છતાં ખૂંટોની ઘણી ભૂલો રહી ગયેલી છે. એ ભૂલો નૂતન આવૃત્તિ પ્રસંગે સંશોધિત કરવામાં આવશે.

માંડવીની પોળ, અમદાવાદ.
તા. ૨૪ નવેમ્બર ૧૯૨૧.

} ગુર્જર સાહિત્યસેવક,
મજલિસ બહવશી ઠક્કર

એન૦ એમ૦ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ ૨.

રૂ. ૮૦૦ માં એક નાની સરખી લાયબ્રેરી બનાવી શકાય
તેવાં ચુંટી કહાડેલાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું લીસ્ટ:—

મહાભારત સંપૂર્ણ ૧૮ પર્વ	૫૦-૦	પતિવ્રતા સતિઓ (સચિત્ર)	૩-૦
સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ થી ૪	૧૨-૮	અંસીની રાણી (સચિત્ર)	૩-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય	૬-૦	ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	૩-૦
રજપૂતોની રંગભૂમિ (સચિત્ર)	૨-૮	ભર્યાકૃત મીલ એન્જીન બો-	
પંજાબ રહસ્ય (સચિત્ર)	૨-૦	ઇલર અને ગીયરીંગ	૨૦-૦
અંસરીબાલા	૩-૦	ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	૫-૦
મરૂભૂમિની મોહિની	૨-૦	પૉકેટ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી	૨-૮
ભુવનમોહિની (સચિત્ર)	૨-૪	વહુને શીખામણ	૧-૮
અમર ચારત્ર ભા. ૧-૨-૩	૬-૮	શ્રીરામમહાલ યાને દોલત	
નીલમ માણેક ભા. ૧ થી ૮	૧૨-૦	નવલકથા	૩-૦
મધુરી ભા. ૧-૨ (ચચિત્ર)	૪-૦	ખુબસુરત મક્કાર	૨-૮
વૈદક વિજ્ઞાન ચક્ર વૉશ્યુ-		કામદાનો શિક્ષક	૧૫-૦
મ્સ ૧-૨	૧૫-૦	ગુજરાતી અરેબીયન નાઇટ્સ	૭-૦
સંખ્યા અથવા મરાઠી રા.		વાસ્તિકી રામાયણ	૭-૦
બ્યનો સુધારિત.	૬-૦	કથા સરિત્સાગર વૉશ્યુમ્સ ૧-૨-૬-૦	
સેફ જાપાનીઝ ટીચર	૨-૦	પ્રેક્ટીકલ એસ્ટ્રોલોજી	
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	૨-૦	(હોમીયારકુલ)	૩-૮

મહાગણિત	૧-૦
તેજપ્રભા (નવલકથા)	૨-૦
કરજીવેલો	૨-૦
નવી જીંદગી	૨-૮
ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ	૩-૦
વનસ્પતિશાસ્ત્ર	૧૦-૮
બેરિસ્ટરની બેરી	૨-૮
સંસારદર્શન (સચિત્ર)	૩-૦
માનવશાસ્ત્ર અથવા મરતક	
વિદ્યા અને મુખ સામુદ્રિક	
શાસ્ત્ર	૬-૦
પ્રેકટીકલ સાઇકોલોજી (હોમી- યાર ફૂત)	૩-૮
ગુણસીકૃત રામાયણ મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર	૧૦-૦
મુખલક્ષણ શાસ્ત્ર	૨-૪
બહાદુર કલો અને અનાથ તારા	૨-૦
બહાદુર કલો અને પ્રમાદસુંદરી	૨-૦
કાવ્યમાધુર્ય	૨-૮
સ્ત્રીઓની મહત્તા	૨-૦
મણી અને મોહન	૨-૮
ચોમ વસ્ત્રીક મહારામાયણ	
વૉલ્યુમ્સ ૧-૨	૧૦-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર	૧૦-૮
વિવેકાનંદ વિચારમાળા	
વૉલ્યુમ્સ ૧ થી ૫	૧૩-૮

અનંગભદ્રા વલ્લભીપુરનો	
વિનાશ	૬-૮
લાલા લજપતરાય	૧-૮
ચાલુક્યનન્દિની અથવા ચમ્પ	
અને સુંહધી	૨-૮
બેટનો બળવો અથવા રાજબા	
રણસુંદરી	૨-૦
ભારતલોક કથા ભા. ૧ થી ૮ ૧૮-૦	
શંકરાનંદી ભગવદ્ગીતા	૩-૦
ગુજરાતી પીલ્લનકોડ	૧૨-૦
સ્ત્રીશાસ્ત્ર	૩-૮
વિશુદ્ધ પ્રેમ જ્યોતિ યાને	
વિલાસી રમણી	૧-૦
કીન્ડરગાર્ટન	૩-૮
નિરંજની અથવા વરધેલી	
વનિતા	૨-૮
અનંગવિષ (સચિત્ર નવલકથા)	૩-૦
વેરની વસુલાત	૩-૮
નવલ અંધાવલી ભાગ ૧ ભો. ૨-૮	
નવલ અંધાવલી ભાગ ૨ ભો. ૨-૮	
નવલ અંધાવલી ભાગ ત્રીજો. ૨-૮	
રોનકમહાલ	૨-૮
કૃષ્ણચરિત્ર	૧-૮
પોરટુગીઝ ભાષાનો ભોમિયો	૨-૮

ચેસ્ટરશીફ્ડનો પુત્ર પ્રતિ ઉપદેશ	૧-૮
ભોજ અને કવિ કાલિદાસ	૪-૦
હીંદુસ્તાનના દેવો	૪-૮
રતન દોળનું રમખાણ	૨-૮
કાબ્ય દોહન ૧, ૨, ૩, ૬, ૭, ૮, ૨૩-૦	
નર્મ કવિતા	૫-૦
સુકન્યા સાવિત્રી (નાટક)	૧-૮
દુનિયા કે દોળખ	૩-૦
જીવનું દોળખ	૨-૮
મોતીના પડદા સંગ્રહ	૪-૦
પૃથુરાજ ચૌહાણ અને ચંદ-	
બરદાષ્ટ (સચિત્ર)	૩-૦
વિવિધ સુખાભાસ	૩-૦
જ્યોતિષ કલ્પતરૂ વૅશ્યુ-	
મ્સ ૧-૨	૭-૦
જાતક પારિજાત	૫-૦
જ્ઞાન ચિંતામણી	૨-૮
મોક્ષમંદિર	૩-૦
સ્ટેન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી	
ડીક્ષનેરી	૨૫-૦
તત્વાનુસંધાન મૂળ તથા	
ગુજરાતી ભાષાંતર	૩-૦
સંગીત રામાયણ	૩-૦
શ્રીમાન મુરારીશ અથવા રસ-	
મંગા રસતલાવડી	૨-૦

અનંગમોહિની	૩-૮
ચન્નુવેદી આન્હિક સુત્રાવલી	૩-૦
પ્રવીણસાગર સદીક મોટા	
સચિત્ર અસલી	૧૨-૦
પુરુષશાસ્ત્ર	૩-૮
મુર્તિની આખનો હીરો	૧-૦
મુક્તીલ આસાન	૩-૦
પ્રપંચભળ (નવલકથા)	૧-૮
શરીર અને વૈદકશાસ્ત્ર	૧૨-૦
કાટન કાર્ડિંગ અને સ્પીનીંગ	૧૦-૦
ગંધાતો ગુલાબ (નોવેલ)	૩-૦
બાળકની માવજત અને	
સુત્રાવડ	૨-૮
બ્રહ્મસુત્ર શાંકર ભાષ્ય	
વૅ. ૧-૨	૧૧-૦
કવિતા અને સાહિત્ય	૩-૮
પૃથુકુમાર (સચિત્ર)	૨-૮
ટોડ રાજસ્થાન	૧૦-૦
ગુલામગીરીનો ગજબ	૨-૦
મંદારિકા અથવા મદ્યેલી	
મનોરમા	૩-૮
સંજેગનો ભોગ (સચિત્ર)	૩-૦
ગુજરાતી મરીરીઆ મેડીકા	૭-૦
મહારાજ પ્રતાપાદિત	૨-૦

નેપોલીયન બોનાપાર્ટનું જીવનચરિત્ર	૨-૮
આત્મપુરાણ	૮-૦
વિષ્ણુપુરાણ	૩-૮
શ્રીમતિ વિજયા	૩-૦
જાત મહેનત	૬-૦
શેરભોજ હોમ્સનાં સાહસ કર્મો	૧-૦
મુદત નવાબો—સેહતાનનો હવાબો	૨-૮
શેર સોદા અને શેર બજાર	૩-૮
સંગીતમંજરી	૧-૮
મનોરમા (હીંદુ સંસારી વાર્તા)	૧-૮
સફેદ ઠંઠ	૨-૮
મા સગી કે સાવકી ?	૧-૪
કમળાના પત્રો	૨-૦
ઢાંચી વીસ વાર્તાઓ	૨-૦
બાપુ અરવિંદ ધોષનું તત્વગાન	૨-૮
બાળ સહબોધ વાર્તા શતક	૧-૮
સ્નેહસદન	૧-૦

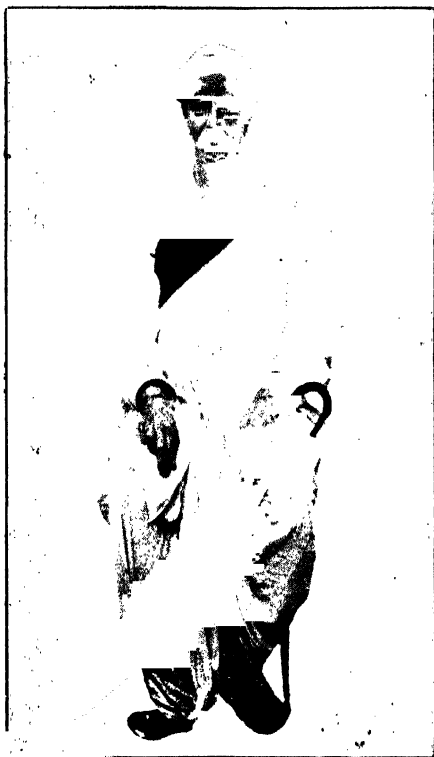
શિશું સહબોધ માળા ભાગ ૧-૨-૩	૧-૪
નવલ નવરંગી	૪-૮
લાલમ લાલ યાને સુરતી શેલાણી	૧-૮
શ્રીધર્મગીતા	૨-૮
કૈલાસ માનસ સરોવર દર્શન	૨-૮
એકસેલસીયર મુઝીક ગાઇડ	૨-૮
મેવાડની સંઘ્યા અથવા પ્રેમની આહુતી	૨-૮
તકલ્લી તાજ	૩-૮
હારમોનિયમ શિક્ષક	૩-૦
સંગીત પ્રવેશિકા	૨-૦
વહેમી વનિતા	૨-૮
ડૂમતું વહાણ	૪-૦
ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ	૦-૧૦
ગુજરાતી અંગ્રેજી કહેવતો	૦-૧૨
નંદશંકરનું જીવનચરિત્ર	૧-૮
ઉપાકાન્ત	૨-૦
ભાઈશંકર ગ્રંથમાલા	૩-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ ૨

અર્પણપત્ર

સ્વગેસ્થ કેવળરામ લાલચંદ ઠાડીયા

જન્મ સંવત ૧૮૧૭ ના

અવસાન સંવત ૧૯૭૭ ના

પોષ સુદ ૧૩

માગસર સુદ ૩

ૐતત્સત્પરમાત્મનેનમઃ

અનંગમોહિની

પ્રથમખંડ

પ્રકરણ ૧ લું

દીનાનાથ

કલકતાના કિતર ભાગમાં રહુ હવાલદારના મહોદ્ધામાં દીનાનાથ રાયની હવેલી હતી. એક દિવસે ક્ષાત્રગુન માસની પાછલી રાત્રે એ હવેલીના બીજા મજલાના ઓરડામાંથી રોગથી પીડાતી એક રોગિણીને આર્તનાદ સંભળાતો હતો. તે વખતે રાત્રિ વીતિ જવા આવી હતી. પ્રથમ મીલોનાં લુંગણાંના બંસીના જેવા અવાજથી અને પછી પક્ષી-ઓના કલરવથી શહેર ભરત થયું હતું. રોગિણીના ઓરડાનાં બારણાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં. ઓરડો ખૂબ વિશાળ હતો, તેની અંદર ગોઠવવામાં આવેલો મૂલ્યવાન સરસામાન ગૃહસ્વામીની પુષ્કળ સંપત્તિ અને વિભવનો પરિચય કરાવતો હતો. ઓરડાના એક ખુણામાં પલંગ ઉપર એક ચૌદ વર્ષની બાળિકા સૂઈ રહી હતી. આ બાળિકા દીનાનાથની કન્યા અનંગમોહિની હતી. શ્રીખગ્ગતુના તાપથી કરમાઈ ગયેલી કુસુમખંજરીની માફક તેનું મુખ તાવલી ગરમીથી મલિન થઈ ગયું હતું. આજ-કાલ કરતાં છ દિવસથી તેને તાવ લાગુ પડ્યો હતો; પરંતુ મઠ કાલની

સંધ્યા પછીથી તાવનું જોર વધ્યા કરતું હતું. જ્વરની વેદનાથી તે રાત્રે એક ઘડી પણ ઊંઘી શકતી નહોતી. આખી રાત્રિ તે બેચેનીમાં વીતાડતી હતી. તેની માતા વિમળાસુંદરી તેની પાસે બેસી સમસ્ત રાત્રિ પંખો હલાવતી હતી અને કપાળ ઉપર તેમજ માથા ઉપર આધસ બેગ ફેરવતી હતી. પ્રભાતકાળે અનંગમોહિનીને એકદમ તંદ્રા આવી હતી.

દીનાનાથ પાસેના ખંડમાં સૂતો હતો. તે વારંવાર ઉઠી ઉઠીને કન્યાની ખબર જોઈ જતો હતો. હમણાં ફરીથી આવીને પુત્રીની બગલમાં થર્મોમીટર મૂકીને તે જ્વરની પરીક્ષા કરતો હતો.

દીનાનાથ ઠીંગણો હોઇ તેનો વર્ણુ ઉજ્જવલ ગૌરવર્ણુ હતો. શરીરે કૃશ હોવા છતાં દુર્બળ નહોતો. માથાના અને મુછોના વાળમાં કેટલાક રૂપેરી વાળ દેખાતા હતા. કેટલાક દાંત પડી જવાથી ગાલની બંને બાજુએ બેસી ગઇ હતી. તે ઉતાવળથી બોલવા જતો ત્યારે દાંત પડી ગયેલા હોવાથી તેનાથી અસ્પષ્ટ બોલી જવાતું હતું. તે એક સ્થળે સ્થિર મનથી બેસી શકતો નહિ; મતલબ કે તેને વારંવાર ટેલવાની ટેવ પડી ગઇ હતી.

કન્યાની બગલમાં જ્વરમાપક્યંત્ર મૂકીને તે ધરની અંદર ટેલતો હતો. ટેલતાં ટેલતાં એક બારી પાસે જઇ તે બોલ્યો—“બહેન! આ બારી ઉઘાડી નાખું કે? બારી ઉઘાડવાથી પ્રભાતનો શીતળ વાયુ આવશે.”

અનંગમોહિનીએ આંખનો ઇશારો કરી જણાવ્યું કે તેને બોલતાં વેદના થાય છે. દીનાનાથ બારી ઉઘાડી તેની પાસે આવી ઉભો અને જ્વરમાપક્યંત્ર હાથમાં લઇ બોલ્યો—“જ્વર હજી પણ બહુ છે, ૧૦૫ ડિગ્રી છે. માથું પણ ઘણું ગરમ થઇ ગયું છે!”

અનંગ બોલી—“ ઓહ! બહુ માથું દુઃખે છે. ઉઃ-ઉઃ-માથા ઉપર બરફ મૂકો, બાપા! ”

“ બરફ તો હવે નથી, ગળી ગયો છે. ઠીક, હું હમણું જ બરફ મંગાવું છું. ”

આમ કહી દીનાનાથે ઘરની બહાર જઈ “ મણિ, મણિ ” કહીને છોકરાને બોલાવ્યો. મણિ પાસે આવ્યો એટલે કહ્યું—“ ઝડપથી એક માણસને બરફ આણવા મોકલ અને ડૉક્ટરને ખબર આપ કે, તે પ્રથમ અહીં આવે. ”

મણિ ચોવીસ વર્ષની ઉંમરનો એક યુવક હતો. ચહેરા બાપના જેવો ઉબવળ ગૌરવર્ણનો હતો, પથુ ખુબ લાંબો હતો. બોચી ઉપરના વાળ કાઢી નખાવેલા હતા; પરંતુ મુછો મુંડી નખાવી નહોતી. કપાળ ઉપર વાંકા વળી ગયેલા વાળનાં જીલ્લાં રાખ્યાં હતાં. તે બોલ્યો—
“ ઠીક, હું હમણું જ બરફ લાવવા માણસ મોકલું છું; પરંતુ ડૉક્ટર તો આઠ વાગતાં પહેલાં આવી શકશે નહિ. આઠ વાગતાં સુધી ધર આગળ બેસી રોગીની તબિયત તપાસે છે. પછી બહાર નીકળે છે. સાડા આઠ વાગ્યા પહેલાં તેઓ આવી શકશે નહિ. ”

દીનાનાથ બવાં ચઢાવી બોલ્યો—“ સાડા આઠે ડૉક્ટર આવશે તો આપણ મંગાવતાં દશ વાગી જશે. એ દરમ્યાન ખીજા કોઈને બોલાવી બતાવી શકાય તો ઠીક. ”

“ આપણા સુધીરને બોલાવીશું ? ડૉક્ટર આવે ત્યાં સુધીમાં સુધીર આવીને તપાસી જુએ તો કેમ ? ”

“ ઉત્તમ, બોલાવ ત્યારે સુધીરને અને બરફ આણવા સાર માણસ મોકલ. તાવનાં ચિહ્ન આજે સારાં જણાતાં નથી. ”

સુધીરકુમાર દીનાનાથના પાડોશી હારાધન રાયનો પુત્ર હોઈ આ

વખતે મેડિકલ કૉલેજમાં 'એમ. બી.' ની પરીક્ષા આપી આવ્યો હતો. હારાધનનું ઘર દીનાનાથની હવેલીની એક ગલીમાં સ્થાપિત હતું. બાળ્યે આવેલું હતું. ઘણા દિવસથી એ બંને જણના પરિવારને અસ્પર્શ અંધુભાવ ચાલતો આવતો હતો. એ વર્ષ પહેલાં સુધીરની સાથે અનંગના વિવાહની વાત નીકળી હતી; પરંતુ સુધીર મેડિકલ કૉલેજની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ ન કરે ત્યાં સુધી તેનો વિવાહ કરવા હારાધન સંમત નહોતો. દીનાનાથ એટલા બધા દિવસ સુધી રાહ જોવાને રાજ નહોતો; તાત્પર્ય કે અનંગનો બીજો જગાએ વિવાહ થયો હતો.

દીનાનાથ હાથ મ્હોં ધોઈ રોગીની પાસે આવી હુકકો હાથમાં પકડી બેઠો. વિમળાસુંદરી જગી હસીને આંખો ચોળતાં ચોળતાં બોલીઃ “હમણાં કેમ જણાય છે?”

દીનાનાથ પુત્રીને શરીરે ફરી હાથ ફેરવી બોલ્યોઃ—“તારા ઘણા આવ્યો છે. ૧૦૫ ડિગ્રી છે. માથા ઉપર પાણીનું પોતું મૂકો. બરફ લેવા માણસ ગયો છે.”

“ના! મ્હને બિસ્કુલ ઉધ આવી નથી. આખી રાત કેવળ આળોટી છું.”

“બહેન! માથું દયાવું? બીંજવેલું પોતું મૂકું?”

એમ બોલી વિમળાસુંદરીએ અનંગના કપાળે યુડિક્સોન મિશ્રિત શીતલ જળવાળું પોતું મૂક્યું.

દીનાનાથે હસી હુકકો બાળ્યે મૂકી ઘરની અંદર ટેલતાં ટેલતાં ગૃહિણીને કહ્યું—“મણિ સુધીરને બોલાવવાં ગયો છે. હું અહીં આં છું. તું જા, હાથ મ્હોં ધોઈ આવ; એક દાસીને પંખો નાખવા મોકલ.”

વિમળાએ જઈને એક દાસીને મોકલી દીધી. તે આવીને પંખો હલાવવા લાગી.

દીનાનાથની વાતથી મહાજન શર્માતાં શર્માતાં રોગીની પાસે
આવી ઉભો અને ખીસ્સામાંથી ઘડીઆળ કાઢી નાડી પરીક્ષા
કરવા લાગ્યો.

આ સમયે મણિએ દાર પાસે આવી કહ્યું:-“ બાપા ! સુધીર-ચંદ્ર આવ્યા છે; પરંતુ અંદર આવવા આનાકાતી કરે છે-એ જરા સર્માય છે.”

દીનાનાથ બહાર નીકળી બોલ્યો:-“ કેમ સુધીર ! શું છે ? તું મહારા મણિ જોવો છે. સર્માવાનું શું કારણ છે ? આવ, અંદર આવ.”

એમ બોલી પોતે સુધીરનો હાથ પકડી તેને ઘરની અંદર રાગીની પથારી પાસે તાણીને બેઠા બાથો. અનંગે સુધીરને આવેલો જોઈને વસ્ત્રના પાલવથી મ્હોં ઢાંકી દીધું.

સુધીર ઉજવળ શ્યામ વર્ણનો મધ્યમાકૃતિનો યુવક હતો. દાઢી મુઠ મુઠાવી નાખેલી હોવા છતાં કપાળના મધ્ય ભાગમાં વાંદા વળેલા વાળનાં ગુદ્ધાં દેખાતાં હતાં. દીનાનાથની વાતથી સહજ સર્માતાં સર્માતાં રાગીની પાસે આવી ઉભો અને ખીરસામાંથી ઘડીઆળ કાઢી નાડીપરીક્ષા કરવા લાગ્યો. નાડી જોઈને તેણે કહ્યું:-“ સર્મા-મેટર મૂક્યું હતું ? ”

દીનાનાથ બોલ્યો:-“ હા, હમણાં જ મૂક્યું હતું; ખીજ વખત મૂકી જેવું છે ? ”

સુધીરે સર્મામેટર દીનાનાથના હાથમાં આપ્યું જે તેણે અનંગની બગલમાં મૂક્યું. સુધીર ઘડીઆળ તરફ જોઈ રહ્યો. પાંચ મિનીટ પછી જોયું તો જવર ૬૦૫ દિગ્રી જણાયો.

સુધીરે રાગીની આંખો જોવાનો વિચાર દર્શાવ્યો; પણ અનંગે મ્હોં ઉપરનું કપડું ખેસેડયું નહિ. દીનાનાથે કહ્યું:-“ બહેન અનંગ ! મ્હોં ઉઘાડ. સર્માય છે કેમ ? આ સુધીરની સાથે તો તું ઘણો વખત રમી છું. એની આટલી બધી સર્મ શામાટે રાખે છે ? ”

પરંતુ અનંગમોહિનીએ એ વાત કોઈ રીતે ગણકારી નહિ. છેવટે

દીનાનાથ બોલ્યો—“ભાઈ સુધીર ! તું જ આ શર્માનું મૂળ છે. જો તું શર્માનો ન હોત તો અનંગ પણ શર્માત નહિ.”

સુધીર સહજ હસ્યો અને પોતાની વર્તણૂક ઢાંકવા બોલ્યો—
“રહો, આંખ જોવાની કાંઈ જરૂર નથી; આંખ લાલ તો નથી ને ?”

દીનાનાથ બોલ્યો—“ના, લાલ થઈ નથી.”

“સત્રે લવરી કરે છે ?”

“કોઈ કોઈ વખત.”

“ઠીક, હું પણ એમ જ ધારું છું. નાડીની સ્થિતિ જોતાં ડિલિ. સ્થિત થઈ જવાનો મહત્ત્વ ધણો મંભવ લાગે છે. માથા ઉપર વારં-વાર આપસબેગ મૂક્યા કરજો.”

આ વખતે વિમળાસુંદરી અનંગના પેટ ઉપર હાથ ફેરવી કહેવા લાગી—“પેટ દાખી જોવાથી કાંઈ કલ કલ અવાજ થાય છે.”

એ વાત સાંભળી સુધીર ખહાર જવા લાગ્યો. દીનાનાથ પણ તેની સાથે સાથે ખહાર નિકળ્યો. સુધીર નીચેના બેઠકખાનામાં બેસી બોલ્યો—“જવરની સ્થિતિ મહત્ત્વ સારી લાગતી નથી. ટાઇફાઇડ (જવરવિકાર) વખતે થઈ જાય !”

દીનાનાથ ઘણી ધાસ્તીમાં પડી બોલ્યો—“શું કહ્યું ?—ટાઇફાઇડ ? ભાઈ ! તું ખરાબર તપાસ કરી જો હોય તે કહે.”

સુધીર સહજ અપ્રસન્ન થઈ બોલ્યો—“પરંતુ મય રાખવાનું કારણ નથી. ટાઇફાઇડ શીવર હોવાથી કેસ ખરાબ થઈ જાય એમ નથી. થોડો સમય પસાર થયા પછી પરિણામનો વિચાર કરી શકાશે.”

દીનાનાથનો એક પુત્ર ટાઇફાઇડ જવરથી મરી ગયો હતો. તે માઠ નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો—“ભાઈ સુધીર ! હવે કાંઈ ઉપાય ?” આ

શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેની આંખોમાંથી બે ચાર અશ્રુબિંદુ સરી પડ્યાં.

સુધીરે ગંભીરભાવથી કહ્યું:--“આપને આટલો બધો ભય કેમ લાગે છે? વખતે મ્હારી ભૂલ પણ થતી હોય. ડૉક્ટર બસુના એક વાર આવી ગયા પછી બેઠશું. તેમના આવ્યા પછી ફરીથી હું એક વાર આવીશ.”

આમ કહી સુધીરે ઉતાવળથી ચાલ્યો ગયો. દીનાનાથ પણ આંખો લુંછી પોતાની ગાડીમાં બેસી ડૉક્ટરના ઘર તરફ ગયો.

આઠ વાગ્યા પછી ડૉક્ટર બસુ દીનાનાથની સાથે આવ્યો અને રોગીના ઓરડામાં દાખલ થયો.

કલકત્તાના કોઇ કોઇ પ્રખ્યાત મૉટરવિહારી ડૉક્ટર રોગીને બેઠને એ મૉટરગાડીની પેડે ત્વરાથી જમણે હાથે ત્રણ ચાળા (gesture) કરે છે. પ્રથમ નાડી પરીક્ષા માટે જમણો હાથ પકડવો, બીજું એક કાગળના કકડા ઉપર ઔષધની ચાદી લખવી, ત્રીજું વિઝિટ લેવા માટે હાથ લાંબાવવો. આમ છતાં ડૉક્ટર બસુ એવી પ્રકૃતિનો નહોતો. તેણે રોગીની પાસે પંદર મિનિટ સૂધી બેસી તેને સારી રીતે તપાસી રોગની ચિકિત્સા કરી. એ દરમ્યાન સુધીર પણ આવી પહોંચ્યો, દીનાનાથે ડૉક્ટર બસુ સાથે સુધીરની ઓળખ અને મુલાકાત કરાવી. છેવટે ડૉ. બસુ બોલ્યો:--“ચાલો, હવે નીચે જઇને પ્રિસ્ક્રિપ્શન (વ્યવસ્થા) લખીશ.”

દીનાનાથ ડૉક્ટર સાથે નીચેના બેઠકખાનામાં ગયો તથા ઘણી બાકુળતાથી પૂછવા લાગ્યો:--“સાહેબ! કેમ લાગે છે?”

ડૉ. બસુ રૂબાલથી હાથ સાફ કરતાં કરતાં બોલ્યો:--“જવર તો બે કે ટાઇફાઇડ છે; પણ હજી કેસ બગડ્યો નથી.”

દીનાનાથે અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ મુદ્દા કહ્યું:--“અમારો સુધીર પણ

એમ જ કહેતો હતો. એ જ ટાઇફાઇડ પાછો આગળ આવ્યો. હવે ઉપાય ? ”

ડૉ. ખસુ બોલ્યો:—“ આપ આમ ગમરાશો નહિ. ટાઇફાઇડ ત્રણા લોકને આવે છે તેમ જ હમણાં તેનો ઉપદ્રવ પણ ચાલે છે.”

પરંતુ ડૉક્ટરની એ વાત તરફ કાન ન દેતાં દીનાનાથ આંબો-માંથી આંસુ ટપકાવવા લાગ્યો. ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ આપ આવી રીતે ગમરાઇ જશો તો રોગીને મુશ્કેલીથી આરામ થશે. હજી રોગ અ-સાધ્ય થયો નથી.”

દીનાનાથે આંખમાં આવેલાં ઝળઝળાં લુંછી નાખતાં કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે, આપ ઔપધની વ્યવસ્થા કરો.”

ડૉ. ખસુ વ્યવસ્થાપત્ર લખવા લાગ્યો. સુધીર વાંકો વળીને તે જોવા લાગ્યો. ડૉક્ટરે લખી રહ્યા પછી દીનાનાથના હાથમાં વ્યવસ્થા-પત્ર આપી કહ્યું:—“ ત્વરાથી આ દવા મંગાવો અને માથા ઉપર અવાર નવાર આધસભેગ મૂકતા રહો. પથ્ય જે પ્રમાણે ચાલે છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખો.”

દીનાનાથે ડૉક્ટરના હાથમાંથી એ કાગળ લીધો અને ડૉક્ટરની સાથે સાથે જઇ તેના હાથમાં સોળ રૂપિયા મૂકી દીધા. ડૉક્ટર એ ચાર ઉપદેશની વાતો કહી ચાલ્યો ગયો.

દીનાનાથે દવા લાવવા માટે માથુસ મોકલી સુધીરને કહ્યું:—“ બાપ! તારું જ કહેવું ખરું પડ્યું.”

સુધીરે કહ્યું:—“ પરંતુ આપ ટાઇફાઇડનું નામ સાંભળી ખટું ગમરાઇ જશો નહિ. ટાઇફાઇડ એ એક સામાન્ય પ્રકારનો જ્વર વિકાર છે. એનો ભય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.”

મહેને તો બયની ધણી આજ્ઞા રહે છે. તું વારંવાર આવીને ખખર જોઈ જજે. તને હું મહારા મણિ જેવો સમજું છું. “ત્યારે શર્માવાની શી જરૂર છે?”

“હીક, હું આવીશ. ધણી સંભાળથી સારવાર કરજો.”

“હું પોતે હાજર રહી ખખર રાખીશ.” આમ બોલી દીનાનાથ ઉપર ચાલ્યો ગયો. તેણે ગૃહિણીને બીજા ઘરમાં બોલાવી રોગની અવસ્થાથી માહિતગાર કરી. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“તમે વિશેષ ગભરાશો નહિ. મા દુર્ગા સૌ સારું કરશે. જમાનતે ખખર મોકલવી જોઈએ.”

“હીક, હું હમણાં જ વહેવાળ તારિણી રાયને તાર કરું છું.” આમ કહી દીનાનાથ નીચે ઉતર્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

તારિણી રાય

હુમલીમાં ગંગાતટ ઉપર તારિણી રાયનું મકાન હતું. તારિણી રાય એક હોવા છતાં કાર્યમાં ત્રિમૂર્તિ હતા—જમીનદાર, મ્યુનિસિપલ કમિસનર અને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટના અધિકાર તેમને હતા. તેમને ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતી. પ્રથમ પુત્ર પ્રમથનાથ ગયા જીજ્ઞાનો સરકારી ડૉક્ટર હતો. તે કુટુંબસહ લાં જ રહેતો હતો. બીજો પુત્ર શૈલેન્દ્રનાથ એમ, એ, ની પરીક્ષા પાસ કરી હુમલી કોલેજમાં બી, એલ, નો અભ્યાસ કરતો હતો. શૈલેન્દ્રનાથની સાથે દીનાનાથની કન્યા અનંબોદિનીનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રીજો પુત્ર

નરેન્દ્રનાથ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો. તારિણી રામની ઓ ભવ-
તારિણી રોગને લીધે શ્વધ્યાવશ હતી. તેની બે કન્યાઓમાંથી મોટીનો
વિવાહ થયેલો હોય નહીં હતો કુમારિકા હતી.

તારિણીચરણ રામના વડિલનું વાસસ્થાન હુગલી જીલ્લાની અંદર
આવેલા પલાશપુર ગામમાં હતું. તેમના પિતા કરાલીચરણ એક પ્રમળ
પ્રતાપી જમીનદાર હતા. પિતાના મૃત્યુ પછી તારિણીચરણ ધણા
વખતથી હુગલીમાં ઘર કરી રહ્યા હતા. પુત્રોના વિદ્યાભ્યાસની સમ-
વડતા માટે તેમણે પ્રથમ આ ઠેકાણે રહેવાનો આરંભ કર્યો હતો.
ત્યાર પછી ગામમાં મેલેરીઆનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી આ સ્થાને જ રહેવું
યોગ્ય ધારી સ્થાયી નિવાસ કર્યો હતો. તેમના પિતા અનેક કામના
મુકદ્દમા લડવા સાર કોર્ટ-કચેરીએ ચડ્યા હતા; તેમાં તેમણે ધણા
પૈસા ઉઠાવી દીધા હતા અને પાછળ ધણું દેવું મૂકી ગયા હતા. એ
દેવું પતવવામાં તારિણી રામને કેટલીક જમીન વેચી દેવાની જરૂર
પડી હતી. હજી પણ તેઓ અનિયમિત ખર્ચને લીધે ઋણમુક્ત
થયા નહોતા. પ્રથમના જેવા ઠાઠમાઠમાં રહી હજી પણ વૈભવમાં
દિવસ ગુજારતા. હુગલીમાં તેમનાં માન મર્યાદા પણ વિશેષ હતાં.
વિશેષમાં સાહેબને યંગલે વારંવાર જઈ કોઈ હોદ્દો-પદવી મેળવવામાં
જીંદગી ગુજારવાનું વ્રત તેમણે મહથ્થુ કર્યું હતું. પંદર વર્ષથી તેઓ
ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ હોય દસ વર્ષથી મ્યુનિસિપલ કમિશનરનું કામ
કરતા હતા. તેમણે અસાધારણ સૌજન્યથી ધણા કલેક્ટર કમિશનરને
આધીન કર્યા હતા; પરંતુ તેમનો એક પણ મનોરથ હજી સફળ થયો
નહોતો. તેઓ હમ્મેશાં વિચારમસ્ત રહેતા. આટલા દિવસ વગર
પગારે સરકારી કામ કર્યું પણ તેમના બાગ્યમાં હજી સુધી 'રામ બહા-
દુર' નો ખિતાબ જોડાયો નહોતો. આ તેમને માટે ધણા અશ્વેષ-

સનેા વિષય હતો; પણ હજી તેમણે તદ્દન નિરાશ થઇ એ વિષયની કલ્પના છોડી દીધી નહોતી.

એક દિવસે સંધ્યાકાળે તારિણી રાય પોતાના કેટલાક અંગત મિત્રો સાથે પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠા હતા. બેઠકખાનામાં જમીન પર જળમ તકીઆ ઝિછાવેલા હતા. તારિણી રાયના ઉજવળ સ્થાનવર્ણુ વિરાટ દેહ આગળ તેમના પેટની શંદ એક તકીઆ મારફ શોભતી હતી. તેમની બંને બાજુની મુઠો તદ્દન સફેદ થઇ ગઇ હતી; મસ્તકનેા ધણો ભાગ વાળ વગરનેા થઇ ગયેા હતા. પાછલા ભાગ ઉપર આછા આછા ધોળા વાળના ગુચ્છા દેખાતા હતા. વાત કહેતાં કહેતાં મ્હોટેથી હસવાની તેમની ટેવ હતી. તેમનું મન સરળ અને નિર્મળ હતું; પણ બુદ્ધિ વિશેષ પ્રખર નહોતી. તેઓ એક વાર સાહેબ-સુખા સાથે વાતોને ટકારે ચઢે તો તેમના હાથથી છૂટવું બહુ કઠિન થતું. તેઓ દર રવિવારે સાહેબને બંગલે એક વાર સલામ ભરવા જતા અને તેમની ખબર અંતર પૂછી આવતા. હિંદુ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, દેવદર્શન, રાજદર્શન અને સાધુદર્શન કરવા જવું હોય તો ખાલી હાથે જવું નહિ. તારિણી રાય શાસ્ત્રનેા આ આદેશ પાળવામાં સહજ પણ પાછી પહાની કરતા નહિ. કલકત્તાના સાહેબની સાથે મુલાકાત કરવા જતા તો પણ કાંઇ ભેટ લઇ ગયા વગર રહેતા નહિ. ધણા સાહેબ લોક તેમની આવી રાજસેવા પસંદ કરતા નહિ; પણ તારિણી રાયના હાથથી એ વાત છૂટવી ધણી કઠિન હતી. વળી બ્યારે કોઇ સાહેબની અદલી થાય ત્યારે તેને જે સરસામન વેચી દેવા જેવો હોય તે સામાન ખરીદનારને શોધવાની જરૂર પડતી નહિ. તારિણી રાય એ વિષયમાં આગેવાન હતા. પોતાના ઉપયોગમાં ન આવે એવી ચીજે પણ મ્હોં મગી કિંમત આપી તેઓ ખરીદતા. તારિણી રાય ધડી વાર પછી

એક જે વસ્તુઓ રાખી બાકીની સસ્તી કિંમતે વેચી દેતા. ઘેર જે આવું તેટલો જ લાભ. તેઓ જે એક જે પસંદગીની વસ્તુઓ રાખતા તે એક ખંડમાં બધી કાળજીથી ગોઠવી રાખતા; કારણ એ સઘળી ચીજો મોટા સાહેબના સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે માનતા. બિવિધના વારસો બૂલી જાય નહિ, એટલા માટે એ સઘળી ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ઉપર તેના પહેલાંના માલિકના નામની ટિકીટ લગાવી રાખતા. સાહેબ સુખાનું આ પ્રમાણે મન સાચવવામાં વાળું ખરચ કરવું પડતું. તારિણી રાખતી વૈષયિક સ્થિતિ એટલી બધી સારી નહોતી એ વાત પૂર્વે કહેવામાં આવી છે. તેમનો વડિલ પુત્ર પ્રમથનાથ તેમને વારંવાર દ્રવ્યની મદદ કરતો, પણ તેમના બીજો પુત્ર શૈલેન્દ્રનાથ ઉપરજ તેમનો વિશેષ વિશ્વાસ હતો.

ગમે તેમ હો, તારિણી રાય હમણાં પોતાના એકપાનામાં એસી ધૂમ પાન કરતા હતા. ધૂમ પાન કરી રહ્યા પછી રસિકલાલના હાથમાં હુકાની નળી આપી કહ્યું—

“આપ ગુડ હાર્ટ સાહેબના સૌજન્યની વાત કરો છો, પણ ફ્રેંકલિન સાહેબ જેવા મિલનસાર હતા તેમના જેવા કોઇ બીજા સાહેબ જોયા નથી.”

રસિકલાલ મુખમાંથી ધુમાડો કાઢતાં બોલ્યો—“એમ કેમ?”

“એમ નહિ તો કેટલા સાહેબોએ બંગાળીને ઘેર આવી બોરાક લીધો? મહારે ઘેર ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચ છ દિવસ ફ્રેંકલિન સાહેબે બોરાક લીધો હશે.”

અન્દ્રનાથ પાન ચાવતાં ચાવતાં બોલ્યો—“આપ તેમને શું ખવડાવતા હતા?”

રસિક—મહેને લાગે છે કે સાહેબીખાણું!

તારિણી-ના; બિલ્કુલ નહિ. એ જ ખૂબી છે. હું પ્રથમ સાહેબને નિમંત્રણ કરવા ગયો હતો, તે વખતે કહ્યું હતું કે, 'સાહેબ! હું હિન્દુ છું. તેમાં વળી ચુસ્ત વૈષ્ણવ છું. ધરમાં મદનગોપાળની મૂર્તિ છે. અમે માંસ ખાતા નથી. અમારે ઘેર ચારે બાજુએ શેઠી જુઓ તો એક ટુકડો પણ મળે નહિ. હું બંગાળી રીત પ્રમાણે આપને રસોઇ જમાડીશ.' સાહેબ હસતાં હસતાં બોલ્યા, 'બહુત અગ્રા, તારિણી રાય! અમે માંસ તો રોજ ખાઈએ છીએ. તમે જે ખાતા હો તે અમને આપજો. I shall like it as a pleasant change (ખોરાકમાં કાંઈ ફેરફાર થશે તો મહેને રચિત થશે.), રસિક-ત્યારે શું ખવડાવ્યું ?

તારિણી-મચ્છી તો ખરી જ-મચ્છીના આધણનો ભાત, દાળ, કચુઅર, ચટણી એ સમગ્ર; બીજું શું? સાહેબે ખૂબ ખાધું.

ચન્દ્ર-ખાધા પછી શું બોલ્યા ?

તારિણી-ખાઈને ખુશી થયા. ઘણી તારીફ કરવા લાગ્યા. એક દિવસ ખાધા પછી સાહેબને પણ ઘણો લોભ લાગ્યો. ત્યાર પછી થોડા થોડા દિવસને અંતરે સાહેબ ખજર આપતા એટલે સમગ્રી રસોઇ તૈયાર કરાવી તેમને અંગલે હું મોકલી આપતો અને કેટલી વખત મહારે ઘેર આવીને ખાતા. સાહેબનો બટલર એક દિવસ મહેને કહેતો હતો કે 'હુજૂર! સાહેબ આપકા ધરકા ખાણા બહુત પસંદ કરતે હય.' બજરચીને સાહેબ કહેતા કે 'તારિણી રાયના ધરના જેવું ખાણું કેમ પકોવતો નથી?' બજરચી ઉત્તર આપતો, 'હુજૂર! એ સબ ખાના ઓરત લોક બનાતે હય!'

એમ બોલી તારિણીરાય બહુ હસવા લાગ્યા. ચન્દ્રનાથ મુખ-માંથી ધુમાડી કાઢતાં કાઢતાં બોલ્યો-“ પણ એવી રીતે ખાણું આપ-

વાથી આપને શો લાભ થયો ?”

તારિશ્વી—સાહેબે મ્હને ‘રાવ બહાદુરનો’ નો ખિતાબ આપવા માટે ગવર્નમેન્ટમાં રિપોર્ટ કર્યો હતો. હું પણ આ બાબતની માસની પહેલી તારીખે રાવ બહાદુર ચંદ્રશ એ વાત નિશ્ચિત હતી. મ્હારું heart (હાતી) ખૂબ week (દુર્બળ) છે. મ્હને બધા લાગ્યો કે એ શુભ સંવાદ સાંભળી મ્હારું heart (હાતી) fail (નિરપન્દ) થયે; એટલા માટે ડોક્ટર શિખરબાબુને બોલાવી રાખ્યા હતા. બાર વાગતાં સૂધીમાં ટેલિગ્રામ આવશે આવશે એમ રાહ જોઈ બેસી રહ્યો; રસ્તામાં થઈને ટેલિગ્રાફ ઓફિસનો સિપાહી જાય અને મનમાં થાય કે ‘ઓ આવ્યો!’ સિપાહીને બક્ષિસ આપવા માટે હાથમાં દશ રૂપિયાની નોટ તિજોરીમાંથી બહાર કાઢી હાથમાં રાખી મૂકી હતી. ડોક્ટર સાહેબ પણ આવીને હાજર રહ્યા હતા; પરંતુ સમજી વૃથા થયું. અંતે ન્યુસપેપરમાં જોવામાં આવ્યું કે આ જીલ્લામાંથી એક માણસ રાવ બહાદુર થયો છે—તેને કોઈ જોળખતું નથી. બીજા કોઈ નહિ પણ તેણે દવાખાનું સ્થાપવામાં પૈસા આપ્યા હતા. હવે આ સમજી દુકાનદાર જેવું થયું છે, સમજ્યા?

બોલતાં બોલતાં તારિશ્વી રાયના મુખનો રંગ બદલાયો તેમની આંખોમાંથી એક બે અશ્રુબિંદુ સરો પડ્યાં; પણ તે કોઈના જોવામાં આવ્યાં નહિ.

રસિકલાલ તેને હસાવવા બોલ્યો:—“ગમે તેમ પણ એ ડોક્ટર સાહેબને તો લાભ થયો ખરો ?”

તારિશ્વી રાય સહજ હસીને બોલ્યા—“હા, એ વાત ખરી છે. જો શુભ સમાચાર જાન્યા હોત તો શી હરકત હતી ? બધું નસીબ !”

રસિકલાલ—એ બધું નખરાંબાજ નસીબજ !

ચન્દ્રનાથ:-પરંતુ તારિણી રામ ! આ સધળી ખાલી ખિતાબ મેળવવાની માથાકૂટ નહિ કરતા આપના પુત્ર શૈલેન્દ્ર માટે એક ડેપુટી-ગિરીનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો ઘણું સારું થાત.

તારિણી રામ દુઃખિત સ્વરે બોલ્યા-“એ વાત બોલશો નહિ, ચન્દ્રનાથ ! સાહેબ બહાદુર શું મહારા એકલાના છે ? સાહેબના પોતાના હાથની લખેલી ધણી ચિઠ્ઠીઓ મહારી પાસે પડી છે; પરંતુ નસીમ વાંકું હોય તેને કાંઈ શું કરે ? મહેં શું શૈલેન્દ્રની નોકરી માટે પ્રયત્ન નથી કર્યો ? ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ હાલના છોકરાઓને તમે ઝોળખો છો ? તેઓ માખાપની વાત સાંભળતા નથી. મહારો દીકરો કહે છે કે તેને ડેપુટીગિરી કરવી નથી-તેમ કરવાથી ખીજું શું પણ પોતાના માનની હાનિ થાય ? હાલના છોકરાઓનાં મનમાં આત્મમર્્યાદાનું જ્ઞાન ઘણું પેશી ગયું છે ! મહેં શૈલેન્દ્રને ધણી વખત કહ્યું, ‘ચાલ, મહારી સાથે ચાલ,-સાહેબ પાસે લઈ જઈ ? હમણાં એ બાબત કલેક્ટર કમિસનરના હાથમાં છે.’ પરંતુ એ વાત સાંભળી તે રાજી થયો નહિ. તે માત્ર એટલું જ કહે છે, ‘નોકરી કરવી નથી.’ જો નોકરી કરવી ન હોય તો બી એ-એમ, એ, પાસ ચવાતું કારણ શું ? હજી પણ તેનો વિચાર હોય તો હું તેને ગુડ હાર્ટ સાહેબ પાસે લઈ જઈ. મહેં શું આટલાં પંદર વર્ષ તથા ગૂમાવ્યાં છે ? સાહેબ શું મહારા છોકરા માટે કાંઈ પણ ન કરી શકે ? જુઓ મહારી પાસે કેટલા મોટા મોટા સાહેબ લોકોની પોતાને હાથે લખી આપેલી ચિઠ્ઠીઓ છે !”

એમ બોલી તારિણી રામે નજીક પડેલી એક લાકડાની હાથપેટી ઉપાડી તેની અંદરથી લાલ કપડે બાંધેલી ધણી ચિઠ્ઠીઓ મહાર કાઢી. તેમાં ધણી ચિઠ્ઠીઓ ઝાબડીઓ (મેલો) મોકલ્યાના ઉત્તરની (સંધ્યવાદ પ્રાપ્તિસ્વીકાર અથવા પાછો ખેંચાની) હતી. વળી એક

સાહેબે મર્મમાં ચિઠ્ઠી લખી હતી કે,—‘ તારિણી રાય ! આપે કેરીઓ મોકલી છે તે માટે આપને ધન્યવાદ આપું છું; પરંતુ અમારા બાપ-બલ શાસ્ત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, આશ્વાહામ દેવતાની પેઠે (deified) પૂજા ગ્રહણ કરતો હતો, પણ તેના મૃત્યુ પછી તેનું શરીર ઠીડાઓનો ભોગ થયું હતું. હું આપની પાસેથી પૂજનો ઉપહાર ગ્રહણ કરી પરલોકમાં શું ઠીડાઓનો આહાર થાઉં? એવી ધમ્મ નહિ હોવાથી આપના તરફથી આવેલો મેલો-ફળ મહારા નોકરોને વહેંચી દઉં છું. આશ્વા રાખું છું કે આપ તેથી નારાજ થશો નહિ. ’

વળી એક બીજી ચિઠ્ઠીમાં એમ લખવામાં આવ્યું હતું કે, ‘ તારિણીરાય ! મહેં આપને ના પાડ્યા છતાં મનથી શામાટે મોકલવામાં આવી છે? આપ ખરેખર એક મૂર્ખ (silly fool) છો ! ’

ચન્દ્રનાથે એ ચિઠ્ઠી વાંચી પૂછ્યું—“ સાહેબ ! આ સાહેબ કોણ હતા એ કહો જોમએ ? ”

તારિણી—એ પ્રથમ વોડના મેન્જર હતા.

ચન્દ્ર—ત્યારે તો તે એક આપના મોટા મુરખો.

તારિણી—એ વાત બોલશો નહિ ચન્દ્રનાથ ! એ વાત બોલશો નહિ. સધળું બ્યર્થ !

રસિલાલ એક ચિઠ્ઠી વાંચતાં વાંચતાં બોલ્યો—“ મેન્ગો કેક (Mango Kake) એ શું ચીજ છે કહો જોમએ ? ”

તારિણી રાય હસતાં હસતાં કહેવા લાગ્યા—“ મેન્ગો કેક એટલે કેરીનું સત્વ ! આપણા કમિસનર સ્વીટ સ્નામલ સાહેબ વિલાયત મયા ત્યારે તેમને મહેં આમસત્વનું પાર્સલ લઈને પહોંચાડ્યું હતું. તેઓ સાહેબ તેથી ધણા ખુશી થયા હતા. જુઓ, તેઓ જમ બને તેમ વેળાસર પાછા ફરશે. ”

ચન્દ્ર—આવા મ્હોટા મ્હોટા સાહેબ લોકની આપને પિઝાન છે તે આપના પુત્રમાટે એકવાર કાંઈ ચોક્કસ પ્રયત્ન કરો. ઠીક છે, હું કહું તે પ્રમાણે એક વખત કરો. આવો સુયોગ વૃથા જવા દેવો એ ઠીક નહિ. આપ જે પ્રમાણે સાધના કરો છો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય એમ સમજવું નહિ.

રસિકલાલ એક ચિઠ્ઠી વાંચીને હસતાં હસતાં બોલ્યો—“ ધન્ય છે તારિણી રાય ! આપે સિદ્ધિ લાભ મેળવવાનો એકે માર્ગ બાકી રાખ્યો નથી. આપે આ સાહેબને કેાની કુંડલિ મોકલી હતી ? ”

તારિણી રાય હાસ્યનો પુન્વારો છોડીને બોલ્યા—“ જલ્દી વૉચ સાહેબ જ્યારે અહીં ક્લેકટર હતા ત્યારે તેમના પ્રથમ છોકરાનો અત્રે જન્મ થયો હતો. મ્હેં પૂર્ણાનંદ જ્યોતિષીને ધડીપણ આપી સાહેબના છોકરાની એક જન્મકુંડલિ તૈયાર કરાવી મેમસાહેબના હાથમાં આપવા મોકલ્યા હતા. તેમણે મેમસાહેબને કુંડલિ જોઈને કહ્યું કે, ‘ આ બાળક ધણો ભાગ્યશાળી થશે. બહુ મ્હોટો માણસ થશે. તેની આ કુંડલિ જીઓ. ’ સાહેબ અને મેમ સાહેબ એ વાત સાંભળી ધણું ખુશી થયાં. આ ચિઠ્ઠીથી સાહેબ જાણવા માગે છે કે, ‘ કુંડલિ તૈયાર કરવામાં કેટલું ખર્ચ થયું હતું ? ’ મ્હને પાંચ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. સાહેબ પાસે જઈને મ્હેં કહ્યું કે, ‘ કાંઈ થયું નથી. એ જ્યોતિષી મ્હારા પોતાના આશ્રિત બ્રાહ્મણ છે, એટલે કે એ આચાર્ય બ્રાહ્મણ અને હું થાઉં છું કુલિન ગૃહસ્થ. તેમના હાથનું જળ પીવાથી અમે વટલાઈએ. ”

એમ બોલી તારિણી રાય—“ હો-હો ” કરીને હસી પડ્યા.

ચન્દ્ર—એ જલ્દી વૉચ સાહેબ હાલ શું કરે છે ?

તારિણી—હમણાં તેઓ ગવર્નમેન્ટના ચીફ સેક્રેટરી છે. તેમના

ચીફ સેક્રેટરી થયા પછી હું તેમને મળવા ગયો હતો. તેમણે મ્હારી ઘણી આગતા સ્વાગતા કરી હતી.

ચન્દ્ર—આવા મ્હોટા મ્હોટા મુરખી હોવા છતાં આપનો છોકરો મુખાંધ કરે છે. તેને એક વખત મ્હારી પાસે બોલાવો; હું તેને સમજાવી જોઉં. એક ખાસો પાણી લાવવાને પણ કહો.

તારિણી—ફક્ત પાણી જ પીશો? કાંઈ ખાવાનું લાવવા કહું? અરે કાણુ છે?

ચાકર નિધિદાસ આવી હાજર થયો, તારિણીરાયે તેને બે રકા-ખીમાં કાંઈ ખાવાનું અને પાણી લાવવા કહ્યું તેમજ પોતાના છોકરા શૈલેન્દ્રને મોકલવા સૂચ્યું.

પ્રકરણ ૩ જી

શૈલેન્દ્રનાથ

થોડા સમય પછી ચન્દ્રનાથ અને રસિકલાલને પીવા માટે પાણી આવ્યું. તેમણે પાણી પીધા પછી મુખમાં પાન ચૂક્યું. એ સમયે એક એકવીસ-ત્રાવીસ વર્ષનો યુવક ત્યાં આવી ઉભો. તેનું શરીર ભરાવદાર, છાતી વિશાળ, કપાળ ઉન્નત, નાકનો અગ્રભાગ સૂક્ષ્મ અને ચક્ષુ ઉજ્જ્વળ હોય બંને અધરોષ જાણે ચીતરી કહાડેલા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેના દેહનો રંગ કાળો હોવા છતાં તેજસ્વી હતો. તેના શરીરનો અસાધારણ બલિષ્ઠ બાંધો જોઈને તેના સહપાઠી છોકરાઓએ તેનું નામ ‘પંજાબી પહેલવાન’ પાડ્યું હતું, તેને જોઈને ચન્દ્રનાથે કહ્યું:—“ આવો ભાઈ! અહીં આવીને બેસો. ”

શૈલેન્દ્ર નમ્રતાથી જાજમની એક બાજુએ બેઠો. ચન્દ્રનાથે કહ્યું:

“ તમે એમ, એ, પાસ થયા છો; હવે શું કરવાનો તમારો વિચાર છે? તમારા પિતાશ્રીની ઇચ્છા એવી છે કે તમે ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ થાઓ. ડેપ્યુટી મુનસિફ, સમ જજ એ સધળા હોદ્દા બંધાયાઓમાં મ્હોટા ગણાય છે. તમારા પિતાના જે સધળા મ્હોટા મ્હોટા ઝાળખવાળા મુરખી સાહેબ લોક છે તેઓ ધારે તો તમને ડેપ્યુટી કરી શકે. ”

શૈલેન્દ્ર પૃથ્વી તરફ આંખો રાખી બોલ્યો:—“ માફ કરો. મ્હને નોકરીનો ધણો તિસ્કાર છે. નોકરીનું બીજું નામ દાસત્વ-ગુલામગિરી છે. જેઓ ચાકરી કરે છે તેમનામાં સ્વતંત્રતા હોતી નથી. નોકરીથી manliness (મનુષ્યત્વ) નો તદ્દન લોપ થાય છે. અમાર સૂધી આપે જે સધળી વાતચિત કરી તે મ્હેં પાસેના ઝોરડામાં બેસી સાંભળી છે. એ ડેપ્યુટીગિરી શોષવાથી ઉન્નતિના પ્રવેશમાર્ગમાં જતાં હીનતાનો સ્વીકાર થાય છે, માટે હું કોઈ રીતે નોકરી સ્વીકારી શક નહિ. ”

શૈલેન્દ્રની આ વાત સાંભળી સર્વ સ્તંભિત બની ગયા. તારિ-છી રાયે પ્રબળ વેગથી માઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. ચન્દ્રનાથે પુનઃ કહ્યું:—
“ તમે જે કહો છો તે અમે સમજીએ છીએ; પરંતુ તમે હવે કાંઈ કરશો તો ખરાને? તમે કાયદા બાણી વહીલ થવા ઇચ્છતા હશો; પણ આજકાલ બારની કેવી સ્થિતિ છે તે જાણો છો? ”

શૈલેન્દ્રે ચન્દ્રનાથના મ્હોં તરફ જોઈ કહ્યું:—“ હું વહીલ થવા ઇચ્છતો નથી. કાયદાના બ્યવસાયથી honesty-(સાધુતા) રહેતી નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. મ્હોટા મ્હોટા બેરિષ્ટરો સુધ્ધાં મિથ્યાને સત્ય અને સત્યને મિથ્યા પ્રતિપાદન કરવા માટે જીવ જતાં સૂધી મથે છે. પૈસા મળે એટલે મુખમાંથી મરજીમાં આવે તેવું બોલે. થોડા દ-

વસ ઉપર અત્રેની ઍન્કના કેસમાં મિ. કે. એન. રાય ઍરિષ્ટર આવ્યા હતા. તેઓ પેલા ચોર આસામીને ચોર તરીકે જાણતા હોવા છતાં તેને બચાવવાના હેતુથી એક બીજા નિર્દોષી માણસને શિરે આરોપ મૂકવા મથતા હતા કે નહિ ? એવા માણસો આપણા દેશના નેતા થવા ઇચ્છે છે ! ”

ચન્દ્રનાથ:—ત્યારે તમારી શી ઇચ્છા છે ? એમ, એ, બી, એલ, માં પાસ થઈ શું કરવા ધારો છો ?

“ આપણા દેશમાં દરેક વર્ષે જે ચાર પાંચ હજાર છોકરા બી, એ, એમ, એ, પાસ થાય છે તેમાંના કેટલા ડેપ્યુટી, મુનસિફ થાય છે ? વળી વકિલ પણ કેટલા થાય છે ? બીજાઓની જે દશા થાય છે તે દશા મહારી પણ થશે. અમારે હવે દેશની ઉન્નતિ માટે અર્થો-પાર્જનનો નવો માર્ગ શોધવો જોઈએ.

ચન્દ્રનાથ:—કેવા પ્રકારનો નવો માર્ગ ?

“ વાણિજ્ય, કૃષિકાર્ય અથવા જેથી દેશની ધનવૃદ્ધિ થાય એવો માર્ગ. વેપાર ધંધો કરવામાં ધણું કરીને નગદમૂળ ધનની જરૂર પડે છે તેથી એ માર્ગ લેવા મહારી પાસે સાધન નથી. હું જમીનદારનો છોકરો છું, હું ખેતી આખાદ કરી નિર્વાહ કરીશ. હજી પણ આપણા પ્રાંતમાં પુષ્કળ ખેડાણ કાર્યા વગરની જમીન પડતર રહે છે. અમારા જેવા શિક્ષિત લોકો એ દિશા તરફ વળે તો કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ અવશ્ય થાય.”

પુત્રનાં આવાં કડોર વાક્ય સાંભળી વૃદ્ધ તારિણી રાય બવાં ચઢાવી બોલ્યા:—“ જ્યારે ખેતીનું કામ કરવું હતું ત્યારે પછી બી, એ, એમ, એ, ની પરીક્ષા શા માટે પસાર કરી ? એ સઘળું મહેં કરી જોયું છે. તું પણ કરી જો. પછીથી ખબર પડશે કે એનાથી નિભાવ થાય છે કે નહિ ! મહેં સઘળું કરી જોયું છે. હું જોઈશ કે

એ કામ તમે કેવી રીતે કરી શકો છો ! રામ રામ કર. અરે ! બીજી એક ચલન તમાકુ આપી જા. ”

આ સમયે એક લાલ ફેંટાવાળા ટેલિગ્રાફના સિપાહીને પોતાના તરફ આવતો જોઇ રસિકલાલ બોલ્યો :—“ તારિણી રાય ! આ જુઓ, તમે જેની રાહ જોતા હતા તે ટેલિગ્રાફનો સિપાહી આવે છે ! હવે પેલી દશ રૂપિયાની નોટ ખ્હાર કાઢો. ”

આ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં તારિણી રાયના મુખમંડળ ઉપર છવાયલાં વાદળાંઓ વેરાઇ જઇ બીજના ચંદ્ર જેવી હાસ્યરેખા ધુટી નીકળી. તેમણે કહ્યું :—“ રસિકલાલ ! આજે જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખ હોત કિંવા સપ્તાહનો જન્મદિવસ હોત તો તમારી વાત કદાચ માનવામાં આવત. શાનો ટેલિગ્રામ હશે ? શૈલેન ! એને તાર લઈ અંદર આવવા કહે. ”

સિપાહીના હાથમાંથી ટેલિગ્રામ લઇ તારિણી રાય આંખોએ ચસમાં ચઢાવી વાંચવા લાગ્યા. વાંચતાં વાંચતાં આંખો સ્થિર થઇ. અંતરના ઊંડાણમાંથી એક નિશ્વાસ મૂકી તેમણે કહ્યું :—“ આ વળી એક સંકટ આવી પડ્યું. મ્હારું ભાગ્યચક્ર હમણાં અવળું ફરે છે. વફા જમારથી પિયર ગઇ છે ત્યારથી તેને સખ્ત મંદવાડ થયો છે. શો રોગ થયો તે લખ્યું નથી. શૈલેનને જેમ બને તેમ વેળાસર મોકલવા લખે છે. એમાં શી હરકત છે ? શૈલેન—જા, ધરમાં જઇને ત્હારી મા અને ફોફાને આ સમાચાર કહે. હમણાં કેટલા વાગ્યા છે ?

ચન્દ્રનાથે મૂડીમાં જોઇ કહ્યું :—“ રહાડા ચાર. ”

તારિણી—ત્યારે તો છ વાગ્યાની ટ્રેઇન મળશે.

રસિકલાલ ટેલિગ્રામ હાથમાં લઇ મનમાં કાંઇ વિચારી બોલ્યો—
“ હા, મળશે. વિશેષ મહારાજો નહિ. રોગનું નામ લખ્યું હોત તો કાંઇ સમજી શકાત. ”

તારિણી રામ હુકો પીતાં પીતાં બોલ્યા—“ રસિકલાલ ! તમે જાણતા નથી ! એ વહુ તો મહારા ધરની લક્ષ્મી છે. મહારી સ્ત્રી આજકાલ કરતાં દોઢ વર્ષથી વાયુની બીમારીથી પથારીમાં સૂતી છે. તેને ગળે હમણાં બે ન્હાનાં છોકરાં વળખ્યાં છે—મહારા મ્હોટા છોકરા પ્રથમના બે છોકરાઓને ગઢ સાલ પ્લેગ થયા પછી તેઓ તેમની વડી-આઈ પાસે જ રહે છે. મહારી વિધવા બ્હેન યશોદા પણ કેટલોક સંસાર ચલાવતી હતી. પણ હમણાં તે મદનગોપાળની સેવામાં જ રોકાયે રહે છે. મહારી આ વહુ હમણાં સંસારતું સમજું કામકાજ બેતી સંભાળતી હતી. રોગીની બરદાસ્ત કરતી. છોકરાનો વખતો વખતનો કકળાટ સહન કરતી અને મહારી સેવા કરતી. આ એક વર્ષથી તેને ઘેર આણી હતી, પણ થોડા વખતમાં તેણે સર્વને પોતાનાં કરી લીધાં હતાં. મ્હોટા ધરની છોકરી હોવા છતાં તેનામાં બિસ્ફુલ મ્હોટાઈ નહોતી. બે કાંધ સારું ખોદું થયું તો મહારા દુઃખનો પાર રહેશે નહિ.”

રસિકલાલે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું:—“ આપ શોક કરશો નહિ. ધન્યર આ સંકટમાંથી અવશ્ય બચાવશે. શૈલેનને કહેવું કે, ત્યાં જઈ ટેલિગ્રાફ કરે. ચન્દ્રનાથ ! ચાલો હવે ઘેર જઈએ. તેઓ એક વાર ધરમાં જઈને સ્ત્રી વર્ગને જ્ઞાન્ત કરે. આ ખબર સાંભળી સર્વ ગભરાઈ જાય એવો સંભવ છે.”

આમ કહી રસિકલાલ અને ચન્દ્રનાથ ચાલ્યા ગયા. તારિણી રામે ઉપર જઈ બેસું તો ગૃહિણી પોતાના સૂવાના ઓરડામાં બિઘાનામાં ઉઠીને બેઠી હતી. તેનું શરીર ઘણું મ્હોટું હતું. પગે વા આવવાથી ઘણો વખત તેને સૂઈ રહેવું પડતું હતું. ગૃહિણી તારિણી રામને બેઠાં સંજોગનયને કહેવા લાગી,—“ આ સ્ત્રી ખબર સાંભળી ! મહારી વહુ હવે નથી ? ”

આમ બોલતાં બોલતાં તે રડી પડી. તારિશ્વી રાય એક બાબુએ
લી ખુરશી ઉપર બેસી બોલ્યા:—

“તમે બહુ ગભરાશો નહિ, એનો મંદવાડ અસાધ્ય બધાય
પરંતુ હજી તે જીવતી છે. એમ ન હોય તો શૈલેનને શા માટે
લાવે ? તમે વિલાપ કરશો તો શૈલેનના મનને કેવું લાગશે ? એ
માં ગયો છે ?”

ગૃહિણી પાલવથી આંખો સાફ કરી બોલી—“એ પાસેના
રડામાં બેસી ટૂંકમાં કપડાં મૂકે છે. બહેન ! અહીં આવ, શૈલેનને
જ ખાવાનું આપવું પડશે.”

“હું એની જ વ્યવસ્થા કરું છું” એમ કહી યશોદા પાસેના ખં-
ધી એક યાજ્ઞમાં થોડી પુરી, બજામાં, મીઠાઈ વગેરે લાવી રાખી,
જ આસન નાખી પાણી ભરી મૂકી શૈલેનને બોલાવવા ગઇ.

શૈલેને તેને કહ્યું:—“મ્હારે નથી ખાવું.” એમ બોલતો બો-
લો તેની સાથે આવીને આસન ઉપર બેઠો. તેનું મુખ શોકાતુર
જી મયું હતું. એક પુરી ભાંગી મુખમાં મૂકતાં મૂકતાં, ‘નિધિ-નિધિ’
તેણે નોકરને બોલાવ્યો.

તારિશ્વીચરણે કહ્યું:—“કેમ ? નિધનું શું કામ છે ? મ્હેં તેને
જે લઇ આવવા મોકલ્યો છે.”

શૈલેન બોલ્યો—“ચુની નથી ક્યાં ગયાં ? ફાઇઆ ! તેમને
લાવો.”

યશોદા બોલી—“હમણાં તું ખા-તેઓ પછીથી ખાશે. ત્હારે
જાની ઉતાવળ છે.”

બરાબર આ વખતે જ—‘મ્હોટી મા-મ્હોટી મા’ બોલતો એક
વર્ષનો બાળક આવી એ સ્થળે ઉભો રહ્યો.

“મ્હોટી મા—મ્હોટી મા ! આ જુઓ નની માલી ગાલી—” એમ બોલતો બોલતો ઘરમાં પેસી ગયો. સર્વે ત્રાં મ્હોં ઉપર ચિંતાતી છાયા છવાઇ ગયેલી જોઇને બાળક વિશેષ બોલી શક્યો નહિ.

ગૃહિણીએ તેને હાથનો ધસારો કરી બોલાવ્યો. તે પાસે આવ્યો એટલે કહ્યું—“ નની શું કરે છે ? નની ક્યાં છે ? ”

“ નની—નની—નનીએ શું કહ્યું છે મ્હોટી મા ? એ માલી પેલી ગાલી જે કાઠીએ આપીતી તે લઇ ગયો છે. એ જુઓ એ ગાલી લઇને આવે છે. ”

“ યુની આટલું બોલી રહ્યો એવામાં એક ચાર વર્ષનો બાળક એક લીલા રંગથી રંગેલી ટીનની આગગાડી, અને એક રબ્બરનો કૂતરો હાથમાં લઈ ત્યાં આવ્યો. તે કોઇ પણ વાત સાંભળ્યા સિવાય ઘણા ગંભીર ભાવથી શેબેન સાથે ખાવા બેઠો.

તેની ટેખાદેખીથી યુની પણ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. શેબેન એ બંનેના હાથમાં મીઠાઇના બે કડકા આપ્યા. મીઠાઇ ખાવાના આનંદમાં તેમની તકરાર મટી ગઇ અને નનીએ ગાડી યુનીને ફેરવવા આપી. યશોદાએ શેબેનને કહ્યું—“ ભાઇ ! તહેં તો કાંઇ ખાધું નહિ. હું બીજી મીઠાઇ લાવી આપું છું; તું ઉઠીશ નહિ. ”

પરંતુ શેબેન તરત જ ઉઠી ઉભો થયો. ગૃહિણી બોલી—“ છોકરાંએ કાંઇ ખાવા દીધું નહિ. અરે નિધિ ! તહારા ભાઇને પાન લાવી આપ ! ”

આ સમય દરમિયાન તારિણી રામ ગાડીનો મગસટ સાંભળી બહાર ગયા હતા. શેબેનને અંગરખું, જોડા વગેરે પહેરી બહાર જતો જોઇ નનીએ આવી તેને પકડીને કહ્યું—“ કાકા—કાકા ! કાં જાઓ છો ? હું આવીશ ! ”

યશોદાએ તેને ખાળામાં લઇ કહ્યું:—“તહારી કાકીને તેડવા જાય છે.”

આ વાત સાંભળી યુની અને નની હર્ષવેશથી નાચવા કૂદવા લાગ્યા: “વાહ—વાહ ! કેવી મજા ? કાકો આવશે ! કાકી શું લાવશે ના ?”

યશોદાએ કહ્યું:—“તહારે શું જોઇએ છીએ ?”

યુનીએ કહ્યું:—“માલે એક ધોલો જોઇએ છીએ.”

નની બોલ્યો:—“માલે લેલવે ગાલી જોઇએ છીએ.”

શૈલેન તેમને માટે એ સમજાનાં રમકડાં લાવવાનું કહીને પોતાની મા અને ફાંદાના પ્રણામ કરી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૪ થું

અનંગમોહિની અને મણિ

બીજે દિવસે સહવારના લગભગ છ વાગ્યે દીનાનાથ શય્યા ત્યાગ કરી ખહાર ગયો હતો. તેની સ્ત્રીએ ઉઠી શૈલેનને બોલાવી કહ્યું:—“તમે એક વખત થમમિટર મૂકી જુઓ. હું હાથ મ્હોં ધોઈને આવું છું.”

શૈલેન ગઈ રાત્રે નવ વાગ્યાના સુમારે આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે રાગિણીની સ્થિતિ જોઈલી ખરાબ ધારી હતી તેટલી ખરાબ નહિ જણાવતી તે કાંઈક આશ્વસ્ત હતો. પિતાને તેણે તાર કરી દીધો હતો. અનંગમોહિનીને કાલે જ્વર સર્વશે ઉતરી ગયો નહોતો. પણ પહેલાંના કરતાં સહેજ ઓછો હતો. રાત્રે બિંધ પણ આવી હતી, શૈલેનને હજી સુધી તેની પાસે બેસી વાત કરવાનો વખત નહોતો. તેથી આ વખતે તે તેની પાસે જઈ બેઠો. અનંગમોહિની આંખો

ઉઘાડી તેના મ્હેં તરફ જોઈ રહી તથા તેનો હાથ પકડવા માટે તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. શેલેને એક હાથમાં તેનો હાથ લઈ ખીજે હાથ તેના મ્હેં અને કપાળ પર મૂકી પૂછ્યું—“ કેમ છે અનંગ ? હમણાં તો તાવ થોડો જણાય છે. ”

અનંગમોહિનીએ પતિનાં નેત્રો સાથે નેત્રમિલન કરી કહ્યું:—
“ કાલે રાતના આવેલા હોવા છતાં અત્યાર સુધી કેમ મ્હારી પાસે આવ્યા નહિ ? ગઈ કાલની રહાંજથી હું તમારી રાહ જોતી હતી. જ્યારે જ્યારે ગાડીનો ગડગડાટ સંભળાતો ત્યારે ત્યારે મ્હને એમ ભણકારા લાગતા કે તમે આવ્યા ! પછી રાત્રે નવ વાગ્યે તમારો અવાજ સાંભળી મનને શાન્તિ વળી. ત્યારથી તમારા શરીરને એક વખત સ્પર્શ કરવાનું મન થયા કરતું હતું; પણ તમે તો મ્હારી પાસે આવ્યા જ નહિ. ”

શેલેન દુઃખિત થઈ બોલ્યો:—“ ત્હારી પાસે આ હતાં તેથી હું આવ્યો નહિ. હું અત્રે આવી ધણી સમય સુધી આ ખુરસીપર બેસી રહ્યો હતો. ”

“ એ હું નથી જાણતી કે ? ”

“ ન કેમ જાણે ? ઠીક, આ અર્થમિટર બગલમાં મૂકી જોઈ. ”

“ ના, હું નહિ મૂકી શકું—હું હાથ ઊંચો કરી શકતી નથી. ”

શેલેન અર્થમિટર અનંગમોહિનીની બગલમાં મૂકી ઘડીઆળ જોવા લાગ્યો. અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“ તાર વાંચીને બધાં ધણાં ગભરાઈ ગયાં હશે ? ”

“ હા, ધણાં ગભરાઈ ગયાં હતાં. બા તો રહેવા લાગી હતી. ”

“ બાને હવે કેમ છે ? મ્હારા આવ્યા પછી તેમને ધણું કંઈ વેઠતું પડ્યું હશે ? ”

“તેમની સ્થિતિ પ્રથમના જેવી જ છે.”

“હવે પણ કોણે દવા ચોળે છે?”

“દાસી ચોળે છે; પણ તું નથી ચોળતી તથા તેમને ઠીક નથી લાગતું.”

“ચુની નની શું કરે છે?”

“તેઓ ખુશીમાં છે.”

“તેમને માટે મ્હને બધું કાંઈનું કાંઈ થાય છે.”

“તેમણે રમકડાં લાવવા કહ્યું છે.”

“કોણે શું લાવવા કહ્યું છે?”

“ચુનીએ એક ઘોડો માગ્યો છે અને નનીએ એક બેલવે ગાલી માગી છે.”

આ હિતર સાંભળી અનંગમોહિની હસી. તેનું મન તેમની સાથે રમવા અધીર થયું. તે બોલી:—“હું કેટલા દિવસમાં સારી થઈશ? હવે હું આવી રીતે સ્વપ્ન રહી શકતી નથી.”

“કેમ ચુની નની સાથે કુદમકુદા કરવાની ઇચ્છા થઈ છે કે?”

અનંગમોહિનીએ કૃત્રિમ વિરક્તિ દર્શાવી કહ્યું:—“હા—હું તો કુદમકુદા કરું છું ને? જાઓ તમે.”

“ઠીક હમણાં જઈશ. થર્મિટર આપ જોઈએ.”

“ના,—હું નહિ આપી શકું, તમે તમારે હાથે લ્યો. તમે ધણા દુષ્ટ છો!”

સેલેન થર્મિટર જોઈ બોલ્યો:—“જવર કમી છે—હમણાં ૧૦૧ ડિગ્રી છે.”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“કાલે સ્વપ્નરે ૧૦૩ ડિગ્રી હતો.”

“આજે તો તેનાથી ધણા જ ઓછો છે.”

આમ કહી શૈલેન એક ચોપડી ઉપર જવરની ડિગ્રી લખી રાખી બોલ્યો:—“ હમણાં દવા નથી પીવી ? ”

“ ધણી દવાઓ પીધી છે. હવે દવા પીતાં ધણું દુઃખ થાય છે. મા આપશે એટલે પીશ. ”

અનંગમોહિનીએ આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું એવામાં ગૃહિણીએ ઝોરડામાં આવી તેને દવા પાછ. દીનાનાથે પણ ઘેર આવી તાવની સ્થિતિ જોઈ પેલી ચોપડી હાથમાં લઈને કહ્યું:—“ ડૉક્ટર કહેતા હતા કે, હવે કાંઈ ભય જેવું નથી; પણ આરામ થતાં વખત લાગશે. હવે જો ઉથલો ન ખાય તો સારું. ”

દીનાનાથ આ વાત કરીને ખહાર ગયો. શૈલેન પણ તેની સાથે ખેસવાના ઝોરડામાં ગયો. માણ ત્યાં હતો ! દીનાનાથે તેને પૂછ્યું:—
“ ડૉક્ટર આજે ક્યારે આવશે ? કાલે શું કહી ગયા છે ? ”

મણિએ કહ્યું:—“ તેમને આવતાં આજે નવ વાગશે. વળી જે દવા આપી છે તે દવા જ ચાલશે. ”

આ વખતે પેલો એમ, બિ, વિદ્યાર્થી સુધીર “ મણિ-મણિ ” બોલતો એ સ્થળે આગ્યો.

દીનાનાથે તેને જોઈને કહ્યું:—“ આવ ભાઈ ! શૈલેન્દ્રનાથ કાલે રાત્રે આવ્યા છે. ફીક, કાલે તાવ ઓછો હતો અને આજે વધારે કેમ આવ્યો ? ટેપરેચર બે વખત વધી ગયું હતું. ”

સુધીરે કહ્યું:—“ એમ થાય જ. એથી કાંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. નાડી કેવી ચાલે છે તે એક વખત જોઈ છું. તમે પણ ચાલોને શૈલેન ! ”

પછી દીનાનાથ આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો. મણિ, શૈલેન અને સુધીર તેની સાથે રોગીની પચારી ખસે ગયા. સુધીરે ધણી

સમય સુધી નાડી તપાસી અને એ સ્થળે કાંઈ પણ ન બોલતાં. બેઠકખાનામાં આવી દીનાનાથને કહ્યું:—“નાડી ધણી મંદ ચાલે છે. કાલે તાવ બે વખત વધ્યો હતો. ટાઇફાઇડ જ્વર છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી; છતાં ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. આરામ ચતાં વખત લાગશે. હવે નાડી આથી વિશેષ દુર્બળ ન થઈ જાય એટલા માટે દવા આપવી પડશે. ટેંપરેચર કમી થવાથી કાંઈ હરકત નથી. નાડી ખૂબ જલદ થઈ ટેંપરેચર કમી થાય એ વળી વિશેષ ખરાબ છે. એટલા માટે રિટ્રાયુલેન્ટ આપવું પડશે.”

દીનાનાથ આ વાત સાંભળી માઠ નિશ્વાસ મૂકી ચાલ્યો ગયો. સુધીરે શૈલેન તરફ જોઈને કહ્યું:—“શૈલેન્દ્રનાથ ! ભય રાખવાનું કારણ નથી. તેઓ સામાન્ય વાતથી પણ ડરે છે. તેમનું હૃદય અમળા જાતિના હૃદય જેવું કામળ છે. કાલે જ તેઓ ટાઇફાઇડ જ્વરની વાત સાંભળી રડી પડ્યા હતા,”

શૈલેન પોતાના મનનો ભાવ છુપાવવા બોલ્યો:—“પરંતુ મનુષ્યે કોઈ કોઈ વખતે વજ્ર કરતા પણ કઠિન હૃદય કરવું પડે છે.”

સુધીરે કહ્યું:—“એ હું જાણું છું. ભવશ્રુતિ કહે છે કે, લોકો-તર પુરુષોનું એ એક લક્ષણ છે.”

મણિ શ્લોક બોલી ઉઠ્યો:—

“वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोनु विज्ञातुमर्हति ॥”

સુધીર મણિ તરફ જોઈને બોલ્યો:—“તમે ધણી સારો શ્લોક બોલ્યા. કાવ્ય, નાટક, નવલકથા વગેરે તરફ તમે જેટલું ધ્યાન આપતાં શિખ્યા છો તેટલું ધ્યાન જો ખીજા વિષયોમાં આપતા હોત તો તમને ખી, એ, માં કોણ નપાસ કરત ?”

શૈલેન—વાસ્તવિક છે. તમે ઉપરાઉપરી ત્રણ વખત કેમ નપાસ થયા એ હું સમજી શકતો નથી.

મણિ—શું કરું ? બીજા વિષયમાં મૂકે તેવો ટેપ્ટ (રસબોધ) નથી?

શૈલેન—ટેપ્ટ નથી—એટલે નોકરી કરવી પડશે એવી ચિંતા નથી.

સુધીર—મણિ નોકરી શા દુષ્ટે કરે ? બાપ પાસે ધણા પૈસા છે.

મણિ—તમારા પિતા પાસે પણ ક્યાં ઓછા પૈસા છે ?

શૈલેન—પણ તેથી સુધીરચંદ્રે કાંઈ ઓછો અભ્યાસ કર્યો નથી.

હવે તેઓ એમ બી, કે એમ, ડી, થશે. તેઓ સ્વતંત્ર રીતે રાજગાર કરી શકશે. મણિ ! તમે થોડા દિવસ નાટકો અને નૌવેલો વાંચવા બંધ કરી કલાસનાં બહુવાનાં પુસ્તકો વાંચો.

મણિ—જોઈશ.

શૈલેન—બહુ નાટક—નૌવેલ વાંચવાથી મન અત્યંત senti-mental (ભાવપ્રવણ) અને ચંચળ થઈ જાય છે.

સુધીર—અને નૌવેલના નાયક થવાથી પ્રેમમાં પડવાની ઇચ્છા ધણી પ્રબળ થાય છે.

આ વાત સાંભળી સર્વ હસી પડ્યા. શૈલેન હસતાં હસતાં બોલ્યો:—“ સુધીરચંદ્ર ! તમે પણ તદ્દન નીરસ નથી. હું ધારતો હતો કે, મહાંનાં હાહાં ચુંથી ચુંથીને તમારું મન બહુ કઠિન બની ગયું હશે ! હવે માલુમ પડે છે કે, તમે એક રસિક પ્રકૃતિના શિક્ષિત યુવક છો ! ”

સુધીરે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ રસ સર્વનામાં થોડા વત્તા પ્રમાણમાં છે. તમારી પ્રકૃતિ વિશેષ રસિક લાગતી નથી.”

આ વખતે એક દાસી આવીને ચૂકા તથા નાસ્તો મૂકી ગઈ. ત્રણ જણ સાથે બેસી નાસ્તો કરવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

હારાધન રાય.

દીનાનાથના ખંગલાની સ્હામી બાબૂએ રસ્તાથી ઉતારાતું એક મ્હોટું બે મજલાનું મકાન હતું. ધરની સ્હામે એકે ન્હાનો કુલ બાગ હતો. હારાધન મ્હોપાધ્યાય એકઝીકચુટિવ ઇન્જીનીએર એ મકાનનો માલિક હતો. બાગના દક્ષણાતા ગેટની બન્ને બાબૂએ પાછી દિવાલ હતી. પૂર્વે અને પશ્ચિમે તબેલો, માડીખાનું અને ગૌશાળા હતાં. બાગમાં જૂદી જૂદી જાતનાં કુલ ખીલી રજાં હતાં. મધેલીન ઉ-જવળ વર્ણનાં વિલાયતી કુલોની સંખ્યા વિશેષ હતી. બન્ને બાબૂએ બે ક્યારા બનાવી દીધા હતા. વૃત્તાકાર ક્યારાના મધ્યભાગમાં બંને બાબૂએ શુલાબના છોડ હતા. કુલના ક્યારાની ચારે બાબૂએ ચતુષ્કોણકૃતિ લીલા ધાસના ક્યારા હોઇ તેની ચારે તરફ વેલ, જુધ, ચમેલીનાં કુલઝાડ હતાં. ગેટની બન્ને બાબૂએ દિવાલને લગતાં મ્હોટાં બોરસલીનાં વૃક્ષને પુષ્કળ કુલ ખીલી રજાં હતાં. ગેટથી માંડીને ધરનાં પગથીઆં સૂધી લાલ રસ્તો બાગની વચ્ચેથી જતો હતો. ઓટલાનાં પગથીઆં ઉપર બન્ને બાબૂએ કુંડાંમાં વિલાયતી તાલજાતના છોડ (Ornamental Palm) હતા.

ગૃહસ્વામી હારાધનને કેટલોકે જાણ હતો. તેમાં કુલબાગનો જાણ મુખ્ય હતો. સ્હવારે અને સ્હાંજે આ બાગમાં તે જોવામાં આવતો હતો. એક-આઠ હાથ લાંબુ ધોતીયું પહેરી, એક કફની શરીર ઉપર નાખી, લાંબી ચાંચવાળા જોડા પહેરી તે બાગમાં ફરતો હતો. કેટલા વિષયમાં આગળ પડતો તે જોવામાં આવતો નહિ. ઇશ્વરે પણ તેના મનનો ભાવ પ્રથમથી સમજી જઇને તેનું શરીર બહુ લાંબુ પહેાળું બનાવ્યું નહોતું; કારણ કે એવું શરીર બનાવ્યું હોત તો

પહેરવાનું કપડું ધણું વપરાત. તેના માથાપર વાળ પણ વિશેષ નહોતા; કારણ કે જે વિશેષ વાળ હોત તો તેલનું ખરચ કરવું પડત. તેના દાંત ધણે ભાગે પડી ગયા હતા, કેવળ આગળના બે ત્રણ દાંત હતા. તેણે એક સેટ દાંત બંધાવી આપ્યા હતા; પરંતુ ધસાઈ જવાના બયથી તે તેના હાથેના ઉપયોગ કરતો નહિ. ગાડીની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે ગાડી પણ નહાની એક ટમ ટમ હતી અને જે ઘોડો હતો તે ફક્ત એજ ગાડી તાણે એવો વાહરડાથી સહજ મ્હોટો હતો. હારાધન કહેતો:-“મ્હારું શરીર બહુ હલકું છે-ફક્ત એક મણુ ફક્ત શેર છે, મ્હારે મ્હોટા ગાડી ઘોડાની શી જરૂર છે?” ખરી વાત એ હતી કે, ન્હાનો ઘોડો ખાય ઓછું અને એક ગાડીવાનથી જ સઘળું કામકાજ ચાલે. એ ગાડીવાનને ખાગના માળીનું કામ પણ કરવું પડતું તથા જરૂરી પ્રસંગે કંટ્રાક્ટરોના મજૂરો આવીને ખાગના કુલીઓનું કામ કરી જતા હતા.

ધરના ઓઠલા ઉપર એક ગોળ ટેબલ, ચાર હાથા વગરની ખુરસીઓ અને બે બાંકડા મૂકવામાં આવ્યા હતા. ધરમાં પ્રવેશ કરતાં જ બેઠકખાતું હોય ત્યાં ત્રણ આલમारी, એક ચતુષ્કોણાકૃતિ મ્હોટું ટેબલ અને કેટલીક ખુરસીઓ હતી. ધરની દિવાલપર કેટલીક છબીઓ અને ત્રણ નકશા ટાંગેલા હતા.

હારાધન એક વૈદિક હિન્દુ અર્થાત વેદને માનનાર હતો; પરંતુ હિંદના બીજા કોઇ શાસ્ત્રને તે માનતો નહોતો, એક વખતે એ ધણો લિબરલ હતો અર્થાત કાંઇ માનતો નહોતો, પછી બૌદ્ધધર્મની આલોચના કરીને કેટલાક દિવસ બૌદ્ધમતાવલંબી બન્યો હતો. હમણું એ ખરેખરો હિન્દુ થયો હતો; તેના ચિહ્ન તરીકે માથા ઉપર ન્હાની ચોટથી રાખી હતી. વારંવાર ઉપરી સાહેબો

વગેરેને એ શિખા ખતાવી પોતાના આદ્યત્વનો ગર્વ કરતો હતો. વેદ સંબંધી કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકો તેણે કબાટમાં રાખ્યાં હતાં. અવસર મળતાં તે એ સંબંધી ચર્ચા કરતો હતો અને કેટલાક સારા માણસો આવતા ત્યારે વૈદિક શોધખોળ સંબંધી વાદવિવાદ કરતો હતો. એક કબાટમાંથી યુદ્ધદેવની એક પત્થરની મૂર્તિ અને બીજી કેટલીક પત્થરની મૂર્તિઓ ઓઢીઆથી લાવીને રાખી હતી. બેઠકખાનાની દિવાલ ઉપર “સત્યં પરં ધીમહિ” “સર્વં ક્ષલ્વિદં બ્રહ્મ,” “અર્હિસા પરમો ધર્મઃ” આવાં કેટલાંક વાક્યાત્થ Motto) મ્હોટા મ્હોટા છાપેલા અક્ષરમાં ફ્રેમમાં બેસાડી ટાંગી રાખ્યાં હતાં.

ચાર વાગ્યાનો વખત થયો હતો; પરંતુ ફાગણ માસનો દિવસ હોવાથી હજી પણ ધણો સખ્ત તાપ જણાતો હતો. હારાધન પોતાના બેઠકખાનામાં બેસી મળવા આવેલા કેટલાક સભ્યલોક સાથે વાતચિત કરતો હતો. પશ્ચિમ દિશાના બારણા ઉપર અને બારીએ ખસના પર્દા ખૂલી રહ્યા હતા. એક છોકરો પંખો તાણતો હતો. હારાધન ટેબલની પાછળ એક ખુરસી ઉપર બેઠો હતો અને આવેલા ત્રણ સભ્ય ગૃહસ્થો તેની જમણી બાજુએ યથાક્રમે બેઠા હતા. અત્રે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેથી પાઠક પાર્થિકના મનમાં હારાધનની છબી ધણે અંશે અંકિત થઈ હશે; છતાં એક બે વાતો કહેવાથી એ છબી વિશેષ રપજ થશે. તેના મુખ ઉપર દાડી મુછો નહોતી. માથાપરના વાળ સફેદ હોઈ મુખ સર્વદા હસતું હતું; પણ સર્વે કહે છે કે, એ હાસ્યની અદર જલેખીના ચક્કર જેવી બુદ્ધિ હતી. હારાધનનું બે વિષયમાં વિશેષત્વ બેવામાં આવતું હતું. વાત કહેતાં કહેતાં તે વક્તવ્ય વિષય કાચળ ઉપર પેનાસિલ ફેરવીને અથવા તો જમીન ઉપર લાકડી કિવા બીજી કોઈ વસ્તુ ફેરવી આંકડી ખતાવવાનો મત્ત કરતો અને પોતાના કોઈ પ્રકારના વિશેષ અભ્યાસને એકાએક સાધારણ અભ્યા-

સમાં ફેરવી દેતો હતો. મહિનામાં કોઇ રવિવારે શાખથી તેણે નિરામિષ આહાર કર્યો હતો; છતાં સર્વને તે એમ કહેતો કે, ‘હું રવિવારે માંસ ખાતો નથી.’”

હારાધન પોતે પાન તમાકુ ખાતો નહોતો તો પણ કોઇ ગૃહસ્થ આવે તો પાન તમાકુ આપી આદર સન્માન કર્યા વગર રહેતો નહિ. ઉપરોક્ત ત્રણ ગૃહસ્થોને ઉદ્દેશી તે કહેવા લાગ્યો:—“આપ આવી ગરમીમાં આવ્યા છો તેથી બહુ કષ્ટ થયું હશે—અરે જગુ ! અરે રધુ !”

અવાજ સાંભળી બન્ને છોકરા હાજર થયા. તેઓ ધણે ભાગે સરખી ઉમ્મરના હતા. તેઓ હારાધન સાથે ઓઢીઆથી આવ્યા હતા. હારાધન લાયક ઉમ્મરના એક નોકરને બદલે બે ન્દાની ઉમ્મરના છોકરાને નોકર રાખવાનું પસંદ કરતો હતો; કારણ ખોરાકી ઓછી વપરાય અને એક જણને બદલે બે નોકરનું કામ કરાવી શકાય. એ યુગલ મૂર્તિને તેણે કહ્યું:—“જાઓ એક જણ હુકા ભરી લાવો અને એક જણ પાન લેવા જાઓ.”

“જેવી આસા.” બોલી બન્ને બાજક અદસ્ય થયા.

જે ત્રણ સભ્ય ગૃહસ્થો આવ્યા હતા તેઓ એક વિષયમાં સરખા હતા. તેમની ત્રણેની મુછો એક સરખી ઉજવળ કૃણ્ણવર્ણ અને ધણી તેજદાર હતી. જગુએ પાન આણી આપ્યાં એટલે ત્રણે જણાએ પાન મ્હોંમાં મૂકી આવવા માંડ્યાં. તેમની ત્રણ બેડ મુછોએ આકાશમાં શ્રેણીબદ્ધ થઇ ઉડતાં ત્રણ કાળાં પક્ષીની પક્ષોમાં ધારણ કરી.

આગંતુકોમાંથી લલિતનાથ નામના ગૃહસ્થે કહ્યું:—“કાગિદાસે અમને મોકલ્યા છે. તેઓ હામણ માસમાં તેમની પુત્રીનો આપના પુત્ર સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે.”

હારાધને હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ એ વાત તેમણે પોતે મ્હને કેટલાક દિવસ ઉપર કરી હતી; પરંતુ લલિતનાથ ! મ્હેં તેમને તે વખતે જ કહ્યું હતું કે, મ્હારો પુત્ર હમણાં વિવાહ કરવા બિહુલ રાજી નથી. ”

અવિનાશ રાય નામનો ખીજો ગૃહસ્થ બોલ્યો:—“ કેમ ? તમારા ચિરંજીવીએ એમ, બિ, ની પરિક્ષા આપી છે. હવે નારાજનું શું કારણ છે ? ”

હારાધને પ્રથમની માફક હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ એમ, બિ, પાસે કર્યા પછી એમ, ડી, પાસે કરી અભ્યાસ પૂરો કરીને વિવાહ કરવાની તેની ઇચ્છા છે. આ હુકો આબ્યો—નરેશચંદ્ર હુકો પીઓ. ”

નરેશચંદ્રે હુકો હાથમાં લઈ કહ્યું:—“ છોકરાનો મત તો જાણ્યો. હવે આપનો મત શો છે તે એક વખત જણાવો જોઈએ, હારાધન રાય ! ”

હારાધનરાયે કહ્યું:—“ છોકરાનો મત એ જ મ્હારો મત, પણ છોકરાની માનો મત વિવાહ જલ્દી કરવાનો છે. ”

નરેશરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ ગૃહિણીનો એવો મત થયો છે ત્યારે આપનો એવો મત થતાં ઢીલ નહિ થાય. ”

અવિનાશ બોલ્યો:—“ અને જો તેમ થાય તો છોકરાનો મત થયા વગર નહિ રહે. છોકરો કાંઈ આપના કબ્જા ખ્હાર નથી. ”

નરેશ રાયે અવિનાશ રાયના હાથમાં હુકો આપી કહ્યું:—“ ખરું છે. શૈલેન્દ્રનો વિચાર પણ થશે જ. હું એને ઝોળખું છું; પરંતુ હારાધન રાય ! મૂળ વાત કહો જોઈએ ! કેટલા હજાર જોઈએ છે ? ”

હારાધન મનવગરનું હસી બોલ્યો:—“ રામ રામ ! પૈસાની વાત શામાટે કરો છો ? ધણી બાબતોમાં આધુનિક લોકમત સાથે મ્હારો મત મળતો થતો નથી. ઠીક, કન્યા દેખાવમાં કેવી છે ? ”

લલિતનાથે કહ્યું:—“કન્યાનું મુખ, નાક, નેત્રો એ સર્વ સુંદર છે. શરીરનો રંગ સર્વાંશે ગોરો નથી; પણ ખુલ્લો ધડૂવણો છે.”

હારાધન:—એમાં કાંઈ દોષ નથી. બંગાળી સ્ત્રીઓ વિલાયતી મેમસાહેબોના જેવી ગોરી હોવાની આશા રાખવી વૃથા છે. આ જે હિન્દુજાતિ જુઓ છો એની અંદર પ્રાચીન આર્યરક્તનાં કેટલાં બિંદુ છે ? ”

આમ કહી કાગળ ઉપર પેનસિલથી લીટી દોરી તે બતાવી કહેવા લાગ્યો:—“આ જુઓ, આ સરળ રેખાથી જે બંગાળી લોહી હોય તો તેનો આ ધણો નહોતો અંશ આર્યલોહી છે. એક લાખ બિંદુઓએ એક બિંદુ.”

અવિનાશે કહ્યું:—“બ્રાહ્મણ જાતિમાં બીજી જાતિનું લોહી ભળ્યું છે કે ? ”

“ભળ્યું છે, બીજું શું ? બ્રાહ્મણ કોને કહો છો ? આપણા પૂર્વજો આર્યો જ્યારે મધ્ય એશિયામાં હતા ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ સઘળી જાતિમાં ભેદ નહોતો. વેદમાં લખ્યું છે કે, વિષ્ણુએ ત્રણ જગ્યાએ પગ મૂક્યેલા હતા તેથી તેમનું એક નામ “ત્રિવિક્રમ” પડ્યું. એ ત્રણ જગ્યા કયી ? આ જુઓ—(કાગળ પેનસિલ લઈને) આ મધ્યએશિયા—આ પંજાબ—આ આર્યાવર્ત. આપણા આર્ય પૂર્વપુરુષો પ્રથમ. મધ્ય એશિયામાં હતા, પછી પંજાબમાં આવ્યા, પછી આર્યાવર્તમાં આવી ઉપનિવેશ સ્થાપન કર્યા. ત્રિવિક્રમ શબ્દથી એમ સમજાય છે.”

અવિનાશ—મધ્ય એશિયામાં હતા તેનું પ્રમાણ શું છે ?

“પ્રમાણ—અખંડનીય પ્રમાણ છે. કશ્યપ મુનિનું નામ તો તમે સાંભળ્યું છે. એ કશ્યપ મુનિના નામથી કશ્યપ યોગ થયું છે. અમારું

એજ જોત છે. એ કસપ દેવતા—અસુરોના પિતા અર્થાત્ સવ ના આદિ પુરુષ હતા. એ કસપ ઋષિ ક્યાં રહેતા હતા? તેમના નામ ઉપરથી કાસ્પિયન સમુદ્ર (Caspian Sea) નામ પડ્યું છે. કાસ્પિયન સમુદ્રને કિનારે તેમનો આશ્રમ હતો. એ સ્થળે એમનો યજ્ઞકુંડ હતો સૂધી જણાય છે. એ યજ્ઞકુંડ હમણાં હમણાં એક લવણના ઝોળામાં પરિણત થયો છે. ટિબેટમાંથી ઘણી પ્રાચીન પોથીઓ મળી આવી છે. તેને ટેન્ગુર કહે છે. અમારા એક મહામહોપાધ્યાય પંડિત એ પ્રાચીન પોથીઓનું લખાણ વાંચવા શક્તિવાન થયા છે; એમાંથી આ સમજા જુના વિષયોની માહિતી મળી છે. આ માહિતી જલ્દી છપાવવામાં આવશે.”

નરેશ્વરે કહ્યું—“ પરંતુ અમે તો એમ જાણીએ છીએ કે, દેવતા સ્વર્ગમાં રહે છે. સ્વર્ગ ક્યાં છે ? ”

હારાધન—સ્વર્ગ આકાશમાં નથી; આ પૃથ્વીમાં છે. કોઇ કોઇ પંડિત વેદમાંથી પ્રમાણ દર્શાવી કહે છે કે, સ્વર્ગ મૅંગોલિયામાં હતું; પણ હું તે માનતો નથી. સ્વર્ગ હિમાલયની નજીકમાં છે; કારણ કે પાંડવો સ્વર્ગમાં જતી વખતે હિમાલયના માર્ગમાં લય પામ્યા હતા—કેવળ એક યુધિષ્ઠિર સશરીરે સ્વર્ગમાં ગયા હતા; એ વાત સર્વ જાણે છે. હવે સ્વર્ગ જ્યારે હિમાલયની નજીક છે ત્યારે કયી દિશાએ હોવું જોઇએ? મહારા મત પ્રમાણે તો આજે અહલદેશમાં અમરાપુરી છે, એ જ સ્વર્ગ છે. તેની બીજી એક વિશેષ સાબિતી એ છે કે, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રનો ઐરાવત હાથી હતો; તેના નામ ઉપરથી જ ઇરાવતી નદી નામ પડ્યું, સમજ્યા ? ”

નરેશ—હા, હવે બરાબર સમજ્યો.

“ બહુ સારું. વળી બીજી રીતે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સમજાવું. ”

આમ કહી હારાધને કામળ ઉપર પેનાસિલથી હિમાલય, અહલ-

દેશ, અમરાપુરી અને ધરાવતી નદી આંકી બતાવ્યાં.

અવિનાશે તે જોઈને કહ્યું:—“ચોખ્ખું દીવા જેવું દેખાયું. એક ગ્લાસ પાણી પીવા મંગાવો. આપ તો સર્વજ્ઞ જણાઓ છો.”

“ઓ રઘુ ! પીવાનું પાણી લાવ—પણ ફક્ત પાણી જ પીશો ? કાંઈ બિઠામ બિઠામ લાવી આપે ?”

“જી ના, માફ કરો.” આમ કહી અવિનાશે રઘુ એકનું આણેલું પાણી પી લીધું. હારાધને તેના હાથમાં આ પાન આપી કહ્યું:—“ઠીક, હું શી વાત કરતો હતો ? આર્યલોકો બ્યારે મધ્ય એશિયામાં હતા ત્યારે તેમનામાં બિલકુલ જાતિભેદ નહોતો. ભારતવર્ષમાં આવીને વસ્યા પછી સમાજમાં જાતિભેદ પ્રચલિત થયો. ભારતવર્ષના આદિમ નિવાસી—અનાર્ય લોકોની સાથે ધીમે ધીમે આર્યલોકનું લોહી ભળવા લાગ્યું. એ અનાર્ય લોક કૃષ્ણવર્ણ જાતિના હતા અને આર્યલોક તેમને શ્વર, દાસ એવા નામથી ઓળખતા. એથી વખત જતાં તેમની સાથે આર્ય લોકનો વિવાહ સંબંધ થવા લાગ્યો. તેને પરિણામે આર્ય લોકનો વર્ણ કાળો થવા લાગ્યો. પ્રથમ આર્ય લોક શ્વેત વર્ણના હતા; કારણ તેઓ શીતપ્રધાન (કંડા) દેશના લોક હતા. રામાયણના યુગથી જાણી શકાય છે કે, રામચન્દ્રનો વર્ણ ‘નવદુર્વાદલક્ષ્યામ’ હતો અર્થાત્ વખતે આર્યોની સાથે અનાર્યનું લોહી ઘણું મળી ગયું હતું. પછી મહા-ભારતના યુગમાં કૃષ્ણદ્વિપાયન, કૃષ્ણ, દ્રૌપદી વગેરે સર્વ ધણાં જ કાળાં ‘નવધનક્ષ્યામ’ હતાં અર્થાત્ તે વખતે આર્ય જાતિની સાથે અના-ર્યનું લોહી સર્વાંશે ભળી ગયું હતું, સમજ્યા કે ?”

નરેશ:—હજી હું સર્વાંશે સમજી શક્યો નથી; એક ખટકો રહે છે. રામાયણના યુગમાં રામ હતા કાળા, પણ તેમના ભાઈ લક્ષ્મણ તો ઝેરા હતા ને ? અનાર્યનું લોહી શું કેવળ રામની અંદર વિશેષ

બળ્યું હતું ? મહાભારતના સમયમાં વ્યાસ હતા કાળા, પણ તેમનાં માતૃશ્રી સત્યવતી ધણાં સુંદર હતાં. તેમનું ૩૫ જોધને પરાશ્વર ઋષિ બાન બ્રહ્મા હતા. સત્યવતી એક ધીવરનાં પુત્રી હતાં. ધીવર આર્ય હતા કે અનાર્ય ? કૃષ્ણ હતા ધણા કાળા, પરંતુ રાધિકાજી હતાં અતિ સુંદર; તેઓ ગોપ કન્યા હતાં. અરણ્યવાસી ગોપ આર્ય હતા કે અનાર્ય ?

હારાધન:—નરેશ રાય ! એ સઘળી જાતિતત્વની વાત ધણી રહસ્યપૂર્ણ અને ગંભીર છે. સોસીઓલોજી અને બાઇઓલોજીનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય એ સમજી શકાય તેમ નથી. ધારો કે એક છોડને બે ફૂલ થાય છે; તેમાં એક થાય છે ધોળું અને એક થાય છે લાલ. આ જુઓ, મ્હારા બાગના જેટ ઉપર એવાં ફુલ છે.”

નરેશ—એમ હશે, આપણા દેશમાં કેટલાક લોક કાળા અને કેટલાક ગોરા હોય છે એ આપણા દેશનાં હવાપાણીનો ગુણ નહિ તો બીજું શું છે ? છોડનાં ફુલ પછી જુઓ.

હારાધન:—કેવળ હવા પાણીનો ગુણ કહેવાથી ચાલે તેમ નથી. એમાં પણ કેટલાક factor (વિવેચ્ય વિષય) છે. એ સઘળું સમાજતત્વ જાણવાથી સમજી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મણની અંદર અનાર્યનું લોહી ભળી ગયું છે એમાં સંદેહ જેવું કંઈ નથી; નહિ તો દુર્વાસા, વ્યાસ એ સઘળા ઋષિ કેમ કાળા હતા ? એ સઘળું ઐતિહાસિક સત્ય છે, સમજ્યા ?

અવિનાશ—એ પણ દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. આપની ઐતિહાસિક શોધ ખોળ પ્રશંસનીય છે. એક વખત તમાકુ લાવવા કહો.”

“અરે રહુ ! ગડાકુ આપી જા. આપને પ્રાચીન ઇતિહાસની એક

આશ્ચર્યજનક વસ્તુ જોવી છે ? હીક, હું બતાવું છું. ”

આમ કહી હારાધન રાય, પોતાની સ્થાનેતું કાચના બારણાનું કપાટ ઉઘાડી એક મ્હોટો લાંબો પત્થર દેખાડી બોલ્યો:-“ આ જુઓ, એક શિલાલિપિ છે. મહારાજ હરિશ્ચંદ્રે વિશ્વામિત્ર મુનિને પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય દાનમાં આપ્યું હતું એ તમે સાંભળ્યું જ હશે. આ શિલાલિપિમાં તેનું ઘોષણાપત્ર (Edict) છે. ધણી પ્રાચીન અક્ષરોમાં કોતરેલું છે. એ આજની આધુનિક ભાષામાં નહિ પણ વૈદિક ભાષામાં લખેલું છે. જર્મનીના કોષ્ટ પ્રખ્યાત પંડિતે એનો પાઠોદ્ધાર (ભાષાન્તર) કર્યો છે. મ્હેં ઓઢીઆના એક પહાડમાંથી આ શિલાલિપિ શોધી કાઢી એનો ફોટો જૂદે જૂદે સ્થળે મોકલાવ્યો હતો. પૌરાણિક વાતમાં અગાઉ મ્હને બિશ્નુલ વિશ્વાસ નહોતો; પણ હમણાં ધણાં સત્ય પ્રમાણ મળ્યાં છે તેથી માતું છું. વળી દક્ષિણ અમેરિકામાં બોલિવિયા નામે એક દેશ છે; એ વાત સાંભળી હશે ? એ ઠેકાણે હમણાં એક તામ્ર લેખ જોવામાં આવે છે. અલિરાજએ જે તામ્રલેખ લખી આપી બ્રાહ્મણોને પૃથ્વીનું દાન દીધું હતું એજ એ તામ્રલેખ છે; તેથી જાણવામાં આવ્યું કે બોલિવિયા બોલિરાજનો દેશ છે અને અમેરિકા પાતાળપુરી છે. એ સઘળી બાબતો માટે હવે અવિશ્વાસ કરવા જેવું કારણ નથી. ”

આમ કહી હારાધનરાયે એક કાગળ ઉપર અમેરિકા અને બોલિવિયા આંકી દેખાડ્યા.

અવિનાશી કહ્યું:-“ આ તો ધણી આશ્ચર્યજનક વાત છે. ”

હારાધન રાયે ઉમેર્યું:-“ હું એ તામ્રલેખનો એક ફોટો જસ્ટીસી મંગાવી એશિયાટિક સોસાયટીના પત્રમાં એ સંબંધી એક લેખ લખીશ. ”

લલિતનાથે એક નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ સાહેબ ! હવે અમારી પેલી મૂળ વાતનો શો ઉત્તર આપો છો ? કાળિદાસને અમે શું કહીએ ? ”

હારાધન:—હાં-હાં, પેલી વિવાહની વાત કે ? કન્યા કાળી હશે તો તેથી અમને કાંઈ હરકત નથી; પણ વિવાહ કરવાની છોકરાની ધમ્મણ છે કે નહિ એ જાણ્યા પછી હું ખુલાસો કરીશ.

નરેશ:—કેટલી રકમ હશે તો.....

હારાધન:—રામ-રામ ! પૈસાની વાત શા માટે કાઢો છો, નરેશ-રામ ? થોડા દિવસ ઉપર કમળાકાન્ત આપુની પુત્રી કે જે પરમા સુંદરી છે તેને માટે કમળાકાન્ત પોતે આવ્યા હતા. તેઓ દશ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થયા હતા. મહેં કહ્યું, પૈસાની વાત કાઢશો નહિ. શું હું છોકરો વેચી પૈસા લઉં ? ખરી વાત તો એ છે કે છોકરાની હાલમાં વિવાહ કરવાની ધમ્મણ નથી.

નરેશ:—ત્યારે અમે ફરીથી આવીશું. છોકરાની શી ધમ્મણ છે તે એ ત્રણ દિવસમાં. અમારા ઉપર કૃપા કરી જણાવશો; નમસ્કાર.

લલિતનાથ અને અવિનાશ રામ પણ હારાધન રાયને નમસ્કાર કરી બહાર નીકળ્યા. રસ્તા પર ગયા પછી લલિતનાથે કહ્યું:—“ નરેશ રાય, શું સમજ્યા ? ”

નરેશ હસતાં હસતાં બોલ્યો:—“ સુંદર કન્યાના જ્યારે દશ હજાર થાય છે ત્યારે કાળી કન્યાના પંદર હજાર થશે. ”

અવિનાશ:—વળી કાળી કન્યા હોય તો કાંઈ હરકત નથી, સમજ્યા ને ? ”

નરેશ:—સમજ્યો કેવળ વિશેષ પૈસાની જ જરૂર છે !

અવિનાશ:—મહેને લાગે છે કે, વધારે પૈસાના લોભથી એ કાળી

કન્યા શોધે છે; એટલા માટે જ છોકરાની હમણાં વિવાહ કરવાની ઇચ્છા નથી.

લલિત:-ખરખર છે. આપ સધળી વાત દીવાની માફક સ્પષ્ટ સમજી શક્યા છો !

અવિનાશ:-ખરખર ! હું પણ એક તત્ત્વવિચારક છું. પત્ની-તત્ત્વ, નરતત્ત્વ, જનવરતત્ત્વ અથવા ગમે તે તત્ત્વ હું સહેલાઈથી સમજું છું. આવી રીતે વાતચિત કરતા હસતા-હસતા તેઓ ગાડીમાં બેઠા.

પ્રકરણ ૬ હું

હારાધનની શૃદ્ધિણી.

આજે સંધ્યાકાળ પછી હારાધન રાયની સ્ત્રી હરિમતિદેવી અનંગમોહિનીને જોવાને આવી હતી. તેની કન્યા લીલી ઉર્ફે લીલા અનંગમોહિનીની બાળસહિયર હતી. તે પણ તેની માતા સાથે આવી હતી.

“ક્યાં છે-વિમળાસુંદરી ક્યાં છે ?” આમ કહેતી કહેતી હરિમતિ ધીમે પગલે ઉપર ચઢવા લાગી.

અનંગમોહિનીની માતા વિમળાસુંદરી કન્યાની પાસે બેઠી હતી. તેણે ઉઠી આવીને કહ્યું:-“બહેન ! આવો, આ ખંડમાં આવો. આવ બહેન લીલી ! આવ.”

હરિમતિ હાંકતી હાંકતી એ ખંડમાં જઈ બેઠી:-“ઓ બાપ ! બંગાળા, બિહાર, ઓઢીઆમાં આવા પ્રકારની સીડી બીજે કોણ ડેકાણે નથી; જાણે કે પહાડ ઉપર ચઢવાનું કેમ ન હોય ! હવે અનંગમોહિનીને કેમ છે ?”

આમ કહી પાસેની એક આરામ ખુરસી ઉપર તે બેસી પડી. વિમળાસુદરીએ તેના હાથમાં પંખો આપી કહ્યું:—“આજે સહવારે પણ ૧૦૪ ડિગ્રી સૂકી તાવ આવ્યો હતો; હમણાં ઓછો છે.”

આમ કહીને તે હરિમતિ પાસે બેઠી. લીલી અનંગમોહિની પાસે જઈ તેના મ્હોં ઉપર બુકી પડી.

હરિમતિને પંખાના પવનથી માથું ઠંડું કરવા દઈ એ સમય દરમ્યાન પાઠક પાઠિકાઓને અમે તેનો પરિચય કરાવીએ.

હરિમતિ પતિની સાથે બંગાળા, બિહાર, ઓઢીઆમાં ફરી હતી. તેની ઉંમર હમણાં પચાસેક વર્ષની થવા આવી હતી. માથાના વાળ ઘણે ભાગે પાકી ગયા હતા. દાંત પણ બે એક પડી ગયા હતા; પરંતુ પોષાક-ટાપટીપમાં તે ઉતરે એવી નહોતી. તેનો સ્વામી ન્યારે બિહાર શાળુ-કેનલનો ઇન્જનીઅર હતો ત્યારે તે સ્વામી સાથે પહેલ વહેલી વિદેશ ગઈ હતી. તે વખતે કસબી પહોળી કોરની મ્હોટા પાલક-વાળી, રૈશમી પોતની ઝીણી ઝીણી ટપકોની ગુલાબી રંગની સાડી ખરીદી હતી. એ પચીસ વર્ષ પૂર્વેની વાત હતી; પરંતુ એ સાડી હજી પણ વારંવાર તેના શરીર ઉપર જણાતી હતી. હરિમતિ છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી એ સાડીની સંભાળ રાખતી આવતી હતી. એક બિહારની દૂધવાલી દૂધ આપવા આવતી ત્યારે તેને “માજી” કહી બોલાવતી હતી. તેને હરિમતિએ કહ્યું હતું કે, “માજી મત બોલો; મેમસાહેબ બોલો.” ત્યારથી તેણે મેમસાહેબના જેવો પોષાક પહેરવાનો આરંભ કર્યો હતો; પણ બંગાળામાં આવ્યા પછી કાળક્રમે રૈશમમાં ફેરફાર થવાથી તેણે હમણાં સાદી સાડી પહેરી હતી. હારાધન જાહિરમાં જૂદા જૂદા ઉપાયથી પૈસા બચાવવાનો મત્ત કરતો હોવા છતાં ગૃહિણી માટે તે ધણું વધારે પડતું ખર્ચ કરતો.

મેમસાહેબ બનતાંની સાથે જ હરિમતિએ ચુસ્ત હિન્દુનો સ્વભાવ, સરળતા, ધર્મવિશ્વાસ અને સામાજિક આચાર-નિયમ એ સર્વતું શોણ કેનલમાં વિસર્જન કરી દીધું હતું. પછી ચુસ્ત હિન્દુની અદવા ઉડાવી તેનો સ્વામી બ્યારે વૈદિક હિન્દુ બન્યો ત્યારે સાથે સાથે તે પણ ચુસ્ત હિન્દુ બની. તે હમણાં ઠાકોર-દેવતાને માનતી હતી; પણ તેના આચાર વ્યવહારમાં કાંઈ વિશેષ ફેરફાર થયો નહોતો; તેનું એક ખાસ કારણ પણ હતું. તેની મ્હોટી કન્યા ડાહી સાથે વિવાહ કરીને તેનો જમાઈ બંરિષ્ટરનો અભ્યાસ કરવા વિલાયત ગયો હતો. અભ્યાસ પૂરો કરીને તે એક વર્ષમાં પાછો ફરવાનો હતો. હરિમતિ એ બંરિષ્ટર સાહેબની સાસુ થવાનો દાવો રાખી કહેતી કે, ‘સર્વોશ મેમસાહેબ ન થવાય તો થોડા અંશે પણ થઇ રહેવું જરૂરનું છે.’

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દીનાનાથની કન્યા અનંગમોહિની સાથે હારાધનના પુત્ર સુધીરના વિવાહની વાત થઇ હતી. ધણી કાળથી આ બે પરિવાર વચ્ચે ગાઢ સંબંધ હતો. વિશેષમાં કેટલાંક વર્ષથી હારાધનની ઓઢીઆથી બદલી થવાથી તે કલકત્તાના મકાનમાં આવી રહેતો હતો; છતાં આવા ધરોળાવાળા પાડોશીને ઘેર આવતી વખતે પણ હરિમતિએ પોતાના પહેરવેશમાં કાંઈ ઓછી ટાપટીપ કરી નહોતી.

તેણે એક ઝીણા પોતની લાલ રંગની રેશમી સાડી પહેરી હતી. શરીરે રેશમી જકેટ અને પગ ઉપર મોળ તથા સ્લીપરો પહેર્યા હતાં. ધરેણું પણ બરાબર પહેર્યો હતાં—જેવાં કે માળા, ચુડી, બ્રેસલેટ, દોરો, ત્રણ પ્રકારના હાર અને નેકલેસ, બે પ્રકારના અંદનહાર વગેરે વગેરે.

થંખાના પવનથી હરિમતિ સ્વસ્થ થઇ બોલીઃ—“આહ, હવે છાતીની ગભરામણ મટી. શું કહ્યું, તાવ ઓછો છે? સુધીર કહેતો

હતો કે તાવ બે વખત વધી જાય છે.”

હરિમતિ અનુનાસિક સ્વરે વાતચિત કરતી અને હસવાને સમયે એક હાથ મુખ ઉપર રાખતી, કારણ કે તેના આગળના ત્રણ દાંત વાત કરતી વખતે બહાર ડોઝીઆં કરતા હતા.

તેની વાતના ઉત્તરમાં વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“તાવ વધતો જાય છે ખરો; આ જુઓ, નોટમાં લખી રાખ્યું છે.”

“નોટમાં શું જોવાનું છે? સુધીરે મહેને સધળી વાત કહી છે. આજે કેટલા દિવસ થયા?”

“આજે તેરમો દિવસ છે; કાલે થશે ચૌદ દિવસ.”

“સુધીર કહેતો હતો કે, ચૌદમે દિવસે તાવ જશે; નહિ તો એકવીસ દિવસ સુધી ચાલશે.”

“ખરું છે, ડૉક્ટર પણ એવું જ કહેતા હતા. તમારો સુધીર પણ ધણો હોશિયાર ડૉક્ટર થયો છે, બહેન! ઇશ્વર તેને દીર્ઘાયુ કરે. ધણો સારો છોકરો છે.”

“એને એક વાર શુભાશીર્વાદ આપો.”

“એક વાર નહિ પણ એકવીસ વાર આપું છું. અમારી દશા તો તમે જાણો જ છો.”

“હા, સારી રીતે જાણું છું, આજે સર્વ જીવતાં હોત તો બાળખંડાંથી તમારું ઘર ભરાઇ જત. હમણાં છોકરામાં એક મણિ અને દીકરીમાં આ અનંબ છે.”

વિમળાએ આંખો હુંછતાં હુંછતાં કહ્યું—“એમનો પણ શો ભરોસો? એ તો તદ્દન પાગલ જેવા થઈ ગયા છે. મણિ લખવું વાંચવું ખરોખર કરતો નથી, તે પરીક્ષામાં નપાસ થયો તેથી એમના શિક્ષકો પાર રહ્યા નથી. હું કહું છું હવે મળુવા મળુવાથી શો લાભ

થશે? પરીક્ષા પાસ કરવાથી પણ શેા ફાયદો? આપણે એને તથા અનંગને જીવતાં મૂકી જઈએ એટલે બસ છે.”

હરિમતિએ ટટાર એસીને કહ્યું—“તમારું કહેવું ખરું છે, તમારે પૈસા ટકાની કાંઈ ખોટ નથી; પણ મણિતું ચારિત્ર્ય બગડે નહિ તેની સાંભળ રાખજો. ખરાબ છોકરાઓની સોખત થવા દેશો નહિ. સુધીર કહેતો હતો કે, ‘મણિ વારંવાર નાટકમાં જાય છે.’ નાટકનો નાદ સારો કહેવાય નહિ. બહેન લીલી! અનંગ સાથે શી વાત ચાલે છે?

લીલી હસતાં હસતાં બોલી—“હું કહું છું કે, હવે ધન્વંતરી આવ્યા છે એટલે તાવનો ગયા સિવાય કાંઈ છુટકો છે કે?”

આ વાત સાંભળી અનંગે પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું.

હરિમતિએ કહ્યું—“ધન્વંતરી કોણ?”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો—“લોલા જમાઈને વિનોદમાં ધન્વંતરી કહે છે. ઠીક, સુધીરનો વિવાહ ક્યાં કર્યો બહેન?”

હરિમતિ—વિવાહ માટે ઘણા લોક આવે છે. આજે પણ સંબંધ કરવા માણસો આવ્યા હતા; પણ કન્યા જોઈએ એવી સુંદર નથી. એના પહેલાં ઘણી સુંદર સુંદર કન્યાઓ સાથે સંબંધ કરનાર આવ્યા હતા; પરંતુ સુધીર હજી વિવાહ કરવાને કાંઈ રીતે રાજી નથી. મહારી કન્યાઓ તો એકે એકે સાસરે ચાલી જાય છે. હવે હું એકલી સંસાર કેવી રીતે ચલાવું?

“ખરી વાત છે, હું પણ એટલા માટે જ મણિનો વિવાહ જલ્દી કરવા ઇચ્છું છું; પરંતુ તેનો હમણાં વિચાર નથી. એ કહે છે કે બી, એ, ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી. બહેન! મ્હા લાવવા કહું?”

“ના, હું મ્હા પીને આવી છું. બહુ વાર થઈ નથી. કાંઈ ગરબડ કરશો નહિ. જો કાલે તાવ નહિ જાય તો પછી થોડા દિવસ લખાશે. હમણાં ખોરાકમાં શું આપો છો?”

“ વેનજસીં કુડ, છાસતું પાણી અને અનારનો રસ. ”

“ સુધીર કહેતો હતો કે દુર્ઝળતા ધણી છે; શક્તિ આવે એવો ખોરાક આપવાની જરૂર છે. સુપ આપો તો હરકત નથી, પરંતુ સાવધાન, પ્રવાહી પદાર્થ (બમડકી) વગર બીજો પદાર્થ ખાવા આપશો નાહ. ”

“ ડૉક્ટરે પણ વારંવાર એમ જ કહ્યું છે. ”

“ ઠીક, હવે હું જાઉં છું. લીલી, ચાલ; રાત પડી. ”

લીલીએ ઉઠવા ચત્ત કર્યો; પણ અનંગે તેનો હાથ પકડી રાખ્યો. લીલી તેને એક બે આશ્વાસનપૂર્ણ વચન કહી સીડી નજીક જઈ માતાને મળી.

પ્રકરણ ૭ મું.

શ્વસુર અને જમાઇ.

ગઇ કાલે રાત્રે બરાબર એકવીસ દિવસે અનંગમોહિનીનો તાવ ગયો છે. આજે સહવારે ડૉક્ટર આવી જોઇ ગયા હતા. તેમણે કહ્યું હતું, ‘ હવે ચિન્તા કરવાનું કારણ નથી; રોગીને ધીમે ધીમે આરામ થશે. તેનું શરીર ધણું દુર્ઝળ થયું છે. દુર્ઝળતા દૂર થતાં ધણા દિવસ લાગશે. થોડા દિવસ પછી તેને હવાફેર કરવા માટે કોઇ સારા સ્થળે લઇ જવી પડશે. ’

આજે દીનાનાથનું સુખ ધણું પ્રસન્ન થયું હતું. ધણા દિવસનું ઘેર વાદળ વેરાઇ જઇ આકાશ નિર્મળ થયું હતું. તે પોતાની શામળેરીની રૂમમાં બેસી શૈલેન્દ્ર અને સુધીર સાથે વાતચિત કરતો

હતો. આ પુત્રકાલય દીનાનાથનું પ્રિય સ્થાન હતું. દિવસનો ધણો ખર્ચ સમય હાથમાં પુસ્તક લઈ તે આ સ્થળે કાઢતો. તેની પાસે ધણી સંપત્તિ હતી. તેના પિતા સરકારી નિમક મહાલનો દિવાન હોઈ તેણે એ નોકરીમાં પુષ્કળ પૈસા મેળવી લીધા હતા. કલકત્તામાં કેટલાંક મકાન હતાં અને કંપનીઓના શેરનું બ્યાજ સારી રીતે આવતું હતું. દીનાનાથે પોતાની જાતે વિશેષ પૈસા મેળવ્યા નહોતા; પણ અગાધ વિદ્યા મેળવી હતી.

તે પ્રાચીન હિન્દુ કૌશલમાં બણ્યો હતો. વિખ્યાત અધ્યાપક રિચર્ડસનનો એ વિદ્યાર્થી હતો. હમણાં પુસ્તકો વાંચીને તેના નશાથી મસ્ત બન્યો હતો તથા પુષ્કળ પૈસા ખર્ચી તેણે આ પુસ્તકાગાર સુસજ્જિત કર્યું હતું. તેની માત્ર એક અભિલાષા હતી કે, પુત્ર મણિ-મોહન પોતાની પુષ્કળ સંપત્તિની સાથે વિશાળ જ્ઞાન બંડારનો ઉત્તરાધિકારી થાય; પરંતુ મનુષ્યની કયી અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે? મણિ ત્રણ વખત બી, એ, માં નપાસ થયો હતો. હજી એથી વખત તે પરીક્ષા આપનાર છે. આલ્પકાળથી વિલાસિતાના ઝાંગામાં તે ઉઠ્યો હતો અને માતાનો સંપૂર્ણ સત્કાર પામતો આવ્યો હતો; તેથી તેનું આરિત્ય જોઈએ એવું બંધાયું નહોતું. પરીક્ષા નજીક આવેલી હોવા છતાં તે નાટકના નાદને છોડી શકતો નહોતો. વળી તે ક્યારે નાટક જોવા જતો એ દીનાનાથ જણી પણ શકતો નહિ.

લાયબ્રેરીના ઓરડાની વચ્ચે એક મ્હોટું ટેબલ હોઈ તેના ઉપર લીલારંગની બનાત મઢી લીધી હતી. ટેબલની ચારે બાજુએ ધણી ખુરસીઓ, આરામખુરસીઓ, વિરામાસનો વગેરે યથાસ્થિત મોડેલાં હતાં. ચારે બાજુની દિવાલને અડેલી ધણાં મ્હોટાં મ્હોટાં કપાટ મોઢની રાખેલાં હતાં. એ સમજાં કપાટની અંદર જુદા જુદા

પ્રકારનાં પૂઠાં ખાધેલાં સુવર્ણાક્ષરવાળાં અંગ્રેજી, બંગાળી, સંસ્કૃત વગેરે બિન્ન બિન્ન ભાષાઓનાં અસંખ્ય પુસ્તક ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. અંગ્રેજી પુસ્તકોની સંખ્યા વિશેષ હતી. તેની અંદર ગ્રીક, લૅટિન, ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષામાં લખેલાં વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોનાં અંગ્રેજી અનુવાદગ્રંથ પુષ્કળ હતા.

દીનાનાથ ટેગલના પાછલા ભાગમાં કોચ ઉપર ખેડો હતો. તેની પાસે ટેગલ ઉપર હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું ‘સમાજવિજ્ઞાન’ સંબંધીનું એક પુસ્તક ખુલ્લું પડ્યું હતું. ડૉક્ટરના આવતાં પહેલાં તેણે પુસ્તક વાંચવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે મેળવેલી વિદ્યા ગંભીર જળની માછલીની માફક બહાર દેખાતી નહોતી.

દીનાનાથે શેક્ષેન્દ્ર અને સુધીરના તરફ જોઇ કહ્યું:—“ ડૉક્ટર કહેતા હતા કે અનંગને કોઇ સારી સુખાકારીવાળી જગ્યાએ મોકલો; એને ક્યાં મોકલીશું ? ”

સુધીરે કહ્યું:—“ આ સંબંધી મહારા પિતા સાથે વાતચિત કરવી ઠીક છે. તેમને ધણું સ્વજોની માહિતી છે. ”

“ બહુ સારું. તેઓ હમણાં જ અત્રે આવશે ? ”

દીનાનાથે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એવામાં હારાધન પેલું આઠ હાથનું ધોતીયું પહેરી સપાટ ઠપ ઠપ કરતો કરતો હાથમાં લાકડી લઇ આવી પહોંચ્યો તથા તેણે કહ્યું:—“ કેમ ભાઈ ! ડૉક્ટર શું કહી ગયા ? મ્હેં ‘સાંભળ્યું’ છે કે હવે તાવ જવા લાગ્યો છે. ”

દીનાનાથ ઉઠી ઉઠો થઇ “ આવો પધારો—અહીં બેસો. ” કહી પોતાની પાસેના એક કોચ ઉપર હારાધનને બેસાડી બોલ્યો:—

“ હા, તાવ તો ઉતરતો જાય છે. આપના સુધીરને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ, એ કાલે રાત્રે એક વાગ્યા સુધી ખેડો હતો તથા

વારંવાર નાડીની પરીક્ષા કરતો હતો. ગઇ કાલે day of crisis (સંકટનો દિવસ) હોવાથી બરાબર સાવધાન રહેવાની જરૂર હતી. બ્યારે રાતના બાર વાગ્યા ત્યારે ટેમ્પરેચર કમી થવા લાગ્યું. છેવટે સાડાબારના સુમારે તાવ ઉતરી ગયો ત્યારે મ્હારો જીવ શાન્ત થયો. આ પંદર દિવસ ધણી ચિંતામાં પસાર થયા છે. ડૉક્ટર આવીને કહેતા હતા કે શરીર બહુ દુર્બળ થઇ ગયું છે. થોડા દિવસ હવાફેર કરવા માટે જવું પડશે. ”

“ પરંતુ હજી પણ ધણી સાવધાન રહેવું જોઇએ. રિલેપ્સ (relapse) થવાનો સંભવ છે. હવાફેર માટે મોકલવાની વાર છે; પંદર દિવસ વીત્યા પછી વાત. ”

“ ક્યાં મોકલીએ તો સારું ? ”

“ દેવધર, મધુપુર, ગિરિડી વગેરેમાંથી ગમે તે સ્થળે મોકલો. પણ દેવધર અને મધુપુરમાં લોકોની ધણી ભીડ થાય છે તેથી એ સ્થળો દિવસે દિવસે બગડતાં જાય છે. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે ગિરિડી મોકલો તો બહુ સારું. ત્યાં મ્હારો એક બંગલો પણ છે. એ બંગલામાં ખુશીથી રહી શકાશે. ”

“ એ તો ઉત્તમ વાત છે. ગિરિડી જતાં મકાનની ચિંતા કરતી પડશે નહિ. ”

“ વળી એ બંગલો ધણી સારી જગ્યાએ આવેલો છે. (હાથમાં કાગળ પેનસિલ લઇ) આ જુઓ, મકાનની નજીક જ ઉશ્રી નદી છે. નદી ઉપર જ બંગલો છે અને પેલી પાર વનનો અત્યંત અમ્ભારિક દેખાવ છે. આ પાર વિશાળ મયદાન છે. ખુશ્કી જગ્યા છે. પશ્ચિમ દિશાની હવા ધણી આવે જાય છે. આ દેશમાં પશ્ચિમ દિશાની હવા ધણી સુખકર છે. વળી પશ્ચિમ દિશાએ ઠંક ઠંકાણે ઝાડી પણ છે,

તેથી વિશેષ ગરમી લાગતી નથી. ગરમીના સમયમાં પશ્ચિમ દિશાની હવા આવવાથી ઘડાનું પાણી શીતળ થઈ જાય છે—તદ્દન બરફ જેવું શીતળ થાય છે. મહેં એટલા માટે જ પશ્ચિમ દિશા ખુલ્લી રાખી બંગલો બંધાવ્યો છે. બંગલો છે નહાનો; વચ્ચે એક હોલ અને ચાર ખુણે ચાર ઓરડા છે. ”

“ એટલી જગ્યાથી ચાલી શકશે; સાથે કાંઈ વિશેષ માલુસો જવાનાં નથી. ”

“ સાથે કોણ કોણ જશે ? ”

દીનાનાથે શૈલેન્દ્રને પૂછ્યું:—“ શૈલેન્દ્ર ! તમે ત્યાં જઈ શકશો ? ”

શૈલેન્દ્ર:—મહારાથી લો—કાલેજમાં ગેરહાજર રહી વિશેષ દિવસ રહી શકાશે નહિ. હું ત્યાં મૂકી આવી શકું ખરો. મણીમોહન જઈ શકે તેમ છે; કેમ કે ત્યાં સૂત્રીમાં તેમની પરીક્ષા પણ થઈ જશે. ”

દીનાનાથ:—હીક તેમ થશે. તમારાં સાસુ અને મણિ જશે. હારાધન મહાશય ! નહાના બંગલાથી ચાલી શકશે; પરંતુ બંગલો મયદાનમાં છે એમ આપ કહો છો તો એ લત્તામાં માલુસો છે કે ?

હારાધન:—છે. એ સ્થળે ધણા સારા માલુસોના બંગલા છે. ગિરિડીમાં અનેક બંગાળી ગૃહસ્થ લોકો કુટુંબ સાથે વસે છે; તેમની સાથે હમ્મેશાં મેળાપ અને પરિચય થશે.

આમ કહી કાગળ ઉપર તેનો બંગલો અને ગૃહસ્થ લત્તાનું સ્થાન ચિતરી દેખાડ્યું. પછી તેણે કહ્યું:—“ આ બંગલો મહેં મહારે પોતાને માટે બંધાવ્યો હતો. પ્રત્યેક વર્ષે પૂજની રત્નઓમાં હું ત્યાં જઈને રહેતો. આ બે વર્ષથી ત્યાં જઈ શકાયું નથી તેથી ભાડે આપું છું; ભાડું પણ બહુ નથી; માત્ર માસિક પચાસ રૂપિયા છે. ”

તેની આ વાતથી સુધીરે સર્માઈ જઈ માથું નીચું નમાવ્યું;

કેમ કે તે એક વખત ઉપરાંત પૂજની રત્નમાં ગિરિડી ગયો નહોતો અને અંગલાતું બાકું માસિક ત્રીસ રૂપિયાથી કોષ્ટએ વિશેષ આપ્યું નહોતું. હારાધને દીનાનાથને બાડાની વાત કરી એ સુધીરને સાકં લાગ્યું નહિ.

દીનાનાથ:—ગિરિડી જેવા સુખકર સ્થાનનું પચાસ રૂપિયા બાકું કોષ્ટ વિશેષ કહેવાય નહિ. હું તમારો અંગલો રાખીશ. શૈલેન્દ્ર ! તમારે રત્નના દિવસમાં એક વખત જેવા જવું પડશે; તેથી તમારી લો-કોલેજનો દિવસ પડશે નહિ.

હારાધને પૂછ્યું:—“ તમારી લો-કોલેજ હવે ક્યારે અંધ થશે ? ”

નંત્રતાથી શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—“ જી, બે મહિના પછી મ્હારે કલા-સમાં જવાનું અંધ થશે. ”

“ લોની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી વકિલાત કરવાની ઇચ્છા છે કે ? ”

“ જો કે પરીક્ષા તો આપીશ; પણ વકિલાતનો વ્યવસાય મ્હને ખિસ્કુલ પસંદ નથી. ”

દીનાનાથે કહ્યું:—“ એમના પિતાની ઇચ્છા એવી છે કે એ સરકારી નોકરી કરે. તેઓ પ્રયત્ન કરે તો શૈલેન્દ્ર ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ થઈ શકે તેમ છે. ઘણા મ્હોટા મ્હોટા સાહેબ-સુબા સાથે તેમનો પરિચય છે; પરંતુ શૈલેન્દ્ર નોકરી કરવા ખિસ્કુલ રાજી નથી. ”

હારાધન:—નોકરી કરશે નહિ, વકિલાત કરવાની ઇચ્છા નથી; ત્યારે પછી કરશે શું ?

શૈલેન્દ્ર:—સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોતાં મ્હને એમ લાગે છે કે, આપણો દેશ ધીમે ધીમે દરિદ્ર થતો જાય છે. અમારા જેવા શિક્ષિત યુવકોએ હવે દ્રવ્ય મેળવવાના નવીન માર્ગ શોધવાની જરૂર છે.

જેથી દેશની ધનવૃદ્ધિ થાય એ જ ખરો માર્ગ છે. દેશમાં બજેલા ભોડાની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. તેમનામાંથી તોફારી કેટલાને મળશે ? વકિલની સંખ્યા પણ ઘણી વધી ગઈ છે. હવે અમારે ખીજે માર્ગ શોધવો ઉચિત છે.

હારાધન:—કયો માર્ગ શોધવાની તમારી ઇચ્છા છે ?

શૈલેન્દ્ર:—ઘણા માર્ગ છે. જેવા કે કૃષિકાર્ય, શિક્ષણ, વાણિજ્ય વગેરે.

આ વખતે સુધીર બોલી ઉઠ્યો:—“ પોતાના દેશમાં જન્મ ખેતી વાડીની ઉન્નતિ કરવાનો શૈલેન્દ્રનાથનો વિચાર છે. એ તરફના પ્રદેશમાં ઘણી જ પડતર જમીન છે એટલે નિયમિત રીતે ખેતી આપાદ કરવાથી ઘણો લાભ થશે.”

શૈલેન્દ્ર:—વળી ધીમે ધીમે એક મોડેલ ફાર્મ કરવાથી દેશના ભોડાને નવી રીતથી અનાજની ઉત્પત્તિ અને નવી નવી જાતનાં અનાજ ઉછેરવાની રીતો શિખવી શકાશે. અમેરિકા વગેરે દેશમાં એમ જ છે.

હારાધન:—આ સમગ્ર વાત સાંભળવામાં સારી છે; પરંતુ આટલા સમય સુધી શહેરમાં રહ્યા પછી ગામડામાં જન્મ રહી શકશો કે ? વળી તમારા પ્રદેશમાં કેવી જાતનો મેથેરિયા છે એ સાંભળ્યું છે ?

શૈલેન્દ્ર:—એ પ્રદેશમાં મેથેરિયા છે એ વાત હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ આપણા જેવા-શિક્ષિત સંપ્રદાયે ગામડાઓ છોડી શહેરમાં વસવાનો આરંભ કર્યો તેથી જ ગામડાંઓની આવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ છે. ગામડાંઓની ઉન્નતિ માટે આપણે શું કરીએ છીએ ? આપણે જો ગામડાંઓ નહિ છોડતાં આપણા પૂર્વજોની માફક પોત પોતાના ગામમાં રહેતા હોત તો મેથેરિયા દૂર કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરત. પી-

વાનું ઉત્તમ પાણી મળવાની, ખરાબ પાણી કાઢી નાખવાની તથા જંગલ સાફ કરવાની ગોઠવણથી મેલેરિયા દૂર થાય છે એમ આધુનિક વિજ્ઞાન કહે છે. કેમ ખરું છે ને સુધીરકુમાર ?

સુધીર:—હા. વળી મચ્છર ઉત્પત્તિ ન થાય એવું કરવું જોઈએ.

“ મચ્છર ખાડા ખાખોચીઆંવાળા જંગલમાંજ પેદા થાય છે. જંગલ કાપી ગામ સાફ કરવાથી અને ખાડા ખાખોચીઆંનું પાણી કાઢી નાખવાથી કિંવા ખાડાખા ખોચીઆં મોટાં તળાવ જેવાં કરવાથી મચ્છરોનો નાશ થાય છે. આપણે કેળવાયેલા લોકો મેલેરિયા દૂર કરવાના આ સઘળા ઉપાય જાણીએ છીએ; પરંતુ જાણવા છતાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ માટે આપણે કાંઈ કરતા નથી; કેવળ પોત પોતાનો જીવ બચાવવા માટે ગામડાનો ત્યાગ કરી શહેરમાં આવીને રહ્યા. ખીજી તરફ ગામડાના અગ્નાની લોકો ગામડામાં રહે છે અને મેલેરિયાથી મરે છે. આ આપણી સ્વાર્થપરતા નહિ તો ખીજું શું છે ? ”

દીનાનાથ:—ખરું છે. શૈલેન્દ્ર ! તમારું કહેવું તદ્દન ખરું છે.

“વળી જુઓ, આ સર્વ કારણથી ગ્રામલોક અને શિક્ષિત સારા માણસો વચ્ચે ધણું અંતરાય ઉભું થયું છે. આપણે જેમને સાધારણ લોક કહીએ છીએ તેમની સંખ્યા સેંકડે એંશીથી પણ વિશેષ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમનાથી જ આપણી જાતિ છે. તેમની તુલનામાં શિક્ષિત વર્ગ તદ્દન ઓછો એટલે કે મુઠ્ઠીભર છે. ”

હારાધન:—પરંતુ તમારો આધુનિક હિન્દુ સમાજ પણ ઘણા લોકોને અસ્પૃશ્ય ઠરવી અલગ થઈ બેઠો છે. વેદના સમયમાં કેવળ એક જ જાતિ હતી. સઘળી અસ્પૃશ્ય જાતિ (depressed class) ની ઉન્નતિ ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈ થશે નહિ.

શૈલેન્દ્ર:—depressed class (અસ્પૃશ્ય જાતિની) ઉન્નતિ માટે આજકાલ એક પ્રકારનું આંદોલન ઉત્પન્ન થયું છે એ હું જાણું છું. એ સઘળી અસ્પૃશ્ય જાતિ કોણ છે અને તેમની ઉન્નતિ કોને કહેવી ? કેટલીક વખત પશ્ચિમ દેશથી કેટલાક ભાવની આમદાની કરી એને આપણે સમાજમાં સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ તેનું પરિણામ વિપરિત આવે છે. એક વખતે સામ્ય-ભૈત્રી-સ્વાધીનતા (" Liberty, Fraternity, Equality ") શબ્દોની આમદાની થઇ હતી. આપણે પણ સામાજિક વિષયતા દૂર કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ જે સામાજિક વિષયતા સૃષ્ટિના બંધારણથી ઉત્પન્ન થઈ છે તે મનુષ્યના પ્રયત્નથી કેવી રીતે દૂર થાય ? જે દેશમાં એ સઘળી વાતોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી એ દેશમાં શું સઘળાં મનુષ્યો સમાજમાં સર્વ વિષયમાં સમાન અધિકાર ભોગવે છે ? એ સર્વથા અસંભવ છે. હમણાં વળી પાછો એ નિમ્ન જાતિની ઉન્નતિનો ઝંડો આપણે ઉઠાવ્યો છે. આપણે શહેરના કેટલાક મજૂર, ચમાર, ઢેઠ અને ભંગીનાં છોકરાં માટે શાળા ઉઘાડી, તેમને કં ખાંડા એ બી સી ડી શિખવાડીએ છીએ તથા એમ વિચારીએ છીએ કે, તેમની ઘણી ઉન્નતિ કરીએ છીએ. આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો, સ્કૂલ કોલેજો વિદ્યાશિક્ષણ આપવાનાં કારખાનાં છે—ઉપરોક્ત શાળાઓ પણ એવાં કારખાનાંજ છે. એ કારખાનાંઓમાંથી કારકૂનો તૈયાર થઈ શકે છે; પણ માણસો ક્યાં તૈયાર થાય છે ? એ સઘળાં કારખાનાં સાથે હૃદયના સ્નેહભાવનો કાંઈ સંબંધ છે કે ? લાભમાં એટલું થાય છે કે એ બધા મજૂર વર્ગના છોકરા સ્કૂલમાં એ બી સી ડી શિખી સારા લોકના છોકરાઓનું અનુકરણ કરી બાપુ અને છે—અર્થાત્ સારાં લુગડાં લતાં પહેરે છે, ચ્હા સિગારેટ પીએ છે અને

પોતાનો જાતીય વ્યવસાય છોડે છે. આ સધળું કરવાથી એ અસ્પૃશ્ય જાતિની ઉન્નતિ થતી હોય તો એ ઉન્નતિ ઉત્તમરૂપે થાય છે એમાં મંદેહ નથી; પણ ઢાકાના ચિંતાહરણ અસાકતી જે ઝીણી મઝલિન જગવિખ્યાત હતી અથવા કૃષ્ણનગરના જે ગૌરગોપાળ પાલની માટીની મૂર્તિઓએ પારિસ અને ઝલાસગોનાં પ્રદર્શનોમાં પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમને જ વિશેષ ઉન્નત સમજવા કે તેમના જે છોકરાઓ હમણાં અંગ્રેજી બણી માસ્તરની નોકરી અથવા કારકૂની કરે છે તેમને વિશેષ ઉન્નત સમજવા? ચિંતાહરણ અસાક અને ગૌરગોપાલ પાલ સમાજમાં અસ્પૃશ્ય જાતિની અંદર ગણતરીમાં ન ગણાતાં કેટલાક ઉતરતા હતા; છતાં કારકૂની કરી તેમના છોકરાઓ વિશેષ સન્માન મેળવી શક્યા છે કે?

દીનાનાથ:—પરંતુ એ સધળા નીચ જાતિના ભોકો જે લખવું વાંચવું શિખ્યા પછી પોત પોતાના જાતીય વ્યવસાયનો ત્યાગ ન કરે તો ?

ચેલેન્દ્ર:—એમ કરે તો તો ધણું સારું. હું સાધારણ ભોકોને વિદ્યાશિક્ષણ આપવાની તરફેણમાં છું. હું કહું છું કે તેઓને ઉપયુક્ત કેળવણી આપવાની જરૂર છે; પણ વિશેષ ભોકોને એવી કેળવણી આપવી જોઈએ કે જેથી તેઓ પોત પોતાનો ધંધો આપાદ કરી શકે. હું એવી જ રીતે કૃષિકાર્ય કરવા ઇચ્છું છું. સાધારણ ભોકો-માંથી જે પ્રતિભાનો પરિચય કરાવી શકે તે બી, એ. એમ, એ. પાસ કરી બીજું કાર્ય કરે એ ઉત્તમ છે. હવે કારકૂનોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર નથી.

હારાધન:—મૂળ વાત એ છે કે, તેઓ ગમે એવો ધંધો કરે તો પણ તેમને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન આપો. પૂર્વે વેદના સમયમાં

જેમ જાતિભેદ નહોતો તેમ સધળી જાતિની અંદર અડચણ વગર આહાર-વિહાર અને વિવાહાદિ ચાલવા દો. એક મોચીનું અડકેલું પાણી પીવાથી બ્રાહ્મણ કેમ વટલાય છે? મોચી મનુષ્ય છે અને બ્રાહ્મણ મનુષ્ય છે. મોચીના મનુષ્યત્વનું આ પ્રમાણે અપમાન કેમ કરવામાં આવે છે? એક ઇંગ્રેજ તો ભંગીને હાથે ખાવાથી પણ વટલાતો નથી.

શૈલેન્દ્ર:—આ સ્થળે આપણે એક ગંભીર ભૂલ કરીએ છીએ. હાથનું છોયેલું પાણી ન પીવાથી એ લોકનું અપમાન કેવી રીતે થયું. મહારા દાદા ધણા નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ હતા. જન્મતી વખતે જો હું તેમને અડકી પડતો તો તેઓ જન્મતા નહિ. મહારાં કે ઈ મહારા અડકેલા પાણીથી દેવતાની પૂજા કરતાં નહિ. એમણે મહારું અપમાન કર્યું કહેવાય કે? હું તો કદાપિ એમ ધારતો નથી. જેઓ શાસ્ત્રના વિધાન અનુસાર શુદ્ધાચારી રહેવા ઇચ્છતાં હોય છે તેઓ આ પ્રમાણે ધણા સખ્ત નિયમ પાળે છે. આવા પ્રકારનાં ધણાં માણસો છે કે જેઓ રેલ્વેમાં, સ્ટીમરમાં આખો દિવસ જળસ્પર્શ કરતાં નથી; પરંતુ તેથી અન્યને અપ્રસન્ન થવાનું કારણ નથી. પહેલાં તો એટલું જ જોવું જોઈએ કે હૃદયની પ્રીતિનો સંબંધ છે કે નહિ? જે ગોરા સાહેબ કુલીના હાથનું છોયેલું પાણી પીએ છે, એ જ સાહેબ પંખો તાણતાં તાણતાં કુલી ઊંધી જાય છે તો લત્તાપહારથી તેને શાસન કરે છે. મહારા દાદા અમારા ધરના ચાકર શિવુ વાગ્દીનું અડકેલું પાણી પીતા નહોતા, પણ તેમનો એવી વ્યવસ્થા હતી કે અમે જે ખોરાક લેતા તે જ ખોરાક ચાકરોને મળતો. હમણાં પણ એવી જ વ્યવસ્થા મહારા ધરમાં ચાલે છે.

હારાધન:—એ સધળું ગામડામાં બની શકે,—શહેરમાં બની શકે નહિ.

“હુગલી શહેરમાં અમારા ઘરમાં એવી જ વ્યવસ્થા છે.”

“મહેને એ બધું વધારે પડતું લાગે છે. નોકર ચાકરને એટલાં બધાં માનપાન શાં !”

“ક્ષમા આપજો,—ચાકરની સાથે જો સ્નેહ-પ્રીતિનો સંબંધ હોય તો એમાં કાંઈ વધારા પડતું નથી. મહારા દાદા કહેતા હતા કે, ઘરનાં છૈયાં છોકરાં કોઈ સારી વસ્તુ જોઈ જેમ તે ખાવા લલચાય છે તેમ નોકરો ન લલચાય કે? છોકરાંએને સારી વસ્તુ ખાવા આપવી અને ચાકરને આપવી નહિ, એ કેવી વાત? આજકાલ આપણે સાહેબ દોકોનું અનુકરણ કરી ચાકરોને જેમ કે ‘બાંચ’ કહી બોલાવવાનું કે સમજવાનું શિખ્યા છીએ,—તેમને માણસ સમજવાનું ભૂતી જાણે છીએ એ જ મહેને તો આગળ પડતું લાગે છે. મૂળ વાત હૃદયના સંબંધ વિષે થાય છે. જો હું એક વાઘરીના હાથનું છોયેલું પાણી પીઉં અને તેને મહારા હૃદયથી દૂર રાખું તો તેથી તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવાશે નહિ તેમ જ હું તેના હાથનું છોયેલું પાણી ન પીઉં તો અપમાનથી એ મરી જશે નહિ.”

“એ તો મરેલા જ છે; આથી વિશેષ કેવા મરે? તેમનામાં આત્મમર્ચાદાનું જ્ઞાન જગત થવાની જરૂર છે.”

“Self respect—Self consciousness એ સર્વ શબ્દો પણ પાશ્ચાત્ય દેશથી “Morgan weed” કિંવા water Hyacinth ની માફક આવ્યા છે. ‘મોર્ગાન વીડ’ નામનું એક જાતનું જલજ ધાસ પૂર્વ મંગાળાનાં નદી નાળાંમાં થાય છે—મહારના દેખાવમાં એ ઘણું સુંદર, ઉજવળ હોઈ મન મુગ્ધ કરે છે, પણ અંદરથી એ સઘળાં નદી નાળાંનું પાણી દુષિત કરે છે—તદન સુકવી નાખે છે. એવી જ રીતે આ પાશ્ચાત્ય શબ્દો ઉપરથી સાંભળવામાં સારા લાગે

છે; પણ હૃદયનો સ્નેહ-પ્રીતિનો ઉત્સાહ સુકવી દે છે. પહેલાં સમાજમાં જાય નીચ જાતિની અંદર જે સ્નેહ-પ્રીતિનું બંધન હતું તે હમણાં તૂટી ગયું છે અને તેને પરિણામે પરસ્પરમાં હિંસા દેખ જાગી ઉઠ્યો છે. હમણાં સધળા મ્હોટા થવા જાય છે, કોઈની ન્હાના રહેવાની ઇચ્છા નથી; છતાં સમાજમાં ન્હાના મ્હોટાનો ભેદ હમણેનાં રહેશે અને તે સર્વ દેશમાં સકળ સમાજમાં છે. એક બ્રાહ્મણ એક ચંડાળના હાથનું ખાય નહિ કિંવા તેની કન્યા સાથે વિવાહ કરે નહિ તો તેથી એ ચંડાળને સમાજમાં મરી ગયેલો માનવો કે? વિલાયતમાં પણ એક લોર્ડ (ઉમરાવ) વંશનો ઇંગ્લેન્ડ પોતાના આકર સાથે ખેસીને ખાણું લેતો નથી તથા તેની છોકરી સાથે વિવાહ કરતો નથી. આધુનિક હિન્દુ સમાજ સ્વાર્થપર બ્રાહ્મણોની આગાધી તૈયાર થયો નથી-હજારો વર્ષથી જૂદી જૂદી જાતના ધાત પ્રતિધાતના પરિણામે ક્રમ-વિકાસના સ્વાભાવિક નિયમથી તેનું બંધારણ થયું છે. એમાં ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વ મનુષ્યોને સ્થાન છે. વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર ફૂલ થાય છે અને થકને એક પાન પણ હોતું નથી તેથી ડાળીઓને શું જીવતી કહેવી અને થકને મરેલું કહેવું?”

દીનાનાથ:-ખરું કહો છો, બધી ઉત્તમ વાત છે.

“એક ચંડાળને ઉન્નત કરવા જતાં બ્રાહ્મણને અવનત કરવાનું ચાલશે નહિ. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ રહે અને ચંડાળ બ્રાહ્મણના ઉચ્ચ આદર્શથી-હરિભક્તિ કરે તો યથાકાળે તે દિગ્ગજેષ્ઠ પણ થઈ શકે. જે આત્મમર્યાદાની વાત કરો છો એ તો પ્રથમથી જ આપણા સમાજમાં ઉચ્ચ-નીચ સધળી જાતિમાં જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં છેજ. નિમંત્રણ ન કરીએ તો નીચ જાતિનો બંગી પણ ગામડામાં આપણે ઘેર ખાવા આવે નહિ. મહારા દાદા પૂજ્ય પર્વણીના પ્રસંગે

પોતે સધળી જાતિને ઘેરે ઘેર જઈ નિમંત્રણ કરતા. સર્વજન સંતુષ્ટ મનથી એ નિમંત્રણ સ્વીકારતા. દાદા કહેતા કે ‘હું જે દેવતાની પૂજા કરું છું તે સર્વ જૂતમાં વિરાળ છે—સકળ જાતિના લોકને સંતુષ્ટ કરી ભોજન કરાવવાથી પૂજા સફળ થાય છે.’ દુર્ગોત્સવ, હિંડોળો વગેરેની પૂજામાં અને વિવાહ-શ્રાદ્ધ ક્રિયા કર્મમાં સધળી જાતિના લોકને ભોજન કરાવવાની અમારે ત્યાં વ્યવસ્થા છે.”

દીનાનાથ—આ તો ઘણો grand idea—અતિ ઉચ્ચ ભાવ છે.

“પણ હમણું આપણે કેવળ મુખે જ બોલીએ છીએ કે સર્વ લોક આપણા ભાઈ છે. સર્વની સાથે સ્નેહ કરો; પરંતુ કાર્ય પ્રસંગે શું કરીએ છીએ? કોઈ સામાજિક વિષયમાં સાધારણ લોકોને આપણે પૂછતા નથી પણ સારા માણસો સાથે જ આપણે કામકાજ પાડીએ છીએ. આપણે જ્યારે પ્રીતિ-ભોજન આપીએ છીએ ત્યારે કેટલાક સારા સારા મિત્રો (Selected friends) ને નિમંત્રણ કરીએ છીએ અને તેમને ચોસઠ પ્રકારની ચીજો ખવડાવીએ છીએ. આપણી ભોજનની ચીજોની તૈયારી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે એના કરતાં નિમંત્રિતની સંખ્યા પણ ઓછી હોય છે. દેશના સાધારણ લોકોને એ સધળાં પ્રીતિભોજનોમાં પ્રવેશાધિકાર નથી. આપણા આમોદ-પ્રમોદ જેવા કે નાટક, સીનેમા પણ ચોક્કસ બંધુ બાંધવોને લખને હોય છે. ટિકીટ વગર કોઈ તે સાંભળી કે જોઈ શકતું નથી; પરંતુ પ્રાચીનકાળના આમોદ પ્રમોદના પ્રસંગોનો સર્વ સાધારણ લોકો એકઠા થઈ ઉપભોગ કરતા અને તેમાંથી ઘણો બોધ પણ મેળવતા. એ સર્વ પ્રસંગે દેશના સર્વ સાધારણ લોકો વિના સંકોચે એકઠા થઈ શકતા. હમણું તો મોટા લોકો શહેરમાં રહે છે. તેમના વિવાહાદિ

ઉત્સવ પણ શહેરમાં થાય છે; એથી દેશના લોકોની સાથે તેમની સંયોગ-નાડીનો છેદ થાય છે. એ નાડીનો છેદ થવાથી દેશના સાધારણ લોક મરે છે. દેશના લોક સાથે તેમનો સંબંધ કેવળ ત્રણ કામમાં થાય છે,--જમીન દારના મહેસુલ વખતે અથવા વકિલ (મુખત્યારની) શી ભરતી વખતે, ફન્ડ ઉધરાવતી વખતે અને કોઇ કોઇ રાજનૈતિક સભા વખતે. આપણે સાધારણ લોકોના રાજનૈતિક વિષયમાં પ્રતિનિધિ છીએ એ દર્શાવવા કોઇ કોઇ વખતે તેમને સભામાં બોલાવીએ છીએ; પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં બાપલુ કરી તેમનું અપમાન કરી વિદાય કરીએ છીએ. જેઓ દેશના લોકોની સાથે હમ્મેશાં હળીમળી તેમની વાતચિત સાંભળી સંકટો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ જ તેમના ખરા પ્રતિનિધિ થવાને યોગ્ય છે તેઓ જ ખરા દેશનાયક કિંવા નેતા છે. મહારા દાદા આ દેશના લોકોના એક પ્રતિનિધિ થવાને યોગ્ય હતા. હું પણ તેમને પગલે પગલે ચાલવા ઇચ્છું છું.”

દિનાનાથે કહ્યું:--“ભાઈ ! આશીર્વાદ આપું છું કે તમારી ઇચ્છા સફળ થાઓ.”

તેનો આવો વિચાર જોઇ હારાધન રાથે કહ્યું:--“હું વળી ફરી આવીશ. સ્નાનનો સમય થયો છે.” તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:--“બન્ને મૂર્ખ છે. જેવો સાસરો છે તેવો જ જમાઈ છે !”

હારાધનના વિદાય થઇ ગયા પછી એક મુનીમે આવી કહ્યું:--“પોષ્ટમેન એક વી.પી. પાર્સલ લઇ આવ્યો છે; રૂપિયા આપું કે ?”

દિનાનાથ બોલ્યો:--“જ્ઞાતું પાર્સલ છે ? કેટલા રૂપિયા આપવાના છે ?”

“મણિભાઈનું પાર્સલ છે. આળીસ રૂપિયા આપવાના છે. મણિ-ભાઈ આ તરફ જ આવતા દેખાય છે.”

બરાબર આ વખતે એક પાર્સી હાથમાં લઇ મણિ હરમાં આવ્યો. દીનાનાથે પૂછ્યું:-“કેવું પાર્સી છે?”

મણિએ માથું હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું:-“એક ડઝન મોજાનો ક્રાન્સ ઓર્ડર મોકલ્યો હતો તે આવ્યાં છે.”

આ ઉત્તર સાંભળી શૈલેન્દ્ર તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો. સુધીર તેનો ભાવ જોઇને મંદ મંદ હસવા લાગ્યો.

દીનાનાથ ગુસ્સે થઇ બોલ્યો:-“મોજાનો ઓર્ડર ક્રાન્સ મોકલ્યો હતો? આ દેશમાં મોજા નથી મળતાં કે?”

મણિ ગળમળે અવાજે બોલ્યો:-“હા, આ દેશનાં મોજા લાંબો વખત ટકતાં નથી; જલ્દી ફાટી જાય છે.”

“ઠીક, ત્હારી પાસે પૈસા નથી કે? ત્હારા હાથ પરચના પૈસા-માંથી કિંમત આપ.”

“એ પૈસા વપરાઇ ગયા છે.”

“હું તને દર માસે પચાસ રૂપિયા હાથ પરચ માટે આપું છું એ રૂપિયાનું તું શું કરે છે?”

મણિ સુપકીદી ધારણ કરી ઉભો. દીનાનાથ બવાં ચઢાવી બોલ્યો:-“ઠીક, પાર્સી જ્યારે આવ્યું છે ત્યારે રાખવું જ પડશે. ન રાખીએ તો કેડિટ જાય; પણ તું આવું કામ ફરીથી કરીશ નહિ.”

આમ કહી મુનીમને પૈસા ભરી આપવાની આજ્ઞા કરી તે ઉડી ગયો.

સુધીરે હસતાં હસતાં કહ્યું:-“મણિમોહન! તમારું પાર્સી બોલો. જોઈ તો ખરો કે પાર્સિનાં મોજાં કેવાં છે?—જોઇને એક વાર નેત્રો સાર્થક કરું. એક ડઝન મોજાની કિંમત આઠીસ રૂપિયા આપવી પડી તો એક જોડીની કેટલી કિંમત થઇ શૈલેન્દ્રનાથ? આપ આમ વિચિત્ર કેમ બની ગયા છો?”

“હું શું કરું ? મ્હારું માથું ફરી જાય છે. મણિમોહન ! પાર્સલ ખોલી તમારાં મોજાં બતાવોને !”

મણિએ પાર્સલ તોડી મોજાં બહાર કાઢ્યાં. લાલ, કાળા અને લીલા રંગનાં, દેખાવમાં ધણું જ સુંદર અને મજબૂત રેશમી મોજાં હતાં. શૈલેન્દ્ર અને સુધીર મોજાં હાથમાં લઈ જોવા લાગ્યા.

મણિએ કહ્યું:—“હવે ખાત્રી થઈ કે કેવાં ઉત્તમ મોજાં છે ! આવાં મોજાં આ દેશમાં મળે ખરાં કે ? વસ્તુ સારી હોય તો કિંમત પણ વધારે પડે. આપ એક એક જોડીનો ઉપયોગ કરી જુઓ. ”

શૈલેન્દ્ર:—ના-ના, આટલી બધી કિંમતનાં મોજાં પહેરવાં મ્હને પરવડે નહિ. મ્હારે ખેતીવાડીનું કામકાજ કરવા જવાનું છે. મ્હારે આ સઘળું જ્ઞા માટે જોઈએ ?

સુધીર:—મ્હને આ મોજાં પહેરતો જુએ તો મ્હારા પિતાશ્રી મારવા ઉઠે. તેઓ એમ ધારે કે, મ્હેં પૈસા ખરચી લીધાં હશે. ”

મણિ:—તેથી શું ? મ્હેં કુંજએકલાએ પહેરવા માટે આટલાં બધાં મોજાં મંગાવ્યાં છે ? આપ જ્યો, બીજા પણ એ એક મિત્રને આપીશ.

સુધીર:—તમે મોજાંનું સદાવ્રત કરો; હું હમણાં આવું છું.

પ્રકરણ ૮ મું

મણિનો રૈય.

એ દિવસે રાત્રે લગભગ દશ વાગ્યે વિમળાસુંદરી અનંગમે-
હિની પાસે સૂતી હતી. દીનાનાથે એ સ્થળે ઉપસ્થિત થઈ એક ધત્તી-
એર ઉપર બેસી કહ્યું:—“હવે કેમ છે ? તાવ તો હવે નથીને ?”

વિમળાસુંદરી અનંગમોહિનીને શરીરે અને માથે હાથ ફેરવી બોલી:—“સારું છે, હમણાં ઊઘે છે. તમે સૂવાને કેમ ગયા નથી?”

“હમણાં જાઉં છું. મણિ હવે બહુ ખરચાળ કામ કરવા લાગ્યો છે. તું તેને કાંઈ કહેતી નથી. મહેને પણ કાંઈ જોવા તપાસવાનો સમય મળતો નથી. ચાળીસ રૂપિયાનાં વિલાયતથી એક ડઝન મોજાં મંગાવ્યાં છે.”

વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“હું સધળું જોઈ છું અને સમજું છું; પણ કાંઈ કહેતી નથી. આપણે એના સિવાય કોણ છે? પેલા ત્રણ જણ તો નિરાશ કરી ચાલ્યા ગયા છે. એ ખાવાપીવામાં અને કપડાં લાત્રાંમાં કેટલું બહુ ખરચ કરી નાખશે? વળી આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે તેનું જ છે—”

“તું આવી રીતે છાવરીને એને ખરાબ કરે છે.”

“શું હું ખરાબ કરું છું? સારું પહેરવા ખાવાનું મન ન થાય કે?”

“તું કાંઈ સમજતી નથી. આવી વિલાસિતાથી ચરિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ થઈ જાય છે અને સ્વભાવ ખરાબ થતો જાય છે.”

વિમળાસુંદરી થોડા સમય સૂંચી વિચાર કરી બોલી:—“એક વાત તો હું જાણું છું તથા તે મહેને પણ સારી લાગતી નથી. વારંવાર નાટક જોવા જવું સારું નહિ.”

દીનાનાથ આશ્ચર્યચકિત બની જઈ બોલ્યો:—“એમ કે? હું તો એમાંનું કાંઈ જાણતો નથી. કોની સાથે નાટકમાં જાય છે?”

“પેલા જે બે છોકરા આવે છે, તેમાંના એકનું નામ નવીન અને બીજાનું નામ પ્રમોદ છે. તેમની સાથે મણિની બધી મિત્રાચારી છે. તેઓ એને નાટકમાં લઈ જાય છે. આજે પણ તેઓ આવ્યા હતા.”

“ સારે આજે પણ એ નાટકમાં ગયો છે કે ? હું જોઈ આવું છું.”

આમ કહી દીનાનાથે મણિના ઓરડામાં જઈ જોયું તો ટેબલ ઉપર બત્તી બળતી હતી. તેની પાસે હેમ્બેટનું પુસ્તક ખુલ્લું પડ્યું હતું. મણિ ઓરડામાં નહોતો.

દીનાનાથે પાછા ફરીને કહ્યું:—“ એ ઓરડામાં નથી—એ નાટકમાં જ ગયો છે. કેવું આશ્ચર્ય! માત્ર દશ દિવસ પછી તેની પરીક્ષા છે અને આજે નાટક જોવા ગયો છે! આ કુટેવ તેને કેટલા દિવસથી પડી છે ? હોં પહેલાં મહેને કેમ કાંઈ કહ્યું નહિ ? ”

વિમળાસુંદરીએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ હું શું અગાઉથી જાણતી હતી ? એ વાત પાછળથી મહારા જાણવામાં આવી છે. ”

“ કેવું સલાનાશ ! એ તદ્દન સ્વેચ્છાચારી થઈ ગયો છે. મહારી સમ્પત્તિ આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ છે ! ”

આમ કહી દીનાનાથ એજ ખંડમાં ટેલવા લાગ્યો.

વિમળાસુંદરી પતિની આવી સ્થિતિ જોઈ કહેવા લાગી:—“ તમે વિશેષ અધીર બની જશો નહિ. શાન્ત થાઓ. હમણાં સૂવા જાઓ. ”

દીનાનાથે ટેલતાં ટેલતાં ગૃહિણીની પાસે આવી ઉભા રહીને કહ્યું:—“ જેનું અવ્યાસમાં આવું દુર્લક્ષ્ય છે, પરીક્ષા તદ્દન નજીક આવેલી હોવા છતાં જે નાટકમાં જાય છે તે પરીક્ષામાં પાસ થશે કે ? નહિ જ થાય. ”

ગૃહિણીએ કહ્યું:—“ નપાસ થવાનો હશે તો તેમ થશે; તેથી શું બગડી જવાનું છે ? એને કાંઈ નોકરી કરવા જવાનું નથી. ખરાબ સોખમથી તેનું ચરિત્ર ન બગડે એટલું જ આપણે સંભાળવાનું છે. ”

દીનાનાથે કહ્યું:—“ ચરિત્ર બગડ્યું હશે તો પણ કાણ જાણે છે ! ”

“ એટલા માટે જ હું તમને ધણા દિવસથી તેના વિવાહ કરી

નાખવા કહું છું; પણ તમે મારી વાત ન સાંભળો તો હું શું કરું ? ”

દીનાનાથ:—મહેં વિચાર્યું હતું કે પરીક્ષામાં પાસ થશે એટલે પછી તેનો વિવાહ કરીશ. વહેલો વિવાહ કરવાથી બલુવા ગણવાનું છોડી દે એવો મહેને ભય હતો.

વિમળા:—જે થયું તે થયું—હવે વેળાસર વિવાહ કરી નાખો.

હું પણ એકલી હવે બધું કામ કરી શકતી નથી માટે ઘરમાં વહુ લાવવાની ધણી જરૂર છે. હવે વિમાસણ કરે શું થવાનું છે? જાઓ તમે સુધ જાઓ; વિશેષ ચિંતા કરવાથી તમારું શરીર બગડશે.

આટલી વાતચિત થયા પછી દીનાનાથ પોતાના સુવાના ઓરડામાં ગયો; પણ સુધ ન રહેતાં એ ઓરડામાં ટેલવા લાગ્યો. આજે તેના હૃદયમાં ગંભીર આઘાત થયો હતો. ઘડીઆળમાં જ્યારે બાર વાગ્યા ત્યારે તે સુધ ગયો; પણ ગાઠ નિદ્રા આવી નહિ. તેણે સ્વપ્નમાં જોયું કે, મણિ નાટકમાં એક નટીના રૂપમાં આસક્ત થયો છે. તે તેને સાથે લાઇને ક્યાંય પલાયન કરી જવા માટે હાવરા સ્ટેશને ગયો છે. દીનાનાથ ખૂબ મળતાં સ્ટેશન ઉપર જાય છે; પરંતુ તેની ગાડી કોઇ કારણને લીધે ચાલતી નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં હાવરાનો પુલ પસાર કર્યા પછી દીનાનાથની નિદ્રા દૂર થઇ ગઇ. પથારીમાંથી ઉઠી ઘડીઆળમાં જોયું તો છ વાગ્યા હતા. તેણે ઉતાવળે પગલે મણિના ઓરડામાં જઇ જોયું તો મણિ બિછાનામાં સુધ રહી ઊંઘતો જણાયો. મણિને પથારીમાં સુતેલો જોઇને તેના હૃદયમાં સ્નેહનો ઉમળકો આબો—નાશી નથી ગયો, ઘરમાં છે એવું જણી શાન્ત થયો. ગૂંમ થયેલી લક્ષ્મી પાછી મળી તેથી તેનું સ્નેહવિગળિત હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને એક બે અશ્રુબિંદુ સરી પડ્યાં. ઉમો ઉમો તે પુત્રનું મુખ જોવા લાગ્યો. પછી પુત્રની નિદ્રાનો ભંગ થશે એવા ભયથી ધીમે પગલે ઓરડામાંથી બહાર

નીકળવા લાગ્યો. બહાર નીકળતાં ટેબલ ઉપર નાટકની ચોપડી જોઇને ઉભો રહ્યો. ચોપડી હાથમાં લઇને તે જોવા લાગ્યો. હવે તેના હૃદયમાં પુનઃ ભાવાન્તર ઉપસ્થિત થયો:—“ સત્યાનાશ ! મહારી સદ્ગુણ આશા અને વિશ્વાસનો નાશ થયો. ” આવો વિચાર કરતો કરતો તે બહાર ચાલ્યો ગયો.

લગભગ આઠ વાગ્યે મણિ જગી ઉઠ્યો. તે ઉઠીને હાથ મ્હોં ધોઇ મ્હા પી વાંચવા બેઠો; પણ આખી રાત જાગેલો હોવાથી વાંચવામાં મન લાગ્યું નહિ. હાથમાંનું પુસ્તક મૂકી પડવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે આંખો મીંચાવાથી ઝોઠાં ખાતાં ખાતાં ટેબલ ઉપર માથું રાખી ઊંઘમાં પડ્યો. મહિનો ઓરડો બહુ ઉત્તમ પ્રકારના ફરનિચરથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. દિવાલ ઉપર જૂદી જૂદી જાતની વિલાયતી છબીઓ ટાંગેલી હતી. તેની અંદર કુદરતના દેખાવની છબીઓ ઘણી શોભતી હતી. વળી કેટલીક આ દેશનાં નરનારીઓની છબીઓ પણ હતી. એક કપાટમાં ઘણી જાતનાં પુસ્તકો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. સ્ટેન્ડ ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો ભરવી રાખ્યાં હતાં. તેની નીચે દશ બાર જોડ જોડા પડેલા હતા. એક મૂલ્યવાન ચિત્રાર્પક પલંગપર દૂધના શીશુ જેવી ઉજ્જવળ પથારી હતી. તેની ઉપર એક સફેદ નેટની મચ્છરદાની હતી. એ પથારી અને મચ્છરદાની અતર અને એસેન્સની સુગંધથી બ્હેંકી રહી હતી. ટેબલ ઉપર આયના—દર્પણ અને જૂદી જૂદી જાતની વિલાસી વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હતી.

મણિ ટેબલ ઉપર માથું મૂકી ઊંઘી ગયો હતો એવામાં દીનાનાથે ઓરડામાં આવી ‘ મણિ-મણિ ’ કહી તેને બોલાવ્યો. મણિ આજસ આઠ આખો ચોળતાં ચોળતાં જગી ઉઠ્યો. દીનાનાથે કહ્યું:—
“ આમ બણાવું હશે કે ? કાલે રાત્રે ક્યાં ગયો હતો ? ”

આમ પૂછીને દીનાનાથ મણિની સ્થામે એક ખુરસી ઉપર બેઠો.
મણિએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ જવાનું ક્યાં હતું ? ”

“ કેમ ? મહેં તને રાતના દશ વાગ્યાને સુમારે ઘરમાં જોયો
નહોતો ! સાચી વાત કહે-ક્યાં ગયો હતો ? ”

મણિ માથું નીચું નમાવી બોલ્યો:—“ કાલે સંધ્યાકાળ પછી
નવીનની પાસે ગયો હતો. હિસ્ટરી વાંચતાં વાંચતાં ઊંઘ આવતી હતી
તેથી તેની સાથે ત્યાં ઊંઘી ગયો હતો. રાત ઘણી વીતી જવાથી ઘેર
આવ્યો નહોતો. ”

દીનાનાથ ઉઠી ઉભો થઈ ક્રોધથી કંપતા અવાજે બોલ્યો:—
“ જૂની વાત ! કાલે રાત્રે તું નાટક જોવા ગયો હતો. દશ દિવસ
પછી ત્હારે પરીક્ષા આપવાની છે; છતાં તું નાટક જોવા જાય છે !
કેવું આશ્ચર્ય ! ”

મણિ અદ્વગ્ધ કંઠે બોલ્યો:—“ કોણે આપને કહ્યું કે, હું નાટ-
કમાં ગયો હતો ? ”

“ કોણ કહે ? નાટકની ચોપડી ત્હારા ટેબલ ઉપર પડેલી હતી.
એ ચોપડી ઉપર ત્હારું નામ અને ગઇ કાલની તારીખ છે; આમ
છતાં તું મને છેતરે છે ? ! ”

મણિ ચુપકીદી ધારણ કરી બેસી રહ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુ
સરી પડવા લાગ્યાં. દીનાનાથ એ ઓરડામાં ટેલવા લાગ્યો. એ વખતે
મણિના ઓરડામાં ગેઠવેલી સઘળી જાતની વસ્તુઓ કોટ, પાટલુન
ખુટ, દૂધના શીણ જેવી ઉજ્જવળ પથારી અને જૂદા જૂદા પ્રકારની
વિલાસની ચીજો તરફ તેની નજર પડી. એ સઘળું જોઈને તે ચિંતા
કરવા લાગ્યો. પછી મણિના તરફ ફરીને ઉભો રહી બોલ્યો:—“ બહુ-
વા ગણવામાં ત્હારું બિંદુકલ ધ્યાન નથી. તું સુખસાહ્યો અને મોજ-

મઝા ભોગવે છે. ક્યો છોકરો વિદ્યાર્થીજીવનમાં આવી સાબળી કરે છે તથા પારિસથી ચાળીસ રૂપિયાની કિંમતનાં મોઝાં મંગાવી પહેરે છે ? કોણ ત્હારી માફક દરરોજ નાટકમાં જાય છે ? કેવું આશ્ચર્ય ! ત્હારી વર્તણૂંક આટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ હશે એવો વિચાર સુદ્ધાં મ્હારા મનમાં આવ્યો નહોતો. મ્હારી ભૂત્ર થઈ છે. તને પ્રત્યેક માસે પચાસ રૂપિયા ખીરસા ખરચના આપી મ્હેં ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. હાથમાં પૈસા હોવાથી જ ત્હારી આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. હવેથી તને મ્હારી પાસેથી એક પૈસો પણ મળશે નહિ ! ”

આમ કહી દીનાનાથ ઉતાવળે પગલે ખ્હાર નીકળી ગયો. મણિ એ ઠેકાણે એ જ ભાવથી બેસી રહ્યો.

દશ વાગ્યે એક નોકરે આવી કહ્યું :—“ ભાઈ ! આ બોલાવે છે—સ્નાન કરવા જાઓ. ”

મણિએ કહ્યું :—“ બાને કહે કે આજે હું સ્નાન કરવાનો નથી. ”

ત્યાર પછી થોડા સમયે દાસીએ આવી કહ્યું :—“ ભાઈ ! રસોઈ તૈયાર થઈ છે—ચાલો જમી લ્યો. ”

મણિ બોલ્યો :—“ હું જમવાનો નથી; પેટમાં અપચા જેવું લાગે છે. ”

“ અપચા જેવું શું છે ? આ બોલાવે છે. ચાલો, શેલેન્દ્રનાથ તમારે માટે બેસી રહ્યા છે. ”

“ ના,—બાને કહે કે હું જમવાનો નથી. ”

દાસીને મુખેથી આ વાત સાંભળી વિમળાસુંદરીએ પોતે આવી કહ્યું :—“ કેમ-જમવું નથી કેમ ? શું થયું છે ? ”

“ મ્હને અપચા જેવું લાગતું હોવાથી હું જમવાનો નથી. ”

“ અપચો થાય એવું ત્હેં શું ખાધું છે ? રાતના ઉભગરાથી એમ લાગતું હશે, ખીજું શું ! ”

આમ કહી વિમળાસુંદરીએ તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

“શરીર તો સારું જણાય છે. ચાલ-ભાત ખાજે. શૈલેન્દ્ર ત્હારી રાહ જોઈ ખેસી રહ્યા છે.”

“તેમને જમી લેવા કહે—હું જમવાનો નથી.”

આમ ખેલી મણિ રડી પડ્યો. હવે વિમળાસુંદરી મણિને ક્ષુધા નહિ લાગવાનું સત્ય કારણ સમજી શકી. તે તેને શરીરે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહેવા લાગી—“તેમણે ઇપકો આપ્યો છે તેથી જમવા આવતો નથીને ? ત્હેં અપરાધ કર્યો તો ત્હારે ઇપકો સાંભળવો પડ્યો. હવેથી તું એવો અપરાધ કરીશ નહિ.”

આ વખતે મણિએ રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“મ્હેં હમણાં શૌ અપરાધ કર્યો છે ! વળી કોના છોકરા નાટકમાં ગયા વખર રહે છે ? પા ! હવે હું કાંઈ ન્હાનો બાળક નથી—હું ઉમ્મર લાયક થયો છું—હું મ્હારું પોતાનું સારું ખોટું સારી રીતે સમજી શકું છું. મ્હને હવે ન્હાના છોકરાની માફક શાસન કરો એ ચાલશે નહિ.”

આમ કહી મણિ આંખો સાફ કરવા લાગ્યો. ગૃહિણી તેને શરીરે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહેવા લાગી:—“પણ ભાઈ ! ત્હારા કલ્યાણ માટે જ તેઓ તને કહે છે. તું બધી ગણીને વિદ્યાન થાય, ત્હારો સ્વભાવ-વર્તણૂક સુધરે તો જનસમાજમાં ત્હારી પ્રશંસા થાય અને અમારા મનને પણ તેથી સુખ થાય. ત્હારો સ્વભાવ જો ખરાબ થશે તો પરિણામે ત્હારે દુઃખ વેઠવું પડશે. અમે હવે કેટલા દિવસ જીવતાં રહેવાનાં છીએ ? ચાલ, રસોઈ ઠંડી થઈ જાય છે. શૈલેન્દ્રનાથ ત્હારી રાહ જોઈ ખેસી રહ્યા છે.”

ગૃહિણીની આવી સાંત્વનાથી મણિ જમવા ઉઠ્યો નહિ; કારણ કે તેના આત્મગૌરવને આઘાત લાગ્યો હતો. પછી ગૃહિણીએ જમને

શૈલેન્દ્રને જમવા બેસાડ્યો. શૈલેન્દ્ર જમી લઈ મણિને સમજાવવા આવ્યો; પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. મણિ જમ્યા વિના બિઝાનામાં સૂઈ રહ્યો. તેની સાથે વિમળાસુંદરી પણ જમ્યા વિના રહી. પછી બે વાગ્યાને સુમારે શૈલેન્દ્રના મુખે એ વાત સાંભળી ત્યારે મણિ વિવ્રંબ કર્યા વગર જમવા ગયો. વળી બનાવ એવો બન્યો કે કડકડીને ભૂખ લાગી હતી તેથી આ સુયોગનો તેણે લાભ લીધો.

ચાર વાગ્યાને સમયે દીનાનાથ પોતાની લાયબ્રેરીમાંબેઠો હતો. શૈલેન્દ્ર ઘેર જવાની તૈયારી કરી તેને મળવા આવ્યો. દીનાનાથે શૈલેન્દ્રને બોધ કર્યું:—“ત્યારે તમે આજે જ જશો કે ?”

શૈલેન્દ્રે તેની પ્રાસે એક ખુરસી ઉપર બેસી કર્યું:—“જી, હું આજે જ જવાનો વિચાર રાખું છું. હવે કૉલેજમાં ગેરહાજર રહેવાથી શો લાભ ? જે દિવસે ગિરિડી જવાનું થશે એ દિવસે ફરીથી આવીશ. મહેને પત્ર લખજો.”

“ઠીક, તેમ કરીશ. ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. તમારા જેવા સમચરિત્ર યુવક થોડા જ જણાય છે. મણિનો સ્વભાવ બેયોને ? એ આ વખતે પણ પાસ થવાનો નથી. મહારી આશ્વા-વિશ્વાસ સર્વ નિર્મૂળ થયું. હવે તેનો સ્વભાવ ખરાબ ન થઈ જાય તો સારું.”

આમ કહી તેણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. શૈલેન્દ્રે દુઃખિત સ્વરે કર્યું:—“એ વિષયમાં સારી રીતે સાવધ રહેવાની જરૂર છે. મહે સાંભળ્યું છે કે કેટલાક છોકરા મણિમોહન પાસે આવે છે. તેમની સોખમ સારી છે કે નહોતી તે હું જાણતો નથી. આપે એમને ગિરિડી મોકલવાનો વિચાર કર્યો છે એ બહુ સારી વાત છે.”

“મહારો એવો વિચાર છે કે તમારી સાથે એને થોડા દિવસ રાખી શકાય તો સારું. ગિરિડી જઈ આવ્યા પછી એવી વ્યવસ્થા

કરીશ. તમે લૉ-કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ક્યાં રહેવાના છો?”

“મહારી એવી ઇચ્છા છે કે હું એક વખત દેશમાં જઈ કેટલાક દિવસ રહીશ. આગપણથી હુમલીમાં વસવાથી દેશની સાથેના મહારો સંબંધ ઓછો થયો છે, માટે દેશમાં જ કેટલીક જમીન મિલકત છે તે એક પણ વખતે પણ મહારા જોવામાં આવી નથી. મહારા પિતાનું એ તરફ પ્રિયકુલ લક્ષ્ય નથી. તેઓ કહે છે કે, ‘હું હવે કેટલા દિવસ જીવવાનો છું? હું તો હવે શહેરમાં જ વખત ગાળીશ.’”

દીનાનાથ સહજ હસી બોલ્યો—“એ વાત પણ ખરી, દેશમાં વળી મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ નથી અને ઝોનરરી નોકરી પણ મળતી નથી.”

શૈલેન્દ્ર સહજ શર્માતાં શર્માતાં પ્રસન્ન મુખે બોલ્યો—“પિતાજીને એ એક mania (લત) છે. હું કહું છું કે દેશનો તદ્દન ત્યાગ કરવાથી કેમ આશે? દેશનાં ધર-વાડીની મરામત કરાવી, ખાડા-ખાઓઝીમાં તળાવ દુસ્ત કરાવી, ગામનું જંગલ કાપી જગ્યા સાફ કરાવી દેશને આપણે રહેવા લાયક બનાવવો જોઈએ. હું એ સમગ્રી વ્યવસ્થા કરવા માટે થોડા દિવસ દેશમાં જઈને રહીશ.”

“હીક, એ વખતે મણિ પણ થોડા દિવસ તમારી સાથે રહેશે; પરંતુ દેશમાં મેક્સેરિયા તો નથી ને?”

“જી, મેક્સેરિયા હમ્મેશાં નથી હોતો. વર્ષાઋતુના અંત સમયે ચાલુ થાય છે તે કાર્તિક માસ સુધી રહે છે. હું તે પહેલાં નોકળી આવીશ.”

કાલે ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ સંબંધી તમે જ વાત કરતા હતા તે મહારા મનને ધણી ગમી છે. તમે આ વખતે દેશમાં જઈ ખરાબર તબવીજ કરી એક કાર્યપ્રણાલી [scheme] તૈયાર કરો.”

“કાર્યપ્રણાલી તો મહેં મહારા મનમાં ધણી રીતની ગોઠવી મૂકી છે. ફક્ત નાણાંની અછત છે.”

“ નાણાં માટે ચિંતા રાખશો નહિ. તમે દેશની ઉન્નતિ માટે જે કામ હાથપર લેશો એમાં મહારી સર્વાંશે સહાનુભૂતિ છે. હું તમને પૈસાની મદદ કરીશ; પરંતુ મણિને તમારે તમારી સાથે રાખવો પડશે.”

શૈલેન્દ્ર ધણા ઉત્સાહથી બોલ્યો:—“હું અવશ્ય રાખીશ. આપ જે પૈસાની મદદ કરશો તો જો જો કે હું શું નથી કરી શકતો ? હવે બાકું છું, ટ્રેધનનો વખત થયો છે. ”

આમ કહી શૈલેન્દ્ર દીનાનાથને પ્રણામ કરી ગાડીમાં બેઠો.

દ્વિતીય ખંડ

પ્રકરણ ૧ છું

પ્રથમ દર્શન

આજે દશ દિવસ થયાં મણિ અનંગને લાંબા ગિરિડીમાં આવ્યો હતો. મણિની મા વિમળાસુંદરી પણ સાથે આવી હતી. તેઓ જે બંગલામાં ઉતર્યા હતા એ ખુલ્લી જગ્યામાં હતો; વળી બંગાળીઓ પણ બહુ દૂર રહેતા નહોતા. ગિરિડીમાં અનેક બંગાળી ગૃહસ્થ લોકો બંગલા બાંધી પરિવારસહ રહેતા હતા. તેઓમાં ધણાખરા બ્રહ્મસમાજ હતા. ગિરિડીનાં હવાપાણી આ વખતે ધણાં સારાં હતાં. કાગલ-માસમાં વારંવાર વૃષ્ટિ થવાથી બહુ ગરમી લાગતી નહોતી. આ ઠંડાણે આવ્યા પછી અનંગ થોડા દિવસમાં તંદુરસ્ત થઈ ગયો. હમણાં તે સ્વતંત્ર રીતે ઉઠીને ઓટલાપર બેઠ બેસી શકતી હતી. હમ્મે જ્યાં

પ્રભાતકાળે અને સંધ્યાકાળે તે ઝોટલા પર બેસતી હતી. તેની માતા પણ પાસે બેસતી. મણિ આ રથને એકઠો પડી ગયો હતો. તે કવચિત્ ખહાર ફરવા જતો, કવચિત્ ઘેર બેસી નવલકથા વાંચતો તો કવચિત્ હાર્મોનિયમ બજાવતો હતો.

તેમના બંગલાની રહામે એક મહોટો રસ્તો હતો. એ રસ્તે થઇને સંધ્યાકાળે ધણું માણસો ફરવા જતાં આવતાં હતાં. તેમનામાં મહોટો ભાગે સ્ત્રીઓ હતી. ગિરિડી, મધુપુર, દેવધર એ સંવ્રણાં હવા ખાવાનાં રથોમાં પુરનારીઓ સ્વચ્છદે રસ્તામાં ખહાર ફરતી હતી. એમાં કોઇ પ્રકારનો વાંધો ગણાતો નહોતો.

આજે સંધ્યાકાળે આકાશમાં મેઘાડંબર થયો હતો. પંચમીનો ચંદ્ર ઉગતાં ન ઉગતાંમાં વાદળમાં ઢંકાઇ ગયો હતો. ધીમે ધીમે વૃષ્ટિનાં એક બે બિંદુઓ પડવા લાગ્યાં. એ વૃષ્ટિએ એકાએક પ્રબળ રૂપ ધારણ કર્યું. એ સમયે બે સ્ત્રીઓ રસ્તા ઉપર ફરીને આવતી હતી. તેઓ વૃષ્ટિનો વેગ સહન કરી નહિ શકવાથી દોડીને મણિના બંગલાના ઝોટલા ઉપર આવી ઉભી રહી. તેઓમાં એક પ્રૌઢા અને બીજી નવયુવતી હતી.

પ્રૌઢાએ ઝોટલા ઉપર આવ્યા પછી કહ્યું:—“આજે તો ઘણું પાણી પડ્યું છે. હાસી, ત્હારાં કપડાં બીંજાયલાં જણાય છે.”

યુવતીએ સહજ હસી કહ્યું:—“ના બા, વિશેષ બીંજ્યાં નથી.”

વિમળાસુંદરીએ તેમની વાત સાંજળી ઝોટલે આવી તેમને બંગલામાં આવવા કહ્યું.

પ્રૌઢા રમણીએ બંગલામાં પ્રવેશ કરી કહ્યું:—“યોડા દિવસથી આ બંગલામાં સંધ્યાકાળ પછી દીવો જોવામાં આવતો હોવાથી હું મનમાં વિચાર કરતી કે બંગલામાં કોઇ રહેવા આવ્યું હશે. આપ ક્યાંથી આવ્યાં ?”

વિમળાસુંદરી તેમને આસન આપી બોલી:-“ અમે કલકત્તાથી આવ્યાં છીએ. મ્હારી આ કન્યા ખીમાર છે. ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે એને હવાફેર માટે લઈ આવ્યાં છીએ. મ્હારો પુત્ર પણ અમારી સાથે આવ્યો છે. ”

એટલામાં પ્રૌઢા રમણીની નવયુવતી કન્યાની સાથે અનંગની વૈદ્યુતિક દૃષ્ટિને વિનમય થઈ ગયો. એ કન્યાનું નામ સુહાસિની હોઈ તેની ઉમ્મર અઠાર વર્ષની હતી. શરીરનો રંગ અત્યંત ગૌર હોઈ મુખાકૃતિ ધણી સુંદર હતી. તેની માતા પણ એક સમયે સુંદરી હતી; પણ તેની એક આંખ ત્રાંસી હતી. તેના પહેરવેશ જોતાં તે વિધવા છે એમ સમજી શકાતું હતું. તેણે સુહાસિનીને કહ્યું:-“ બહેન હાસો, આ બહેન સાથે વાતચિત કર. આહ્! ખીયારી ધણી ખીમાર જણાય છે. એનું નામ શું છે? ”

વિમળાએ ઉત્તર આપ્યો:-“ એનું નામ અનંગમોહિની છે. એને જવરવિકાર થયો હતો. એક મહિના સૂધી ખીમારી ભોગવી છે. આજ બે ચાર દિવસથી જ સહજ બેસે ઉઠે છે. ”

“ વાહ! ધણું મનહર નામ છે, દેખાવડી પણ છે. આવો ઉજ્જવળ રંગ બંગાળીના ઘરમાં હજી સૂધી જોવામાં આવ્યો નથી. બહેન અનંગ! તારું શરીર સારું થાય ત્યાં સૂધી અંદર બેસવાનું રાખ આ વૃષ્ટિથી ઠંડી લાગી જવાનો મંભવ છે. શર્માય છે કેમ? સુહાસિની સાથે વાતચિત કર. ”

સુહાસિની અનંગની નજીક જઈ બેઠી અને અનંગ મૃદુ હાસ્ય-સહ તેના પ્રશ્નના ઉત્તર આપવા લાગી.

પ્રૌઢાનું નામ માનિની હતું. તેણે વિમળાસુંદરીને કહ્યું:-“ આપની આ કન્યાનો વિવાહ ક્યો છે કે? સેંઘામાં સિંદુર જણાય છે તેથી

પૂઠું છું. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં વિવાહ કર્યો ?

વિમળાએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“ ન્હાની ! અનંગ ન્હાની છે કે ? એને ચૌદ પંદર વર્ષ થવા આવ્યાં હશે. એ વર્ષથી એનો વિવાહ થયો છે. ”

“ શું બોલ્યાં ? એ વર્ષથી વિવાહ થયો છે ! અમે તો આવી ન્હાની કન્યાનો વિવાહ કરી શકીએ નહિ. મ્હારી આ કન્યાનો હજી સૂઝી વિવાહ કર્યો નથી. એણે હમણાં કન્યાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશક પરીક્ષા આપી છે. ”

વિમળાસુંદરીએ ધીમે ધીમે કહ્યું:—“ અમારા હિંદુના ઘરની કન્યાઓનો વિવાહ ન્હાની ઉમ્મરમાં થાય છે. ”

“ અમે પણ હિન્દુ-બ્રાહ્મણ છીએ. બ્રહ્મસમાજ નથી કે ખ્રિસ્તી નથી; પરંતુ તેમ હોય તો પણ મ્હારા પતિની એવી ઇચ્છા હતી કે, કન્યા સારી રીતે લખવું વાંચવું શિખે ત્યાર પછી જ એનો વિવાહ કરવો. આ એક કન્યા મ્હારા આધારરૂપ છે. ”

“ આપને પુત્રસંતાન નથી કે ? ”

“ ના નથી. આજકાલ કરતાં દશ વર્ષથી હું વિધવા થઈ છું અને સુહાસિનીને સાથે લઈને અત્રે આવી છું. ”

“ આપનું ઘર પ્રથમ ક્યાં હતું ? ”

“ વર્ધમાનપુરમાં—હજી પણ ત્યાં અમારું એક ઘર છે. મ્હારા પતિ વર્ધમાનપુરમાં વસિલ હતા. ”

ખીજી તરફ સુહાસિની અને અનંગ વચ્ચે ઘણી વાતચિત ચાલી રહી હતી. માનિનીએ કહ્યું:—“ હાસી-બ્લેન એનું નામ શું-હાં, અનંગની સાથે મ્હારી વાતચિત થઈ ને ? હવે ચાલ જઈએ. વૃષ્ટિ બંધ થઈ છે. (વિમળા તરફ જોઈ) આપની સાથે વાતચિતનો પરિચય

થયો છે. હવે હું આવતી રહીશ. હમ્મેશાં સંધ્યા સમયે અમે આ રસ્તે થઈ ફરવા જઈએ છીએ. અનંગને આરામ થાય તમારે આપ પણ ફરવા આવજો. હવે એને ફરવા જવાની ધણી જરૂર છે; ફરવા જવાથી તેને થોડા દિવસમાં સર્વાંશે આરામ થઈ જશે”

વિમળાએ કહ્યું:-“ અમે આ ઠેકાણે નવાં આવ્યાં છીએ. આપ અત્રે સ્થાયી રહો છો. કૃપા કરી અમારી ખબર અંતર ક્ષેતાં રહેજો. અમારો પુત્ર પણ હજી બાળક છે. વળી અમે કદાપિ ઘર બહાર નીકળ્યાં નથી.”

“ ક્યાં છે ? આપના પુત્રને તો જોયા નહિ. એ ક્યાં છે ? ”

“ એ પાસેના ખંડમાં છે. મણિ ! અત્રે આવ જોઈએ. ” મણિ પાસેના ખંડમાં ઉભો રહી સઘળી વાતચિત સાંભળતો હતો, તેના વિશ્વંએ તે માતા પાસે ઉપસ્થિત થયો.

માનિની તેને પગના અંગુઠાથી માથા સૂધી નિરખી બોલી:-
“ વાહ ! ઘણા ડાહ્યા જણાય છે ! ક્યાં સૂધી અભ્યાસ કર્યો છે ? ”

વિમળાસુંદરી બોલી:-“ આ વખતે બી, એની પરીક્ષા આપી આવ્યો છે. અમારો પણ આ એક માત્ર આધાર છે. આશીર્વાદ આપો કે એ દીર્ઘાયુ થાય.”

“ ઘણો આશીર્વાદ આપું છું. અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપું છું. બાઈ ! તમે જરા ઓટલા સૂધી શનસ ધરો; અમે જઈએ.”

વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:-“ કેમ, શનસ લઇને બહેને આપને પહોંચાડવા આવે ! આપનો બંગલો કાંઈ વિશેષ દૂર નથીને ? ”

“ ના, બંગલો તો નજીક જ છે. અહીંથી પણ દેખાય છે; છતાં એમને એટલી બધી તકલીફ લેવાતું કારણ નથી. અમે જઈ શકીશું. વૃષ્ટિ પણ બંધ થઈ ગઇ છે.”

વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“ ઠીક મણિ ! તું ન જાય તો દરવાનને મોકલ સાથે. મણિ ! જુમનને બોલાવ જોઈએ. ”

મણિએ જ્ઞાનસ લઘ્ન બહાર નીકળી જુમનસિંહને બોલાવ્યો. માનિની પણ સુહાસિનીને સાથે લઘ્ન ઝોટલે આવી ઉભી. એ જ્ઞાનસના પ્રકાશમાં સુહાસિની અને મણિનાં ચતુર્ચક્ષુનું મિલન થયું. એ શુભ દૃષ્ટિ હતી કે અશુભ દૃષ્ટિ ? એ સમયે પાસેના વડના ઝાડની શાખા ઉપર વસંતની કોયલ ‘ ટુહુ ટુહુ ’ સ્વરથી ઝલુકાર કરી ઉડી. એ ટુહુ સ્વરથી મણિનું શરીર કંપી ઉઠ્યું.

જુમનસિંહ માથા ઉપર લાલ પાત્રડી બાંધી હાથમાં એક મ્હોટી વાંસની લાકડી પકડી ઝોટલે આવ્યો અને મણિના હાથમાંથી જ્ઞાનસ લઘ્ન આગળ થયો. રસ્તે જતાં જતાં માનિની જુમનને વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગી. મણિનો પિતા શું કરે છે, તેમની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે, કલકત્તામાં ક્યા સ્થળે રહે છે, સંસારમાં બીજું કોણ કોણ છે, અનંગનું લગ્ન ક્યા કર્યું છે વગેરે હકીકત તે પૂછવા લાગી. જુમન અર્ધ હિન્દી અને અર્ધ બંગાળીમાં ઉત્તર આપી તેનું કૌતુહલ શાન્ત કરતો ચાલ્યો અને તેમને બંગલે પહોંચાડી દઢ પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

પ્રેમમાં પડ્યો

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે મણિ કોકિલના કુહૂરવથી નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો, એણે બંગલાની બહાર નીકળી જોયું તો ચારે દિશાએ આશ્ચર્યજનક ફેરફાર થઈ ગયેલો જણાયો. પેલા વટવૃક્ષનાં સ્તિગ્ધ-સ્થામલ પાંદડાં ધણી લીલાંછમ બની ગયાં હતાં. આકાશ હમ્મેશાંનાં

કરતાં વિશેષ નીલ થઇ ગયું હતું. પ્રભાતના પૂર્વાકાશમાં ગુલાબી રંગની અંદરથી જે નવીન સૂર્ય પ્રકાશી નીકળ્યો એ આજે જાણે કે કાંઈક વિશેષ ઉજવળ લાગતો હતો. તેના મુખમાં હસવું સમાતું નથી; એ હાસ્યનો કુન્વારો ચારે બાજુએ અરણ્ય-રાગમાં ભળી ગયો હતો.

મણિ હમ્મેશાં પ્રભાતકાળે ચઢા પી કરવા જતો હતો. આજે તેણે તેની માતાને કહ્યું:—“મા! આજે હું દરવાન સાથે બજારમાં જઈ સારી તાજ શાકભાજી લઈ આવીશ.”

વિમળાસુંદરીએ સંતુષ્ટ ચિત્તે કહ્યું:—“એ તો ધણી સારી વાત. પોતે જેમ તપાસી ખરીદીએ એ જ સારું.” આમ કહી તેણે મણિના હાથમાં પૈસા આપ્યા. દરવાન લાલ ફેટો બાંધી લાકડી હાથમાં પકડી મણિની સાથે સાથે ચાલ્યો. રસ્તે જતાં જતાં તેણે કહ્યું:—“હજૂર! કાલે આ બંગલે પેલાં બાપ આબ્યાં હતાં.” મણિ એજ વાત જણવા ચઢતો હતો. મણિ તૃપિત નેત્રથી એ બંગલાને જોવા લાગ્યો. બંગલો નહાનો હોવા છતાં દેખાવમાં ધણો સુંદર હતો. બહાર ગુલાબી રંગ કરેલો હતો અને બારીએ ચક્ર નાખેલા હતા. ચારે બાજુએ બાગ હોઈ એ બાગમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં પુષ્પો પ્રસ્ફુટિત થયાં હતાં. મણિ સતૃષ્ણ નેત્રથી બંગલાનાં બારી બારણાં જોવા લાગ્યો; પરંતુ પેલી મનમોહન મૂર્તિનાં જાડુ બરેલાં નેત્રોને તે જેમ શક્યો નહિ ચિંતા નહિ, બંગલાનો જ્યારે પત્તો લાગ્યો છે ત્યારે પછી અન્ય સમયે અવશ્ય એતું દર્શન થશે. વિશેષ ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર? મણિ ઝુમનસિંહની સાથે આ વખતે સીદ્ધો બજારમાં ગયો અને સારી તાજ શાકભાજી ખરીદી લાવ્યો. એ દિવસે જમતી વખતે એકાએક મણિની ક્ષુધા વધી ગયેલી જેમ બ્રાહ્મણ રસોઈએ આશ્ચર્ય પામ્યો. મણિને આજનો દિવસ ધણો લાંબો લાગ્યો. જાણે કે સંધ્યા

થતી જ નહોતી. સંખ્યાકાળના અરસામાં હાથમાં પુસ્તક લઈ તે બંગલાના ઓટલા ઉપર એક આરામ ખુરસીમાં બેસી રહ્યો; પરંતુ તેનાં બન્ને નયન રસ્તા ઉપર જ હતાં. થોડા સમય પછી તેણે જોયું કે આગલા દિવસનાં પેલાં બન્ને અતિથિ એ રસ્તેથી ફરવા જતાં હતાં; પરંતુ તેઓ મણિના બંગલા તરફ આવ્યાં નહિ. તેઓ સીધે રસ્તે ચાલ્યાં ગયાં. મણિ ધણી સમય સૂધી નિસ્તબ્ધ ભાવથી આરામ ખુરસીમાં જ બેસી રહ્યો. બંગલામાં દીવો થયો; પણ મણિને તેનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. એવામાં અનંગે પાછળથી આવી કહ્યું:—“ભાઈ! આજે ફરવા ન ગયા કે?”

મણિ ચમકી ઉઠી ઉભો થયો અને અનંગને જોઈને બોલ્યો:—
“ના, આજે ફરવા નથી ગયો. પુસ્તક વાંચ્યા કરતો હતો.”

“ત્યારે બંગલામાં આવો—મહેને હાર્મોનિયમ શિખવાડો.”

“બહુ સારું; તું હજી એક પણ સ્વરલિપિ શિખી શકી નહિ!”

અનંગે હસીને કહ્યું—“તમે મહારા ઉસ્તાદ હોવા છતાં સ્વર-લિપિ જોયા સિવાય એક પણ ગાન વગાડી શકતા નથી!”

“અરે! હું ત્રણ ગત બજાવતાં તો શિખ્યો છું.”

આમ કહી મણિ અનંગ સાથે અંદર જઈ હાર્મોનિયમની પેટી ઉઘાડી બેઠો. સ્વરલિપિનું બરાબર જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં મણિ-એ એક બે ગત બજાવી. પછી બીજી એક ગત બજાવવાનો બ્યારે તેણે આરંભ કર્યો ત્યારે એક પ્રબળ વાંધો ઉપસ્થિત થયો. ગઈ કાલનાં પેલાં બે અતિથિ અકસ્માત ઓટલે આવી પહોંચ્યાં “અરે ક્યાં ગયાં? અનંગ છે કે?” આમ કહેતી માનિની બેસવાના ખંડના દરવાજામાં આવી. અનંગે કહીને તેમનો આદર સત્કાર કરી કહ્યું:—“આવો, આપ આ રૂમમાં આવો.”

“ તમારાં બા ક્યાં છે ? ”

“ બોલાવી લાવું છું. ” આમ કહી અનંગે વિમળાસુંદરી માતૃશ્રીને ડાંક મારી.

માનિની અને તેની કન્યા રૂમમાં દાખલ થઇ એ ખુરસી ઉપર બેઠી. મણિએ ત્યાંથી કોઠી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને જતો જોઇને માનિનીએ કહ્યું:—“ તમે કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? બહુ સારું વગાડતા ત્યા; હજી પણ વગાડોને. ”

આ વખતે વિમળાસુંદરીએ આવીને માનિની અને તેની કન્યાને જોઇને હસતે મુખે તેમનો આદર સત્કાર કરી કહ્યું:—“ મણિ ! અમારી જરૂરીમાં વગાડતાં શરમાય છે શા માટે ? ”

માનિની હસતે મુખે બોલી—“ એમાં શર્મા શા કામની ? અનંગને વે સારું છે ને ? ”

“ હા, ઇશ્વરની કૃપાથી હવે આરામ થયો છે. હજી ખાવા પર તેની રૂચિ થતી નથી. આજ મણિ પોતે બજારમાં જઈ શાક-ભજીરો લઈ આવ્યો હતો. ”

“ હવે ખોરાક તો લેવો જ જોઈએ; ખાવું અને ફરવું જોઈએ. જલ્દી હવામાં હમ્મેશાં ફરવાથી થોડા દિવસમાં શરીર સખળ થશે. ત્યાં કહેતાં હતાં કે હું એને લઈને ફરવા આવીશ. હમ્મેશાં સન્ધ્યા-એ અમે આ રસ્તે થઈને ફરવા જઈએ છીએ. આ સ્થળે આવી રીતે રવા ફરવાથી જ મ્હારું શરીર આટલા દિવસ સુધી ટકી રહ્યું છે. ”

“ હજી થોડાં દિવસ જવા ધો; અનંગ થોડું થોડું ચાલતી તલે આપ એને સાથે લઈ જાજો. ”

અનંગે હાથ તાલી આપી ખુશી થતાં કહ્યું:—“ વાહ કેવી મઝા ! ફરવા આવીશ. ”

સુહાસિની ખડખડ હસીને બોલી:-“ તમારામાં ધણી સ્ફુર્તિ જણાય છે; હું ધારું છું કે તમે કોઇ વખત ખ્હાર ફરવા જતાં નથી ! ”

“ ક્યાં ફરવા જાઉં ? કલકતામાં પિંજરાનાં પંખી બની રહેવું પડે છે. વળી એક મહિનાથી તો બિઝાનામાં પડી હતી. ”

“ આ રથજે અમે પુષ્કળ ફરીએ છીએ. અમારા મહોલ્લાની ધણી છોકરીઓ ફરવા જાય છે. મહેને લાગે છે કે આજે અહીં તમે જ હાર્મોનિયમ બજાવતાં હશો ? ”

“ હું નહિ-મહારા બાપ બજાવતા હતા. હું તેમની પાસે શિષ્યું છું. ”

સુહાસિનીએ અનંગના કાન પાસે મ્હોં લઇ જઇ કહ્યું:-“ તમારા ઉસ્તાદને સંગીત વિધાનું વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ લાગતું નથી. ”

“ કેમ ? બાપ તો સારું બજાવે છે. સ્વરલિપિ જોયા સિવાય ત્રણ ગત બજાવતાં શિખ્યા છે. ”

આમ કહી અનંગ નેત્રો વિકાસી સુહાસિનીના મ્હોં તરફ જોઇ રહી.

સુહાસિની મુખ ગંભીર કરી બોલી:-“ ઠીક-ત્રણ-તો ત્રણ ગત બજાવવી એ કાંઇ સહેલું કામ છે કે ? અને તે પણ વળી સ્વર-લિપિ જોયા સિવાય ? હું એક ગત બજાવી શકું છું. ”

અનંગ હાથતાલી દઇ બોલી:-“ ત્યારે તમે બજાવો જોઇએ ! બજાવો, હમણાં જ બજાવો. ”

માનિની હજી સૂંચી વિમળાસુંદરી સાથે વાતે વળી હતી. હવે તેણે અનંગ તરફ જોઈ કહ્યું:-“ શું કહ્યું અનંગ ? હાથતાળી કેમ આપી ? ”

અનંગે કહ્યું:—“હું એમને હાર્મોનિયમ બજાવવા કહું છું.”

“એમને તેમને શું? તમે સુહાસિનીને જ્ઞેન કહી બોલાવો. જ્ઞેન હાસી, બજાવને—અનંગને એક ગાયન ગાઇ મંજાવા. (વિમળાસુંદરી તરફ નજર કરીને) એ સ્કૂલમાં ગાતાં બજાવતાં શિખી છે. સુહાસિની સારી રીતે ગાઇ શકે છે હાર્મોનિયમ પણ એને હાથે સારું બેઠું છે.”

સુહાસિનીએ લજ્જાથી આમતેમ જ્ઞેનને હાર્મોનિયમ પાસે તાણી પ્રથમ એક ગત બજાવી પછી નીચે લખેલું ગાયન ગાવા માંડ્યું. અમે એ ગાનના અર્થસૂચક એક ગુર્જર કાવ્ય અત્રે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:

“સુન્દર શિવ મંગળગુણ ગાઉં ઇશ્વરા,
વિભુવર ભવમયહારક, નમું મહેશ્વરા—સુન્દર૦ ધ્રુવ.

મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુન્દરા,

કૌમુદી મુદ્રપ્રદા, ઉપા મનોહરા,

મૃદુલકંઠ કોકિલરવ શ્રવણસુખકરા;—

સહુમાં વસતી હસતી

પ્રતિહસિતા—શી લલિતા—સુન્દરતા—

તુળ જગદ્દારા...સુન્દર૦

વિપ્રલંબી વિષયમોહની મધુસ્વરા,

દિવ્યધામપંથ જતાં આવી વિષધરા,

વિપથ દોરવા મથે, અહો દયાકરા!

ક્ષણ તે, હૃદયે, બળ દે,

કર ધરી આ—પરિહરવા—મધુરરવા,

મોહનીસુરા—સુન્દર૦

વિમલ સાધુ હૃદય વિશે વિપદજલધરા,
 વ્યાપી હમે સત્ય દષ્ટિ ધનતિમિરકરા,
 તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનરવિકરા,
 કરુણા ધરીને, ફરીને,
 હરી તમને, સદય મને, મનગમને. "x

શાંતિ દે સ્થિરા...સુંદર૦

સુહાસિનીનો સુમધુર કંઠ હાર્મોનિયમના સ્વર સાથે મળી જવાથી લહર ઉપર લહરે ઊઠી ચારે દિશાઓને પ્રલાવિત કરી નાખી. વિમળાસુંદરીએ આવો મધુર સ્વર પૂર્વે કદાપિ સાંભળ્યો નહોતો. તે ધણી મોહિત થઈ ગઈ. અનંગ પણ આ વખતે સમજી ગઈ કે, પોતાના ભાઈ કરતાં સુહાસિની કેટલી બધી ઉસ્તાદ છે ! પણ તેના ભાઈની શી દક્ષતા થઈ ? આ વખતે મણિ પાસેના ખંડમાં બેસી છુપી રીતે સંઘળી વાતચિત સાંભળતો હતો. એ સંગીત-લહરીનો તેના જ્ઞાનમાં પ્રવેશ થવાથી તેના પ્રાણ ધણી વ્યાકુળ થયા. નાટકની ધણી વિખ્યાત નટીઓનાં ગાયનો તેણે સાંભળ્યાં હતાં; પણ આવો સુમધુર કંઠસ્વર આ જીવનમાં કદાપિ સાંભળ્યો નહોતો ! તે પતથરના પુતળાની પેઠે સ્થિર થઈ જઈ એ સ્વરસુધાનું પાન કરવા લાગ્યો.

ગાયન સમાપ્ત થયા પછી અનંગે ‘બીજું એક, બીજું એક’ બોલી બીજું ગાયન ગાવાનો આગ્રહ કર્યો. સુહાસિનીએ તેના જ્ઞાનમાં કહ્યું:—“મહેને તો આ એક જ આવડે છે; જેમને ત્રણ આવડે છે તેમની પાસેથી બીજું ગાયન સાંભળજો !”

અનંગ હસીને બોલી:—“જાઓ તમે, મહારા ભાઈની મશ્કરી કરો છો ? હું ભાઈને કહી દઉં છું—ઓ ભાઈ—”

સુહાસિનીએ ‘યુપ-યુપ’ કહી અનંગનું મુખ દાખી રાખ્યું.

વિમળાસુંદરી ગાયન સાંભળી સુહાસિનીની ધણી પ્રશંસા કરીને બોલી:—“આપની કન્યા સકળગુણસંપન્ન છે-જેવો વિદ્યાભ્યાસ છે તેવું જ ગાઇ બગવી જાય છે. હવે એનો વિવાહ કરી નાખો.”

માનિનીએ સહજ નજીક આવી કહ્યું:—“વિવાહ તો કરીશ જ, આપણા હિન્દુ ધરતી કન્યાને હવે કેટલા દિવસ સુધી અવિવાહિતા રાખી શકાય તેમ છે ? હાસીનો હજી વિશેષ બણવાનો વિચાર છે; પણ મહારો મત એવો નથી. ઓળખાત વાંચવું લખવું શિખે એટલે બસ છે. એલ, એ, બિ, એ, પાસ કરીને શું કરવું છે ? નોકરી ક્યાં કરવાની છે ? ”

“ખરું છે. એ ગૃહસ્થ કુટુંબની વહૂ થશે, એલ, એ-બી, એ. પાસ થયેલી વહૂ સઘળા લોકો પસંદ કરે નહિ. હવે જેમ બને તેમ જલ્દી વિવાહ કરવાનો પ્રયત્ન કરો.”

“ખહેન ! હું ઓછો પ્રયત્ન કરું છું કે ? પણ અમે વિદેશમાં પડ્યા છીએ. અમારું ધરખાર આ તરફ નથી. વિવાહ કલકત્તા જઈ કરવો પડે તેમ છે; પરંતુ મહારું એવું આત્મીય સ્વજન કોઈ નથી કે જે તજવીજ કરી કોઈ સારો છોકરો શોધી કાઢે. વળી વિવાહ કરવા કલકત્તા જઈએ તો પૈસા પણ પુષ્કળ જોઈએ. હું ગરીબ વિધવા છું. એટલા બધા પૈસા હું ક્યાંથી લાવું ? આ સઘળાં કારણથી મહારી ધણી ઇચ્છા હોવા છતાં હું હાસીનો વિવાહસંબંધ કરી શકતી નથી. આપનાં આત્મીય સ્વજનમાં જે તજવીજ કરશે તો મહારા ઉપર મહાન ઉપકાર થશે.”

“હીક છે જોઈશ. પરંતુ સર્વે પૈસા માગે છે. વળી જે છોકરાઓએ સારો અભ્યાસ કર્યો છે તેમનાં તો નામ પણ લેવાય એમ

નથી. અમારી હવેલી સ્થામે હારાધન રાય ઇન્જિનિયરના એક છોકરાએ મેડિકલ કૉલેજની છેલ્લી પરીક્ષા આપી છે. પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તેને માટે એક જણ દશહજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર હતો, છતાં તેના પિતાનો વિચાર થયો નહિ. તે કહે છે કે, હમણાં છોકરાનો વિવાહ કરવાનો વિચાર નથી. ”

“દશ હજાર? ઓ બાપ ! એટલા બધા રૂપિયા મળવા છતાં છોકરાનો બાપ રાજ થતો નથી ? ”

“પણ એ છોકરો એક રત્ન સમાન છે. જેવી વિદ્યા બુદ્ધિ છે તેવો જ સુંદર સ્વભાવ છે. મહારી આ અનંગના મંદવાડ વખતે એણે શું નથી કર્યું તે હું કહી શકતી નથી. ”

મણિ પાસેના ખંડમાંથી છુપી રીતે આ વાત સાંભળતો હતો. માતાના મુખમાંથી નીકળતાં સુધીરની પ્રશંસાનાં વાક્ય તેને સારાં લાગ્યાં નહિ. પણ તે કરે શું ? તેનો કાંઈ ઉપાય નહોતો.

માનિનીએ કહ્યું:—“મહારી શક્તિ શું કે હું એટલા પૈસા આપી શકું ? દશ હજાર તો શું પણ પાંચ હજાર સુધાં હું આપી શકું તેમ નથી. આજકાલ વિવાહતું બજાર એવું ચઢ ગયું છે કે પૈસા આપ્યા સિવાય બહુલો છોકરો મળે તેમ નથી. મહારે પણ થોડી રકમ તો આપવી જ પડશે. ”

આ વાત સાંભળી મણિ આશ્ચર્ય થયો. પસીનો વળી બહુ તેનો તાવ જતો રહ્યો.

વિમળાએ કહ્યું:—“સુહાસિની સારું બહુ ગણી છે તેથી તેને માટે તેનાથી વિશેષ બહુલો ગણેલો વર નહિ શોધી કાઢે તો બેડી શોભશે નહિ. ”

માનિની ચિંતાતુર મુખે બોલી:—“એમ જ છે. બહેન ! હું

એ જ વિચાર કરું છું. એવો છોકરો ક્યાંથી મળશે ? મહારે બીજું કોઈ નથી. આ એક માત્ર કન્યા છે. આ ગિરિડીમાં મહારું એક મકાન છે અને બીજું મકાન મધુપુરમાં છે. એ મકાનનું બાડું આવે છે. વળી બાડું પણ કંઈ હમ્મેશાં આવતું નથી. હવે ખાવા લોકો આવે છે ત્યારે બાડું આવે છે. વળી એ સિવાય મહારી પાસે કંપનીના કેટલાક શેર છે. એ સઘળું મહારી કન્યાને અવશ્ય મળશે. કન્યા અને જમાઈ સિવાય મહારે બીજું કોણ છે ? વિશેષ રોકડ રકમ આપવા હું અશક્ત છું. ”

વિમળાએ સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં કહ્યું:—“ધણી મુશ્કેલી ભરી વાત છે—આજકાલ કન્યાનો વિવાહ કરવો એ ધણું કઠિન કાર્ય છે. મહારી આ અનંગના વિવાહમાં દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું; છતાં જમાઈ એક રત્ન બરાબર મળ્યા છે. ”

“આપની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે. આપ સુખેથી દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કરી શકો; પણ મહારા જેવી ગરીબ વિધવા શું કરી શકે ? ગરીબના સહાયક એક માત્ર શ્રીહરી છે. બહેન હાસી, ચાલ. રાત ધણી થઈ છે. ”

માનિનીએ વિચાર્યું હતું કે વિમળાસુંદરી તરફથી સહજ આશ્નાનો સંકેત મળશે; પરંતુ એને એ દિશાએ ગયેલી ના જોઈને અંતરના જીડાણમાંથી એક નિઃશ્વાસ મૂકી તે ઉઠી. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“જરા થોભો—દરવાન ફાનસ લઈ આવે છે. ”

મણિએ ઝડપથી ઓટલે જઈ ઝુમનસિંહને બોલાવ્યો. એ ફાનસના પ્રકાશમાં પુનઃ ચતુર્થકુનું મિલન થયું; પણ કાળા મ્હોંની કાચલ ક્યાં ગઈ ? તેને આ સમયે શોધી શકાઈ નહિ. આમ છતાં તે તેનું કામ તો પહેલે દિવસે જ સંપન્ન કરી ગઈ હતી.

મણિએ રાત્રે એકાંતમાં બેસીને તેના કલકત્તાના અંતરંગ બંધુ નવીનને નિમ્ન લિખિત આશ્ચયનો એક પત્ર લખ્યો:—

“ભાઈ નવીન! આટલા દિવસ પછી હું મહારી માનસ પ્રતિ-
ભાતું દર્શન કરી શક્યો છું. દર્શન માત્રથી મહેં મહારું હૃદય તેના
ચરણમાં સમર્પણ કરી દીધું છે. સમર્પણ કરી દીધા સિવાય બીજો
ઉપાય નહોતો. એ અદ્વિતીય સુંદરી જ છે એમ હું કહી શકતો નથી;
પણ તેના મુખ ઉપર એવું શ્રેષ્ઠ સ્નિગ્ધ માધુર્ય છે, તેની દૃષ્ટિમાં
એવી શાન્ત શ્રી છે કે મહેં અન્ય કોઈ સ્થળે એવું જોયું નથી. જેવી
રીતે તેનું નામ સુહાસિની છે તેવી રીતે તેના મુખ ઉપર મધુરહાસ્ય
હરેક વખતે જોવામાં આવે છે. આ વખતે અત્રેના કન્યાવિદ્યાલયમાં
તેણે પ્રવેશિકા પરીક્ષા આપી છે. આજે તેનું એક ગાન સાંભળી
હું સર્વાંશે આત્મભાન બુલી ગયો છું. એવો સુમધુર કંઠ કદાપિ મહારા
સાંભળવામાં આવ્યો નથી;—કલકત્તાના કોઈ પણ નાટકમાં સાંભળ્યો
પણ નથી. એ અમારે બંગલે એની માતા સાથે ફરવા આવે છે. અનંગ
સાથે બે દિવસમાં જ તેની ઘણી માયા પ્રીતિ થઈ છે. હું દૂરથી જ
એ પ્રતિભાતું દર્શન કરું છું. આ જીવનમાં શું હું એને મેળવી શકીશ ?
તું મહને કોઈ ઉપાય બતાવીશ કે ?”

પ્રકરણ ૩ જી

જખરેા જાદુગર

જોતજોતાંમાં દશ દિવસ વીતિ ગયા. અનંગને હવે બરાબર
આરામ થઈ ગયો હતો. હવે તે બંગલાની બહાર ફરવા જઈ શકતી
હતી. માનિનીએ હજી પોતાના હૃદયની ગુમ આશાનો પરિત્યાગ કર્યો

નહોતો. તે તેની કન્યાને લાઇ કોઇ વખતે સંધ્યાકાળ પછી વિમળા-
સુંદરી પાસે આવતી હતી. આવી રીતે તેની સાથે વિમળાસુંદરીના
સંબંધ ગાઢ થતો હતો. મણિ હવે સંધ્યાકાળે ફરવા જતો નહિ-પુસ્તક
હાથમાં લઇ ઓટલા ઉપર આરામ ખુરસીમાં બેસી રહેતો.

આજે માનિની અનંગમોહિનીને લઇ ફરવા જવાની હતી.
યથાસમયે તે સુહાસિનીની સાથે રસ્તે આવેલા વટવૃક્ષ નીચે આવીને
ઉભી. એકલી માનિની અનંગને બોલાવવા આવી. એ વખતે મણિ
હમ્મેશાંની માફક ઓટલે બેઠો હતો. માનિનીને આવતી જોઇને તેણે
પોતાની માતાને બોલાવી.

અનંગ પણ દોડતી દોડતી બહાર આવી. તેને જોઇ માનિની
બોલી:-“ કેમ અનંગ ! ફરવા આવવું છેને ? ”

અનંગે પૂછ્યું:-“ હાસી બહેન ક્યાં છે ? ”

માનિનીએ વટવૃક્ષ તરફ આંગળી કરી કહ્યું:-“ એ પેલા ઝાડ
નીચે ઉભી-આજ હવે વિલંબ ન કર. ”

પરંતુ તેની વાત પૂર્ણ થતાં ન થતાંમાં તો અનંગ એક દોડ
મૂકી વડના ઝાડ નીચે જઈ પહોંચી. બીજી તરફથી વિમળાસુંદરી
આવીને બોલી:-“ આપ જરા બેસો. અનંગ કપડાં બદલી આવે છે.
એના શરીર ઉપરનું જાકેટ બહુ પાતળું છે; ઠંડી ન લાગે માટે તેને
બદલી નાખવાની જરૂર છે. ”

અનંગે દોડી જઇ સુહાસિનીને પકડી કહ્યું:-“ બહેન ! અહીં
કેમ ઉભાં રહ્યાં ? બંગલે-નહિ આવો કે ? ”

સુહાસિનીએ ઉત્તર આપ્યો:-“ તમે ફરવા આવવાનાં નથી ?
હવે બંગલે જઇ શું કરવું છે ? ” આમ કહી તેણે ઓટલા તરફ
પોતાની અંચળ દૃષ્ટિ ફેંકી.

અનંગ બોલી—“હું સમજી-ભાઈ ઓટલે બેઠા છે તેથી તમે આવતાં નથી. તમે ઓટલાં બધાં શર્માઓ છો શામાટે?”

“શર્મા શાની?” ઓટલું બોલતાંમાં તો સુહાસિનીનું મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું.

“ત્યારે ચાલો મ્હારી સાથે.” આમ કહી અનંગ તેનો હાથ પકડી તેને તાણી જવા લાગી.

સુહાસિની બોલી—“તમારા ભાઈ હમ્મેશ્વાં આ ઓટલે બેસે છે. તેઓ જબરા બદુગર જણાય છે. કદાચ મ્હારા ઉપર બદુ કરે એવો મ્હને ભય લાગે છે!”

અનંગ આ વખતે હસીને બોલી—“હં, સમજી. ભાઈની તમે મસ્કરી કરો છો! હું હમણું જ ભાઈને કહી દઈશ—ઓ ભાઈ-ભાઈ—”

સુહાસિનીએ ‘ચુપ ચુપ’ કહી અનંગનું મ્હોં ડાખી રાખ્યું. અનંગ તેને ઓટલા સુધી ખેંચી ગઈ. છેવટે નિરુપાયે સુહાસિની બંગલામાં પેઠી. અનંગ વચ્ચે બદલી તેની સાથે ફરવા નીકળી પડી.

હવા ખાઈને પાછાં ફરતાં માનિનીએ ઓટલા નજીક ઉભી રહી વિમળાસુંદરીને બોલાવી કહ્યું—“આ આપના કન્યા. અમે આજે બેસવાનાં નથી; પરંતુ એક વાત કહેવાની છે. કાલે હાસીની સફલમાં ધનામનો મેળાવડો છે. રહાંજે છ વાગ્યે સભા છે. સ્ત્રીઓને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. ચક્ર પાસે તેઓ બેસી શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો છે. હું જવાની છું. હાસીને સંગીત ગાવાનું છે. આપને પણ લાઇ જઇશું.”

વિમળાસુંદરીએ કહ્યું—“ત્યાં આવી હું શું કરીશ? હું અમલ્ય સ્ત્રી છું. અનંગને લાઇ જાને; એ આવશે.”

“ના—આપને પણ આવવું પડશે—ઉત્તમ ગાન અને વક્તૃતા થનાર છે વળી કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ જોશો. બંગાળીમાં બાપલ્ય થશે—સમજવાને

સુદાસિની બોલી:-“ તમારા બાઈ લક્ષ્મણાં આ ઓટલે બેસે છે. તેઓ જાપરા જાદુગર જાણાય છે. ”

હરકત આવશે નહિ. એ સ્થળ પણ દૂર નથી—મહારા બંગલા પાસે જ સ્કૂલ છે. સંખ્યાકાળ પછી મહારે બંગલે એસી પાછાં આવજો. એક વખતે તો આપની ચરણરજથી અમારા બંગલાને પાવન કરો.”

આમ કહી એણે પોતાનાં નેત્રોની ત્રાંસી નજર તેના તરફ ફેંકી. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“ આપ અમારે બંગલે રાજ આવો છો ત્યારે બલે કાલે અમને તમારે બંગલે લઇ જજો. ”

“ પાછાં ફરતી વખતે મણિ આપને મહારે બંગલેથી મૂકવા આવશે. હીક, ત્યારે આ બંદોબસ્ત નક્કી થયો—હું કાલે પાંચ વાગતાં આવી આપને લઇ જઇશ. ચાલ જ્હેન હાસી. (અનંગ તરફ જોઇ) અનંગ ! કાલે ઘણાં ગાયન સાંભળવામાં આવશે, કેમ કેવી મજા પડશે ? ”

અનંગ હસતાં હસતાં બોલી—“ ઘણી મજા પડશે ! બાપ આવી શકશેને ? ”

“ હા, તમારા બાપ પણ આવી શકશે. ” આમ કહી માનિની સુહાસિની સાથે બહાર નીકળી. દરવાન કાનસ લઇ સાથે સાથે ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

ધનામી મેળાવડો

બીજે દિવસે ઘડીઆળમાં પાંચ વાગ્યા એટલે માનિની આવી હાજર થઇ. વિમળાસુંદરી અને અનંગને તૈયાર થઇ બેઠાં હતાં. માનિનીએ કહ્યું:—“ ચાલો ત્યારે, હવે વિલગ કરવાની જરૂર નથી. મણિમોહન ક્યાં છે ? ”

વિમળા બોલી—“ એ પાસેની રૂમમાં છે. આપણી સાથે આવવાની એની ઇચ્છા નથી. ”

“એમ કેમ ? મણિમોહન ! તમે પણ આલો.”

મણિ બહાર આવી બોલ્યો:-“આપ પહેલાં જાઓ-હું પાછળ આવું છું-મ્હે” એ સ્કૂલ જોઈ છે.”

અનંગ મણિ તરફ નજર નાખી હાથતાળી આપી બોલી:-
“આગે જાય તો વાઘ ખાય પીછે જાય તો સોનું પાય !”

માનિની હસીને બોલી-“હીક, અમે આગળ જઈએ છીએ-તમે પાછળ આવજો.”

વિમળાસુંદરી અને અનંગની સાથે માનિની બહાર નીકળી. પોતાના બંગલા પાસે ગયા પછી માનિનીએ કહ્યું-“આ અમારો બંગલો. પહેલાં આલો સભામાં જઈએ પછી અહીં આવી બેસીશું. હાસી બહેલી ગઈ છે; તેને ગાવાનું છે.”

તેઓ સ્કૂલના મકાનમાં જઈ સ્ત્રીઓને બેસવાના નિર્દેશ સ્થળે બેઠી. અક્ષી બહાર પણ ધણી સ્ત્રીઓ બેઠી હતી. માનિનીએ વિમળાસુંદરીને સમજાવી દીધું કે એ સઘળી બ્રહ્મસમાજ અને ખ્રિસ્તી છે. અનેક સ્થાનીય ગૃહસ્થો અને મહિલાઓ નિમંત્રિત થઈ આવેલાં છે. હજારીબાગના ડેપ્યુટી કમિસનરની સ્ત્રીએ ધનામી વહેંચ્યાં. ડેપ્યુટી કમિસનર સાહેબ પણ હાજર હતા. સુહાસિનીએ એક બંગાળી અને એક ઇંગ્લેશ ગાયન ગાયું. તેનાં ગાયન સાંભળી સર્વેએ તેનાં ધણાં વખાણ કર્યાં. સ્થાનને સાડા સાત વાગ્યે સભા બરખાસ્ત થઈ. વિમળાસુંદરી, અનંગ અને સુહાસિનીને લઈ માનિની બંગલે આવી. મણિ પણ સભામાં ગયો હતો; પરંતુ ગાયન પૂર્ણ થતાં જ તે ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. માનિનીએ તેને શોધ્યો પણ પત્તો લાગ્યો નહિ.

માનિનીએ પોતાનાં અતિથિઓને નીચેના એક ખંડમાં બેસાડ્યાં. નીચે ત્રણ ઓરડા હતા. સ્થાને ઓટલો હોઈ તેની એક બાજુએ

એક ન્હાનો ઓરડો હતો. સુહાસિની એ ઓરડામાં અભ્યાસ કરતી હતી. વચ્ચે ઓરડો વિશાળ હોઇ શ્રનિયરથી સુસજ્જિત હતો. માનિની વિમળાસુંદરીના હાથમાં પંખો આપી બેઠી—“આજે ઘણી ગરમી લાગે છે. માણસોની ગિર્દાની લીધે ત્યાં વિશેષ ગરમી લાગતી હતી. આપને ઘણી હરકત પડી હશે ?”

વિમળાસુંદરીએ સહજ હસીને કહ્યું—“ના-ના, હરકત શાની ? એ સ્કૂલમાં આટલી બધી કન્યાઓ બેસતી હશે એમ હું પહેલાં બેસતી નહોતી. એ સઘળી કોની કન્યાઓ છે ?”

“વિશેષ સંખ્યા અત્રેના બ્રહ્મસમાજની કન્યાઓની છે તેમજ ખીજ લોકોની કન્યાઓ પણ છે. અત્રે એક બોર્ડિંગ છે; એમાં અન્ય જાતની કન્યાઓ આવી રહે છે. આ સ્થળની હવા સારી હોવાથી ઘણા ગૃહસ્થ લોકો અત્રે પરિવારસહ આવી રહ્યા છે.”

“હીક, સાહેબની જમણી બાજુએ જે બેઠાં હતાં તે તેમનાં મેમ હતાં, તેમનાથી ડાબી બાજુએ જે બેઠાં હતાં તે એ સ્કૂલની હેડમિસ્ટ્રેસ હતાં એમ સાંભળ્યું છે; એમની આંખોએ ચસમાં—”

“હા, એ હેડમિસ્ટ્રેસ છે—સ્કૂલનાં મુખ્ય શિક્ષયિત્રી છે. તેમનું નામ મિસ શાન્તિલતા દત્ત છે. તેઓ ખી, એ,માં પાસ થયેલાં છે. ખીજ પણ પાંચ શિક્ષયિત્રી તેમના હાથ નીચે કામ કરે છે.”

“હીક, એ સાહેબની જોડાજોડ બેઠાં હતાં તેથી તેમના સ્વામીના મનમાં કાંઈ વિચાર થતો નહિ હોય ?”

“એ તો મિસ-કુવારાં છે. એમનો વિવાહ થયો નથી.”

“પેલે એક માણસ ઉભો રહીને એક કાગળ વાંચી એમના કાનમાં કાંઈ કહેતો હતો તેથી મહેં ધાર્યું કે એ એમનો સ્વામી હશે !”

માનિની હસતાં હસતાં બેઠી—“આપ પણ ખરાં ? આપે

સ્કૂલના સંપાદક વિદ્યાધર બાબુની સાથે શાન્તિલતાને પરચાવી દીધાં ?
 ઠીક છે, હું આ વાત મિસ દત્તને કહી દઉંશ. ”

આ સાંભળી સર્વ હસી પડ્યાં. વિમળાસુંદરી હસતાં હસતાં
 બોલી:—“ કાણુ જાણે આપની વાત—હું તો અમણુ માણસ છું—હું
 એ કાંઈ સમજું નહિ. આપના કરતાં મિસ દત્તની ઉંમર કાંઈ
 ઓછી નહિ હોય—ત્રીસ વર્ષ ઉપર થયાં હશે. આટલી ઉંમર થવા
 છતાં એ કુંવારાં હશે એમ હું કેવી રીતે જાણી શકું ? ”

“ તેઓ એકલાં જ નહિ પણ અત્રે જેટલી શિક્ષયિત્રી છે તેઓ
 સર્વ કુમારિકાઓ છે. તેમના સિવાય બીજી પણ ઘણી કુમારિકાઓ
 અત્રે છે—કોઈની ઉંમર પચીસ, કોઈની ત્રીસ તો કોઈની એ કરતાં
 પણ વિશેષ છે. વળી જે મ્હોટી મ્હોટી છોકરીઓ સ્કૂલમાં બણે છે
 તેમની ઉંમર જોઈ કે ? તેઓમાંથી કોઈનો હજી વિવાહ થયેલો નથી. ”

“ તેઓ આટલો બધી ઉંમર થતાં સૂધી અવિવાહિતા કેમ
 રહે છે ? ”

“ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ઇંગ્લેન્ડ લોકોના મત પ્રમાણે
 તેઓ બાલ્યવિવાહ પસંદ કરતી નથી. ”

“ તેમનો બાલ્યકાળ તો પસાર થઈ ગયો છે—અનેકનો યૌવન-
 કાળ પણ પસાર થઈ જવા આવ્યો છે. જે યોગ્ય ઉંમરે વિવાહ ન
 થાય તો પછી વિવાહથી શું પણ શું ? જે યથા સમયે વિવાહ થયો
 હોત તો તેમને કેટલાં બાળ બચ્ચાં થયાં હોત ? ”

“ પરંતુ સંતાનો થવાં એજ ઓગતિના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
 છે એમ સમજશો નહિ. ”

આ વાત સાંભળી વિમળાસુંદરી ઘણા વિસ્મય સાથે વિચારમાં
 પડી બેઠને બોલી:—“ આપે શું કહ્યું ? માતા થવાનું મૂકી ઓ-

જાતિના જીવનનો વળી બીજો શો ઉદ્દેશ હોઈ શકે ? ”

માનિની પંખો હલાવતાં હલાવતા બોલીઃ—“ આપણે તો એમજ સમજીએ છીએ; પણ ઇંગ્રેજ લોકોના દેશમાં એમ સમજવામાં નથી આવતું. એ લોકોની દેખાદેખીથી આમનો મત પણ એમના જોવો થયો છે. તેઓ એમ સમજે છે કે, પુરુષની માશક સ્ત્રીઓ પણ એક પ્રાણી છે. તેમણે પુરુષ સાથે વિવાહ કરી જામાટે તેને આધીન થઈ રહેવું? સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની માશક વિધાબ્યાસ કરશે, પૈસા પેદા કરશે અને સ્વતંત્રતાથી રહેશે. બીજા દેશની સ્ત્રીઓ વિવાહ નહિ કરતાં સ્વાધીનતામાં રહી કેટલાં શુભ કાર્ય કરે છે? રોગીની માવજત, સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરાવવો, ધર્મનો પ્રચાર કરવો, દેશનું હિત કરવું એવાં ધણાં દેશહિતનાં કાર્યોમાં તેઓ જીવન અર્પણ કરે છે.”

“ પરંતુ વિવાહ કરીને પણ ધણાં સહાર્યો કરી શકાય છે. આપણામાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ધણાં પુણ્યનાં કામ કરે છે કે નહિ ? ”

“ કરે છે, બીજાં શું ? છતાં સ્વતંત્રતાથી કરવાં અને પરતંત્રતાથી કરવાં એ જ તફાવત છે. ખરી વાત જાણો છો કે ? આમના સમાજમાં કન્યાનો વિવાહ જ મહા મુશ્કિલ થાય છે.”

“ ધણા પૈસા લાગતા હશે, કેમ ? ”

“ હા, પૈસા પણ લાગે. તે સિવાય ધણી કન્યા માટે વર પણ મળતો નથી. હાસી, તું અનંગ બહેનને ત્હારી રૂમમાં લઈ જઈ મિત્રો દેખાડ.”

આ વાત સાંભળી અનંગ કૂદીને ઉઠી. સુહાસિની તેને સાથે લઈને પોતાની રૂમમાં ગઈ.

માનિનીએ કહ્યું—“ એમને માટે વર કેમ નથી મળતો એ જાણો છો કે ? પ્રથમ પ્રેમમાં પડ્યા પછી તેમનો વિવાહ થાય છે.”

વિમળાસુંદરી હસીને બોલી—“પ્રેમમાં પડવાથી શું થાય? પ્રેમ એટલે તો સ્નેહ. પણ તેથી પ્રેમમાં પડાય કેવી રીતે?”

“બહુ ઠંડીમાં માછલી પડે છે તેવી રીતે.”

આમ કહી તે હસી પડી. વિમળા પણ તેને હસતી જોઈને હસવા લાગી. હસવું બંધ થયા પછી માનિનીએ કહ્યું—“અતેક બધું છીપ હાથમાં લઈ દરરોજ તળાવને કાંઠે બેસી રહે છે; પરંતુ મચ્છી કોઈકના જ બાગમાં હોય છે. હવે કાંઈ સમજ્યાં?”

“હા, હવે બરાબર સમજી. હું મૂર્ખ માણસ આ બધું જાણતી નહોતી; પરંતુ એ છોકરીઓનાં માથાપ શું કરે છે? તેઓ વર શોધી કાઢતાં કેમ નથી?”

“માથાપ જે વર પસંદ કરે તે કન્યાને પસંદ ન પડે તો! તેઓ બણેલી ગણેલી હોય છે. તેમના વિચારો સ્વતંત્ર હોય છે. તેઓ કાંઈ બાળક નથી કે માથાપ જેને પકડી લાવે તેની સાથે ના-મરજી હોવા છતાં લાચારોથી વિવાહ કરે.”

“પરંતુ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે વર ન મળે તો? વળી જેને તે પસંદ કરે તે વિવાહ કરવા નારાજ હોય તો?”

“એ કારણથી જ છીપ હાથમાં લઈ બેસી રહેવું પડે છે. બન્ને પક્ષનો પ્રણય ન હોય તો વિવાહ થતો નથી. કેટલીક કન્યાઓ એ કારણથી જ જીવનપર્યંત કુમારિકા રહે છે; પણ જેના બાગમાં હોય છે તેને ઘણા દિવસ પછી પણ યોગ્ય વર મળી આવે છે.”

“વિવાહ થયા પછી પણ પ્રણય થઈ શકે છે. આપણામાં એમ જ થાય છે.”

“એને તેઓ પકડી રાખેલો પ્રેમ સમજે છે; તેઓ સ્વતંત્ર પ્રેમ ઇચ્છે છે.”

“ ત્યારે તો તેમનો વિવાહ ધણે અનિશ્ચિત મણાય. ”

“ હાસ્તો. ”

“ વળી ધણી કન્યાઓને મોટી ઉમ્મર થતાં સૂઝી અવિવાહિતા રહેવું પડે. ધણીની ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની ઉમ્મર પણ થઇ જાય છે. ”

“ એ તો આપે નજરે જોયું. ”

આમ બોલી માનિનીએ ઉઠી ઉભી થઈ કહ્યું:—“ આપની સાથે વાતે વાતમાં હું મૂળ વાત પણ બૂઝી ગઇ. હજી મણિમોહન કેમ આવ્યા નહિ ? તેઓ ક્યાં જતા રહ્યા ? ”

મણિ અત્યાર સૂઝી ચુપકાદીથી બેસી રહ્યો હતો.

સુહાસિની અનંગને લઇ પોતાની રૂમમાં બેસી તેને છપ્પીઓ દેખાડતી હતી. એક આશ્ચર્યમાં ધણા ફેટા હતા. તે તેણે પ્રથમ દેખાડ્યા. કોઇ કાશીનો દેખાવ, કોઇ દાર્જિલિંગનો દેખાવ, કોઇ તાજ-મહાલનો દેખાવ તો કોઇ કાશ્મીરનો દેખાવ હતો. એ ફેટા બતાવ્યા પછી તેણે પોતાની ચિત્રેલી એક બે છપ્પી દેખાડી. બીજી એક આશ્ચર્યમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોના ફેટા હતા. તે દેખાડતાં દેખાડતાં સુહાસિની બોલી:—“ અતુ ખેન ! તમે તમારા હૃદયરત્નનો ફેટો તો મ્હને દેખાડ્યો જ નહિ. ”

અનંગે ચર્મથી હસીને કહ્યું:—“ ક્યું રત્ન ? ”

“ તે દિવસે તમારાં માતૃશ્રી કહેતાં હતાં ને કે જમાઇ તો એક રત્ન છે. તેમનો મ્હેરો કેવો છે ? ”

અનંગ હસીને બોલી:—“ કેવો તે વળી કાળો છે. ”

“ ત્યારે તો એ કાળું માણિક હશે ! ”

“ કાળું માણિક, કાળા ચાંદ, કાળું સોનું—”

“ આ સઘળાં નામ તમે રાખ્યાં હોય એમ લાગે છે ! તેમનો

ફાટો મહને એક વખત દેખાડવો પડશે. જુઓ પેણે વરંડામાં ચોરની મારક કોણ બેઠું છે ? ”

અનંગે દરવાજા પાસે જઈ કહ્યું:—“ ચોર ક્યાંથી હોય ? એ તો ભાઈ છે ! ”

“ તેઓ છે કે ? મહેં તો ધાર્યું હતું કે ચોર હશે ! ”

અનંગ હસતાં હસતાં બોલી:—“ હાં-હાં સમજી. તમે મહારા બાઈને ચોર કહી મશ્કરી કરો છો ! હું હમણાં જ બાઈને કહી દઉં છું—ઓ ભાઈ-ભાઈ—”

“ ચુપ-ચુપ ” કહીને સુહાસિનીએ તેનું મુખ દાબી રાખી કહ્યું—“ ઠીક, તમારા ભાઈનો ચોરી કરવાનો વિચાર ન હોય તો ધરની અંદર નહિ બેસતાં એ ઠેકાણે અંધકારમાં ચુપકાદીથી કેમ બેસી રહ્યા છે ? જાઓ—તમે એમને ધરની અંદર લઇ જાઓ. ”

અનંગ તત્કાળ માતા પાસે દોડી જઈ બોલી—“ બા-ભાઈ ઝોટલે બેસી રહ્યા છે. ”

માનિની બ્યાકુળતારી ઉઠીને બોલી—“ ત્યાં કેમ બેસી રહ્યા છે ? ”

પછી તેણે મહાર જઈ મણિને કહ્યું:—“ આવી રીતે તમે ચુપકાદીથી આ ઠેકાણે કેમ બેઠા છો ? ક્યારના આવ્યા છો ? તમે શર્માઓ છો કેમ ? ચાલો—ધરની અંદર ચાલો. ”

આમ કહી તેને ધરમાં લઈ જઈ બોલી:—“ બહુ શર્માજી જણાય છે. મહારી પણ એવી દશા થઈ છે કે હું વાતમાં ને વાતમાં બધું બૂલો મઈ છું. હાસી, અહીં આવ. ”

આમ કહી તેણે ઉઠી જઈ કન્યાને નારતો લાવવા કહ્યું. સુહાસિનીએ જૂદા જૂદા ત્રણ થાળમાં મેવો મિઠાઈ વગેરે લાવી સર્વના મહેં આગળ મૂક્યું. અનંગ પણ આવીને તેની મા પાસે બેઠો અને પહેરેલી

સાડીનો પાલવ ચાવવા લાગી. સ્ત્રીજાતિને આ કપડાં ચાવવાનો રોગ કેટલી ઉમ્મરે શુરુ થાય છે અને કેટલી ઉમ્મરે દૂર થાય છે એ પાકક પાઠિકાઓએ લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે કે ?”

માનિનીએ અનંગને કહ્યું:—“ અનંગ ! શું થાય છે ? કપડું ચાવવાનો આરંભ કરી દીધો છે કે ? આવો, હમણાં થોડું ખાઓ. મણિમેહન ! તમે પણ કાંઈક ખાઓ. ”

વિમળા:—અનંગ ! તું મિઠાઈ ખાઈશ નહિ.

“ આ સંઘળું અમે ધેર તૈયાર કર્યું છે. હાસીએ પોતાને હાથે ખનાવ્યું છે. આ ખાવાથી કાંઈ દુઃખ થવાનું નથી. ”

“ પરંતુ અનંગ હજી રોગીનું પથ્ય ખાય છે. બહેન ! તું માત્ર-ક્ષણશાદિ ખા. ”

મણિને ખાવા માટે આનાકાની કરતો જોઈ માનિનીએ કહ્યું:—
“ મણિમેહન ! તમે નહિ ખાઓ કે ? તમને તો કાંઈ દર્દ થયું નથી ! આ બધી વસ્તુઓ તમે ખાઈ જાઓ. (વિમળા તરફ જોઈ) અને આપ પણ થોડું મ્હોંમાં મૂકો. અમારે બંગલે જ્યારે આપના પગની રજ નાખી છે ત્યારે પછી મિઠું મ્હોં કરવું જ પડશે. ”

વિમળા:—માફ કરો—હું હમણાં ખાઈ ચકીશ નહિ. મ્હોં હજી પૂજ કરી નથી.

માનિની દુઃખિત થઈ બોલી:—“ હારે આપ કાંઈ નહિ ખાઓ કે ? ઠીક, હું આપને બંગલે મોકલીશ. બધી મહેનત કરીને મહારી હાસીએ આ સંઘળું તૈયાર કર્યું છે—આપને અવશ્ય ખાવું પડશે. ”

વિમળાસુંદરી ગંભીર ભાવથી બોલી:—“ આપ અમારો આટલો બધો આદર સત્કાર કરો છો; પણ હું કાંઈ કરી શકતી નથી તેથી મ્હને બધી શર્મ લાગે છે. ”

“વાહ ! મહેં ખીન્તું શું કર્યું છે ? હરેક પાડોશી આટલું તો કરી શકે છે. વળી આપ દૂર દેશથી આવ્યાં છો—અમે અત્રે સ્થાયી છીએ; અમારાથી બની શકે એટલી આપની સંભાળ ન લેવી કે ? ”

“ આજે આપની સાથે આવી અમે કેટલુંક નવું જોયું તથા સાંભળ્યું છે. એક વિષયમાં ઘણા દિવસથી મહારા મનમાં જે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આજે દૂર થઈ છે. ”

માનિની આશ્ચર્યપૂર્વક બોલીઃ—“ શી શંકા ? કહો તો ખરાં ? ”

“ એજ કે, આપણા હિન્દુલોકોના ઘરમાં ઘણી વિધવાઓ છે. તેમના સ્વામી ન્હાની ઉંમરમાં મરી ગયા છે. આજકાલ કોઈ કોઈ તેમનાં પુનર્લગ્ન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. જુઓ, મહારી એક ન્હાની મહેન સત્તર વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઈ છે. મહારા સ્વામી મહેને કેટલાક દિવસથી કહે છે, કમળાનું પુનર્લગ્ન કરવું સારું છે; પણ મહારે વિચાર થતો નથી અને કમળા તો કોઈ પણ રીતે એ વાતમાં રાજી થાય તેમ નથી. જેઓ વાતમાં ને વાતમાં આવી ન્હાની ઉંમરની વિધવાઓને જોઈ ‘ સત્યાનાથ વળી ગયું ! ઘૂળઘાણી થઈ ગઈ ! ’ બોલી ખુમરાણુ કરે છે, તેઓ સ્ત્રીજાતિને સમજવામાં ઘણી ગંભીર ભૂલ કરે છે. તેમ ન હોત તો આજે આપે જે સઘળી કુમારિકાઓની વાત કહી તેઓ વીસ પચીસ અને ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી વિવાહ નહિ કરતાં સ્વચ્છંદે રહે છે—તથા આજે જેમને મહેં સભામાં જોઈ છે તેઓ કેવી રીતે રહી શકે છે ? બાળવિધવાઓ માટે જે દુઃખ ગણવામાં આવે છે તે તેમની તારૂણ્યાવસ્થા સુધી જ હોય છે. હવે આ સ્ત્રીઓ તો એટલી ઉંમર થતાં સુધી વિવાહ જ કરતી નથી ! કેમ, આપ શું કહો છો ? ”

“ એ વાત ખરી છે; છતાં વિધવાઓને સમાજમાં જાણી

જોધને દુઃખી કરવામાં આવે છે તેથી જ કેટલાક સમાજસુધારકો તેમનાં પુનર્લેખ માટે પોકાર કરે છે.”

“કેમ ? આ સધળી કુમારિકાઓમાંથી પણ ધણીને પોતાની ધન્યતા વિરુદ્ધ અવિવાહિતા રહેવું પડે છે. એ પણ એમના સમાજનો દોષ છે. ધણા વિચારને અંતે મ્હને લાગે છે કે, આપણી વિધવાઓ જ સારી છે. તેઓ જાણે છે કે, તેમનો સ્વામી મરી ગયેલો હોવાથી તેમનું પુનર્લેખન થવાનું નથી અને તેથી તેઓ એવા ભાવથીજ તૈયાર થાય છે તેમને ‘ક્યારે વર આવશે-ક્યારે વર આવશે’ બોલી સમસ્ત જીવન સ્વામીને મળવાની તૈયારીમાં પસાર કરવું પડતું નથી.”

માનિનીએ હસીને કહ્યું:—“આપના મનમાં આટલા બધા વિચાર હશે એ હું જાણતી નહોતી. આપ કાંઈ તદ્દન અજ્ઞાન જણાતાં નથી. (મણિ તરફ જોઈ) મણિમોહન ! તમે પાત્રમાં મિઠાઈ કેમ પડી રહેવા દીધી ? ખાઈ જાઓ, તમે જીવાન માણસ છો; ખાઈ જાઓ.”

મણિએ ‘ના-ના’ કહેતાં કહેતાં બીજી થોડી મિઠાઈ ખાધી.

અનંગ ધણા વખતથી ખાવાનું બંધ કરી તેની માનો પાછળ મુખ રાખી સધળી વાતચિત સાંભળતી હતી.

વિમળા:—ત્યારે હવે અમે વિદાય થઈએ ? રાત્રિ ઘણી થઈ છે. ઝુમન આવ્યો છે કે નહિ ? મણિ ! જો જોઈએ.

ઝુમન વરંડામાંથી બોલ્યો:—“હું જ્ઞાનસ લઈને આવ્યો છું; આપ ચાલો.”

મણિ અને અનંગ સાથે વિમળા બહાર નીકળી. માનિનીએ નાસ્તાથી ભરેલો એક થાળ દરવાનના હાથમાં આપ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

કોણ ચોર ?

વિમળાસુંદરી બંગલે આવી જમી પરવારી સુધ ગઇ. અનંગ હજી ઊંઘી ગઇ નહોતી. વિમળાએ તેને કહ્યું—“શું તું હજી જાગે છે? કેમ ઊંઘી જતી નથી?”

અનંગે ઉત્તર આપ્યો:—“આ પુસ્તક વાંચતી હતી. બા! આજે જે કાંઈ જોયું તે કેવું લાગ્યું?”

“જોયું તો સારું એમણે પોતાને બંગલે કેટલો બધો આદર-સત્કાર કર્યો! પરંતુ એ આપણો આટલો બધો સત્કાર કેમ કરે છે એ તું જાણે છે કે?”

અનંગ હસીને બોલી:—“હા, થોડું થોડું જાણું છું.”

“શું જાણે છે કહે જોઈએ?”

“ભાઈની સાથે સુહાસિનીનો વિવાહ કરવાનો વિચાર છે.”

“ખરું છે; પરંતુ એ વિવાહ થઈ શકે ખરો કે?”

“કેમ ન થઈ શકે?” આમ કહી કાનમાં કહેવા લાગી—
“ભાઈની તો ધણી મરજી છે.”

વિમળાસુંદરી અસ્ફુટ સ્વરે બોલી:—“ભાઈની મરજી તું કેવી રીતે જાણી શકી?”

“એ હું ધણી સારી રીતે જાણી શકી છું. ભાઈ સુહાસિનીને પુષ્કળ મ્હાય છે. તહે જોયું નહિ કે, ભાઈ ગઈ કાલે ધરવા ગયા નહિ—વરંડામાં રસ્તા તરફ મ્હોં કરી બેસી રહ્યા. એ રસ્તેથી સુહાસિની ફરવા જાય છે તેથી જ તેઓ બેસી રહે છે. વળી ભાઈ હમણાં ચિંતાતુર રહે છે, પુસ્તક હાથમાં હોય છે તો પણ વાંચતા નથી.

સુહાસિનીની વાત નીકળે છે ત્યારે લજ્જાથી મુખ લાલ બની જાય છે.”

“તહેં ધણું ધ્યાન રાખ્યું છે. હું પણ એ બધું સમજી ચકી છું. સુહાસિનીના મનનો કેવો વિચાર છે એ તું જાણે છે કે ?”

“એ પણ બાઇની વાત કાઢી છૂં મસ્કરી કરે છે. મહેને લાગે છે કે એ બાઇને રહાય છે. બા ! જોથી આ વિવાહ થાય એવો તું પ્રયત્ન કર. સુહાસિની મહારી બાબી થશે ! વાહ ! કેવી મઝા પડશે !”

આમ કહી ધણા ઉત્સાહથી તે ઉઠી બેઠી થઇ.

વિમળા:—ચુપ ચુપ; અનુ ! આટલી મોટી કન્યા સામાજિક બંધનમાં રહેશે કે ? વળી એમના ભાવ સ્વતંત્ર છે. એમને લાજ લજ્જા એાછી હોય છે. આપણા ગૃહસ્થ કુટુંબની વહુ થઇ એ કેવી મર્યાદા પાળશે એ સમજાતું નથી.

આ વાતથી અનંગનો ઉત્સાહ ધણે ભાગે સમાપ્ત ગયો. તે ગંભીર ભાવથી બોલી—“લખવું વાંચવું શિખેલી છે, બુદ્ધિવાળા છે તેથી વિચાર કરીને કેમ નહિ વર્તે ? આ કાર્ય થઇ જાય એવી મહારી આંતરિક ઇચ્છા છે.”

“પણ તહારા પિતા આ વિવાહમાં સંમત થશે કે ?”

“તું સંમત થઇશ એટલે તેઓ અવશ્ય સંમત થશે. તું આ હકીકતનો તેમને એક પત્ર લખી નાખ—આજે જ લખ—હમણાં લખ. કાગળ કલમ લાવું ?”

વિમળાસુંદરી વિચાર કરતાં કરતાં બોલી—“હીક, હું કહું છું કે, તું જ પત્ર લખ.” -

અનંગ તત્કાળ લેખનસામગ્રી લઇ આવી પત્ર લખવા બેઠી. પત્ર નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યો.

“બાઇ અણિમોહનનો વિવાહ જરૂરી કરી નાખવાની મહારી

ધમ્મ છે. આટલા દિવસ પછી તમારો પણ એવો વિચાર થયો હશે. અત્રે એક ધણી સારી કન્યા છે. કન્યા દેખાવમાં નેવી સુંદર છે તેવી લખવા વાંચવામાં, ગાવા બજાવવામાં તથા ગૃહકાર્યાદિ વિષયમાં સુશિક્ષિતા છે, મણિ એ કન્યા ઉપર મુગ્ધ થયો છે. હવે તમારો વિચાર થાય તો આવતા વૈશાખ માસમાં આ શુભ કાર્ય સંપન્ન થઈ જાય. કન્યાની માતા માનિનીદેવી અત્રે રહે છે. અહીં તેનો એક બંગલો છે અને મધુપુરમાં પણ એક બંગલો છે. તેના સ્વામીનું નામ રસમય ચટ્ટોપાધ્યાય છે. આ કન્યા એ વિધવાનો એક માત્ર આધાર છે. વિવાહમાં તે વિશેષ રોકડ રકમ આપી શકે તેમ નથી; પણ તેની પાસે કંપનીના કેટલાક શેર છે તે તથા બન્ને બંગલા બિવિધ્યમાં કન્યાને અવશ્ય મળશે, વળી તમે પુત્રનો વિવાહ કરી પૈસા લેવા ધમ્મતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આ કાર્ય થવાથી સઘળાં સુખી થશે. અનંગ સાથે એ કન્યાનો ધણો રનેહ થયો છે. અનંગ તો આ સંબંધ કરવા ગાંડીધેલી બની ગયો છે. તમારો શો વિચાર છે તે ત્વરાથી જણાવજો. અનંગનું શરીર હવે સારું થયું છે. એ હવે ઘણું દૂર સૂધી ફરવા બધ શકે છે. હવે અમે અત્રે વિશેષ દિવસ રહેવાનાં નથી.”

પત્ર લખાઈ રહ્યા પછી વિમળાસુંદરી બિછાનામાં સૂઈ રહી ધણી સમય સૂધી આ વિષયનો વિચાર કરવા લાગી. આ પત્રની વાત કેવી રીતે પોતાના બાઇને અને સુહાસિનીને જણાવવી એ ચિંતાથી અનંગ સત્વર ઊંધી શકી નહિ. ખીજે દિવસે પ્રભાતે પત્ર પોષ્ટમાં રવાના કર્યો. તે પહેલાં અનંગે આ વાત મણિને જણાવી. મણિના મુખ ઉપર સલજ્જ હાસ્ય દેખાયું. આજે ધણી સ્ફુર્તિમાં આવી તે બનરમાં જોષ્ટતી વસ્તુઓ લેવા ગયો.

સંધ્યા સમયથી સહજ વહેલી માનિની કન્યાસહ હાથેશાંની

માશક ફરવા આવી. અનંગ સુહાસિનીને જોઈ વિશેષ વખત સૂધી પેટની વાત છુપાવી શકી નહિ. તેણે તેના કાનમાં કહ્યું:—“હાસી ખેન ! તમે મહારાં બાબી થશો—આએ બાપાને પત્ર લખ્યો છે—કેમ કેવી મઝા પડશે?” આ વાત સાંભળી સુહાસિનીનું મુખકમળ લાલ થયું. એ દિવસે શરી આવ્યા પછી અનંગ માનિની સાથે તેને બંગલે ગયું.

સુહાસિનીના બંગલામાં બેસી અનંગે એક ગાયન સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. માનિની ગૃહકાર્યાર્થે સાંથી આવી ગઈ. એ વખતે સુહાસિનીએ હાર્મોનિયમ સાથે એક ગાયન ગાયું.

ગાયન પૂર્ણ થયા પછી સુહાસિની બોલી:—“તમે હવે બળવડું શિખવશો નહિ કે?”

અનંગ:—ના—મહેને કાણુ શિખવાડે ?

“કેમ—તમારા બાઈ.”

“ના, હવે તો તેઓ પણ હાર્મોનિયમ બળવતા નથી. એ કહે છે કે મહેને હવે ગાવું બળવડું સારું લાગતું નથી.”

“કેમ—તેમને એકાએક વૈરાગ્ય ઉપજ્યો છે કે શું?”

“કાણુ જણે કે તેમને શું થઈ ગયું છે ! આખો દિવસ ચિંતાતુર સ્થિતિમાં બેસી રહે છે.”

“એ જબરા જાદુગરને પણ કોઈએ જાદુ કર્યું છે કે શું?”

અનંગ ગંભીર બાવથી બોલી:—“લાગે છે તો એમજ. તમે પણ કાંઈ કમ નથી હોં !”

પોતે કાંઈ જાણતી ને હોય એવા બાવથી સુહાસિનીએ કહ્યું:—

“કેમ મહેં શું કર્યું છે ?”

“તમે મહારા બાઈને વશીકરણ કર્યું છે. હાસી ખેન—બાઈ તમને જોવા માટેજ ઓઢલા ઉપર બેસી રહે છે.”

“એમ કે ? ત્યારે એ તો ધણું ખોટું કહેવાય. હવેથી હું એ રસ્તેથી ફરવા જમજ નહિ. ”

“તમારાથી રહી શકાશે કે ? હું તો કાંઈ જાણતી જ નથી કેમ ?”

“શું જાણો છો ? ”

“હું જાણું છું કે બાપને માટે તમે ઘેલાં બન્યાં છો. બાને એ વાત મ્હેં કહી દીધી છે. ”

“કેવું આશ્ચર્ય ! તમે ધણું ખોટું કયું છે. જાઓ તમે. ” આમ બોલતાં બોલતાં સુહાસિનીના મુખ ઉપર સલજ્જ હાસ્ય ખીલી નીકળ્યું.

આ સમયે મણિએ વરંડામાં આવી “અનંગ-અનંગ” કહી હાંકે મારી.

અનંગે બહાર નીકળી કહ્યું:—“બાપ ! હું અહીં છું-અત્રે આવો. ”

મણિ—તું જલ્દી આવ; હું અહીં બેઠો છું.

“ના-તમે ત્યાં અંધકારમાં બેસશો નહિ-એ ઠેકાણે બેસશો તો મ્હારાં હાસી પ્હેન તમને ચોર કહેશે. ”

આ વાત સાંભળી સુહાસિનીએ તેના તરફ કોપકટાક્ષ ફેંક્યો. મણિ રમના ફરવાજ નજીક આવી બોલ્યો-“શું કહ્યું-મ્હને ચોર કહેશે ? ”

હવે સુહાસિનીએ કહ્યું:—“આપ તે દિવસે અંદર નહિ બેસતાં વરંડામાં ચોરની પેઠે બેઠા હતા એ વાત હું કહેતી હતી. ”

મણિએ મનમાં ને મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:—“એક ગૃહસ્થ આખરફાર માણસને ચોર કહેવો એ બ્યાજખી છે કે ? ”

“છુપી સિવાય પારકું દ્રવ્ય લેવાથી ચોરી કરી કહેવાય છે. ” આમ કહીને સુહાસિની એ રમમાંથી ચાલી ગઈ.

હવે અનંગ-“ઓ હાસી પ્હેન-ઓ બાબી-” કહી ઉચ્ચ સ્વરે

હાંકો મારવા લાગી. માનિની હસતાં હસતાં એ સ્થળે આવી તથા મણિને જોઇને બોલી;—“ હથ્થર કરે ને અનંગની વાત ખરી ફરે. મણિમોહન ! નાસ્તો કરશે કે ? ”

મણિ સ્મર્યા નીચું જોઈ બોલ્યો;—“ ના, હમણાં કાંઈ ખાવું નથી. અનંગ ચાલ-ધેર ચાલ-ખા એકલી છે. ”

માનિની;—ઠીક ત્યારે જાઓ. મણિમોહન ! કોઈ વખત અનંગને લઇને ફરવા આવજો. સાથે ફાનસ નથી કે શું ?

મણિ—ના, ફાનસની જરૂર પણ નથી.

આમ કહી તે અનંગ સાથે બહાર નીકળ્યો. આજે રાત્રે અતિ-શય હર્ષના આવેગથી મણિનાં નયનમાં નિદ્રા આવી નહિ. વણી રાત જતાં સૂધી બિછાનામાં સૂઈ રહી તે સુહાસિની સંબંધીના વિચારો કરવા લાગ્યો; પરંતુ સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખની પછી સુખ એજ સંસારનો અખંડનીય નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ હું

સર્વસ્વના નાશની વાત

દીનાનાથને યથાસમયે વિમળાસુંદરીનો પત્ર મળ્યો. એ દિવસે તે રાતના નવ વાગ્યે પોતાના પાડોશી હારાધન રાયને મળવા ગયો. હારાધન પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠો હતો. દીનાનાથને જોઇને તેણે તેની અભ્યર્થના કરી. દીનાનાથ બોલ્યો;—“ આજે ત્રણ વખત આપને મળવા આવ્યો હતો પણ મુલાકાત થઈ નહોતી. આપ ક્યારે આવ્યા ? ”

“ સંધ્યાકાળ પછી આવ્યો છું. આવીને હમણાં ખાધ પીને પરવાર્યો છું. કેમ-મહારું શું કામ પડ્યું છે ? ”

“પાછા કોઈ સ્થળે ફરવા જવાના છો કે ?”

“ના.”

“ત્યારે કોટ પેન્ટલુન કેમ પહેર્યા છો ? હું ધારું છું કે આપ સાહેબને મળવા જવાના હશે !”

હારાધન હસીને બોલ્યો—“સાહેબને મળવા નહિ—મેમસાહેબને મળવા જવાનો છું. થોડા વખત પછી સૂઈ રહેવા જઈશ તથા પાયજામો અને કોટ પહેર્યા છે.

દીનાનાથ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો:—“આશ્ચર્ય ! આખો દિવસ આપને ધોતીઈ પહેરેતા જોઈ છું. સૂઈ રહેતી વખતે આપ પાયજામો અને કોટ પહેરે છો ? !”

“હા—મ્હને ઘણા દિવસથી એવી ટેવ પડી છે.”

હારાધન પહેલાં ચોવીસે કલાક સાહેબ બની રહેતો હતો અને તેની ગૃહિણી ગાઉન : પહેરતી હતી એ તેના જીવનના સાહેબી યુગનો આ અવશેષ (relic) હતો; પરંતુ એ વાતનો હમણાં સ્વીકાર કરવા તે રાજી નહોતો તથા તેણે દીનાનાથને કહ્યું:—“ડૉક્ટરી પુસ્તકોમાં મ્હેં વાંચ્યું છે કે, રાત્રે ઢીલો પાયજામો અને ઢીલો કોટ પહેરી સુવાથી શરીરનું રક્તપ્રવાહન (circulation of blood) સારી રીતે થાય છે. એટલા માટે હું બારે માસx પાયજામો અને કોટ પહેરી સૂઈ રહું છું. મ્હને કદાપિ વા આવતો નથી. બાઈ ! તમે પણ એની પરીક્ષા કરી શકો તેમ છે.”

દીનાનાથે હસીને કહ્યું:—“હું ધોતીઈ પહેરી ખુદા શરીરે સૂઈ

x આ સ્થળે ‘બારમાસ’ માં ઘણી અતિશયોક્તિ છે. મહિનામાં ત્રણ ચાર દિવસ ફરતાં વધારે વખત તે પાયજામો અને કોટ સાથે જ પહેરેતો.

જાઉં છું, તેથી મહારા શરીરમાં રક્તસંચાલન બહુ સારી રીતે ચાલુ છે. હવે જવા દો એ વાત; હમણાં આપની પાસે હું જે કાર્યાર્થે આવ્યો છું તે સાંભળો. પહેલાં આપ વર્દમાનપુરમાં હતા. વર્દમાનપુરના વકિલ રસમય ચટ્ટોપાધ્યાયને આપ ઓળખતા હશે? તેઓ કેટલાક વર્ષથી મરી ગયા છે.”

“હા, ઓળખું છું. એ એક વિખ્યાત વકિલ હતો. ધણી સારા પૈસા કમાતો હતો. અમારા મહોલ્લામાં જ તે રહેતો હતો. (હાથમાં પેનસિલ લઈ કાગળ ઉપર ચિતરી) આ અમારું મકાન—અને આ તેનું મકાન.”

“તેની એક સારી કન્યા છે—તેની વિધવા સ્ત્રી એ કન્યા સાથે ગિરિડીમાં રહે છે—એ કન્યાનો વિવાહ મણિ સાથે કરવાનો તેણે મહારો ગૃહિણી પાસે પ્રસ્તાવ કર્યો છે. કન્યા ધણી સારી છે. મણિની બાને ધણી પસંદ પડી છે.”

આ વાત સાંભળી હારાધનનું મુખ ધણું ગંભીર બની ગયું. કાંઈ વિચારીને તે બોલ્યો:—“હું એ વિધવાને ઓળખું છું. એ રસમય વકિલના મહોટાભાઈની સ્ત્રી હતી.”

દીનાનાથ ધણું આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો:—“ત્યારે રસમય બાપુએ વિધવાવિવાહ કર્યો હતો કે શું?”

“ના—એમ કર્યું હોત તો કાંઈ વિશેષ હરકત નહોતી. એ એક ગંભીર કલંકની વાત છે. તેની સ્ત્રી મરી ગયા પછી તેણે પુનર્વિવાહ કર્યો નહોતો; તે તેની આ વિધવા બાબી સાથે સ્ત્રીપુરુષ ભાવે રહેતો હતો.”

આ વાત સાંભળી દીનાનાથે અત્યંત દુઃખિત થઈ કહ્યું:—“જો એમ હોય તો એ ધણી શર્મની વાત કહેવાય. ઉચ્ચ શિક્ષિત માણસ

થઈને તેણે આપું કુકર્મ કેમ કર્યું ? તેણે યથાવિધિ વિવાહ કર્યો હોત તો શી અડચણ હતી ? વળી એ વિધવાને પણ શું કહેવું ? ”

“આ બનાવને લીધે વધર્ધમાનપુરમાં ઘણો ખળભળાટ થયો હતો અને બારના બીજા વકિલોએ રસમય બાબતોને બહિષ્કાર કર્યો હતો. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે સંઘળો કોલાહલ મટી ગયો હતો. હવે તો ઘણા લોક એ વાત બુલી ગયા છે.”

“બહે ગમે તેમ હોય. આપની પાસે આવવાથી મહેને ઘણો લાભ થયો છે. સદ્ભાગ્યે આપની પાસેથી હું આ વાત જાણી શક્યો નહિ તો સત્યાનાશ વળી જાત. જુઓ, હું કાંઈ વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ નથી; પણ આ તો ઘણી ભયંકર વાત કહેવાય. આ બ્યભિ. ચાર નહિ તો બીજું શું ? એવા દુરાચારને કોઈ પણ પ્રકારે આશ્રય આપી શકાય નહિ. ઠીક, હવે હું જાઉં છું; આપ મેમસાહેબને મળવા જાઓ.”

“મેમસાહેબ મ્હારી રાહ જોતાં શ્યનગૃહમાં જાગતાં બેઠાં છે.”

આમ કહી હારાધન શ્યનગૃહ તરફ જવા લાગ્યો. દીનાનાથ પણ સ્વગૃહ તરફ વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૭ મું

પ્રેમમાં વિધ્ન

આજકાલ કરતાં સાત દિવસથી વિમળાસુંદરીએ દીનાનાથને પત્ર લખ્યો હતો. યથાસમયે પત્રનો ઉત્તર નહિ આવવાથી મણિ અત્યંત ઉત્કંઠિત બની ગયો હતો. હમ્મેશાં બે વખત તે પોષ્ટ ઓફિસે આવજા કરતો હતો. અનંગ હમ્મેશાંની માફક માનિતો અને સુહા-

સિની સાથે સંધ્યાકાળે ફરવા જતી એક વખતે હતી. કોઈ દિવસે ફરી આવીને તેમને બંગલે પણ જતી હતી. અનંગે વિમળાસુંદરીને કહ્યું:—
“ આ ! એક દિવસે એમને રહા પાણીતું નિમંત્રણ કરવામાં આવે તો સારું. તેઓ આપણા આટલો બધો આદર સત્કાર કરે છે અને આપણે કાંઈ ન કરીએ એ સારું દેખાય નહિ. ”

વિમળાસુંદરી:—ખરું છે. આજે તું સંધ્યાકાળ પછી તેમને સાથે લઇને અત્રે આવજો. હું રહાપાન અને નાસ્તાની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખીશ.

એ દિવસે સંધ્યાકાળ પછી માનિની પોતાની કન્યાને લઇને અનંગ સાથે આવી. અનંગે સુહાસિનીનું ગાયન સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સુહાસિની હાર્મોનિયમ બજાવી નિમ્નલિખિત આશ્ચયની ગરબી ગાવા લાગી:—

(ગરબી.)

“ પ્રેમનો પ્યાલો પીજીએજી,

કોણ પીતાં ધરાયું—સખિ,

પ્રેમનો—૧

આધિ વ્યાધિને સળગી રહી ઉપાધિઓ,

નેહને નીરે ખુઝાવીએજી—કોણું

સખિ—૨

પીવું પીવું ને પડી ઉડીને પીવું,

પીતાં પરમપદ પામીએજી—કોણું

સખિ—૩

જન્મી જીવીને સુખ શામાં નિહાળી ?

નેહ વિના દેહ શીદ સીજીએજી—કોણું

સખિ—૪

રહારું ને તહારું તજી પ્રેમનું જ ગાવું,

તાને ચઢી રસ ઝીલીએજી—કોણું

સખિ—૫

નીમ લાં ભેદ ને ભેદ લાં ભમાયા,

પ્રેમને નશે ભેદ ટાળીએજી—કોણું

સખિ—૬

ક્યાંથી પીવું ? ને શાથી પીવું ?

પીધું સદાય આ પ્રાણીએજ—કાણુ.

સખિ—૭

પોતે પીનાર અને પાનાર પોતે,

પોતે પીવાતું થઇ હુખીએજ—કાણુ.

સખિ—૮

મ. ન. દિવેદી.

સંગીત સમાપ્ત થયા પછી વિમળાસુંદરી બોલી:—“ આજે આ-
પને અત્રે નાસ્તો લેવો પડશે. ”

માનિનીએ હસીને કહ્યું:—“ અનંગે અમને એ વાત પ્રથમથી
કહી છે. એમાં શી હરકત છે ? હાથરેઝાથી શુભ કાર્ય સંપન્ન થશે
તો પછી હમ્મેશાં નાસ્તો લેવાનો છે; પરંતુ આજકાલ કરતાં સાત
દિવસથી આપે પત્ર લખ્યો છે છતાં કાંઈ ઉત્તર કેમ ન આવ્યો ? ”

વિમળા—તેમના કાગળપત્ર નિયમિત વખતે આવતા નથી.
તેઓ મહારા પત્રની વાત જુદી ગયા હશે. એ તો કેવળ રાત્રિ દિવસ
પુસ્તકો વાંચ્યા કરે છે. જોઈ છું, આજે જો પત્ર નહિ આવે તો
કાલે તાર કરીશ.

“ ઠીક, એમ કરજો. ”

પછી વિમળાસુંદરીએ બે થાળમાં જૂદી જૂદી જાતની મિઠાઈ
અને ફળ લખ આવી. માનિની એ જોઈને બોલી:—“ આપે ના-
સ્તાની આટલી બધી સામગ્રીઓનું આયોજન કેમ કર્યું છે ? જ્ઞેન
હાસી, થોડું ખાવું પડશે—શર્માય છે શા માટે ? જ્ઞેન અનંગ ! તું પણ
હાસી સાથે બેસ. ”

આમ કહી તે થાળમાંની ખાદ્ય વસ્તુઓનો સહવ્યવહાર કરવા
લાગી. સુહાસિની અને અનંગ સાથે બેસી નાસ્તો કરવા લાગી ખાતાં
ખાતાં માનિનીએ પૂછ્યું:—“ આજે મણિમોહન કેમ દેખાતા નથી ? ”

વિમળા:—મણિ ફરવા ગયો છે—હમણાં પાછો આવી પહોંચશે.

વિમળાનું આ વાક્ય પૂર્ણ થતાં જ મણિ આવી પહોંચ્યો. તેનું મુખ ધણું મલિન અને વિમર્ષ થઇ ગયું હતું. તેને જોઇને વિમળાએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! આવ, નારતો કરવા ખેસ. ”

મણિ:—ના, હું હમણાં નારતો કરીશ નહિ.

“ કેમ નહિ કરે ? આજે બપોર પછીથી તો ત્હેં કાંઈ ખાધું નથી. ત્હારું મ્હોં લેવાઈ ગયું છે. તને જે ભાવે તે ખા. ”

“ ના, હું હમણાં કાંઈ નહિ ખાઉ. ”

માનિની:—ચાલો, તમે અમને મૂકવા આવશો કે ? આજે ચાંદનીનો પ્રકાશ છે તેથી ફાનસની જરૂર નથી.

મણિ:—ભલે ચાલો.

મણિ આગળ ચાલવા લાગ્યો. સુહાસિની અને માનિની તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. રસ્તામાં કાંઈ વાતચિત થઇ નહિ.

તેમને પહોંચાડી દઇ મણિએ માનિનીને કહ્યું:—“ આજે સંધ્યા-કાળની પોષ્ટમાં પિતાશ્રીનો પત્ર આવ્યો છે. આ વિવાહ થાય એવી એમની ઇચ્છા નથી. ”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તેની આંખોમાં ઝગઝગામાં ભરાઇ આવ્યાં. સુહાસિની આ વાત સાંભળી ઝડપથી પોતાની રૂમમાં ચાલી ગઇ તથા તેણે રૂમનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. માનિની લમણે હાથ દઇ બેસી પડી.

x x x x x

મણિ બ્યારે પોતાને બંમલે પાછો આવ્યો ત્યારે રાતના નવ વાગ્યા હતા. વિમળાએ તેને કાલાવાલા કરી ખાવા આપ્યું; પણ

મણિએ કાંઈ ખાધું નહિ. ખાવાની સઘળી વસ્તુઓ થાળમાં જ પડી રહી. મણિએ ઉઠી હાથ ધોઈ જ્ઞયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી ખારણું બંધ કરી દીધાં. જ્ઞયનગૃહમાં જતી વખતે અનંગના હાથમાં પિતાનો પત્ર આપી તે બોલ્યો:—“આ જો, બાપાજીનો પત્ર આવ્યો છે!”

અનંગે એ પત્ર વિમળાસુંદરીને વાંચી બતાવ્યો. તેમાં એમ લખેલું હતું કે, “તમારો પત્ર પહોંચ્યો છે. મણિનો જે સ્થળે વિવાહ-સંબંધ કરવા તમે લખ્યું છે, એમાં હું મિલકુલ સંમત નથી તે જાણજો. રૂબરૂ મળશે ત્યારે સ્પષ્ટતાથી સઘળી વાત કહીશ. અત્રે ત્રણ ચાર સારાં ઠેકાણાં તૈયાર છે. તમારા આવ્યા પછી બધું નક્કી કરીને વૈશ્યાખ માસમાં વિવાહ કરી નાખીશું. તમે એ માટે ઉતાવળ કરશો નહિ. હવે ગરમી પડતી હોવાથી તમને વિશેષ દિવસ સુધી ત્યાં રહેવું ફાવશે નહિ. શૈલેન્દ્રને આવવા લખ્યું છે. તેઓ આવશે એટલે તમને તેડવા મોકલીશ.”

અનંગ આ પત્ર વાંચી વળૂહતની માફક બેસી પડી. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“સઘળાં કામમાં ત્હારી ઉતાવળ. પહેલાં ત્હારા પિતાનો વિચાર જાણ્યા સિવાય આટલું બધું કરવાની શી જરૂર હતી? તું જ આ અનર્થનું મૂળ છે! માનિનીને તો હું કદાપિ ઓળખતી પણ નહોતી. તેની છોડી કેવી છે અને કાણ છે તે જાણતી નહોતી; છતાં ત્હેં તો એ દિવસમાં જ તેમની સાથે સંબંધ બાંધી નાચાનાચી કરી મૂકી! હવે શો ઉપાય?”

આ વાક્યને કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય અનંગ રુદ્ધ કરવા લાગી. વિમળાસુંદરીએ તેને બિછાનામાં સૂવડાડી. પછી મણિની સ્થિતિનો વિચાર આવતાં તે ધણી બચાકુળ બની ગઈ. એ રાત્રે તે ખાંધ શકી નહિ તેમ જ ઊંઘી પણ શકી નહિ.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળ થવાને થોડો વિલંબ હતો એવામાં માનિતીએ જાતે આવી વિમળાને કહ્યું—“મહારી તો સધળી આજ્ઞા નિરાશામાં ફેરવાઇ ગઇ. મણિમોહને કાલે રાત્રે જ મહને કલકત્તાથી આવેલા પત્રની વાત કહી છે. આપના છોકરા ઉપર મહારો કાંઇ અધિકાર છે ? પણ જ્યારથી આ ખબર જાણવામાં આવી છે ત્યારથી મહારી કન્યાની જે સ્થિતિ થઇ છે તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી.”

વિમળાસુંદરી અત્યંત દુઃખિત સ્વરે ખોલી—“ત્યારે હવે શું કરવું ? મહારો જ વિચાર થયો હતો; પરંતુ એમનો વિચાર થયા સિવાય મહારો વિચાર શા કામનો ? તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાંઇ કરી શકાય નહિ. મણિ પણ એ પત્ર વાંચી ધણો શોકાતુર બની ગયો છે. કાલે રાત્રે કાંઇ ખાધા પીધા વિના તે સૂઇ ગયો હતો. આજે પણ ફક્ત નામના જ બે ગ્રાસ મુખમાં મૂક્યા છે. વળી અનંગ તો ગઇ કાલથી રુદન કર્યા કરે છે.”

“આપની અનંગના જેવી કન્યાઓ ઘણી થોડી હોય છે. એનું એવું મન છે કે, બે દિવસમાં જ તે પારકાને પોતાનું કરી લે છે. મહારી હાસીના હૃદય ઉપર જે આઘાત લાગ્યો છે. તેથી મહારા મનમાં ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ છે. પુરુષ જાતને શું ? મણિમોહન કલકત્તે જઇ ખીજા વિષયો જોઇને સધળું ભૂલી જશે. અહીં નહિ તો ખીજા કોઇ સ્થળે વિવાહ થતાં તેમના મનનો શોક દૂર થઇ જશે; પણ મહારી હાસીનું શું થશે ? હવે તેની સાથે આ સ્થળે વિશેષ દિવસ સંધી રહેવાની મહારી ઇચ્છા નથી.”

“ક્યાં જવાની આપની ઇચ્છા છે ?”

“મુજેર જીલ્લામાં આવેલા જમાલપુરમાં મહારો એક બાઇ છે. એ રહેલે ખાતામાં નોકરી કરે છે. એ સ્થળે જઇ થોડા દિવસ રહેવાનો

મ્હારો વિચાર છે. ત્યાં મ્હારા ભાઈની એક કન્યા અને ખીન્ન સગાં બહાલાં છે. તેમના સહવાસમાં રહેવાથી હાસીનું મન શાન્ત થાય એવો સંભવ છે.”

“આ ધણો સારો વિચાર છે. વળી હવે જેમ બને તેમ જલ્દીથી આપ સુહાસિનીનો વિવાહ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરો.”

“પ્રયત્ન અવશ્ય કરીશ. હવે આપને કહેવાને કાંઈ હરકત નથી. મ્હારા ભાઈએ એક સંબંધની વાત લખી છે—તે વૈશાખ માસની નવમ દશમે વિવાહ કરી નાખવા ઇચ્છે છે. એ છોકરાના પિતા લાહોર રહે છે. છોકરો બી, એમાં પાસ થયેલો છે; પણ આર્થિક સ્થિતિ જેમની એવી સારી નથી. એ બધો વિચાર ભાઈ પાસે ગયા પછી કરવાનો છે; પણ હવે થોડા દિવસ રહેલા હોવાથી ધણી ઉતાવળ કરવી પડે તેમ છે.”

આમ કહી તેણે પોતાની વક્ આંખ વિમળામુંદરી તરફ ફેરવી.

“સુહાસિનીની સ્થિતિ જોતાં તેનો ઉતાવળથી વિવાહ કરી નાખવામાં આવે એજ સારું છે. આ સંબંધને જવા નહિ દેવાનો મ્હારો ભલામણ છે. આપ જમાલપુર ક્યારે જશો ?”

“આજે ચૈત્ર માસની કૃષ્ણ ત્રયોદશી થઈ છે. વૈશાખની શુકલ દ્વિતીયાને દિવસે અહીંથી વિદાય થવાનો વિચાર છે.”

“હવે અમે પણ અત્રે વિશેષ દિવસ રહેવાનાં નથી. અહીં ગરમી પડે છે અને તેમણે જલ્દી ધર તરફ આવવા લખ્યું છે. સાત આઠ દિવસ પછી અહીંથી જવાનો મ્હારો વિચાર છે. મ્હારા જમાઈ શૈલેન્દ્રનાથ આવી અમને લઈ જશે.”

“વિવાહ થવો ન થવો એ વિધાતાના ભેખપર આધાર રાખે છે; આપના માયાળુ વ્યવહારને અમે કોઈ રીતે બૂધી શકીએ તેમ નથી. આપ પણ અમને આપનાં રનેહીજન સમજાવો.”

“ આપે આ અજબયા સ્થળે અમારી ધણી સંભાળ રાખી આપનાં સ્નેહમય હૃદયનો પરિચય કરાવ્યો છે. મહારી અનંગ ઉપર આપે એટલો બધો પ્રેમ રાખ્યો છે કે આપને બૂલી શકાય તેમ નથી. આપની કન્યાને મહારા ધરતી લક્ષ્મી બનાવવાની મહારી ધણી ઇચ્છા હતી; પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી નહિ હોય ! ”

આમ કહી વિમળાસુંદરી પાલવથી આંસુ સાફ કરવા લાગી. માનિનીએ કહ્યું:—“ અનંગ ક્યાં છે ? હું અહીં હોઉં ત્યાં સંધી દરરોજ એક વખત તેને જોઈ શકું એવી મહારી ઇચ્છા છે. ”

વિમળાસુંદરીએ અનંગને બોલાવી. એ આજે માનિનીની તદ્દન પાસે આવી શકી નહિ. તે નજીકના ઓરડામાં મથિ પાસે બેઠી હતી. તે સજ્જનયને માનિની પાસે આવી ઉભી રહી.

માનિની:—બહેન અનંગ ! અત્યાર સંધી ક્યાં હતી ? અમારે બંધે હમ્મેશાં ફરવા આવજો. સમજી ?

અનંગે મસ્તક નમાવી સંમતિ દર્શાવી; પણ મ્હોં ઉઘાડી તે કાંઈ બોલી શકી નહિ

માનિની:—ઠીક ત્યારે હું હવે જાઉં છું; કાંઈ મનમાં લાવશો નહિ.

વિમળા:—હું મનમાં શું લાવું ? અમે આપના મનને ધણું દુઃખ દીધું છે. આપ કૃપા કરી એ બધું ભૂલી જાવો.

“ ઠીક છે, વળી બીજી વાર મળીશું. ” કહી માનિની વિદાય થઈ.

પ્રકરણ ૮ મું

પલાયન

દીનાનાથનો પત્ર મળવાથી શૈલેન્દ્ર તેને મળવા આવ્યો હતો. હજી વાંચના સમયે દીનાનાથ પોતાના વાંચનગૃહમાં બેસી શૈલેન્દ્રની

સાથે વાતચિત કરતો હતો. તેણે શૈલેન્દ્રને કહ્યું:—“ આટલા દિવસ સૂધી ગિરિડીમાં રહેવાથી અનંગને સારી રીતે આરામ થઇ ગયો છે. હવે એ સ્થળે વિશેષ દિવસ સૂધી રહેવાનું પ્રયોજન નથી. વળી ગિરિડીમાં આજકાલ ગરમી પણ ઘણી પડે છે. તેમને તેડી લાવવા માટે તમારે જવું પડશે. ”

“ ક્યારે જવાની આરા છે ? ”

“ આ બે ચાર દિવસમાં જ—તમને જે દિવસ અનુકુળ હોય તે દિવસે જાઓ. વળી બીજી એક વાત સાંભળો. આ વૈશાખ માસમાં મણિનેા વિવાહ કરવાની ઇચ્છા છે. ત્રણ ચાર સંબંધ ઉપસ્થિત થયા છે, તેમાંથી જોઇ તપાસી જે ઠેકાણું સારું હોય એ સ્થળે સંબંધ કરવાનો છે. આ કામ તમારે કરવાનું છે. પ્રથમ તમે ગિરિડી જઇ આવો; પછી બીજું બધું થશે. ”

“ હમણાં મહેને ગુડ ક્રાઇ ડેની રજાઓ છે—હું કાલે જઇશ. ”

“ બલે કાલે જાજો. ઠીક, તમને જે વાત કહી હતી, તેનું શું થયું? ગામડાંઓની ઉન્નતિ સંબંધી તમે એક scheme (કાર્ય પ્રણાલી) તૈયાર કરી કે ? ”

“ હા જી, સ્કીમ મહે તૈયાર કરી રાખી છે. આપની અનુમતિ હોય તો આપને જણાવું ? ”

“ બેલાશક જણાવો. ”

“ ગામડાંઓની ઉન્નતિ કરવા જતાં કયા ગામમાં શો અભાવ છે તેનો જાતે જાણ તપાસ કરી નક્કી કરવું પડશે; કેમ કે સઘળાં ગામડાંઓની સ્થિતિ કાંઇ એક સરખી નથી. આપણે બધો વખત શહેરમાં ગાળતા હોવાથી ગામડાંઓની સ્થિતિની યથાર્થ માહિતી આપણને હોતી નથી; છતાં મુખ્યદેવે કરીને બધાં ગામડાંઓમાં ત્રણ બાબતોનો

અભાવ જણાય છે—પીવાના પાણીનો અભાવ, પાણીના નિકાલનો અભાવ અને રોગ-વ્યાધિ થાય તો ચિકિત્સાનો અભાવ. એ સિવાય કેળવણીનો અભાવ, દેવાનો ભાર, અંદર અંદરના કળીઆ ટંટા પતાવવાનો અભાવ તથા દરિદ્રતામાંથી મુક્ત થવાનાં સાધનોનો અભાવ. જે આદર્શ ગામ (model village) બનાવવું હોય તો આ સમગ્રા અભાવ દૂર થાય એવો બંદોબસ્ત કરવો પડશે:—

પહેલું—એક વિશાળ તળાવ ખોદી પીવાના પાણી માટે તેને રીઝર્વ (સુરક્ષિત) કરવું પડશે.

બીજું—જંગલ કાપી અને ખાડા-ખાધરા પૂરી પાણીના નિકાલનો (drainage) બંદોબસ્ત કરવો પડશે.

ત્રીજું—દરેક ગામે ન બને તો પાંચ સાત દશ ગામ વચ્ચે એક દવાખાતું ઉઘાડી એક યોગ્ય ડૉક્ટરના હાથમાં તેના કામનો ભાર આપવો પડશે અને વિશેષ પ્રમાણમાં ઔષધ-પત્ર તેમજ યત્રાદિ રાખવાં પડશે.

ચોથું—દરેક ગામમાં બાળક-માળિકાઓને શિક્ષણ આપવા માટે શાળાઓ સ્થાપવી પડશે.

પાંચમું—ખેડુ પ્રજાને કરજમાંથી મુક્ત કરવા માટે એક સહકારી બેંક ઉઘાડવી પડશે.

છઠું—ગામમાં જેઓ આગેવાન માણસો હોય તથા જેમના તરફ લોકો માનથી અને વિશ્વાસથી જોતા હોય એવા પાંચ જણનો એક પંચાયત સ્થાપવી પડશે. ગામના લોકોએ તેમને જાહિર સભામાં પસંદ કરેલા હોવા જોઈએ. તેમના હાથમાં ગામનો રક્ષક, દવાખાતું, બેંક વગેરેના કાર્યનો ભાર સોંપવો પડશે અને જે સમજા વાદવિવાદ ઘવાડવી-ટંટો ફિસાદ ઉપરિથિત થાય તેનો ચુકાદો કરવાની સત્તા તેમના

હાથમાં આપવી પડશે, જેથી નજીવી બાબતો માટે જીલ્લે-તાલુકે લોકોને જવાની જરૂર નહિ પડે. એથી ગરીબ લોકોના પૈસાનો ખચાવ થશે.

દીનાનાથ:—ગવર્નમેન્ટ પણ એવી જ રીતે વ્યવસ્થા કરે છે.

ચેલેન્ડર:—કરે છે એ સત્ય છે; પરંતુ હું કહું છું કે આપણા દેશની ઉન્નતિનો પ્રયાસ આપણે પોતે જ આગેવાન થઇ કરવો ઉચિત છે. વળી ગામડે ગામડે આવી રીતે ગામડાંની ઉન્નતિ-વિધાયક સમિતિ (Village improvement society) સ્થપાય અને ગવર્નમેન્ટ તેનો સ્વીકાર (recognise) કરી તેના હાથમાં જો વિશેષ સત્તા આપે તો એ બહુ સારી વાત છે; ગવર્નમેન્ટની મદદ વગર એનું કામ ચલાવવું કઠિન થાય તેમ છે. ધારો કે ગામડાના લોકોદ્ધારા જે પંચાયત પસંદ થશે તેના હાથમાં સુખોન્નતિને માટે જો કર નાખવાની ગવર્નમેન્ટ સત્તા આપે અથવા ન્હાના ન્હાના કુળબા ટંટાનો નિકાલ કરવાની સત્તા આપે તો તેથી તેનું માન (prestige) વધે તેમ છે અને તેની માર્જિન વિશેષ કામ થાય તેમ છે. તે સાથે હું એમ પણ કહું છું કે ગવર્નમેન્ટના મ્હોં તરફ જોઈ બેસી નહિ રહેતાં આપણા કેળવાયલા લોકોએ કાર્યની શુરુઆત કરવી જોઈએ. તેમ થાય તો શિક્ષિત અને સાધારણ લોકો વચ્ચે હમણાં જે એક મ્હોટી આડ (barrier) ઉભી થઇ છે એ દૂર થશે અને પરસ્પરના મિલનથી સહાનુભૂતિ વધશે. ધણાં ગામોની એવી સ્થિતિ છે કે, લોકો અનેક પ્રકારની અગવડો અને દુઃખ ભોગવે છે. એ અગવડો અને દુઃખ દૂર કરવાની સર્વે ઇચ્છા સુદાં રાખે છે; પણ કેવળ અગ્રણી થઇ કામનો આરંભ કરી શકે એવા માણસના અભાવથી તેમની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી. એવાં અગ્રણીઓના અભાવથી જ ગામડાંઓની અકમલ દૂર થતી નથી.

આપણા શિક્ષિત લોકોએ ગામેગામ જઈ આગેવાની કરી કાર્મબાર સ્વીકારવો પડશે. આપણે કેળવાયલા લોકો સાધારણ લોકોના ખરા હિતેષી છીએ, તેમના સુખેસુખી અને દુઃખે દુઃખી છીએ, તેમના દુઃખથી આપણો પ્રાણ કંપે છે એવું તેમને સમાજો ભરી બાપણોથી નહિ પણ કામ કરીને સમજાવવું પડશે. હવે એ સઘળાં કામ માટે પ્રથમ સુવ્યવસ્થાની (organisation) જરૂર છે. પછી કામ કરનાર લોક (workers) ની જરૂર છે, પછી નાણાંની જરૂર છે; પરંતુ મહારી એવી માન્યતા છે કે આપણે જ્યારે કૌંઝેસ ભરીએ છીએ, કૌન્દરન્સ ભરીએ છીએ ત્યારે પછી ઇચ્છા થતાં આ કામ માટે પણ કોઈ પ્રકારનો અભાવ રહેશે નહિ. ઇચ્છા હોય છે તો કોઈ પણ સત્કાર્ય કેવળ દ્રવ્ય માટે બંધ રહેતું નથી. ”

દીનાનાથે અત્યંત આહ્વાદિત થઈ કહ્યું:—“ શૈલેન્દ્ર! તમારું કહેવું ખરું છે. હું પણ એમ ધારું છે કે કામ હાથ ઉપર લેવાથી દ્રવ્યનો અભાવ રહેશે નહિ. હું તમારી આ કાર્યપ્રણાલીની ધણી પ્રશંસા કરું છું. આ વિષયનું આંદોલન અને આલોચના થતાં આપણા દેશના નેતાઓ આ કાર્ય કરવા અગ્રેસર થશે એવી હું આશા રાખું છું. હાલ તરત તો કેવી રીતે કાર્યનો આરંભ કરવો ઉચિત છે તેનો જ વિચાર કરો. ”

“ મહારી જમીનદારીમાંનાં કેટલાંક ગામડાંઓમાં જઈએ સઘળાં સ્થળોએ શ્રી શ્રી અમવડો છે તેની હું તજવીજ કરીશ અને તેની અંદર એક આદર્શ ગામ (moel village) સ્થાપન કરીશ. ”

“ ઠીક, જ્યારે તમે જશો ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આવીશ એ સઘળું જાણવા જોવાનો મહારો પણ વિચાર છે. ”

શૈલેન્દ્ર ધણી ઉત્સાહથી બોલ્યો:—“ આપ આવશો તો ધણું

સારું થશે. હું તેનો બંદોબસ્ત કરીશ. ગંગાને કાઠે કેટલાંક ગામ આવેલાં છે, માટે પનાઈ બાંહે કરી આપને લાઇ જઇશ. ”

“ વારું ત્યારે આપણે જઇશું. તમને આદર્શ ગામ રચાવવા માટે જેટલી રકમ જેમણે તેટલી હું આપીશ. પૈસા માટે સહજ પણ ચિંતા રાખશો નહિ. ”

આ સમયે તાર આંદ્રિસના એક પટાવાળાએ આવી દીનાનાથના હાથમાં એક ટેલિગ્રામ આપ્યો.

દીનાનાથે ટેલિગ્રામનું ક્વર ફેાડી અંદરની હકીકત વાંચીઃ—
“ Mani is missing. Come sharp. ” (મણિ જડતો નથી—જલ્દી આવો.)

ટેલિગ્રામ વાંચી દીનાનાથનું મ્હેં લેવાઇ ગયું. તેના હાથ કંપવા લાગ્યા. તેની એવી સ્થિતિ જોઇ શૈલેન્દ્રે ગભરાઇને પૂછ્યુંઃ—“ કોનો ટેલિગ્રામ છે ? ”

દીનાનાથ શૈલેન્દ્રના હાથમાં ટેલિગ્રામ આપી બોલ્યોઃ “ આ જુઓ, મણિ નાશી ગયો છે. ”

શૈલેન્દ્રે અતિ આશ્ચર્ય પામી કહ્યુંઃ—“ આ શું ? ” આમ કહી તે ધ્યાનપૂર્વક ટેલિગ્રામ વાંચવા લાગ્યો.

દીનાનાથઃ—હવે તો મ્હને કાંઇ સૂઝતું જ નથી. આ એક સંકટમાંથી સદ્બાજ્યે બચી ગયો ત્યારે વળી પાછું બીજું સંકટ આવી પડ્યું. ચિંતા નહિ. એ એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં બલે જાય—મ્હારી સાથેના તેના સંબંધનો આટલેથી જ અંત આવ્યો !

શૈલેન્દ્ર ધણી બચબીત બની બોલ્યો—“ કેમ શું થયું છે ? આ માટે નાશી ગયા છે એ આપ જણો છો કે ? ”

“ વિશેષ કાંઇ હું જણતો નથી. થોડા દિવસ ઉપર એક પત્ર

આબો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે, અત્રે એક સારી સુંદર કન્યા છે. તેની સાથે મણિનેા વિવાહ સંબંધ ઉપસ્થિત થયો છે. પણ લખી તેમણે મહારો વિચાર જાણવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી. તપાસ કરતાં મહને એમ માલૂમ પડ્યું કે, એ સંબંધ કરવા જેવો નથી—એ કન્યાની માતાના ચરિત્રમાં દોષ હતો, તેથી મહેં એ સંબંધ કરવાની ચોખ્ખી નારાજ દર્શાવી હતી. હવે તે એ છોકરી પાછળ નાઠો કે કાંઈ ખીજે સ્થળે ગયો એ કેવી રીતે જાણી શકાય? શૈલેન્દ્ર ! મહારાથી હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવો સંતાપ સહન કરી શકાતો નથી.”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો દીનાનાથનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુ સરી પડ્યાં. એ અશ્રુબિંદુઓને તે કપડાથી લુંછવા લાગ્યો.

તેની આવી સ્થિતિ જોઈ શૈલેન્દ્રે કહ્યું—“આપ વિશેષ ગમ-રાશી નહિ. હું આજે જ ગિરિડી જઈ છું. હું ચોક્કસ તપાસ કરી પત્તો મેળવી બમાં હશે ત્યાંથી તેમને પાછા ધેર લઈ આવીશ. આપ બિસ્ફુલ દુઃખી થશો નહિ. ”

“શૈલેન્દ્રનાથ ! મહને ખીજું કાંઈ દુઃખ થતું નથી; પણ વીસ પચીસ વર્ષથી જેને હાથમાં રાખી મહોટો કર્યો છે, હમ્મેશાં આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જેની ફિકર રાખી છે, તેનું કેવી રીતે સારું થશે એ ચિંતામાં સધળો વખત પસાર કર્યો છે, તે આજે કાંઈ કહ્યા કર્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો ! તેના આવા આચરણથી દુઃખ થાય છે—તેને પોતાને માટે મહને કાંઈ દુઃખ નથી. મહારી વાત બાજુએ મૂકો; પણ તેની માતાની શી દશા થશે તેનો પણ એણે વિચાર કરી જોયો નહિ ! આવું જ તમારું વિશ્વ વિદ્યાલયનું શિક્ષણ કે ? તમારી ઉચ્ચ કેળવણીનું આવું ફળ કે ? કેળવણીથી તમારું આવું જ ચરિત્ર બંધાય છે કે ? ”

આમ બેસી દીનાનાથે બીજી વખત આંખો લુંછી. શૈલેન્દ્ર ઉપરૈકત વાઝોનો કાંઈ ઉત્તર નહિ આપતાં માથું નીચું નમાવી બેસી રહ્યો. છેવટે પાંચ મિનીટ ચુપકાદીથી બેસી રહ્યા પછી દીનાનાથે કહ્યું—“તમે જવાને ઇચ્છો છો તો જાઓ; પરંતુ તમે એકલા જઈને શું કરશો? હું પણ તમારી સાથે આવીશ. કપી ટ્રેનન મળે તેમ છે તે જુઓ જોઈએ.”

શૈલેન્દ્ર ટાઇમ ટેબલ જોઈ બોલ્યો—“પંજાબ મેઈલમાં જવું જ સારું છે.”

“બલે. તમે જઈને સ્નાનાહાર કરી લ્યો.”

“આપ પણ ચાલો.”

“હું આવું છું; પણ તમારાં સાસુની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે તેનો હું વિચાર કરું છું. એ બીચારીના ઉપર પણ કાંઈ મમતા રહી નહિ?!”

“એમને આવી કુલ્યુદ્ધિ કેમ સૂઝી એ સમજી શકાતું નથી. આપ ઉઠો, ચિંતા કરશો નહિ. ત્યાં જવાથી સઘળું જાણી શકાશે.”

શૈલેન્દ્રે ધણી આગ્રહ કર્યો તેથી દીનાનાથ તેની સાથે ઉઠી સ્નાનાહાર કરવા ગયો.

પ્રકરણ ૯ મું

તપાસ

બીજે દિવસે સ્થવારે દીનાનાથ શૈલેન્દ્રની સાથે ગિરિડી પહોંચી ગયો. તેને જોઈને વિમળાસુદરી “મહારા મહિને લાવી આપો.” કહી ઉચ્ચ સ્વરે રડવા લાગી. અનંમ પણ તેની પાસે બેસી આંસુ સારવા લાગી. શૈલેન્દ્રને જોઈ એણે માથે ધુમટો તાણી દીધો. શૈલેન્દ્ર બહાર જઈને બેઠો.

દીનાનાથ:—પહેલાં સધળી વાત કહે. કેવળ રડવાથી શું થશે ? શું થયું હતું, કેમ જતો રહ્યો એ સધળું જાણ્યા સિવાય કેવી રીતે તેને શોધી કાઢવો ?

આ શબ્દો સાંભળી વિમળાસુંદરી હઠી બેઠી અને આંખો સાફ કરી બોલી:—“તમે એ વિવાહની ના કેમ પાડી ? કન્યા ધણી સુંદર હોય તેનામાં સધળા ગુણ છે. તેને જોતાં જ મ્હાવાની ઇચ્છા થાય તેમ છે. એ કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાની મણિની ધણી ઇચ્છા થઈ હતી.”

હવે અનંગનાં નેત્રોના જળમાં જ મ્હોં ઉપર હાસ્યની રેખા ઝુટી હતી. એણે કહ્યું:—“બાપા-માપા ! જો તમે મ્હારી હાસી જ્ઞેનને એક વખત જોઈ હોત તો તમને પણ પસંદ પડત. હાસી જ્ઞેનની પણ ધણી મરજી હતી કે બાપની સાથે તેનો વિવાહ થાય.”

દીનાનાથ ગંભીર બાવથી બોલ્યો:—“આટલા વખતમાં વાત આટલે સુધી આવી છે કે ? છતાં પ્રથમ સધળું જાણ્યા કર્યા સિવાય તમે એ વાતમાં બળ્યાં શા માટે ? ”

વિમળાસુંદરી—પ્રથમ તમારો અભિપ્રાય જાણ્યો નહિ એ ખરું છે; પરંતુ અહીં અમારો સર્વનો વિચાર થયો હતો એટલે પછી તમે નારાજ દર્શાવશો એમ શી રીતે સમજાય ?

“ મ્હેં કાંઈ કારણ વિના નારાજ દર્શાવી છે કે ? તમે સધળી ખચર જાણતાં નથી; જાણશો ત્યારે કાને હાથ દેશો. જ્ઞેન અનંગ ! મ્હા થઈ છે કે નહિ એ જાણને જો જોઈએ.”

અનંગના ત્યાંથી વિદાય થયા પછી દીનાનાથે માનિની સંબંધી હારાધન રાયને મુખે જો હર્ષકત સાંભળી હતી તે સંક્ષેપમાં વિમળાસુંદરીને કહી સંભળાવી. એ હર્ષકત સાંભળી વિમળાસુંદરીએ અત્યંત

આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“ કેવું સત્યાનાશ ! રામ-રામ ! આજ કાલ માણસોને બરાબર પારખી શકાતાં નથી ! જો જરાક આગળ વધ્યા હોત તો કાળી દીલી લાગ્યા વગર રહેત નહિ. ઇશ્વરે રક્ષણ કર્યું છે. એ બાડી-રંડા આવી લુચ્ચી ?! તેને જોઈ પહેલે દિવસે જ મહારા મનમાં સંદેહ થયો હતો કે એ કદાપિ સારા ચરિત્રની હોઈ શકે નહિ; પરંતુ દૈવ જાણે કે શાથી હું તેના ખપ્પરમાં પડી ગયું. એ ડોશી નક્કી જાદુ જાણતી હશે. તેણે મહારા મણિને પણ જાદુ કર્યું છે. તેમ ન હોય તો મહારો મણિ તેની સહજ પણ પરવા કરે નહિ. એ રંડાએ એને જાદુ કરી બે દિવસમાં જ ગાંડો બનાવી દીધો ! વળી આપણી અનંગ તો જે કાંઈ નજરે પડે તેને માથે લઈ નાચે એવી છે. બે દિવસમાં જ હાસી બ્હેન-હાસી બ્હેન કરી ગાંડી બેલી થઈ ગઈ. હવે શો ઉપાય ? ”

“ ઉપાય બીજો શો ? મણિને શોધી કાઢવો પડશે. એ કલંકિની હમણાં ક્યાં છે ? ”

“ એ કાળા મ્હોંની ડાકેણ કહેતી હતી કે, મુંગર જીવામાં જ માલપુરમાં તેનો એક ભાઈ છે. ત્યાં જઈને થોડા દિવસ રહેશે. તે ત્યાં ગઈ છે કે બીજી કોઈ જગ્યાએ ગઈ છે એ તો ઇશ્વર જાણે ! ”

“ ઠીક, જમાલપુર કાંઈ બહુ દૂર નથી. આજે જ બાર વાગ્યાની ગાડીમાં શૈલેન્દ્ર ઝુમનસિંહને સાથે લઈને ત્યાં જશે. તે ત્યાં હોવાનો સંભવ છે.”

આ વખતે અનંગ મ્હા તૈયાર કરી લાવી. દીનાનાથે શૈલેન્દ્રને મ્હા પીવા માટે બોલાવ્યો.

શૈલેન્દ્ર આવી સાસુને નમસ્કાર કરી ત્યાં બેઠો. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“ શૈલેન્દ્રનાથ ! હું સ્વપ્ને પણ જાણતી નહોતી કે મણિ આવી રીતે મ્હને દગો દઈ આપ્યો જશે. એ ડાકેણ ડોશીએ નક્કી મહારા

મણિને વશીકરણ કર્યું છે. એ તેની છોકરીને લઇ જમાલપુર જવાનું કહેતી હતી. ત્યાં જઇને છોકરીનો વિવાહ કરવાની વાત તેણે કહી હતી. તમે જશ્દી ભાં જાઓ અને જુઓ કે મ્હારો મણિ ત્યાં છે કે નહિ ! ”

શૈલેન્દ્રે મ્હા પીતાં પીતાં કહ્યું:—“ હમણાં જ હું જમશ. આપ ગમરાશો નહિ. મણિમોહન ત્યાં ગયા હોય એ બનવા જેવું છે. ત્યાં જઇને હું તેમને જરૂર પકડી લાવીશ. ”

“ ભાઇ ! તમારા જેવા રત્ન જેવા પુત્ર પ્રાપ્ત થવા એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. પુત્ર અને જમાઇ સમાન છે. મણિએ તો પુત્ર તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવ્યું નહિ પણ તમે એ કર્તવ્ય બજાવશો એવી મ્હને ખાત્રી છે. ”

“ હું આજે જ જમાલપુર જાઉં છું. ટ્રેન કેટલા વાગ્યે જાય છે ? ”

દીનાનાથે મ્હા પી રહીને કહ્યું:—“ બાર વાગ્યે એક માડી આવે છે એમાં જવું સારું છે. તમે એકલા નહિ જતાં સાથે ઝુમનસિંહને લેતા જાઓ. ઝુમન એમને ઓળખતો હોવાથી તમને તપાસ કરતાં હરકત નહિ પડે. વળી એ ઘણો અનુભવી માણસ છે. ”

“ પરંતુ તેઓ કોને ત્યાં ઉતર્યા છે ? ”

વિમળાસુંદરી:—એ બધું હું જાણતી નથી. એ ડાકેણ કહેતી હતી કે, જમાલપુરમાં તેનો એક ભાઇ છે, તે રેલ્વેમાં નોકર છે. તેને ઘેર રહેવાની વાત તેણે કરી હતી. તેવું નામ શું છે એ અમે પૂછ્યું નથી. હવે ઉપાય ? ”

દીનાનાથ:—જમાલપુર કાંઇ ન્હાનું ગામ નથી. ત્યાં ઘણા રેલ્વેના નોકરો રહે છે. અહીં એમને બંગલે તપાસ કરીશું ?

ગિરિડીમાં માનિનીના બંગલામાં કોઇ છે કે નહિ અને ત્યાંથી કાંઇ વિશેષ ખબર મળે છે કે નહિ એ તપાસવાનું નક્કી થયું. શૈલેન્દ્ર ઝુમનસિંહને સાથે લઇ માનિનીને બંગલે ગયો. જ્યેષ્ઠ તો બંગલાનાં બારણું બંધ હોઇ બહાર એક તાળુ મારેલું હતું. પાડોશના બંગલે જઇ તપાસ કરતાં જાણવામાં આવ્યું કે, માનિની તેના બાઇને ઘેર જમાલપુર ગઇ છે. ક્યારે પાછી આવશે એ ચોક્કસ નથી. તેના બાઈનું નામ કોઇ કહી શક્યું નહિ. શૈલેન્દ્રે પાછા ફરી બંગલે આવી સઘળી હકીકત કહી અને બારની ગાડીમાં ઝુમનસિંહને સાથે લઇ તે જમાલપુર ગયો.

જમાલપુર જઇ પહોંચી વેષ્ટિંગ રૂમની સ્થાને ખેંચ ઉપર બેસી શૈલેન્દ્ર ક્યાં જવું ને શું કરવું એ વિચારવા લાગ્યો. વિચારતાં વિચારતાં તેના મનમાં એમ થયું કે, મણિ વિવાહ કરવાને તો આવ્યો નહિ હોય ? નહિ તો કાંઇ કશા કર્યા સિવાય શા માટે નાશી જાય ? સ્ટેશનના એક ટિકીટ માસ્તરે તેને ચુપકીદીથી બેઠેલો જોઈ પૂછ્યું:—
“ આપને ક્યાં જવું છે મહાશય ? ”

શૈલેન્દ્ર:—ક્યાં જવું તેનો જ હું વિચાર કરું છું.

“ એમ કેમ ? આપ ડિટેક્ટિવ છો કે શું ? ”

“ આપ આવો સંદેહ કેમ કરો છો ? ”

“ આપનો વેશ જોતાં સંદેહનું કાંઇ કારણ નથી એ ખરું છે; પણ આપની સાથેનો આ કૉનસ્ટેબલ પોતાનો લાલ પાઘડી કાઢી નાખવાનું ભૂલી ગયો છે. કેમ ખરું કે નહિ ? અમે સ્ટેશન ઉપર અનેક જાતના માણસો જોઇએ છીએ, તેથી અમે જોતાંની સાથે કોણ કેવા પ્રકારનો માણસ છે એ સમજી શકીએ છીએ. ”

“ આ સ્થળે આપની ભૂલ થઇ છે એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું. આપને હું એક વાત પૂછવા ઇચ્છું છું. ”

“આપની સાથે વાત કરવામાં ભય છે; છતાં ખોલો, શું જાણવાની ઇચ્છા છે ?”

“અહીં કોઈ રહેવાના નોકરને ત્યાં વિવાહ છે કે ?”

“વિવાહ ? વિવાહ તો કાલે રાત્રે થઈ ગયો છે. હરિહર બાપુને ઘેર તેમની ભગિનીની કન્યાનો વિવાહ હતો. સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, એ વિવાહના જનૈયા ગાડી ચુરી જવાથી કલકત્તાથી આવી શક્યા નહોતા; પરંતુ વર ગિરિડીથી આવ્યો હતો. તમારે એ ખબરનું શું કામ છે ? મહેને લાગે છે કે તમે પણ વર પક્ષના એક જનૈયા હશો ?”

“હા જી, હું વરરાજાનો નિમ્નતો સંબંધી થાઉં છું; પરંતુ વરરાજા સાથે આવી શક્યો નથી તેથી જનૈયા તરીકે હું મહારી ઓળખાણ આપી શકતો નથી.”

“ઠીક આવે. હું હરિહર બાપુને ઘેર આપને પહોંચાડું છું.”

શૈલેન્દ્રે મનમાં જે સંદેહ કર્યો હતો તે સાચો જણાયો. વિવાહના સમાચાર સાંભળી તે ઘણો શોકાતુર થયો. તેના પગ જાણે કે આગળ ચાલતા નહોતા; પણ અન્ય કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તે હડીને ટિકીટ માસ્તરની પાછળ પાછળ ગયો. ટિકીટ માસ્તરે એક કૂત્રીને સાથે મોકલી હરિહર બાપુનું મકાન દેખાડવા કહ્યું. ઝુમનસિંહ પણ શૈલેન્દ્ર સાથે જવા લાગ્યો.

હરિહર બાપુને ઘેર જતાં તેના મકાનનાં બારણાં બંધ જણાયાં. ઘણી હાંકો મારી ભારે એક દાસી બારણાં ઉઘાડી ખુલ્લું આવી ખોલી:—
“બાપુ આશિસે ગયા છે.” આમ કહી એણે ઘરનાં બારણાં બંધ કર્યાં. ખુલ્લું થોડાં ક્ષણોમાં કેળના છોકરાં પાન હતાં; શૈલેન્દ્રે વિવાહના ચિન્હ તરીકે એ રથને કેવળ એ પાન જોયાં.

શૈલેન્દ્ર હરિહર બાપુની આશિસે જઈ તેને મળ્યો. તેણે કહ્યું:—

“કાલ રાત્રે મ્હારે ઘેર મ્હારી બાણીનો વિવાહ થયો છે. આજે જે વાળ્યાની ગાડીમાં મ્હારાં બહેન વર કન્યાને સાથે લઈ કાશી ગયાં છે. આપ કાણુ છો ?”

શૈલેન્દ્ર:—હું વરરાજનો અનેવી થાઉં છું.

હરિહર પોતાના સ્થૂળ પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું:—
“હશે—આપ વરરાજના અનેવી હશે. ડીક ત્યારે આવજો; હું ઘણા કામમાં છું.”

શૈલેન્દ્ર:—હું એક વાત આપને પૂછું કે ? કાશીમાં તેઓ કયાં ઉતરવાનાં છે ?

“શું કહ્યું ? એમના ઉતારાની વાત પૂછો છો ? ના—ના, એ સંબંધી તો બહેને મ્હને કાંઈ કહ્યું નથી. મહાશય ! આપ મારું લગાડશે નહિ; હું આદિસના કામમાં રોકાયેલો છું. અમારો સાહેબ ઘણો કડક છે. હ્યો સાહેબજી.”

આમ કહી હરિહર આદિસના હાલમાં પેઠા શૈલેન્દ્ર થોડા સમય સૂધી આમ તેમ ફર્યા પછી પાછો સ્ટેશને આવ્યો આજ્યો તથા સંધ્યા-કાળ સૂધી બેસી રહી પછી જે ગાડી આવતી હતી તેમાં બેસી ગિરિડી તરફ પાછો ફર્યો.

શૈલેન્દ્રે ગિરિડી જઈ બ્યારે મણિના વિવાહની વાત કહી ત્યારે ત્યાં ઘણો કંકળાટ મચી રહ્યો. વિમળામુદરીએ છૂટે મ્હેંએ વિલાપ કરવા માંડ્યો:—“મ્હારું સત્યાનાથ કેણું વાળ્યું ? એ અમાગિની ડાકેલું ! ત્હારા મનમાં આવું જ હતું કે ? મ્હારા ધરના છોકરાને નસાડી લઈ જઈ હવે પારકો કર્યો ? મ્હારો એ હવે નથી. મ્હારા ત્રણ ગયા ને માત્ર આ એક હતો તે પણ મ્હને છોડી ગયો ! હવે મ્હારી શી દશા થશે ?” આમ કહીને તે ધ્રુસકેને ધ્રુસકે રડવા લાગી.

દીનાનાથ વિવાહની વાત સાંભળી પ્રથમ તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. શૈલેન્દ્ર તેની દશા જોઇ ધણો ભયભીત બની ગયો. થોડા સમય પછી જ્યારે બોલવાની શક્તિ આવી ત્યારે તેણે કહ્યું:—“ગયો—એ ગયો તો ભલે ગયો! વિવાહ કર્યો છે તો ભલે કર્યો! હવેથી મહારી સાથે તેનો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ રહેશે નહિ. આજથી એ મહારો ત્યાજ્ય પુત્ર છે. મહારી જે મિત્રકત-સંપત્તિ છે તેમાંથી એક પાઇ પણ તેને મળશે નહિ. આ મહારી પ્રતિજ્ઞા છે. હવે હું એ કુલાંગારનું મ્હોં પણ જોઇ શકું નહિ. આજથી તમે કોઇ મહારી પાસે તેનું નામ પણ ક્યારી શકશો નહિ. મહારા ઘરનાં દાર એને માટે બંધ થયાં છે!”

શૈલેન્દ્ર ધણા સમય સૂધી તેમની પાસે ચુપડીદીથી બેસી રહ્યો. પછી દીનાનાથે કહ્યું:—“શૈલેન્દ્ર! હવે અત્રે રહેવાથી શો લાભ છે? આવતી કાલે જ કલકત્તા જવાનો બંદોબસ્ત કરો.”

શૈલેન્દ્ર આ વિચાર પ્રમાણે આપો દિવસ લુગડાં લતાં અને જલ્દીસ પત્ર બાંધવામાં રોકાયો. હજી સૂધી અનંગ સાથે વાત કરવાનો તેને સમય મળ્યો નહોતો. અનંગ માતાપિતાની સ્થિતિ જોઇ ધણી નરમ થઇ ગઇ હતી. માતાપિતા આ વિવાહમાં શા માટે વિકૃતતા દર્શાવતાં હતાં તેનું કારણ આ બે દિવસમાં તે સમજી શકી નહોતી. વળી સાદસ કરી તે કોઇને કાંઇ પૂછી પણ શકતી નહોતી. સુહાસિની તેની બાબી થશે એવી તેના મનની ખાત્રી હતી. એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ છે એમ જાણી મનમાં ને મનમાં તે ધણો આનંદ પામી હતી. શૈલેન્દ્ર સાથે રાત્રે જ્યારે એકાંતમાં તે મળી ત્યારે પોતાના મનની છુપાવી રાખેલી સ્ફુર્તિને વિશેષ સમય સૂધી તે છુપાવી શકી નહિ. તેણે હાથતાળી આપી કહ્યું:—“કેવી મજા પડશે! હાસી મહારી બાબી થઇ છે! તમે તેને જોઇ છે કે?”

“કોને ?”

“ખીજ કોને ? હાસી બહેનને ?”

“એ વળી કાણ છે ?”

“તમે કાંઈ જાણતા જ નથી કે ? ત્યારે જમાલપુરમાં કોને જોવા ગયા હતા ? જેની સાથે બાઈએ વિવાહ કર્યો છે તેની વાત હું કરું છું. એ ઘણી સુંદર છે. જેવો સુંદર ચહેરો છે તેવો જ ઉત્તમ અભ્યાસ કરેલો છે. ગાવા બળવવામાં તો તે ઉત્તાદ છે. તેના જેવું સુમધુર સંગીત ખીજું કોઈ ગાઈ શકે તેમ નથી.”

“એ તારા કરતાં પણ વિશેષ સુંદર છે કે ?”

“જાઓ, તમે મહારી મફકરી કરો છોકે ? જે આવી રૂપવતી અને ગુણવતી છે તેની સાથે બાઈનો વિવાહ કરવામાં બાપા આટલા બધા નારાજ કેમ છે ?”

શૈલેન્દ્ર ધણો વિમર્ષ થઈ બોલ્યોઃ—“એની માતાનું ચરિત્ર ખરાબ હોવાની વાત ત્હેં સાંભળી હોય એમ લાગતું નથી.”

આટલા વખત પછી ખરી વાત જાણી અનંગ એકદમ બેસી પડી. હવે શો ઉપાય ? તેના બાઈનું શું થશે ? આવા પ્રશ્નોની ચિંતા કરવામાં જ તેની રાત્રિ પસાર થઈ.

ખીજે દિવસે સહવારની ટ્રેનમાં દીનાનાથ કલકત્તા તરફ ગયો. વિમળા—“હું શા વિચારથી આવી હતી અને શા વિચારમાં બાઈ છું !” એમ બોલી રડતી રડતી ગાડીમાં બેઠી.

તૃતીય ખંડ

પ્રકરણ ૧ છું

દીનાનાથની માશી

આવળ માસ હતો. પ્રાતઃકાળે ઘણી વૃષ્ટિ થઈ હતી. હજી પણ વાદળાંઓ સર્વશે વેરાયાં નહોતાં. વચ્ચે વચ્ચે મધ્યાહ્નકાળનો સૂર્ય વાદળાંમાંથી ડોકીયાં કરતો હતો. માર્ગરથી નહીના હૃદયપર એક નૌકા સદા ખેંચી ચાલી જતી હતી. એ નૌકામાં દીનાનાથ અને શૈલેન્દ્ર બેઠા હતા. કેટલાક નોકર પણ સાથે હતા દીનાનાથ એક પુસ્તક વાંચતો હતો. નૌકાને કિનારે આવેલી જોઈ તે બોલ્યો:—“માછી, નૌકા કિનારે કેમ લે છે ?”

રામચરણ માછીએ કહ્યું:—“હુજૂર ! હમણાં પવન ઓછો છે તેથી થોડો વખત થોભવું પડશે.”

“તમે ખાધું પીધું છે કે ?”

“ના હુજૂર ! હજી અમે ખાધું નથી. રાંધીએ ત્યારે ખાઈએને ? સહવારે કાચું કોરું ફાફી લીધું છે.”

“શું હજી સૂંચી તમે રસોઈ કરી નથી ? નૌકામાં બેસી એક જથ્થે રસોઈ કેમ બનાવી નહિ ?”

“નૌકામાં બેસી રસોઈ બનાવવાથી હુજૂરને ધુમાડી લાગે તેમ હોવાથી રસોઈ બનાવી નથી. એને માટે શી ચિંતા છે, હુજૂર ? અમારા જેવા મજૂર માણસો આલું કંઈ સહન કરી શકે છે.”

“ એ શી વાત ? તમે ખાધા પીધા સિવાય નૌકા ચલાવો અને અમે નૌકામાં બેસી આરામ કરીએ ? નૌકા અત્રે જ રોકી રાખો અને પેથે જે ઘાટ દેખાય છે એ ઠેકાણે લંગર નાખો. અમે ઘાટપર ઉતરી કિનારે ફરીશું. એ દરમ્યાન તમે રસોઇ કરી ખાઇ લ્યો. બહુ વિલંબ કરશો નહિ. ”

“ જેવી આજ્ઞા, હુબૂર. અમને એક કલાકથી વિશેષ વખત લાગશે નહિ. ”

આમ કહી નાવિકે ઘાટ પાસે નૌકા રાખી. દીનાનાથ એક છત્રી હાથમાં પકડી કિનારે ઉતર્યો. શૈલેન્દ્ર પણ તેની સાથે ઉતર્યો.

આ વખતે એ ઘાટ ઉપર ધણું સ્ત્રી-પુરુષ બાળક-બાળિકા સ્નાન કરતાં હતાં. કેટલાંક સ્નાન કરી રહી ધર તરફ જતાં હતાં. છોકરાંનું ટાણું વર્ષાઋણનાં દેહકાંતી માશક કલરવ કરી જળ ઉરાડી, જળમાં તરી હુબકીઓ મારતું હતું. ગૃહસ્થ કુટુંબની વધૂઓ ઝડપથી સ્નાન કરી રહી લાજ કાઢી ઘડો બગલમાં લઇ મૃદુમંદ ગતિથી ધર તરફ જતી હતી. કોઇ કોઇ વૃદ્ધા ઘાટ ઉપર બેસી ધીમેથી રૂમાલ વડે શરીર સાફ કરતી કરતી અન્યની સાથે વાતો કરતી હતી. બે ચાર ખેડૂત ખેતરનું કામ પરવારી ધોતીયું ખમ્મે નાખી ધીમે ધીમે ઘાટ ઉપર આવતા હતા. કોઇ કોઇ ગાય બળદને સ્નાન કરાવી પોતે સ્નાન કરી ગાય બળદની સાથે સાથે ઘેર જતા હતા. દીનાનાથ એક વડના ઝાડની છાયા નીચે ઉભો રહી આ સઘળું જોવા લાગ્યો. તેના જોવામાં આવ્યું કે, આ સઘળા લોકમાં માંદા, મ્હોટા પેટવાળા અને હાડપિંજર જેવા લોક વિશેષ હતા. એક ખેડૂતને પૂછી જોઇ જાણ્યું કે, આ ગામનું નામ ચરનારાયણપુર હતું. લગભગ બે માસથી મેથેરિયાના ઉપદ્રવથી ગામના ધણું ખરાં માણસો સ્થળાવશ્ચ થયાં હતાં અને કેટલાંક માણ-

સોની જીવનલીલાનો અંત આવી ગયો હતો. ઘાટથી થોડે દૂર એક ધરડી સ્ત્રી બેસીને ઉચ્ચ સ્વરે આકંઠ કરતી હતી. દીનાનાથે ધીમેથી તેની પાસે જઈ પૂછ્યું:—“ મા ! તમને શું થયું છે ? તમે કેમ રડો છો ? ”

વૃદ્ધા આંખો લુંછી દીનાનાથના મ્હોં તરફ જોઈ રહીને બોલી:—
“ શું કશું બાધ ? ”

“ તમે કેમ રડો છો ? ”

“ બાઈ ! હું મનના દુઃખથી રડું છું. મહારા જેવી પુટેલા નસી-ખતી ખીજ કાણુ છે ? મહારા ચારે છોકરા મરી જતાં એક છોકરો રહ્યો હતો. તેની કિંમત પચીસ વર્ષની થઈ હતી. આજકાલ કરતાં પંદર દિવસથી તેને પણ ગંગાને આપ્યો છે. ”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો વૃદ્ધાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. વજ્રના પાલવથી તેણે આંસુ લુંછવા માંડ્યાં.

દીનાનાથ—તેને શો રોગ થયો હતો ?

“ તાવ—ખીજે શો રોગ થાય ? એ એક માસ સૂંધી તાવની પીડા વેડી માર્યો ગયો છે. બાઈ ! તાવને લીધે આ વખતે અમારા ગામનું સત્યાનાથ વળી ગયું છે ! આપાદ માસથી એનો આરંભ થયો છે તે હજી પણ ચાલે છે. ઘેર ઘેર માણસો તાવથી શય્યામાં પડ્યાં છે. પથ આપનાર માણસ પણ નથી. ”

“ કાંઈ ચિકિત્સા થાય છે કે ? ”

“ ચિકિત્સા કેવી રીતે થાય ? ગામમાં એક ડાક્ટર હતા; તેમને પણ તાવ લાગુ પડવાથી તેઓ ગામ છોડી ચાલ્યા ગયા છે. ગામના સમજા સોંક મરીખ છે. ખીજ ગામથી ડાક્ટર અથવા વૈદ્યને લાવી શકતા નથી. પણ જેનાથી ખતી શકે છે તે ડાક્ટરને બોલાવે છે; છતાં

તેથી શો લાભ ? મ્હારો રજની ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત બોલ્યા આલ્યા વગર પડ્યો રહ્યો હતો. તેને માટે મહેં એક ગાય વેચી આઠ રૂપિયા આપી અદ્રશેખર ડાક્ટરને તેડાવ્યા. એ ડાક્ટર ધણા સારા માણસ છે. મ્હારી સ્થિતિ જોઈ તેમણે રૂપિયા લેવાની ના પાડી; પણ મહેં આચ્છૂર્ણ એ રૂપિયા તેમના કોટના ખીરસામાં મૂકી દીધા. તેઓ ચાર પાંચ દિવસ સૂંચી આવ્યા હતા અને ધણી જાતની દવા આપી ગયા હતા. ભાઈ ! તેમના ઉપચારથી કાંઈ આરામ થયો નહિ. તેમણે જે દવાઓ આપી હતી તેનો એક પૈસો પણ લીધો નહોતો. ઉલટું સાચુ-ચોખ્ખા વગેરે ખરીદવા માટે તેમણે મ્હને બે રૂપિયા આપ્યા હતા; પણ એથી શું થાય ? મ્હારું ભાગ્ય જ કુટુંબું છે. વીસ દિવસ સૂંચી ખીમારી ભોગવી એકવીસમે દિવસે મ્હારો રજની મ્હને રડતી કકળતી મૂકી ચાલ્યો ગયો.”

આમ કહી એ વૃદ્ધા છુદ્દે મ્હોડે રડવા લાગી. દીનાનાથ પણ રૂમાલથી પોતાનાં નેત્રોમાં ભરાઈ આવેલાં આંસુ સાફ કરવા લાગ્યો. તેના મણિ પણ તેને છોડી ચાલ્યો ગયો હતો ! આ બંને ત્યાગમાં ભેદ હોવા છતાં દીનાનાથના અંતરાત્માએ એ ભેદ સ્વીકાર્યો નહિ. ડોશીનું સાંત્વન કરી તેણે કહ્યું:—“ રજનીની બા ! તમે હવે રડશો નહિ. રડવાથી તે પાછો આવશે કે ? વખત ધણો થઈ ગયો છે માટે સ્નાન કરી ઘેર ચાલો. ચાલો, હું પણ તમારું ઘર જોવા આવું છું. ”

દીનાનાથનું કહેવું સમજી નહિ શકાવાથી ડોશીએ પૂછ્યું:—“આપ શું કહો છો ભાઈ ?”

“ હું તમારી સાથે તમારું ઘર જોવા આવીશ. ”

“ ભાઈ ! તમે કોણ છો ? મ્હારા ઉપર તમારી આટલી બધી દયા કેમ છે ? ”

“હું બ્રાહ્મણ છું. તમે શી ન્યાત છો? તમારું નામ શું છે?”

“બાપ! હું જાને માછી છું. મહારું નામ દાક્ષાયણી છે— સમજા સોકો ‘દાક્ષી-દાક્ષી’ કહી મહને બોલાવે છે, ‘વંગી રજનીની બા’ પણ કહે છે.”

આમ કહીને ડોશીએ દીનાનાથને પ્રણામ કરી તેની ચરણરજ લઇને કહ્યું:—“મહેં એવા તે પુણ્ય કર્યાથી કર્યા હોય કે આપના પગની ધૂળ મહારા ઘરમાં પડે! હું ઘણી ગરીબ છું.”

દીનાનાથ:—તમારું નામ દાક્ષાયણી છે કેમ? મહારી એક ગાં. શીનું નામ પણ દાક્ષાયણી હતું. તમે મહારાં માશી છો. માશી, જલ્દી સ્નાન કરી આવો—પછી હું તમારી સાથે તમારે ઘેર આવું.

આ શબ્દો સાંભળી ડોશી ઝડપથી સ્નાન કરવા ગઈ. દીનાનાથે શૈલેન્દ્રને પૂછ્યું:—“અહીંયાં તમારી કાલીગંજની કચેરી કેટલી દૂર છે?”

શૈલેન્દ્ર નદી તરફ જોઇને બોલ્યો:—“બહુ દૂર નથી. મહારા ધારવા પ્રમાણે બે કલાકનો રસ્તો છે.”

“ત્યારે આશો—આપણે આ ગામની સ્થિતિ જોઇ આવીએ. સંઘ્યાકાળના અરસામાં આપણે કાલીગંજ પહોંચી જઈશું. એ ગામના જમીનદાર કોણ છે?”

“એ વિપયની મહને માહિતી નથી. આ તરફ પહેલાં હું આવ્યો નથી. કોઇને પૂછી જોવાયાં બધું જાણી શકાશે.”

“ઠીક, તમે એક કામ કરો. આપણે ગામમાં જવું છે તેથી ઔષધની પેટી સાથે લઇ લ્યો. ઝુમનસિંહને પેટી લાવવા કહો.”

શૈલેન્દ્ર ઝુમનસિંહને બોલાવવા ગયો. એવામાં ડોશી પણ સ્નાન કરીને આવી. આવતાં આવતાં રસ્તામાં એક જણે ડોશીને પૂછ્યું:— “તમે હકીમ સાહેબની સાથે શો વાતચિત કરી?”

“હકીમ ? હકીમ સાહેબ અહીં ક્યાંથી ?”

“ઓ પેલા ગૃહસ્થ ઝાડ નીચે ઉભા છે—પેલી પનાઇમાં બેસીને આવ્યા છે એ હકીમ સાહેબ છે અને તેમની સાથે પેલા જે ન્હાના ગૃહસ્થ આવ્યા છે એ ધણું કરીને ફાજદાર હશે. આ જુઓ, લાલ પાધડીવાળોએ એક જમાદાર હાથમાં પેટી લઇ તેમની પાસે જાય છે.”

આ વાત સાંભળી અત્યંત મયમીત બની જઈ ડોશીએ દીનાનાથ પાસે ઉપસ્થિત થઇ કહ્યું:—“આપ હકીમ સાહેબ છો—સરકારી માણસ છો એ હું જાણી શકી છું. આપ મ્હારે ઘેર આવીને શું કરશો ? હું ગરીબ માણસ છું. આ ગામમાં પંચાયતના પ્રમુખ છે તેમને ઘેર જાઓ. તેઓ આપનો સારો સત્કાર કરશે.”

આ વખતે શેક્ષેન્દ્ર ઝુમનસિંહને બોલાવી આવી પહોંચ્યો. ડોશી તેની ચરચુરજ લઇ બોલી:—“આપ થાણાના ફાજદાર સાહેબ છો એ હું જાણી શકી છું. હું ગરીબ માણસ છું; મ્હારે ઘેર આપ શા માટે આવો છો ? ગામના મુખી કૃષ્ણધન વિશ્વાસને ઘેર આપ જાઓ.”

દીનાનાથ:—માશી, તમે આમ કેમ બોલો છો ? તમે તો મ્હારાં માશી છો. તમારા સવાય બીજાને ઘેર હું જઇશ નહિ. હું હકીમ નથી; ડાક્ટર છું. આ જુઓ, દવાઓની પેટી પણ મ્હારી સાથે છે. ચાલો, તમારે ઘેર બેસી હું સર્વને દવા આપીશ.

આ વાત સાંભળી ડોશીએ શાન્ત થઇ ચંદ્રશેખર ડાક્ટરનું સ્મરણ કરી, તેને ઉદ્દેશીને કૃતગતતાનો એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો.

દીનાનાથ અને શેક્ષેન્દ્ર પણ ઝુમનસિંહને સાથે લઇ ગામ તરફ જવા લાગ્યા. ડોશી તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી.

તેમને વિશેષતઃ લાલ પાધડીવાળા ઝુમનસિંહને જોઇ ગામના

લોકો ભયથી માર્ગ છોડી જવા લાગ્યા અને આપસ આપસમાં ચુપ-કીટીથી કાંઈ વાત કરવા લાગ્યા. સર્વત્ર આ લાલ પાધડીનો જ જય છે. લાલ પાધડી જ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની પ્રતિષ્ઠાની જીવંત મૂર્તિ છે. જતાં જતાં કેટલાક લોક ડોશીને તેમનો પરિચય પૂછવા લાગ્યા. ડોશીએ ઉત્તરમાં 'ડાક્ટર' કહ્યું; પરંતુ કોઈ એ ઉત્તર ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શક્યું નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી

ચરનારાયણપુર

ચરનારાયણપુર ગામ ભાગિરથીના તીરથી લગભગ અડધો માઇલ દૂર હતું. વચમાં એક ચરો હોય તેમાં થઇને ગામમાં જવાનો માર્ગ હતો. માર્ગની બન્ને બાજુએ ધાન્યનાં ક્ષેત્ર આવેલાં હતાં. વાયુના હિલ્લો-લથી અનાજના છોડ આમ તેમ ડોલી રહ્યા હતા. દીનાનાથે ગામમાં પ્રવેશ કરી જોયું તો ગામ ઉબજડ જેવું જણાયું ગામની વચ્ચે એક સાંકડા રસ્તાની બન્ને બાજુએ સઘળાં ઘર આવેલાં હતાં. એ રસ્તામાં વૃષ્ટિનું પાણી ભરાય રહેતું રહેવાથી તેણે ન્હાની નદીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કોઈ કોઈ સ્થળે કાદવવાળા મલિન પાણીના ઊંટા લોકોના ધરની દિવાલો ઉપર ઉડેલા હતા. ગામનાં ઘણાંખરાં ઘર માટીની દિવાલોવાળાં અને ધાસપાનનાં છાપરાંવાળાં દેખાતાં હતાં. એક એ ધરની દિવાલ પાણીથી ભીંજાય જઈ ઉથલી પડી હતી તથા કેટલાંક ધર જમીનદોસ્ત થવાની તૈયારી કરતાં હોય એમ જણાતું હતું. ગામની વસતિનો વિશેષ ભાગ ખેતી ઉપર જીવન ગુજરનારો હતો. એ ચાર ધર માછીનાં હતાં. તેમનાં ધર ગામના બીજા ભાગમાં હતાં. ઘણી

મહેનતે કાઢવ કીચ્ચક ખુંદી દીનાનાથ ડોશીને ઘેર ગયો. એ ડોશીનું માટીનું ઘર જે ભાગમાં વિમક્ત થયેલું હોય એક ભાગમાં તે રહેતી હતી અને બીજા ભાગમાં રસોઈ કરતી હતી. દીનાનાથ એ ઘરનાં આગલા ભાગમાં એક ચઢાઈ બિઠાવી તેના ઉપર બેઠો. ડોશીએ પગ ધોવાનું પાણી લાવી આપી કહ્યું:—“ભાઈ! આ ગરીબને ઘેર શું જોવા આવ્યા છો? હું ઘણી કમનસીમ છું. હું કેવી રીતે આપનો યથોચિત આદર સત્કાર કરી શકીશ?”

દીનાનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“માશો, તમે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરશો નહિ. તમારું ગામ કેવું છે એ જોવાને જ અમે આવ્યા છીએ. અમે જમી પરવાર્યા છીએ માટે એ વિષયની તમે ફિકર કરશો નહિ. તમે હજી રસોઈ નથી કરી કે?”

“ના ભાઈ! હું આજે રાંધવાની નથી. ગઈ કાલનો રાંધેલો થોડો ભાત છે તે હમણું ખાઈશ. તમે ગામ જોવાને આવ્યા છો તો હું ગામના લોકને એ ખબર આપું કે?”

“તમારા ગામનો જમીનદાર કોણ છે?”

“પહેલાં અમારા આ ગામના જમીનદાર કરાલીયામુ હતા. તેઓ હમણું હયાત નથી. ઘણા દિવસથી મરી ગયા છે. અહા! એમના જેવા પુણ્યશાળી પુરુષ બીજા નહિ જ થાય. તેઓ દેવતુલ્ય પુરુષ હતા. પ્રજાને દુઃખે તેઓ દુઃખી થતા હતા. હમણું તેમના પુત્ર જમીનદાર હોઈ તેમનું નામ તારિણી રાય હોવાનું સાંભળ્યું છે; પરંતુ આ ગામમાં કોઈએ તેમને કદાપિ પોતાની આંખે જોયા નથી. સાંભળ્યું છે કે તેઓ હુગલીમાં રહે છે.”

દીનાનાથ મૃદુ હાસ્ય કરી શૈલેન્દ્રના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે ડોશીને કહ્યું:—“માશો, તમે જે તારિણી રાય જમીનદારનું નામ

દીધું છે તેમના જ આ પુત્ર છે. એ મહારા જમાઇ થાય છે તેથી તમારા ભાણેજ જમાઇ થાય સમજ્યાં માશી ? ”

ડોશીએ આનંદથી ગળગળી થઇને કહ્યું:—“ એમ કે ? મહારું કેવું સદ્ભાગ્ય કે, આજે મહારા જમીનદારે મહારે ઘેર પોતાની ચરણુ-રજ નાખી ! ”

આમ કહી ડોશીએ આનંદગદ્ગદ ચિત્તે પુનઃ તેમની ચરણુરજ લઇ કહ્યું:—“ ત્યારે હું ગામના સઘળા લોકોને ખબર આપું કે ? ”

દીનાનાથ:—તમારા ગામને આગેવાન કોણ છે ?

“ મુરખ્ખી, આ ગામમાં કોઇ આગેવાન નથી. સર્વ પોતપોતાના આગેવાન છે. કોઇ કોઈનું માનતા નથી. જે તેમ ન હોય તો ગામની આવી દુદેશા થાય ખરી કે ? મુરખ્ખી, હું પૂછવું બૂલી ગઇ છું; તમે હુકકો પીશો કે ? ”

“ ના માશી, હું હુકકો પીતો નથી. ”

આ વાત સાંભળી ડોશી અવાક થઇ જોઇ રહી. કારણ કે, પુરુષ થઇ તમાકુનો ઉપયોગ ન કરે એવો દાખલો આજ સુધી તેના જોવામાં આવ્યો નહોતો.

દીનાનાથે કહ્યું:—“ માશી, તમે એક કામ કરો. જેને ઘેર તાવની ખીમારી હોય એવા બે ચાર માણસને ખબર આપો. તેમને કહેજો કે હું રોગની દવા આપું છું; મહારી પાસે દવા છે. ”

આ વાત સાંભળી દાક્ષાચિણી ડોશીએ પોતાના પાડોશીઓને ખબર આપી. આયધની વાત સાંભળી અદ્ય કાળમાં જ ઘણા લોક આવી પહોંચ્યા. દીનાનાથ રોગીની સ્થિતિની હકીકત સાંભળી તેમને દવા આપવા લાગ્યો. તેની પાસે એલોપેથિક અને હોમીઓપેથિક—બન્ને જાતની દવાઓ હતી. તેણે થોડા દિવસથી પુસ્તકો વાંચી ચિકિત્સા

શ્રામની ચર્ચાનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે કેટલાક રાગીને ઘેર જઈ બરાબર તપાસી દેવા આપી. તેની પાસેથી મફત દવા મળવાથી માનના લોક તેને ઘણો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

કૃષ્ણધન વિશ્વાસ નામના ગામના એક અગ્રગણ્ય માણસે કહ્યું:—
“ મહાશય ! આપ કૃપા કરીને આ ગામમાં પધાર્યા તેથી લોકોનું ધણું કલ્યાણ થયું; પણ આપ તો પાછા હમણાં જ ચાલ્યા જશો. આ ગરીબ લોકોના રક્ષણનો કોઈ ઉપાય નહિ થાય કે ? ગામમાં એવું એક પણ ઘર નથી કે જ્યાં બે ચાર માણસો બીમાર ન હોય. આ વખતે ઘણાં મનુષ્યો મરી ગયાં છે. અમારું કોણ રક્ષણ કરે ? ”

દીનાનાથ:—કેમ, તમે પોતે તમારા રક્ષણનો ઉપાય ન કરી શકો કે ? એને માટે પારકાના મ્હોં તરફ જોઈ બેસી રહેવાથી શું વળે ?

રતિકાન્ત નામના એક માણસે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપ ખરું કહો છો. અમે આખા ગામની આખાદી માટે અનેક અરજીઓ ઉપરીઓ તરફ મોકલી છે; પણ તેનું કંઈ ફળ આવ્યું નથી. આપણા પોતાના પ્રત્યક્ત સિવાય કંઈ થવાનું નથી; છતાં મૂળ વાત એ છે કે, અમે સઘળા ગરીબ ખેડૂત લોક છીએ; અમારી પાસે પૈસા નથી તેથી અમે શું કરી શકીએ ? ”

દીનાનાથ—તમે ખરોડો તો બધું કરી શકો. આ સઘળાં કાર્યોમાં કંઈ પૈસાની વિશેષ જરૂર નથી—એમાં તો સઘળ જનોના આંતરિક પ્રયત્નની જરૂર છે. તમારા સર્વનામાં હળીમળીને કામ કરવાની કુશળતા જોઈએ. આ જુઓ, તમારા ગામનો રસ્તો ખરાબ પાણીથી ભરાઈ ગયો છે—જાણે એક નહાની નદી કેમ ન હોય ! એ પાણીથી તમારાં ઘરનાં આંગણાં સંધી કાઢવ થઈ રહ્યો છે. તમે બધા મળીને જો એક નીક કાઢો તો સઘળું ખરાબ પાણી બહાર ચાલ્યું જાય. તેમ થાય તો તમારાં ઘરખાર સ્વચ્છ રહે અને ગામમાં સુખાકારી વધે. તમારાં

ધરોની પછવાડે જંગલની માફક કેટલું બધું ઘાસ ઉગ્યું છે ? એને લીધે તમારાં ધરોમાં જોષ્ટતી હવા પણ આવી શકતી નથી. વળી એમાં પાણી ભરાઈ રહેવાથી મેલેરિયા થાય છે. તમે ધારો તો પોત પોતાના ધરની આસપાસની જગ્યા સ્વચ્છ કરી શકો તેમ છો. એ કામ કરવામાં કોઈની મદદની જરૂર પડે તેમ નથી. તમારા ગામથી નદી ઘણી દૂર છે. ત્યાંથી પાણી ભરી લાવતાં તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને કેટલું કષ્ટ વેઠવું પડે છે ? વળી ગ્રીષ્મકાળમાં નદીનું પાણી સુકાઈ જાય છે. જે થોડું પાણી રહે છે તે મલિન અને દુષિત હોય છે. તમારા ગામમાં એક મ્હોટું તળાવ હોય તો તમને ઘણી સગવડ મળે. તળાવ ખોદવામાં પૈસાની જરૂર પડે; પરંતુ બહુ તો ન જ પડે. ધર દીઠ ફક્ત એક રૂપિયો કે આઠ આના ફાળો આવે. તમે જો ૧૬ એકડું કરો તો બાકીના પૈસા સરકાર પાસેથી કે બીજા કોઈ રીતે મેળવી શકાય અર્થાત્ મૂળ વાત એ છે કે તમારી બધાની ઇચ્છા અને મહેનત હોવી જોઈએ.

કૃષ્ણધન—મહાશય ! આપ જે કહેો છો તે સર્વથા સત્ય છે. અમારા પરસ્પરના મતનું મળતાપણું નથી. સામાન્ય વિષયોમાં પણ અમે ટંટા તકરાર કરીએ છીએ. સાર્વજનિક હિત જાળવવા માટે પણ અમે અમારા હુદ્ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી શકતા નથી—એથી જ અમારાથી કોઈ કામ થઈ શકતું નથી. વળી આ અમારા ગામનો હમણાં કોઈ આગેવાન નથી. સર્વ પોતપોતાના આગેવાન છે. અમારી સર્વની વચ્ચે કોઈ આગેવાન તરીકે માથું ઊંચું કરે અને બીજા લોક તેના મત પ્રમાણે ચાલે તો ગામની ઉન્નતિનાં ઘણાં કામ કરી શકાય.

દીનાનાથ:—ઠીક છે, જો એકજ માણસ આગેવાન ન થઈ

શકે તો ચાર પાંચ પ્રતિષ્ઠિત માણસો એકઠા થઈને જે કામ કરે તે બીજા બધા લોક કબૂલ રાખશે કે ? એવા પાંચ ગૃહસ્થ માણસોની ચુંટણી જે તમે સર્વ કરશો તો ગામના સઘળા લોકને તેમનું કશું માનવું પડશે. તમે સામાજિક વિષયોમાં શું કરો છો ? તમારા સામાજિક પ્રશ્નોના નિકાલ માટે પ્રત્યેક જાતિમાં એકેક પંચાયત છે કે ?

“ હા છે. ”

“ ત્યારે તમે તમારા આ ગામની આબાદી માટે એક પંચાયત નિયુક્ત કરો. સઘળી જાતિના એક મુખ્ય મુખ્ય માણસ કે જેમના તરફ સર્વ માનની દૃષ્ટિથી જેતા હોય—વિશ્વાસ રાખતા હોય તેમને પંચાયતના સભાસદ કરો. તમારા ગામમાં જે લોકો છે તેમાંથી દરેક જાતિના એકેક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થનું નામ બોલો. ”

હાજર થયેલા લોકોમાંથી સર્વેની સંમતિ પ્રમાણે નીચે લખેલા પાંચ મુખ્ય માણસોની ગ્રામ્ય પંચાયત તરીકે ચુંટણી કરવામાં આવી—કૃષ્ણુધન વિશ્વાસ, રતિકાન્ત દાસ, રસિક હવાલદાર ગુલામઅલી શેખ અને ધનંજય શાહ. આ પ્રમાણે પંચાયત સ્થાપ્યા પછી દીનાનાથે શૈલેન્દ્રની સાથે વિચાર કરી કામકાજ કેવી રીતે કરવું એ સંબંધીના કેટલાક નિયમ તેમને ઘડી આપ્યા. દરેક માસ પૂર્ણિમાની રાત્રે કૃષ્ણુધન વિશ્વાસને ઘેર આ પંચાયતની બેઠક મળશે. એ બેઠકમાં ગામની ઉત્પત્તિ માટે વિવિધ વિષયની ચર્ચા થશે. પંચાયતના સભાસદો જે નિશ્ચય કરે તે સર્વને સ્વીકારવો પડશે. એ નિશ્ચયનો જે અસ્વીકાર કરશે તેનો સમાજમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવશે. ગામમાં જે દાવા-દાવી ફરિયાદો ઉપસ્થિત થશે તેનો આ પંચાયત યોગ્ય નિકાલ કરશે. ગામના તળાવ માટે હમણાં બાઠસો રૂપિયાની જરૂર છે. એ પૈસી અડધી રકમ ગામ લોકોએ ફાંડ કરી મેળવવી. એ ૧૬ એકઠું કર-

વાની વાત નીકળતાં દીનાનાથે કહ્યું:—“ જુઓ, તમે દરેક જણ કેટલાં કામમાં કેટલા પૈસા ખર્ચ કરો છો ! તમારી આ એક મ્હોટી અડચણ દૂર કરવા માટે મહિને આઠ આના અર્થાત રોજના એક પૈસાનું ખર્ચ તમે ન કરી શકો કે ? વળી એ પૈસો પણ કાંઈ હમ્મેશાં આપનો પડશે નહિ. આઠ માસ સુધી આપવાથી એક ગૃહસ્થને ચાર રૂપિયા આપવા પડશે. ત્યાર પછી કાંઈ આપવું પડશે નહિ. તમારા આ ગામમાં એકસો ત્રીસ ઘરની વસતિ છે તે પૈકી જેઓ ગરીબ છે—કાંઈ આપી શકે તેમ નથી એવાં ત્રીસ ઘર બાદ કરો તો બાકી સો ઘરના લોક આઠ માસે ચારસો રૂપિયા અનાયાસે એકઠા કરી શકે. આવી રીતે ચૈત્ર માસ સુધી આપવાથી ચૈત્ર માસમાં જ એક ઉત્તમ તળાવ ખોદાવી શકાશે અને તેથી તમને હમ્મેશાં પાણીનું જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે દૂર થશે. ધીમે ધીમે ગામમાંથી રોગ-વ્યાધિ પણ દૂર થઈ તમારા સ્વાસ્થ્યની ઉન્નતિ થશે. ”

આ વાત સાંભળી સર્વ લોકોએ હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી કૃષ્ણ-ધને કહ્યું:—“ મહાશય ! આવી રીતે અમે ચારસો રૂપિયા એકઠા કરી શકીશું; પણ બાકીના ચારસો રૂપિયા કેવી રીતે મેળવવા ? ”

રતિકાન્ત:—અમે આ પહેલાં ઘણી વખત તળાવ ખોદાવવા માટે હિસ્દ્રીકટ ખોદીને અરજી કરી હતી; પણ તેનું કાંઈ શું આજ્ય નથી. હવે આપ જે તાલુકે જઈ સારી રીતે પ્રયત્ન કરો તો આ રકમ મંજૂર થઈ શકે. અમારા પ્રયત્નથી ત્યાં કાંઈ થાય તેમ નથી. અમારી વાત કોણ સાંભળે ? નગારખાનામાં પીપુડીનો અવાજ ક્યાંથી સંભળાય ?

દીનાનાથે હસીને કહ્યું:—“ તમે ચારસો રૂપિયા એકઠા કરો; બાકીના ચારસો રૂપિયાની વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ. તમારા જમીન-

દાર તારિણી રાયને તો તમે જાળખો છો ને ? આ તેમના પુત્ર છે અને મહારા જમાઇ છે. એ જ તમારા ગામના કલ્યાણાર્થે ચારસો રૂપિયા આપશે. ”

આ વાત સાંભળી સધળા લોક એક ખીજના મ્હોં તરફ જોવા લાગ્યા—કારણ કે કોઇનો આ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ. અંતે કૃષ્ણધન વિશ્વાસે કહ્યું:—“ મહાશય ! અમારા જમીનદાર તારિણી રાયનું ફક્ત નામ જ અમે સાંભળ્યું છે—અઘાપિ અમારો તેમની સાથે પરિચય થયો નથી; છતાં તેમના પિતા કરાલીબાણુ હતા તેઓ અત્રે ધણું સત્કાર્ય કરી ગયા છે. હમણું આ અમારા જમીનદાર મહાશયના પુત્ર અત્રે આવ્યા છે. એ આપણા પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. એ પોતે જ આ ગરીબ પ્રજાની દુર્દશાનું પોતાની નજરે દર્શન કરે છે; પણ એમના પિતાશ્રી તારિણી રાય જે આ ચારસો રૂપિયા ન આપે તો ? ”

દીનાનાથ:—તેઓ નહિ આપે તો હું આપીશ. હું હમણું જ તમારો સંદેહ દૂર કરી દઉં છું. હું એ ચારસો રૂપિયામાંથી બસો રૂપિયા તમારી પાસે અનામત રાખું છું. તમે તમારા ૫૬ના ચારસો રૂપિયા એકઠા કરો. બાકીના બસો રૂપિયા તળાવ ખોદાવતી વખતે મળશે.

આમ કહીને તેણે બેગ ઉઘાડી સો સો રૂપિયાની બે નોટ કૃષ્ણધન વિશ્વાસના હાથમાં આપી. એ વખતે સર્વ લોકો આનંદાતિશયથી “ધન્ય છે—ધન્ય છે” બોલી ઉઠ્યા.

કૃષ્ણધને સર્વ જન સાધારણ તરફથી કહ્યું:—“ આપ અમારા આ ગામડામાં પધાર્યા છો એ અમારું મ્હોટું સૌભાગ્ય છે. આપને અમે કોઇ વખતે જોયા નહોતા; છતાં આપની અમારાપર અપાર દયા છે. જે પ્રથમથી અમારા જાણવામાં આવ્યું હોત તો અમે પાલખી લઈ

ગંગાના ઘાટ ઉપર આવત; આપને આ કાઠવ કીચ્ચડ ખુંદીને આવતાં ધણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું છે. ”

દીનાનાથ:—તમે નિરંતર દુઃખ વેઠો છો અને અમને તો માત્ર આ એક દિવસે જ સામાન્ય દુઃખ વેઠવું પડ્યું છે હવે તમે તમારું દુઃખ દૂર થાય એવું કાર્ય કરો. તળાવ ખોદવાની વ્યવસ્થા તો એક રીતે બણે થઈ છે; હવે પડતર જગ્યામાં જે જંગલી ઘાસ ઉગી પીકળ્યું છે તેનું થું કરશો ?

કૃષ્ણધન—અમે સર્વ પોતપોતાની જગ્યા સાફ કરી નાખીશું.

“પણ એ કાર્ય જલ્દી થવું જોઈએ. કેટલા દિવસમાં થઈ શકશે ?”

“ પંદરેક દિવસ લાગશે. અમે પંદર દિવસમાં તો સધળી જગ્યા સ્વચ્છ કરી નાખીશું. ”

કૃષ્ણધનની આ વાતમાંએ સર્વે સમ્મતિ દર્શાવી. દીનાનાથ સંતુષ્ટ થઈ ખોલ્યો:—“ બહે પંદર દિવસમાં એ કામ કરી નાખજો. પણ મામમાંથી ખરાબ પાણી કાઢી નાખવાની વ્યવસ્થા તો આજે જ કરવાની જરૂર છે. ”

“ આજે કેવી રીતે બને ? હમણાં મજૂરો ક્યાંથી મળે ? ”

“ મજૂરોની શી જરૂર છે ? પોતાને હાથે કોદાળા પકડી ખેતનું કામ કરી શકે એવા માણસો તમારા ગામમાં નથી કે ? ”

“ ન કેમ હોય ? અમે સધળા ખેડૂત લોક છીએ તથા ખેતીનું કામ કરીએ છીએ. ”

“ ઠીક, ત્યારે હું ધણા માણસ માગતો નથી. ફક્ત ચાર માણસ તાર કોદાળા લઈ મહારી સાથે ચાલો. ”

આમ કહી દીનાનાથ ઉડ્યો અને એ સધળા લોકોની સાથે ગામમાં જે રસ્તે પાણી ભરાઈ ગયું હતું એ રસ્તા ઉપર ગયો. પાંચ માત્ર માણસ કોદાળા લઈ તેની સાથે ચાલવા લાગ્યા. તેણે જે જે

જમ્મા બતાવી તે તે જમ્માએ એ લોકો નીક ખોદવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઠેક ઠેકાણે સહજસાજ નીક કરવાથી રસ્તા ઉપર બરાઇ રહેલું પાણી વહેવા લાગ્યું. ગામની ઉત્તર દિશાએ એક ટેકરા હતો. એ ટેકરા નજીકની જમ્માએ પહોંચી પાણી બરાઇ રહ્યું. આ વખતે દીનાનાથે એ જમ્મા ઉપર જઇ એક મ્હોટા ખાડો ખોદાવવાનો આરંભ કર્યો; પણ એ જમીનના માલિકે ત્યાં આવી ધણો કજીઓ કરવા માંડ્યો. દીનાનાથે ધણાં મધુર વચનથી તેને સમજાવ્યો; પણ તેથી તે કોઇ રીતે શાન્ત થયો નહિ. ગામના સારા માણસોએ તેને અનેક રીતે સમજાવ્યો; પરંતુ તે એકનો બે થયો નહિ. છેવટે દીનાનાથે ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું:—“ભાઈ ! તમારો આટલો બધો દુરાગ્રહ ! તમને જો કે સાધારણ નુકસાન થશે તેથી આખા ગામના લોકોનું કેટલું બધું કલ્યાણ થશે ? આમ છતાં તમે આટલી બધી અડચણ કેમ કરો છો ?”

એ માણસનું નામ હરિદાસ હતું. તે કોષે બરાઇ બોલ્યો:—
“કેમ ? અડચણ શા માટે ન કરું ? આપ મ્હારે ગળે છરી ફેરવો છો ને હું ચુપ થઇ રહું ? મ્હારી આ દોઢ વીધું જમીન તદ્દન નકામી થઇ જાય છે. એમાં કાંઇ ફસલ થશે નહિ. આપ મ્હોટા માણસ છો અને હું તો ગરીબ માણસ છું. આપ મ્હારું નુકસાન કરી બીજાનું બલું કરશો ?”

દીનાનાથ:—થયું ભાઈ થયું—તમે તો ધણા ચાલાક દેખાઓ છો. તમારો આ જમીનની કિંમત કેટલી છે ?

“મ્હારી આ દોઢ વીધા જમીનની કિંમત દોઢસો રૂપિયા છે.”

દીનાનાથે ત્યાં ઉભેલા સઘળા ગામ લોકોને પૂછ્યું:—“તમે શું કહો છો ? આ જમીનની કિંમત કેટલી છે ?”

કૃષ્ણધન:—મુરબ્બી, આ જમીન પડતર રહે છે. એમાં કાંઇ

થતો નથી. રસ્તાની ધાર ઉપર હોવાથી ગાય બકરાં ઘાસ ચરી
ય છે. મહારા વિચાર પ્રમાણે આ જમીન સો રૂપિયાની છે.”

દીનાનાથ:—ઠીક, હું એનું સો રૂપિયા મૂલ્ય ઠરાવું છું. એ
યેા હું તમને આપું છું. એ માણસ દસ્તાવેજ લખી આપે એટલે
યેા આપજો. કેમ હવે થયું ? તમે ખાટો ખોટો.

આ વાત સાંભળી ગામ લોકો પુનઃ ‘ ધન્ય છે-ધન્ય છે ’ બોલી
તા હરિદાસે હવે કાંઈ અડચણ કરી નહિ. ગામના સઘળા લોક
હું અને જમીનદાર વિરુદ્ધ વર્તવાનું એ સાહસ કરી શક્યો નહિ.
તાનાયે એ જમીન ઉપર એક મહોટો ખાડો ખોદાવી દીધો. એ
તા ઉપર બહુ વખતથી ભરાઈ રહેલું પાણી એ નીકે થઈ કલ કલ
ને કરી એ જમીન ઉપરના ખાડામાં જઈ પડ્યું અને બે કલાકમાં
ગામમાં ભરાઈ રહેલું સઘળું પાણી વહી ગયું.

દીનાનાથે કૃષ્ણધનને કહ્યું:—“ અમે હવે નૌકા ઉપર જઈએ
એ. કામની જે પ્રમાણે સારી વ્યવસ્થા થાય તે પ્રમાણે કામ કરજો.
સારી રીતે કરવામાં આવશે તો અમે તમને ગામની આબાદી
જરૂર જેટલા પૈસા આપીશું. મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તમારા
માં એક ડૉક્ટર છે; એ ડૉક્ટર કેવા છે ? ”

કૃષ્ણધન:—ડૉક્ટર તો સારા છે પણ તેમની પાસે આવશ્યકીય
પદ્ય ચંત્રાદિ નથી.

“ ઠીક છે, આજે હું કાલીગંજની કચેરીમાં જઈ છું. ત્યાં સાત
દિવસ રહીશ. તમે તમારા એ ડૉક્ટરને લઈ મહારી પાસે આ-
તા હું ઔષધ ચંત્રાદિ ખરીદવા રૂપિયા આપીશ. તમારા ગામમાં
પણ નથી કે ? ”

“ છે એક, પણ નહિ જેવી. શાળા માટે કોઈ મકાન નથી.
રા ધરતી બહાર ઓટલા ઉપર કેટલાક છોકરા લઈને એક ગુરૂ

મહાશય એસે છે. તેમને કાંઈ સરકારી મદદ મળતી નથી, કેવળ ગામના લોક જે એ ચાર આના આપે છે એ જ એમનો આધાર છે.”

“વિદ્યાર્થી કેટલા છે?”

“ગામના ૨૦-૨૫ વિદ્યાર્થી છે. શાળા માટે જો કોઈ સારું મકાન મળે તો વિશેષ વિદ્યાર્થીઓ થઈ શકે. અહીં આજુબાજુમાં ખીજી એકે નિશાળ નથી.”

“હમણાં જે માસ્તર છે તે ક્યાં સૂંધી બસેલા છે?”

“તેમણે છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા આપી છે.”

“ઠીક છે, તમારા ગામમાં સારી નિશાળ સ્થાપિત થાય એવો પ્રયત્ન પણ અમે કરીશું. હમણાં જે જમીન ખરીદ કરી છે એ જમીન ઉપર નિશાળનું મકાન બાંધી શકાશે?”

“કેમ ન બાંધી શકાય? એ ઘણી કિંમત જગ્યા છે. ગામની બહાર જિંઘાણમાં ખુલ્લી જગ્યા હોઈ ગામથી દૂર પણ નથી.”

“ઠીક, તમે જ્યારે કાલીંગજની કચેરીમાં મહેને મળશો ત્યારે એ સંબંધી વિશેષ વાત થશે. હવે અમે વિદાય થઈએ?”

કૃષ્ણુધને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“આપ જ્યારે કૃપા કરીને આ ગામમાં પધાર્યા છો અને વળી અમારા જમીનદાર મહાશય પણ પધાર્યા છે ત્યારે આ ગરીબ માણસની પ્રાર્થના છે કે આજની રાત અત્રે શોકઓ. અમે ગરીબ માણસો છીએ. અમે આપની સેવા આપી કરવા યોગ્ય નથી; આપનો યથોચિત સમાદર કરવાની અમારામાં શક્તિ નથી.”

દીનાનાથ હસીને બોલ્યો—“કૃષ્ણુધન! એ માટે તમે માફ કરાડશો નહિ. વળી ખીજી કોઈ વખતે આવીને તમારા ગામમાં રહીશું. મહારી માણીનું ધર અહીં જ છે.”

આ વાત સાંભળી રજનીની મા-પેલી ડોશી આવીને સ્થાને ઉભી રહી. તેને જોઇ દીનાનાથ બોલ્યો-“ માશી, તમે ઘેર જાઓ. વળી એક દિવસે તમારા આ બાણેજ જમાઇને સાથે લઇ હું તમારે ઘેર આવીશ. હવેથી તમારે કાંઇ દુઃખ નહિ વેઠવું પડે. હું તમારી ખોરાકી પોષાકી માટે દર માસે પાંચ રૂપિયા આપતો રહીશ.”

આ વાત સાંભળી ડોશી રડી પડી અને તેમને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપવા લાગી. દીનાનાથ સંધ્યાકાળના અરસ્સામાં નૌકામાં બેઠો. તે વખતે વાદળ ચઢી આવી વાયુ ડુંકતો હતો. નાવિકે નૌકાનો સદ છોડી નાંખ્યો.

દીનાનાથે નૌકામાં બેસી શૈલેન્દ્રને કહ્યું:-“ કેમ ? તમારા model village (આદર્શ ગ્રામ) તું થોડું ધણું કામ થયું ને ? ”

શૈલેન્દ્ર હસીને બોલ્યો:-“ હા, ધણું કામ થયું છે. આટલા થોડા સમયમાં આટલાં બધાં કામ પરવારી જઇશું એમ હું ધારતો નહોતો. આપ સાથે ન આવ્યા હોત તો ખરેખર હું કાંઇ કરી શકત નહિ. આપ આટલી બધી ઝડપથી કામ કરી શકો છો એમ પહેલાં હું જાણતો નહોતો. હવે મહેને માલૂમ પડે છે કે આપ ધણા practical man (અનુભવી માણસ) છો. ”

દીનાનાથ હસીને બોલ્યો:-“ આટલી ઝડપથી કામ થઇ શકશે એમ હું પોતે પણ જાણતો નહોતો. કામમાં પડીએ તો કામ થાય; દૂર રહેવાથી કાંઇ થાય નહિ. ઠીક, એ માણસો આપણા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલે તો ? ”

“ ચાલશે નહિ તો કરશે શું ? હું વચ્ચે વચ્ચે આવી તાકીદ કરીશ. વાત એ છે કે ન્હાનાં ગામડાંમાં material (વસ્તુઓ) છે, પણ worker (કામકાજ કરનાર) ની જરૂર છે. એક જણ ઉદ્યોગી થઇ કામ કરે તો બીજાઓની પાસેથી કામ લઇ શકાય.”

“વળી જે કામ કરાવે તેને કાંઈક સત્તા હોવી જોઈએ—*a person in authority* (સત્તાધીશ) નથી હોતો તો ખીન્ન લોકને ડર રહેતો નથી. તમે સાથે હતા તેથી ધણું કામ થઈ શક્યું.”

“વળી સાથે સાથે પૈસા આવવાથી કામ વિશેષ આગળ વધ્યું છે. પૈસા મળવાથી તેઓ સમજશે કે, આપણે કેવળ વાતો કરી બેસી રહેનારા માણસ નથી પણ વાસ્તવિક રીતે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવાને ઇચ્છીએ છીએ.”

“ફક્ત પૈસા હાથમાં આવવાથી ગરબડ થાય છે. તેમને *guide* (દોરવા) કરવા માટે માણસની જરૂર છે. પૈસા લીધા પછી વખતે કોઈ વિષયમાં મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો સઘળા લોકો પોત-પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે. એથી વિશેષ કામ થઈ શકે નહિ. વિદેશી માણસની વાત કદાચ કોઈ માને પણ નહિ. તમે સાથે હતા તેથી જ હરિદાસે પોતાની જમીન ખુશી થઈને વેચી; નહિ તો તે પોતાનો દુરામલ કોઈ રીતે છોડત નહિ. ગમે તેમ પણ આજે જે અનુભવ થયો છે તેથી આપણે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે કામ કરવું તેના મર્યાદિત નિશ્ચય કરી શકીશું. નાવિક! કાલીગંજ હવે કેટલું દૂર છે?”

“જી, હવે બહુ દૂર નથી—પેલા વાંક નજીક જ છે. હુજૂર! પવન અતુકુંળ હોવાથી હમણાં જ પહોંચાડી દઈશ.”

પ્રકરણ ૩ જી

સત્યનો જય

કાલીગંજની પાસે જ ગોળપુર ગામ હોઈ એ ગામમાં હરિવલ્લભ વિશ્વાસ રહેતો હતો. એ ગામના ધણાખરા લોકો ખેતી ઉપર જીવન

ગાળનારા હતા. હરિવલ્લભનો પિતા રાધાકૃષ્ણ દાસ ગામનો એક ગૃહસ્થ ખેડૂત હતો. હરિવલ્લભ કાલીગંજની ઈંગ્રેજ સ્કૂલમાં ભણતો હતો; પરંતુ ક અક્ષર પેટમાં પડતાં જ તે એક બાળુ બની ગયો. સારાં કપડાં અને ખૂદ ન હોય તો તેને ચાલતું નહિ, એટલા માટે તે તેના પિતાને વારંવાર પજવતો હતો. રાધાકૃષ્ણ મનમાં સમજતો હતો કે, ‘ માત્ર આ એક જ છોકરો છે. એ વાંચવું લખવું, શિખે છે, સારા લોકોના છોકરાઓની સાથે તેને હરવું ફરવું થાય છે તેથી તેમના જેવો પોષાક પહેરવેશ ન હોય તો કેમ ચાલે ? ’ બંગાળી બે ત્રણ ચોપડીઓ ભણી હરિવલ્લભ જે દિવસથી ઈંગ્રેજ એ, બી, સી, ડી ભણવા શિખ્યો તે દિવસથી તેણે માથા ઉપરના વાળ ઓળી પરીઆં પાડવાં શુરુ કર્યાં. તેના પિતાએ વિચાર્યું કે એ સધળું ઈંગ્રેજ શિક્ષણનું અંગ છે. હરિવલ્લભનું પણ ઈંગ્રેજ કે બંગાળી ભાષા ભણવા તરફ ધ્યાન નહોતું. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનો પહેરવેશ, રમત ગમત એ સધળાં બાહ્યિક વિષયોનું સર્વાંશે અનુકરણ કરવા તરફ જ તે ધ્યાન રાખતો; તેથી સસ્સ્વતી માતા સાથે તેનો વિશેષ પરિચય થયો નહિ. અંતે સ્કૂલની પ્રથમ શ્રેણી પર્યાન્ત જઈ માઇનર પરીક્ષા આપી તે નપાસ થયો; તેથી તેના પિતાએ અતિશય દિલગીર થઈ તેને સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લઈ ખેતીના કામમાં જોડ્યો. આવી રીતે તેના જીવનની આખ્યાયિકાનો પ્રથમ અધ્યાય પૂર્ણ થયો.

પરંતુ હરિવલ્લભ જેવા છોકરાનું મન ખેતીના કામમાં કેવી રીતે લાગે ? સાત આઠ વર્ષ સ્કૂલમાં ભણી ખૂદ મોજ પહેરવાની ટેવ પડી જવાથી ખેતરમાં જઈ, ઝીળમ અને વર્ષાના સમયમાં ખેતીનું કામ કરવું તેને માટે સર્વાંશે અમંભવ થયું. પછી પિતા પુત્ર વચ્ચે ભયંકર તકરાર થઈ. એક દિવસે તો તકરાર મારામારી સૂધી

પહોંચી; એ વખતે હરિવલ્લભ રીસાઇને ઘેરથી નાશી ગયો અને એ ત્રણ વર્ષ સૂઝી બિન્ન બિન્ન સ્થળે રખડ્યો. આ તરફ શેષ તથા ક્ષેત્રથી રાધાકૃષ્ણના સ્વાસ્થ્યનો ભંગ થયો. એક વર્ષ પછી કાર્તિક માસમાં મેક્સેરિયાના તાવથી તેનું મૃત્યુ થયું. પિતાના મૃત્યુની ખબર જાણી હરિવલ્લભ ઘેર આવ્યો અને તેણે સંસારનો ભાર ગ્રહણ કર્યો. આ વખતે તેના જીવનના ખીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ થઇ ત્રીજા અધ્યાયનો આરંભ થયો.

તેનો વિવાહ પ્રથમથી જ થઇ ગયો હતો. તેની સ્ત્રી હમણાં ડાહી બની હતી; પણ ખેતી કર્યા સિવાય સંસાર કેવી રીતે ચાલે ? હરિવલ્લભે જમીન ભાગે ગણોતે આપી વ્યવસ્થા કરી, પણ તેથી જે ઉપજ આવવા લાગી તેમાંથી જમીનદારને મહેસુલ ભરતાં સંસાર ખરચ ચલાવવાનું અને પોતાની સાલખી કાયમ રાખવાનું કઠિન થઇ પડ્યું. છેવટે તેણે ધરમાં બેસી પૈસા કમાવાનો એક નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. વિદેશમાં ફરીને તે જોઇ આવ્યો હતો કે, તેના જેટલું ભણેલાને બહુ બહુ તો માસિક પાંચ સાત રૂપિયાના પગારની નોકરી મળી શકે છે. વિદેશમાં રહી એટલી રકમથી પોતાનો નિર્વાહ થઇ શકે તેમ નહોતું. ઘેર રહીને જ બીજો રાજગાર કરી શકાય તેમાં જ લાભ હતો.

હરિવલ્લભનો પિતા ગામનો એક આગેવાન હતો. પોતાના ગામના લોકો અને આસપાસનાં ખીજાં ગામોના લોકો પણ તેને સંમાન આપતા અને જ્યારે કાંઈ ટ'ટો-ફિસાફ થાય ત્યારે તેનો નિકાલ કરવા તેને પંચ તરીકે સ્વીકારતા. રાધાકૃષ્ણ પણ ન્યાયાનુસાર વિચાર કરી કજીઆ-ટાંટાની પતાવટ કરતો હતો. હરિવલ્લભ ન્હાની ઉંમરનો હોવાથી અને તેની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર કાઇનો વિશ્વાસ નહિ હોવાથી કાંઈ તેને પંચ તરીકે બોલાવતું નહિ. એથી તે પોતાનું અપમાન થયું

સમજતો હતો. આ કારણથી તે ગામમાં પંચ મારફતે કળ્યાનો ચુકાદો થાય નહિ એવો છુપી રીતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરિણામે ગામમાં વિરુદ્ધતા વધી અને ફોજદારી દીવાની કેસોનો આરંભ થયો. એ રસ્તેથી હરિવલ્લભને સારી રીતે બે પૈસાની પ્રાપ્તિ થવા લાગી. ગામમાં તે એક મુખ્ય કળ્યા દલાલ (topi) થઈ પડ્યો.

કળ્યા દલાલ કેને કહે છે ? શહેરવાસી પાઠક-પાઠિકા એ વર્ગના જીવને કદાચ બરાબર નહિ જાણખી શકે તેથી તેનો થોડો વિશેષ પરિચય અત્રે આપવામાં આવે છે. કળ્યા દલાલ ન્યાય મંદિરનો પંડ્યો હોય છે. વકિલ-મુખ્યત્વાર લોકો એજ મંદિરના પુરોહિત હોય છે. પંડ્યા લોકો ગામેગામ ફરી યાત્રાજી એકઠા કરે છે અને તેમને લાઇને તીર્થના કોઇ પુરોહિત પાસે ઉપસ્થિત કરે છે. કળ્યા દલાલો પણ ગામમાંથી કેસના વાદી પ્રતિવાદી અને સાક્ષી એકઠા કરી વકિલ મુખ્યત્વારના હાથમાં સોંપે છે. પોતે થોરના કાંટાવાળા કાયદાના અરણ્યમાં સરળ પ્રકૃતિના ગ્રામ્ય ગોવાળીઓ ("dumb driver cattle") ના રખવાળ બને છે. એ વકિલ મુખ્યત્વારોના મંત્રદાતા હોય છે; કારણ તેઓ ખાનગી રીતે એક બે વાત ન કહે તો તેમના સાક્ષીઓની ઉલટ તપાસ કર્યા વગર રહે નહિ. તેઓ ફોજદારના સંતુષ્ટકર્તા અને ન્યાયાધીશની ચમુચ્ચલ છે. કેસના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં તેઓ ધણા અંતરાય રૂપ છે. એ શ્રેણીના જીવ ઉભયર-અર્થાત્ સભ્ય-અસભ્ય ઉભય સમાજમાં એમની ગતિ હોય છે. એટલા માટે એમને પોતાનો પોષાક પણ કેટલીક રીતે ઉત્તમ પ્રકારનો રાખવો પડે છે.

હમણાં હરિવલ્લભે "વસુમતી" પત્રિકામાં 'દલ રૂપિયામાં ફ્રેન્સી પોષાક' ની જાહિરખબર વાંચી, તેના ઑર્ડર આપ્યો હતો.

રૂપિયા તો માત્ર દશ આપવાના હતા; પણ તેથી સભ્ય-સમાજમાં શોભે એવો પોષાક મળતો હતો; જેમ કે-એક કાળા રંગનો કોટ, એક સિલ્કનો ખેસ, એક ઘડીયાળ, એક અછોડો, જર્મન સિલ્વરનો છોડો, એક કેમિકલ સોનાની વીંટી, એક જોડ મોજા, રૂમાલ અને એક અત્તરની શીશી. આવી કિમતી વસ્તુઓ માત્ર દશ રૂપિયામાં મેળવવાનો લાભ હરિવલ્લભથી રાહી શકાયો નહિ. તેના આર્ડર પ્રમાણે એ વસ્તુઓ પોષ્ટ ઑફિસમાં આવી હતી; માત્ર પૈસા ભરી ઘેર લઈ આવવાની વાર હતી; પરંતુ પૈસા ક્યાંથી લાવવા? હરિવલ્લભના ફળદ્રુપ ભેળએ આ દશ રૂપિયા મેળવવા માટે એક ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પાઠક-પાઠિકા યથા સમયે તે જાણી શકશે.

આજકાલ કરતાં સાત દિવસથી દીનાનાથ તેના જમાણની સાથે કાલીગંજની કચેરીમાં આવ્યો હતો. તે દરમિયાન તેની દાનશીલતાની ખ્યાતિ ચારે બાજુએ ફેલાઈ ગઈ હતી. પોતાનાથી બની શકે ત્યાં સુધી તે તેના જમાણ શૈલેન્દ્રને અગ્રણી કરી તથા પોતે તેની પાછળ રહી કાર્ય કરતો હતો. આ પ્રદેશમાં શૈલેન્દ્રની પ્રભુતા સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનો જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. એ તો કેવળ દ્રવ્યની સહાયતા કરતો હતો. કામકાજ શૈલેન્દ્રને કરવાનું હતું. વળી આ સધળો પ્રદેશ તેની પૈત્રિક જમીનદારીમાં હતો; તેના પિતા હજી હયાત હોવાથી તેમના માન (prestige) ને કાંઈ હાનિ ન પહોંચે તે પ્રમાણે દીનાનાથ કાર્ય કરતો હતો; પરંતુ તે આટલી બધી સાવધાનતા રાખતો હોવા છતાં ભોંકો તેને જ ખરા દાતા તરીકે ઝોળખી શક્યા હતા અને ચારે દિશાએ તેના નામનો જયધ્વનિ થતો હતો.

સાત વાગ્યાનો વખત થયો હતો. શૈલેન્દ્ર કચેરીના બેઠકખાનાની બાજુ ઉપર બેઠો હતો. દીનાનાથ તેની પાસેના ખંડમાં બેઠો હતો.

ચેરીનું મકાન વિશાળ મંડપના જેવું હતું. બોંધ તળાવોની જમીન
ખંધ હોવા છતાં સંસ્કારના અભાવથી સિમેન્ટ ઉપડી ગયો હતો.
તે મંડપના ઓટલાપર ચટાઈ બિછાવી ધણી લોક બેઠા હતા. ઓટ-
ાની સ્થામે યોગાન હોઈ તેની એક બાજુએ ધાન્યની વખારો હતી.
ાગાનના બીજા ભાગમાં પુષ્પોદ્યાન હતો. યોગાનની સ્થામે એક
ટાબુટધારી વડનું ઝાડ હતું. તેનો અર્ધ ભાગ ઝૂકી પડ્યો હતો.
ડનું થડ જોળાકાર હતું. તેની પાછળ જોળ ચતુરો બાંધેલા હતા. તેના
પર કચેરીના દરવાન શિવશંકર શુક્લે પથરનું શિવલિંગ સ્થાપન
ું હતું. હમ્મેશાં સ્નાન કર્યા પછી કચેરીના પશ્ચિમદેશીય નોકરો
ના ઉપર પુલ, ગંગાજળ અને બિસ્વપત્ર ચઢાવતા હતા. એ વડની
યા ધણી ભાગમાં પથરાતી હતી. તેની નીચે અનેક લોક શાન્તિથી
સતા તથા વૃક્ષ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં પંખી બેસી કલરવ કરતાં હતાં.

શૈલેન્દ્ર જન્મ ઉપર બેસી પ્રજાના મહેસુલ અને ધાન્યની
ખારો સંબંધીતું કામ કરતો હતો. એ વખતે ખ્હારથી એક સ્ત્રીના
નિર્ધર્ન સાંભળવામાં આવ્યો કે, “ઓ બાપ રે—ક્યાં જતાં રહ્યા
-?” આમ બોલતી રડતી રડતી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી ઓટલે આવી ઉભી.
નાનાથે ‘શું થયું છે?’ કહી ખ્હાર જઈ તેને અંદર બોલાવી. તેણે
ત્રે લુંછતાં લુંછતાં કહ્યું:—“મુરખી, હું ધણી દુઃખમાં પડેલી
વાથી તમારી પાસે આવી છું. ગરિબ દુઃખીના તમે આશ્રયદાતા
-તમે મ્હારું રક્ષણ કરો.”

શૈલેન્દ્રે હરિ સરદાર નામના ગૃહસ્થને પૂછ્યું:—“આ કોણ છે?”

હરિ—મહાશય! એનું ઘર મ્હારા મહોલ્લામાં છે. એ અભય
ાની માતા અને ધરણી દાસની સ્ત્રી છે. એનો પુત્ર અભય થોડા
સ ઉપર મરી ગયો છે. એ બહુ દુઃખી છે. મહામહેનતે તે પોતાનો

નિર્વાહ કરે છે. (આવેલી સ્ત્રી તરફ જોઇ) માતાંગિની માશી, તમે અહીં બેસો. તમારે જે વાત કહેવાની હોય તે હુજૂર પાસે ધીમેથી કહો. ”

માતાંગિની શૈલેન્દ્રની સહામે જમીન ઉપર બેસી કહેવા લાગી:-
 “ ભાઈ! મહારો કોઇ આધાર નથી. હવે તો યમદૂત મહેને લઇ જાય તો સારું. તમે કચેરીમાં પધાર્યા છો સાંભળી મહામુશ્વિત લાકડી પકડી આવી છું. હવે મહારાથી કેવી રીતે ચાલી શકાય? મહારામાં હવે બિસ્ફુલ શક્તિ નથી. ”

શૈલેન્દ્ર:-તમને શું થયું છે તે કહો.

“ મહારો અભય મરી ગયા છે તથા તે મહેને પણ મારતો ગયો છે. મહારું દુઃખ એક વખત બરાબર સાંભળો. ”

“ શું થયું છે તે કહો. ”

“ આજ સંધી તો હું સુષ્પે દુઃખે નભાવતી હતી; પણ હવે હું નભાવી શકું તેમ નથી. આ જાંદગીથી હું ધણી કંટાળી ગઇ છું. ”

“ પણ શું થયું છે તે કેમ કહેતાં નથી? ”

“ હું ગરીબ અબળા છું. વાત કેમ કરવી એ હું જાણતી નથી. એ પેલો હરિયો-હરિવલ્લભ મહેને ધરમાંથી કાઢી ચૂકવાનો ભય બતાવે છે. ”

“ એવો ભય બતાવવાનું શું કારણ છે? ”

“ એ મહારો કોઇ નથી. ગામનાં સર્વ મનુષ્યો મહેને માશી કહી બોલાવે છે અને એ હરિયો પણ ‘માશી માશી’ કહે છે. એ જે મહારી પોતાની બહેનનો પુત્ર હોત તો તે મહેને મરેલીને આવી રીતે વિશેષ મારત કે? ”

“ એ શા માટે તમને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનો ભય દર્શાવે છે ? સમજી વાત સ્પષ્ટતાથી નહિ કહો તો તે હું કેવી રીતે સમજી શકીશ ? ”

હરિ સરદાર બોલ્યો—“ સાંભળો માશી, હુન્નૂરની પાસે જલ્દીથી સમજણી ખરી હકીકત કહી દો. ”

માતાગિનીએ આ વખતે ચક્ષુઓનું અત્યુજળ સાફ કરતાં કહ્યું:—
“ મુરખ્ખી, મહારા અમએ એ હરિવલ્લભ પાસેથી દશ રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા. એત્રણ વર્ષ ઉપરની વાત છે. તેણે એ દેવા પેટે કાંઈ વસુલ આપ્યું છે કે નહિ એ તો ઇશ્વર જાણે. એ સંબંધી હું કાંઈ જાણતી નથી. હરિવલ્લભ હમણાં ખત દેખાડી કહે છે કે, ‘બ્યાજ સાથે મહારા વીસ રૂપિયા નહિ આપે તો હું ફરિયાદ કરોશ અને બેલિક લાવી ધરખારનું લીલામ કરાવીશ. તને ધરમાંથી ખહાર કાઢી મૂકીશ. ’ હું ગરીબ માણસ મળ્નૂરી કરી ખાઉં છું; હું એટલા રૂપિયા ક્યાંથી લાવું ? તમે ગરીબ હુખ્ખીના માખાપ છો; તમે જ મહારું રક્ષણ કરો. ”

શૈલેન્દ્ર:—હરિવલ્લભ અહીં છે કે ? તેને બોલાવો જોઈએ.

હરિવલ્લભ નજીકમાં જ પેલા વડના ઝાડની છાયામાં ઉભો રહી રાહ જોતો હતો. તેને બોલાવવામાં આવતાં કચેરીમાં ઉપસ્થિત થઈ શૈલેન્દ્ર અને દીનાનાથને પ્રણામ કરી સ્થાને બેઠાં ઉપર બેઠો. તેના શરીર ઉપર એક સાદું ખમોસ હતું તથા ખભે એક મેલો ખેસ નાખ્યો હતો. માથાના વાળ ઓળી પટીમાં પાડેલાં હતાં.

શૈલેન્દ્ર—તમારું નામ હરિવલ્લભ છે કે ?

“ જી હા, મહારું નામ હરિવલ્લભ વિશ્વાસ છે અને મહારા બાપનું નામ રાધાકૃષ્ણ દાસ છેએ ત્રણ વર્ષ થયાં પરલોકવાસી થયા છે. ”

“ એમ ? પરલોકવાસી થયા છે ? તમે રાધાકૃષ્ણદાસના પુત્ર હવે બધી ગણીને વિશ્વાસ થયા છો ? ”

“અમે શું બણીએ ગણીએ ? વળી અબણ હોવા છતાં મહારા પિતાનું જે ‘પન્નેસન’ હતું તે મહારે ક્યાં છે ?”

શૈલેન્દ્રે હસીને પૂછ્યું:—“પન્નેસન એટલે શું ?”

“મર્યાદા-ગૌરવ.”

“ઓહો ! તમે ઇંગ્રેજ પણ જાણો છો કે ?”

“હું ગ્રામ્ય સ્કૂલમાં ઇંગ્રેજ બણ્યો છું. તેથી મહારા ઇંગ્રેજ ઉચ્ચારો કદાચ શુદ્ધ નહિ હોય હું માનનર ફેલ છું.”

“માનનર ફેલ ? તારે તો તમે ધણું બણ્યા ગણ્યા છો. હમણાં શું કરો છો ?”

“બીજું શું કરું ? હું અત્રે સધળા મૂર્ખ લોકોમાં રહું છું—એ સધળા જગલ્લી ખેડૂત છે. એમનામાંથી કોઈ વિદ્યાનું ગૌરવ ક્યાંથી સમજે ? કોઈ નોકરી મળતી નથી તેથી ઘેર બેસી રહું છું. વડિલોપાનિત થોડી જમીન જમા છે તેથી કામ ચાલે છે (દીનાનાથ તરફ નજર કરી) હુબૂર ! કૃપા કરીને મહેને જો નોકરી આપશો તો હું હમ્મેશ્વાં આપના આભારમાંથી છૂટીશ.”

શૈલેન્દ્ર હસીને બોલ્યો—“તમારા ગાન પ્રમાણે તમને નોકરી મળવી ઉચિત છે. હું તજવીજ કરી જોઈશ. ઠીક, આ ગરીબ વિધવા શું કહે છે ? તમે એને ઘરમાંથી હાંકી કાઢશો કે ?”

“મુરખમી, મહારામાં એવી શી શક્તિ છે કે હું એને ઘરમાંથી હાંકી કાઢું ? મહારું લેણું મળશે એટલે હું સંતુષ્ટ થઈશ. એના છોકરા અભય દાસે ત્રણ વર્ષ ઉપર મહારી પાસેથી દશ રૂપિયા ઉઝીના લીધા હતા. તેનું ખત પણ છે. બાજ સાથે હમણાં વીસ રૂપિયા ચાલ છે. તેણે એક પસો પણ આપ્યો નથી. એ તો દેવું ભર્યા વગર મરી મયો. હવે મહારા રૂપિયાનું શું થશે ? હું ગરીબ માણસ છું. હું

આઠઠી મ્હોટી રકમ કેવી રીતે જતી કરી શકું ? પૈસા માથું છું ત્યારે બુદ્ધી રહે છે. હુબૂર પાસે મ્હારી અરજ છે—આપ ચોખ્ખા ન્યાય કરો. આપ જે આજ્ઞા કરશો તે મ્હને શિરોધાય છે. આપને જોવું હોય તો આ ખત જુઓ.”

આમ કહી તેણે એક કાગળ શૈલેન્દ્ર પાસે મૂકી દીધો. એ કાગળ હાથમાં લઈ શૈલેન્દ્ર બોલ્યો:—“ખત હમણાં જોઉં છું. પણ આ ડોકીની એવી સ્થિતિ છે કે તે કાંઈ આપી શકે તેમ નથી.”

આ વાત સાંભળી માતાંગિની બોલી:—“આપ ખરું કહો છો. મ્હારી પાસે એક પૈસો પણ આપવાનું સાધન નથી. (દીનાનાથ તરફ જોઈને) મુરખી, તમે ગરીબ દુઃખીના આશ્રયદાતા છો. હું તદ્દન કંગાલ છું. આપ મ્હને આ લેણદારના હાથમાંથી બચાવો.”

હરિવલ્લભ હાથ જોડી બોલ્યો:—“હુબૂર જેમ કહે તેમ કરવા હું રાજી છું.”

દીનાનાથ:—ઠીક, તમે તમારા વ્યાજના પૈસા માફ કરો; તમારા મુદત દશ રૂપિયા હું આપું છું.

હરિવલ્લભ સહજ મ્હોં મલકાવી બોલ્યો:—“આપ ન્યાયાધીશ છો—આપ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચાર કરો. હું ગરીબ માણસ છું. હું વ્યાજના દશ રૂપિયા કેવી રીતે જતી કરી શકું ? આપ ધણી લોક ઉપર ઉપકાર કરો છો. આપ જ્યારે આ ગરીબ વિધવા ઉપર પણ ઉપકાર કરી તેને દશ રૂપિયા આપો છો ત્યારે મ્હારા જેવા ગરીબ પર પણ ઉપકાર કરી બીજા દશ રૂપિયા વધારે આપો.”

હરિવલ્લભ આમ કહેતો હતો એ વખતે શૈલેન્દ્ર પેલા ખતને અવળ સવળ ફેરવી જોતો હતો. એણે નાચખતે પંચાંગ લાવવા કહ્યું. નાચખે કમ ૧૮ ઉઘાડી પંચાંગ લાવી આપ્યું. શૈલેન્દ્રે પંચાંગ તપાસી જોયું.

કોધથી તેની આંખો લાલચોળ બની ગઇ. ખતને નીચે મૂકી હરિ-
વલ્લભ તરફ જોઇ તે બોલ્યો:—“અદમાશ-શયતાન ! તને ઠગાઇ કરવા
માટે ખીજી જગ્યા ન મળી કે ? ”

આ ધમકીથી કંપતાં કંપતાં હરિવલ્લભે કહ્યું:—“ મહેં શું
કર્યું છે ? ”

“ શું કર્યું છે ? તહેં ઠગાઈ કરી છે. અમારી સાથે પણ તું
આવી ઠગાઇ કરે છે ? અદમાશ ! તારું આ ખત તદ્દન બનાવટી
છે. નવી શાહીથી લખેલું જોતાં જ મહારા મનમાં સંદેહ ઉપજ્યો
હતો. ત્યાર પછી પાછળ ફેરવી જોયું કે આ સ્ટાંપના કાગળ ઉપર
ખરીદનાર તરીકે રાખાલરાજ ઘોષનું નામ છે અને ખરીદીની તારીખ
૨ જી જાન્યુઆરી છે. પંચાંગમાં જોયું તો તેમાં ૧૭ મી પોષ છે
અને તારા ખતનો દિવસ કાર્તિક વદ દશમ છે. ખરીદી તારીખ
ઇંગ્રેજીમાં લખેલી છે તે તરફ તારું ધ્યાન ગયું નથી. તારી વિદ્યાબુદ્ધિ
ઝેટકે સૂધી પહોંચી શકી નથી. આ અનાથ વિધવાને ઠગવા માટે તહેં
આ બનાવટી ખત ઉભું કર્યું છે. હું તને જરૂર જોલમાં મોકલી દઇશ.”

આ સંજોગ પ્રકાર જોઇ સાંભળી દીનાનાથ અવાક થઇ બેસી
રહ્યો. હવે માતાંગિની મ્હોટેથી રડવા લાગી. રડતાં રડતાં તે બોલી:—
“ ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. કેમકે હરિયા ! હું તને પ્રથમથી નહોતી
કહેતી કે આ ધર્મનું સ્થાન છે. આ સ્થળે અધર્મ કરીશ તો માર્યો
જઇશ ! હવે શું થશે ? મારું રક્ષણ કરે—મહેને બચાવે. ”

દીનાનાથ હસીને બોલ્યો:—“ આ કેવી વાત ? તમે પણ હરિ-
યાની સાથે કપટકારસ્થાનમાં ભળ્યાં હતાં કે શું ? ”

માતાંગિની રડતાં રડતાં બોલી:—“ મુરખી, આ હરિયો જ
બધા સર્વનાથનું મૂળ છે. એ જ મહેને અત્રે લઇ આવ્યો છે; નહિ

તો હું અત્રે આવત ખરી કે ? હું ગરીબ દુઃખી વિધવા છું. ધણા શોક સંતાપથી મરી રહી છું. આ હરિયો જ મહને કહેતો હતો કે, “ માતાંગિની માશો, તમે મહારી સાથે ચાલો. હું જેમ કહું તેમ કરજો તેથી તમને પણ લાભ થશે. ’ હવે મહારું શું થશે ? તમે મહારું રક્ષણ કરો; મહારાજ. ”

દીનાનાથ હસીને બોલ્યો:—“ ત્યારે તમને તો સારી રીતે નાટક ભજવતાં આવડે છે ! ”

શૈલેન્દ્રે હરિવલ્લભ તરફ રોષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ કહ્યું:—“ કમ બદમાશ ! અમારી સાથે ક્યાં ? હું તને નક્કો ફોજદારોમાં મોકલી દઉં. ”

આ વિષયનો ઘોંઘાટ સાંભળી બધા લોક અંદર આવ્યા. મુખ્ય મુખ્ય માણસો આ વાત સાંભળી હરિવલ્લભને ધિક્કારવા લાગ્યા.

હરિ સરદારે કહ્યું:—“ હરામખોર ! લુચ્ચાઇ કરવા તને બીજું ઠેકાણું ન મળ્યું ? જુઓ બદમાશે શિક્ષણ મેળવ્યું છે તે ! ”

દશરથ શેખે ઉમેર્યું:—“લુચ્ચાની બદમાશી તો જુઓ ! એના બાપ રાધાકૃષ્ણ દાસ જેવો પ્રામાણિક માણસ આ ગામમાં બીજો કોઈ નહોતો પણ તેનો આ કુલાંગાર છોકરો તેનું નામ ડૂબાવવા બેઠો છે.”

ગોકુલ મંડલ:—નિશાળમાં ક. ખ. શિખીને જાણ કે મહોટું પંડિતનું પૂછડું થઇ ગયો છે ! લોકોને ખોટી સલાહ આપી ગામનું નાખોદ વાળ્યું. (શૈલેન્દ્ર તરફ જોઇ) મુરખી, એને છોડશો નહિ. જેવું કર્મ તેવું ફળ મળવું જોઇએ. એ ગામના લોકને ખોટી સલાહ આપી ફોજદારી કેસ ઉભા કરાવે છે; પણ ફોજદારીનો અર્થ તો સમજતો નથી.

ગોવર્દન દાસ—મુરખી, પ્રથમ એક વાતનો વિચાર કરો. હું એક ખેડૂત ગૃહસ્થ છું. મહારી પચાસ વીધાં જમીન છે. ત્રણ હજી

આલે છે; છતાં હું કોઈ રીતે પેટપૂરતું અન્ન મેળવી શકતો નથી; પણ આ હરિયો એના પાપના ખેડાણની જમીન ભાગે આપે છે, પોતાને હળ લઈ ખેતી કરતાં અપમાન લાગે છે, છતાં એ ઠાઠાઠામાં ક્યાંથી રહી શકે છે ? !

શૈલેન્દ્ર આ હકીકત સાંભળી બોલ્યો:—“હું એને જરૂર જોલમાં મોકલીશ. ”

હરિ સરદારે કહ્યું:—“હુબૂર ! મહારી એક અરજ સાંભળો. એ હરામખદાને જે સજા કરવી હોય તે આપ પોતે જ કરો. ફાજ-દારીમાં મોકલવાથી બીજું શું થશે ? હરામખદા-પાછા-નફટ-ઠંગ ! ત્હેં અમારા ગામને કલંક લગાડ્યું છે. નમી પક-હુબૂરના પગમાં નમી પક અને આ સઘળા ગૃહસ્થોના દેખતાં નાકલીટી તાણુ-હવે કોઈ વખત આવું કામ કરીશ નહિ. ”

આ વાત સાંભળી હરિવલ્લભ સજળનયને શૈલેન્દ્રના પગમાં નમી પડ્યો. આ વખતે ભવાનીચરણ બદાચાર્યે કહ્યું:—“સત્યનો હમ્મેશાં જય જ થાય છે. હુબૂરની આંખોમાં ધૂળ નાખવાની શક્તિ કોનામાં છે ? હુબૂર ! એના કામનો નિકાલ લાવો—બીજાં કામ હજી બાકી રહ્યાં છે.”

દીનાનાથ:—તમે બધા મળીને એક નિશ્ચય કરો. એનો કેવો ગંભીર અપરાધ છે એ તમે જાણો છો. એને ફાજદારીમાં મોકલવાથી એની સાથે આ ગરીબ વિધવા પણ મારી જાય તેમ હોવાથી એમ કરવું મ્હને ઠીક લાગતું નથી.

શૈલેન્દ્ર:—હું પણ એજ વિચારું છું. નહિ તો એને જરૂર ફાજદારીમાં મોકલી દેવો જોઈતો હતો.

ભવાનીચરણ:—એ ખરું છે; પરંતુ આ ગરીબ વિધવા પુત્ર-શોકથી શોકાતુર બની ગઈ છે. એના ઉપર દયા રાખવી જોઈએ.

આ વાત સાંભળી દીનાનાથની આંખમાં એક અશ્રુખિંદુ દેખાયું. આત્મસંવરણ કરી તે બોલ્યો:—“ ઠીક, જાઓ ડોશી, તમે તમારે ઘેર ચાલ્યાં જાઓ. ”

આ વાત સાંભળી માતાંગિની હાંફતી હાંફતી ગગગળા અવાજે બોલી:—“ મુરખગી, તમને ધણા પુત્ર અને લક્ષ્મી હજી. તમે મહારું રક્ષણ કર્યું છે. આ હરિયો તો મહને મરેલીને મારવા તૈયાર થયો હતો. (હરિયાને) દુષ્ટાત્મા ! હવે તું જો ‘માશી માશી’ કહીને મહારા આંગણમાં પગ મૂકીશ તો તહારા ટાંટીઆ જ ભાંગી નાખીશ. ”

આમ કહી દીનાનાથને દંડવત કરી ધીમેધીમે માતાંગિની બહાર ચાલી ગઈ. હરિવલ્લભ હજી શૈલેન્દ્રના પગ પકડી દીનમુખે બેસી રહ્યો હતો. શૈલેન્દ્રે તેને કહ્યું:—“ મહારા પગ છોડ. ઇશ્વરનું નામ લઈ શરીરથી આવું કામ નહિ કરવાના સોગન ખા. ”

હરિવલ્લભે આંખોમાંનાં આંસુ ધુંધતાં ધુંધતાં સોગન ખાધા. પોતાના પોષાકના દશ રૂપિયા દાનશીલ દીનાનાથ પાસેથી મેળવવાની આશાથી તે આવ્યો હતો; પરંતુ હવે તે લજ્જા, અપમાન અને ક્ષોભથી નીચી નજરે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પછી ભવાનીચરણ ભદ્રાચાર્યે હુકકો પીતાં પીતાં કહ્યું:—“ બદમાશ બરાબર સપડાયો. જો તે મનુષ્ય હશે તો હવે પછી આવી લુચ્ચાઈ કદાપિ નહિ કરે. ”

દીનાનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ પરંતુ યાદ રાખજો કે— ‘ અંગાર શતઘૌતેન મલિનત્વં ન મુન્વતિ ’ એને જે ટેવ પડી ગઈ છે તે કાંઈ સહેલાઈથી દૂર થશે કે ? છતાં હવેથી તે વિશેષ સાવધાનતાથી ચાલશે-કે સહજમાં પકડાઈ ન જાય. શૈલેન્દ્ર ! તમે પણ આભાકીથી એને પકડ્યો છે. હું હોત તો પકડી શકત નહિ. ”

શૈલેન્દ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ અતિ લોભ પાપનું મૂળ છે એ આપ ક્યાં નથી જાણતા ? આપ એને દશ રૂપિયા આપવા જતા હતા; પરંતુ જુઓ કેવો આશ્ચર્યજનક બનાવ બન્યો ! પકડાઈ જવાના બચથી જ તે દશ રૂપિયા લેવા રાજ થયો નહોતો. ”

ભવાનીચરણુ ભટ્ટાચાર્ય હુકકો અન્યના હાથમાં આપી બોલ્યો:— “ મેં તો પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે સત્યનો જય છે. મુરખ્ખી, વખત ધણો થયો છે. હવે આજ અમારા નિશ્ચિતપુર ગામના તળાવ સંબંધી વિચાર કરો. આપના પિતામહે હજાર રૂપિયા ખરચી એ તળાવ બોલાવ્યું હતું; પરંતુ હવે તે સુકાઈ જાય છે—બિલ્કુલ પાણી રહેતું નથી. એનો પંકોદ્ધાર કરવાની જરૂર છે. ”

દશરથ શેખ:—અમારા નિશ્ચિતપુર ગામના ખસો ધરના લોકોને માત્ર એક આપનો ભરોસો છે. અમે સધળા માણસો આભા છીએ.

શૈલેન્દ્ર:—આજે ધણો વખત થઈ ગયો છે. કાલે રહવારે હું જાતે એ તળાવ જોવા આવીશ. જોયા વગર કાંઈ સમજાય નહિ. આપ સર્વ કાલે સવારે એ સ્થળે હાજર રહેજો.

ભવાનીચરણુ:—આ અતિ ઉત્તમ વિચાર છે. અમે સર્વ કાલે રહવારે ત્યાં હાજર રહીશું. દશરથ શેખ ! ચાલો ત્યારે, હવે આપણે જઈએ.

આમ કહી તેઓ ઉઠ્યા. નિશ્ચિતપુરના લોકો પણ તેમની સાથે ચાલ્યા ગયા.

આ સમયે પોષ્ટમૅન આવી એક પત્ર આપી ગયો. દીનાનાથના નામના શિરનામાનો પત્ર હતો. પત્ર લાંબને તે પાસેના ખંડમાં ગયો અને પત્ર વાંચી તેણે શૈલેન્દ્રને બોલાવ્યો. અનંગમોહિનીએ લખ્યું હતું કે, “ પિતાશ્રી, આપના ગયા પછી મ્હારી બા બહુ બીમાર

થઈ ગઈ છે. કેટલાક દિવસથી તે શય્યાવશ થઈ છે. રૂઢન કરીને તે કેવળ કાશી જવાનું કહ્યા કરે છે. કાલે ડાહર આવ્યા હતા. તેમણે ચિકિત્સા કરીને કહ્યું છે કે, ‘જવર વિશેષ નથી; પણ શરીર ધણું દુર્બળ થઈ ગયું છે.’ આપ સત્વર ઘેર આવજો.”

શૈલેન્દ્રે પત્ર વાંચી કહ્યું—“હવે આપે અત્રે વિલંબ કરવો જોઈએ નહિ. કાલે જ જવું સારું છે.”

દીનાનાથે ચિંતા કરતાં કરતાં કહ્યું—“મહારા જવાથી શું થવાનું છે? ડાહર તો તપાસે છે. શરીર કરતાં એને મનનું દુઃખ વિશેષ છે. સમજ્યા?”

“એ તો હું સમજું છું; પરંતુ આપ પાસે હો તો તેમનું મન સહજ સ્વસ્થ રહી શકે. આપ કાલે જ જાઓ.”

“તમે હવે કેટલા દિવસ અહીં રહેશો?”

“મહેને થોડો વિલંબ થશે. ઘણા કાળ પછી હું અત્રે આંબો છું. કામકાજની ધણી ગરબડ છે. સઘળું જોઈ તપાસી યથોચિત વ્યવસ્થા કર્યા પછી હું આવીશ. મહારા પિતાજીએ કાંઈ જોયું તપાસ્યું નથી. વળી કેટલીક પડતર અજોચર જમીન છે—તે ધણું કરીને બસો વીધાં જેટલી હશે. એને આખાદ કરવા માટે ત્રણ વર્ષની શરતથી પ્રગતે ગણાતે આપીશ. પૈસાની થોડી મદદ કરીએ તો એ જમીન ભેવાને પ્રજા ધણી રાજી છે. જંગલ કાપી નાખી આખાદ ખેડ કરવાથી એ જમીન ધણી સારી થાય એમ છે. પ્રથમનાં ત્રણ વર્ષ માટે હું મહેસુલ કે ફસલ લઈશ નહિ. પછી મરજી હશે તો હું એ જમીન ખાસ-કબજામાં લઈશ કિંવા લાગે-ભાગે આપીશ. વળી જે પૈસા પ્રથમ આપવામાં આવશે તે વ્યાજ સાથે પાછા મળશે. અમુક માણસો સાથે એ સંબંધીની વાતચિત પણ થઈ છે.”

“આ ધણી સારી વાત છે; પરંતુ પ્રજાને એથી શો લાભ ?”

“ત્રણ વર્ષની બધી ફસલ મળે તે. ત્રણ વર્ષમાં તો ધણો પાક થશે. તેની કિંમત પણ સારી ઉપજશે. એક વર્ષની ઉપજથી જ તેમનું દેવું પતી જશે.”

“ત્રણ વર્ષ પછી તમે એ જમીન તેમને જ બીજી વાર ભાગે ખેડવા આપશો કે ?”

“ના, મહારે એક આદર્શ-કૃષિક્ષેત્ર Model agricultural farm) કરવાની ઇચ્છા છે. એ જગ્યામાં જૂદી જૂદી જાતની નવી ફસલ આપાદ કરીશ. તે જ પ્રમાણે બીજી ધણી જમીન જંગલ જેવી બની ગઈ છે. તેને ધીમે ધીમે ખેતીને લાયક કરવાથી પરિણામે ધણો લાભ થશે; પરંતુ તેમ કરવા માટે પુષ્કળ પૈસાની જરૂર છે.”

“પૈસાને માટે ચિંતા કરશો નહિ. પૈસાની વ્યવસ્થા અવશ્ય થશે.”

“આપના વિશ્વાસે જ મહેં આ સઘળાં કામ હાથમાં લીધાં છે, નહિ તો મહારા પિતાજી આવાં કાર્યોમાં શેકડ મદદ કરે તેમ નથી. આવાં કાર્યોમાં તેમની સહાનુભૂતિ પણ નથી. હું નોકરી કરું એવી જ તેમની ઇચ્છા છે.”

“નોકરી તો ધણા ભોક્ક કરે છે. દેશના કેળવાયલા યુવકો જ્યાં સૂધી પૈસા કમાવાના બીજા માર્ગ નહિ શોધે ત્યાં સૂધી દેશનું કલ્યાણ થશે નહિ. જે સઘળાં કાર્યથી દેશની ધનવૃદ્ધિ થાય તે તરફ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. હમણાં તો સર્વ ભોક્કો કેવળ બીજાએ મેળવેલા ધનનું શોષણ કરે છે. તમે જે માર્ગ લીધો છે એ ઉત્તમ માર્ગ છે. તમારા પિતા આ સર્વ કાર્યોથી વિરુદ્ધ હોય તો ચિંતા નહિ; હું તમને પૈસાની મદદ કરીશ. કાલે પ્રાતઃકાળે મહારાથી રવાના થઈ શકાશે કે ?”

“એ સંબંધીનો સધળો બંદોબસ્ત હું કરીશ. વળી ખીજ એક વાત મ્હને યાદ આવી છે. અત્રે કાળિકાદેવીનું મંદિર હોય ત્યાં એક બ્રહ્મચારી છે. આપ એક વખત ત્યાં નહિ આવો ?”

“મહારા વિચારો તમારાથી અનુભૂતિ નથી. એવા વિષયોમાં મ્હને વિશેષ આસક્તિ નથી; છતાં તમે જવાનું કહો છો તો ફરવા જતી વખતે જઈ આવીશું. વળી વિચાર હોય તો આજે જ ચાલો.”

“આજે સંધ્યાકાળે જઈશું; અહીંથી ફક્ત એક માઇલ દૂર છે. નૌકામાં બેસીને જઈશું. ગંગાતટપર એ ધણું નયનમનરંજન સ્થાન છે.”

“ઠીક, હું તૈયાર થઈ રહીશ. જતી વખતે મ્હને બોલાવજો.”

પ્રકરણ ૪ થું

બ્રહ્મચારીની મુલાકાત

લાગીરથીના તટ ઉપર એક પાકો બાંધેલો ઘાટ હતો. એ ઘાટની પાસેના એક મોટા વડના ઝાડનાં પાંદડાંઓમાંથી ચરદની શુભ્ર ચાંદની ઘાટ ઉપર પ્રકાશી રહી હતી. ન્હાના ન્હાના તરંગો એ પ્રકાશમાંથી ચળકી ઉઠીને ઘાટનાં પથ્થરોમાં ઉપર આવી અફળાતા હતા. એવામાં ઝપઝપ કરતો વાંસનો અવાજ થયો અને દીનાનાથ શેલેન્દ્ર સાથે એક નૌકામાંથી એ ઘાટ ઉપર ઉતર્યો.

નજીક જ આવેલા કાળિકાદેવીના મંદિરમાંથી સંધ્યા સમયની આરાતિનો શબ્દ ઘંટા અને ઝાંઝરનો મિશ્રધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો હતો. આજે બાળુએ આવેલી ધીમ ઝાડીમાં દેવી કાળિકાના મંદિરનું ત્રિશૂલાંકિત

ધવલ શિખર આંદનીના પ્રકાશમાં પ્રકાશી રહ્યું હતું. દીનાનાથ શૈલેન્દ્રની સાથે એ મંદિરના આંગણમાં ગયો. આંગણ પથરનું બાંધેલું હોય તે બધું સ્વચ્છ જણાતું હતું. સેકાલિકા-પુષ્પની સ્તિગ્ધ મુગંધ લાં ફેલાય રહી હતી. મંદિરનો પુરોહિત દેવતાની આરતિ કરતો હતો અને ધણાં નર-નારીઓ મંદિરની સહાએ ઉભાં રહી આરતિનું દર્શન કરતાં હતાં. મંદિરમાં કાળિકાદેવીની મૂર્તિ સ્થાપેલી હતી. તેનું નામ સર્વમંગળા હતું. માનું આપ્તું શરીર પુષ્પનાં આભરણથી આભૂષિત થયેલું હતું. તરતનાં ખીલેલાં કમળ પુષ્પની માળાએ મુદ્ગમાળાને ઢાંકી દીધી હતી. શિર ઉપર આંદીના મુકુટની મધ્યમાં બિલ્વદ્વલસહ અપરાજિતાનો અર્ધ શોભા પામતો હતો. બન્ને કાને રત્નજડિત કર્ણપુલ જૂલતાં હતાં. અભય વરદાન આપનાર બન્ને હાથમાં બે સમૂલાલ પ્રસ્ફુટિત પદ્મ હતાં. શુભામના પુષ્પ જેવા સોનાના ચરણ-પદ્મ ઝળહળી રહ્યા હતા.

મંદિરની રવેશમાં એક બ્રહ્મચારી ધ્યાનસ્થ થઇ બેઠો હતો. તેમની કાન્તિ ઉજ્જવળ ગૌર હતી. તેમણે ભગવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. ગળામાં જનોઇ અને રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. તેમની લાંબી જટા તેમજ દાઢી મુછોના વાળ સફેદ થઇ ગયા હતા. તેમનું નામ સ્યામાનંદ બ્રહ્મચારી હતું. તેઓ ધણા કાળથી આ દેવાલયમાં રહેતા હતા. ભોકો કહેતા કે, તેઓ એક પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ છે.

દીનાનાથ અને શૈલેન્દ્ર દેવતાને પ્રણામ કરી રવેશમાં બ્રહ્મચારીની પાસે આવી બેઠો. આરતિ કરી રહ્યા પછી પુરોહિતે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. સાથે સાથે એ જનમંડળીએ પણ એકતાનથી એક-પ્રાણથી પ્રણામ કરી માના ચરણમાં આત્મનિવેદન કર્યું. પછી આરતિનો ધ્વનિ બંધ પડ્યો. બ્રહ્મચારી હજી ધ્યાનસ્થ હતા. થોડો સમય

પછી તેમણે આંખો ઉઘાડી મદ્મદ્ કંઠે “મા તારા આનન્દમયી આનંદરૂપમ્ અમૃતં તદ્વિભાતિ” કહેતાં કહેતાં માને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

તેઓ ખેઠા એટલે દીનાનાથે તેમને નમસ્કાર કર્યા. શૈલેન્દ્રે તેમની ચરણરજ લીધી. હજી પણ તેમના ધ્યાનની તન્મયતા દૂર થઈ નહોતી. ધ્યાનની તન્મયતાથી વિભોર બની જઈ નેત્રો અડધાં મીંચેલાં રાખી તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“તારા સમુદ્ર છે—આનંદનો સમુદ્ર છે—જ્યોત્સ્નાલાવિત સાગર જોયો છે? બરાબર એવું જ રૂપ છે. મહારો આત્મા—તમારો આત્મા—સર્વનો આત્મા—એ ચિત્સાગરની ઉર્મિભાળા છે. આત્મામાં દૂબવાથી એ ચિત્સાગરમાં દૂબી જવાય છે—મા આનન્દમયીના ખાળામાં આત્મસમર્પણ કરવાથી તેની લહરીલીલા જોઈ શકાય છે.”

આમ કહી બ્રહ્મચારીએ એક ભજન ગાયું. ભજન ગાતાં ગાતાં તેમની આંખો બીજી વાર મીંચાઈ અને બન્ને ચક્ષુમાંથી અજસ્ર ધારા વહેવા લાગી.

તેઓ સ્વસ્થ થયા એટલે દીનાનાથે પૂછ્યું:—“જે આનંદમયી છે તેનું રૂપ આવું ભયંકર કેમ છે?”

બ્રહ્મચારી—આ જે રૂપ દેખાય છે એ તો એનું બહારનું રૂપ છે. એ રૂપથી આ રપષ્ટ જગતમાં તે વિચરણ કરે છે. સૃષ્ટિ જગતમાં એક વસ્તુ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય વસ્તુ કયો છે? મૃત્યુ. જેને જન્મ કહો છો એ પણ મૃત્યુનો માર્ગ છે. જન્મ થતાં જ જીવ એ મૃત્યુ તરફ અગ્રેસર થાય છે—જીવ જે શરીરનો આશ્રય કરી જન્મે છે તે જન્મની પછી પળે પળે ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે. ખાદ્યાદિથી એ ક્ષય પુરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

આવે છે ખરે; પણ એ ક્ષણિક છે. પરિણામે સૃષ્ટિ જીવ મૃત્યુના ઝાળામાં ઢળી પડે છે. તેથી જ આ સૃષ્ટિ જગત્ એક વિશાળ શ્મશાન છે. મા આપણા એ શ્મશાનમાં અદૃહાસ્ય અને વૃત્ય કરી ફરે છે-તેથી તેનું નામ શ્મશાનવાસિની છે. આ જીવો, તેની આ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાં શ્મશાનની લીલા જ દેખાય છે. તેની કોલરસના-તેના હાથમાંની તલ્વાર-તેના ગળામાંની મુણ્ડમાળા-મૃત્યુની વિભિષિકા દર્શાવે છે. તેના સૃષ્ટિ જીવના મૃત્યુથી તે આમ હસે છે કેમ ? હાસ્યનું કારણ એ છે કે, મૃત્યુ અત્યંત સત્ય વસ્તુ હોવા છતાં જીવ તેને માનવા મ્હાતો નથી. જીવ ધારે છે કે હું અમર થઈને આવ્યો છું તેથી તે આ સંસારને જ નિત્ય વસ્તુ માને છે અને સંસારની સેવામાં આત્મસમર્પણ કરે છે; પરંતુ આ અસાર ક્ષણભંગુર સંસારમાં સ્થાયી સુખ ક્યાં છે ? આજે જેને પુત્ર કહી હૃદય સાથે ચાંપી રાખ્યો છે તે કાલે ક્યાંય ચાલ્યો જશે ! એક છોકરો જન્મ છે અને બીજો છોકરો આવે છે. સમજ્યા ?”

આમ કહી બ્રહ્મચારીએ દીનાનાથ તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિપાત કર્યો. દીનાનાથ ચુપકીદી ધારણ કરી બેસી રહ્યો.

બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:—“તમે આ સઘળા અનિત્ય વસ્તુઓને પોતાની માની પકડી રાખવા મ્હંછો છો; પરંતુ કોઈ પણ રીતે તમારાથી તેમ બની શકતું નથી. એ વસ્તુઓ પાછી તમારા હાથમાંથી છટકી જાય છે. તમારી આવી મૂર્ખતા જોઈ મા હસે છે. તે કહે છે, ‘જે સ્વભાવથી જ અનિત્ય છે તેથી તમે શાશ્વત સુખ ક્યાંથી મેળવી શકો ? જે શાશ્વત સુખ જોઈતું હોય તો મ્હારી પાસે આવો. હે મ્હારાં પ્રિય સંતાન ! તમે સંસારનું આ શ્મશાન દૃશ્ય જોઈને ભયભીત બની જશો નહિ-તમને ભય નથી-ભય નથી.’ આમ કહી મા તેના વરાભય હાથ જોઆ કરી જીવને અભય

આપે છે અને વળી મંગળમય વર આપવા ઇચ્છે છે. એ વર મૃત્યુને જીતવા માટે છે. એ વર પામીને આ જીવો સદાશિવ મૃત્યુ-જય થઈ માના ચરણમાં નમી પડ્યા છે. જેમણે મૃત્યુને જીત્યું છે તેઓ સમજી શકે છે કે મૃત્યુ પણ વ્યવહારિક સત્ય છે.”

દીનાનાથ:—મૃત્યુને જીતવાનો કોઈ ઉપાય છે કે ? માનુષ ક્યા ઉપાયથી મૃત્યુને જીતી શકે છે ?

“ઉપાય છે જ, શિવની યુક્તિ પ્રમાણે ચાલવાથી—આનન્દમયોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે અને તેમ થતાં જન્મ મૃત્યુના હાથથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે. આવો આ દેશના સંન્યાસીઓનો મત છે. તમારા મિલ, બેકન, હર્બટ સ્પેન્સર વગેરેએ આ વાત કહી નથી. તેઓ શું કહે છે ?”

“તત્વકથા સંઘળા દેશના યાત્રી લોકો કહે છે—એમાં આ દેશ અને પેલા દેશનો ભેદ હોતો નથી. પણ વિલાયતના પંડિતોએ જગતના તત્વને એ બાવથી જોયું નથી. તેમણે તો સંસારને સુખનું સ્થાન માન્યું છે અને જૂદી જૂદી રીતે એ સુખમાં વધારો થાય એવા ઉપાયો તેઓ શોધે છે.”

“તમે શું ધારો છે ?”

“હું આ સંસારમાં સુખ કરતાં દુઃખ વિશેષ જોઉં છું.”

“પરાબર છે. તમારી ધારણા યથાર્થ છે. દુઃખ સહન કરવા માટે પોતાને તૈયાર કરજો. સુખની માયા—મરીચિકાને જોઈ બૂલાવામાં પડશો નહિ. મ્હું સાંભળ્યું છે કે તમે ધણું દાન કરો છો. એ ઉત્તમ છે; છતાં વચ્ચે-વચ્ચે તમે આત્માની અંદર ડૂબકી મારવાનો પ્રયત્ન પણ કરજો.”

દીનાનાથ હસીને બોલ્યો—“અંદર તો ધણો અંધકાર છે. એ રથોથી રત્ન મળી શકે છે એમ આટલા દિવસ સૂધી સમજી શક્યો

નહોતો. હવે આ આખર અવસ્થામાં કાંઈ થઈ શકશે કે ? ”

“ માની ઇચ્છાથી શું નથી થતું ? જે પર્વતગુફામાં હજારો વર્ષના અંધકાર સંચિત થયેલો હોય છે એ ઠેકાણે એક દીવો સળગવાથી એ અંધકાર ક્યાંય ચાલ્યો જાય છે. એવો વિશ્વાસ રાખી માનો આશ્રય સ્વીકારો. આ દુઃખમય સંસારમાં એના ચરણોના આશ્રય સ્વીકારવાથી શાન્તિ મળે છે. ”

બ્રહ્મચારીએ શૈલેન્દ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ તમારા પિતામહે માનું આ મંદિર બંધાવ્યું હતું. હમણાં એની જીર્ણુ-મર્યાદા તમે જોઈ શકો છો. એના સંસ્કાર કરવો ઉચિત છે. અત્રે આવું એક દેવાલય હોવાથી અહીંના લોકો ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર થાય છે ? આજે આરતિ વખતે આવેલા લોકો જોયા ? એમના મનમાં અસ્પષ્ટતા માટે પણ જે ભક્તિનો સંચાર થાય તો એ શું ઓછો ઉપકાર થયો ગણાય ? મંદિરના ઝાંઝ ધાંટાનો વાદધ્વનિ જ્યાં સૂધી જાય છે ત્યાં સૂધીના લોકોના મનમાં ક્ષણ કાળ માટે પણ ધર્મભાવ જન્મત થાય છે. સમજ્યા ? ”

શૈલેન્દ્રે નમ્ર ભાવથી કહ્યું:—“ આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે; પરંતુ અમારી હાલની સ્થિતિ જોઈએ એવી સારી નથી. આશીર્વાદ આપો કે હું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી ત્વરાથી આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શકું. ”

બ્રહ્મચારી—જેવી માની ઇચ્છા.

દીનાનાથ—સારે હવે આપણે જઈશું ? મ્હારે પ્રભાતકાળે જવાનું છે.

આમ કહી તેણે બ્રહ્મચારીને પ્રણામ કર્યા. શૈલેન્દ્ર પણ તેમની ચરણરજ લઈ દીનાનાથની સાથે નૌકામાં આવી બેઠો.

પ્રકરણ ૫ મું

દીનાનાથનું દાનપત્ર

દીનાનાથે ઘેર જઈને જોયું તો વિમળાસુંદરીને તાવ ઉતરી ગયો હતો; પણ તેનું શરીર ઘણું દુર્બળ થઈ ગયું હતું. ડૉક્ટર કહેતો હતો કે, હૃદયની દુર્બળતા છે, તથા મનની ગંભીર અશાન્તિને લીધે એક જાતનો hallucination (પ્રલાપ) થયો હતો. અનંગે કહ્યું—“ આ માત્ર એમ જ કહે છે કે ‘ હવે હું જીવવાની નથી—મહને એક વખત કાશી લઈ જાઓ. ” દીનાનાથ વિમળાસુંદરીને મળ્યો એટલે તે તેને પણ વારંવાર એ વાત કહેવા લાગી અને ચોધાર આંસુ પાડી રડવા લાગી.

દીનાનાથ:—ત્હારું શરીર હમણાં ઘણું દુર્બળ બની ગયું છે. દુર્બળતા ઓછી થશે એટલે તરત તને કાશી મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરીશ.

વિમળાસુંદરી:—કેમ-તમે સાથે નહિ આવો કે ?

“ મહારાથી કેવી રીતે અવાય ? અહીં ધણું કામ પડી રહ્યું છે. ”

“ પણ તમે સાથે નહિ આવો તો હું કેવી રીતે જમશ ? ગિરિડીમાં જેટલા દિવસ રહી હતી તેટલા જ દિવસ હું તમને છોડીને રહી છું. તમે ન હો અને હું કદાચ કાશીમાં મરી જાઉં તો ? ”

દીનાનાથ આદ્ર્ કંઠે બોલ્યો:—“ મરે શા માટે ? ત્હારું શરીર કાંઈ એટલું બધું ખરાબ થયું નથી કે તું કાશીમાં જઈ મરી જાય. ત્યાં જઈને થોડા દિવસ રહેવાથી તને આરામ થઈ જશે. ત્હારી સાથે આવી શકાશે કે કેમ તેનો હું વિચાર કરી જોઈશ. ”

પણ આ શબ્દોથી વિમળાસુંદરી આશ્વસ્ત થઈ નહિ. કાશી

જવાતું કારણ તે કોઈને મ્હોં ઉઘાડી કહી શકતી નહોતી; પણ દીનાનાથ એ કારણ સમજી ગયો હતો. કાશી જવાથી મણિને પત્તા મેળવી શકાશે એવી વિમળાસુંદરીના મનમાં પ્રબળ આશા હતી; પણ દીનાનાથ એ કારણથી જ કાશી જવા નારાજ હતો. ખીજ થોડા દિવસ વિચારમાં જ પસાર થઈ ગયા. કાશી જવાની આશાથી વિમળાસુંદરી યુનઃ સખળ બની ગઈ.

ખીજ તરફ અનંગ સાસરે જવા માટે વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. એવામાં તેની સાસુનો પત્ર આવ્યો કે,—“ પ્રિય અનંગ! તું હવે કેટલા દિવસ સૂધી ત્યાં રહીશ? તું અમને તદ્દન બૂલી ગઈ કે શું? તું માઆપની ખરી પણ અમારી નહિ કે? ત્હારા ગયા પછો મ્હારા દિવસો મ્હોં કેવી રીતે કાઢ્યા છે એ હું કહી શકતી નથી. મ્હારા શરીરની સ્થિતિ તું સારી રીતે જાણે છે. હજી પણ હું અધ્યાવશ્ય હું. ત્હારા શ્વસુરતું શરીર પણ સારું નથી. તેમની પણ કોણ ખબર ભે છે? વળી મ્હારે ગળે જે બે બાળક વળગ્યાં છે તેને લીધે હું ધણી મુશ્કેલીમાં પડી છું. તેઓ કેવળ “ કાકી બા ” “ કાકી બા ” ક્યારે કરે છે. તું ચુની—નનીને પણ બૂલી ગઈ કે શું? ત્હારાં માતૃશ્રીને કહીને ઝડપથી આ તરફ આવવાની વ્યવસ્થા કરજે. હું ધારું છું કે ત્હારું શરીર હવે સારું થઈ ગયું હશે. ત્હારાં માતાજીને કેમ છે? તેમને મ્હારા નમસ્કાર કહેજે.”

વિમળાસુંદરીને આ પત્ર દેખાડી અનંગે કહ્યું:—“ બા! તું કાશી જાય તે પહેલાં મ્હને હુગલી પહોંચાડી દે. હવે હું વિશેષ દિવસ સૂધી અત્રે રહું એ સારું દેખાય નહિ. તેમની ખીમારીમાં પણ હું ન બાઈ તો તેઓ શું ધારે?”

વિમળાસુંદરી વિમર્ષ ચિત્તે બોલી:—“ ખરું છે—હવે ત્હારે ત્યાં જવું જ જોઈએ. આ પત્ર તું ત્હારા પિતાશ્રીને બતાવજે.”

અનંગે એજ દિવસે દીનાનાથને પત્ર વંચાવ્યો. પત્ર વાંચી તેણે કહ્યું:—“ હવે હું તને મોકલવાનો બંદોબસ્ત જરૂરી કરીશ. વળી તારી બા કાશી જવાની છે તેથી તું અહીં એકલી કેવી રીતે રહી શકે ? હું શૈલેન્દ્રને પણ લખું છું. તેઓ આવી તને લઈ જશે; પણ બહેન! તને છોડીને હું કેવી રીતે રહી શકીશ ? ”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં વૃદ્ધનાં નેત્રોમાં ઝળઝળામાં આવી ગયાં. અનંગ કાંઈ બોલ્યા સિવાય પાસેના ખંડમાં જતી રહી; કેમ કે તેનાં નેત્રોમાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું હતું.

એ દિવસે સંધ્યાકાળ પછી દીનાનાથ પોતાના પાડોશી હારાધન રાયને મળવા ગયો. હારાધન બેઠકખાનામાં બેઠો હતો, દીનાનાથે જોયું કે, પંચાંગમાં જોઈને એક કાગળ ઉપર તે કાંઈ લખતો હતો. દીનાનાથે પૂછ્યું:—“ આ શું થાય છે ? ”

હારાધનરાય કાગળ લખવાનું રહેવા દધ બોલ્યો:—“ આવો બાઈ બેસો. મહારો રસોઈઓ વારંવાર ભૂલ કરે છે. એ ઘણો ભૂલ-કણો છે. આજે તૃતીયા તિથિ હોવા છતાં તેણે પરવળનું શાક બનાવ્યું હતું. પંચાંગમાં લખ્યું છે કે તૃતીયાને દિવસે પરવળ ખાવાં નહિ, ચતુર્થીએ મૂળા ખાવાં નહિ, નવમીએ તડપુચ ખાવું નહિ અને ત્રયોદશીએ રીંગણાં ખાવાં નહિ. આ બધી વાત હું જાણું છું. મહારો રસોઈઓ એ સઘળું માદ રાખતો નથી, તેથી આ કાગળ ઉપર લખી આવ્યું છે. આ કાગળ રસોડામાં પ્લેકાર્ડની માફક ટાંગી રાખશે જોથી ભવિષ્યમાં તેનાથી ભૂલ થશે નહિ.”

આમ કહી તેણે દીનાનાથના મોં તરફ એક વખત જોયું. દીનાનાથ અવિશ્વાસનું હાસ્ય હસ્યો. એ જોઈ હારાધને હસીને કહ્યું:—“ આ સઘળું માનવું જોઈએ. આ સઘળું બીજું કાંઈ નહિ પણ સ્વા-

સ્થ રક્ષણના નિયમ છે. શાસ્ત્રવેતાઓ કાંઇ ગંજેરી નહોતા. આપણા કસ્યાણને માટે જ તેઓ સઘળા નિયમ કરી ગયા છે.”

દીનાનાથ:—આપ જાણો છો કે હું ધણો સ્કેપટિક (અવિશ્વાસી) છું; શાસ્ત્ર પાત્રને બહુ માનતો નથી. મ્હારે એક કામ છે. આપ જમી પરવાર્યા છો કે?

“ના, હજી જન્મ્યો નથી. સુપ હજી તૈયાર થયો નથી. હવે દાંત પડી ગયા છે તેથી કદિન પદાર્થો ચાવી શક્તા નથી. હવે હું સુપ ખાઉં છું. ગૃહિણી હવે આ સર્વ વિષયોમાં કડક થઈ છે. પહેલાં તો તે પોતાને હાથે સુપ વગેરે બનાવી આપતી હતી; પણ હવે તેનો મત બદલાયો છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી સ્ત્રીઓ તપસ્વિની થાય છે સમજ્યાને?”

આમ બોલી “હો-હો” કહી તે હસી પડ્યો. દીનાનાથ પણ હસીને બોલ્યો:—“ઠીક! મરઘી ખાવાનો ક્ષત્રિય નિષેધ કરેલો છે તે પંચાંગમા જોઈને આપના રસોઈઆને લખી આપ્યું નહિ કે?”

હારાધન હસીને બોલ્યો:—“એ રસોઈઆના જુરિસડિકસનની બ્હાર છે ને? વળી પંચાંગમાં મરઘી ખાવાનો નિષેધ હોય એમ મ્હને લાગતું નથી. વેદના સમયમાં એ સઘળો ખાદ્યાખાદ્યનો વિચાર નહોતો. મનુષ્યે પણ મરઘી ખાવાની વ્યવસ્થા દર્શાવી છે એ હું એક દિવસે મનુસંહિતા ઉઘાડી તમને બતાવીશ.”

“ઠીક, એ વાત પછી થશે. હમણાં જે કામ માટે આવ્યો છું તેની વાત સાંભળો. હું એક દાનપત્ર દરવા ઇચ્છું છું. મ્હારો પુત્ર મણિ પેલી કુલદાની સાથે વિવાહ કરી નાસી ગયો છે એ તો આપ જાણો છો. એને મ્હારી મિલકતમાંથી કાંઈ મળશે નહિ. મ્હારી પાસે જે કાંઈ નગદ રકમ છે તે સત્કાર્યમાં દાન કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે; વળી અનંબને પણ થોડી રકમ આપીશ.”

આ વાત સાંભળી હારાધન ઘણા ગંભીર બાવથી વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ આ તો ઘણી ભયંકર વાત છે! તમે સંપત્તિના માલિક છો. તમે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરી શકો છો; પણ થોડા દિવસ પછી દાનપત્ર કરો તો શી અડચણ છે ? ”

“ ના, હવે હું વિલંબ કરીશ નહિ. મહારા શરીરની સ્થિતિ સારી નથી. ક્યો વખતે શું થશે એ કહી શકાય નહિ. અનંગની આ પણ ‘કાશી જાઉં-કાશી જાઉં’ કરે છે તેથી આ સંવળી વ્યવસ્થા થઈ જાય તો હું પણ તેની સાથે કાશીવાસી થઈ શકું; છતાં હજી કાંઈ કર્યું નથી. દાનપત્ર જેમ અને તેમ જલદી કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું; કારણ કે જે હેતુથી દાન કરું તે હેતુ કેટલે અંશે સફળ થાય છે તે જોવાની મહારી ઇચ્છા છે. ”

“ શા હેતુથી દાન કરવા ઇચ્છો છો ? ”

“ ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી. આપને કહાય ખબર હશે કે, એક દિવસે મહારા જમાઇ શૈલેન્દ્રની સાથે આ વિષય-પરત્વે મહારે ઘણી વાત થઈ હતી. હું એક વખત તેમની સાથે જઈ ન્હાનાં ગામોની દુર્દશાનું મહારી નજરે દર્શન કરી આવ્યો છું. ન્હાનાં ગામડાંઓની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે હું અમુક રકમનું દાન કરવા ઇચ્છું છું. હવે કોના હાથમાં નાણાં આપવાથી કામ સારી રીતે ચાલશે તથા કેવી રીતે નાણાં આપવાં એ વિચારવાનું છે. ”

“ તમે કેટલી રકમ આપશો ? ”

“ હમણાં મહારી પાસે રોકડ બાર લાખ રૂપિયા છે. એમાંથી એક લાખ મહારી પુત્રીને આપીશ, પચીસ હજાર તેની બાને આપીશ, પચીસ હજાર મહારા જમાઇને આપીશ તથા પચાસ હજાર હું મહારા પોતાના હાથમાં રાખીશ. એ બે લાખ રૂપિયા બાદ કરતાં

બાકીના દસ લાખ રૂપિયા હું એ સત્કાર્યમાં દાન કરીશ.”

આટલા બધા રૂપિયાની વાત સાંભળી હારાધન અતિશય વિસ્મયથી સ્તબ્ધ બની ગયો. પછી કાગળ અને પેનસિલ હાથમાં લઈ બોલ્યો:—“કોને શું આપશો તે એક વખત કહો જોઈએ?”

દીનાનાથે ફરીથી એ વાત કહી. હારાધન એ હકીકત કાગળ ઉપર લખી લઈ એ તરફ તાકી રહી ભવાં ચઢાવી વિચાર કરતાં કરતાં બોલ્યો:—“આટલા બધા રૂપિયા આપવા ઇચ્છો છો કે ભાઈ? તમારી સ્ત્રીને ધણી થોડી રકમ મળે છે? વળી ઇશ્વર ઇચ્છાથી તમે પણ ધણા દિવસ જીવશો. બિવિધમાં ખરચ માટે વિશેષ રૂપિયાની જરૂર પડવાનો સંભવ છે.”

“આપ જે કહો છો તેનો મહેં વિચાર કરી જોયો છે. આ નગદ રૂપિયા સિવાય મહારાં કેટલાંક મકાનો છે. તેનું ભાડું પણ માસે માસે મળે છે—તે કાંઈ ઓછું નથી. દર માસે લગભગ હજાર રૂપિયા ભાડું આવે છે. અમને બન્નેને કાંઈ ખોટ પડવાની નથી. વળી હવે ક્યાં કાઢ્યા એટલા દિવસ કાઢવાના છે!”

“ત્યારે તમે જે વિચાર કર્યો છે તે કરવાનો નથી કે?”

“ના, એમાં શું કરવાનું હતું? એ દાનપત્ર પણ મહારા એટની દ્વારા લખાયું છે. રજીસ્ટર પણ થઈ ગયું છે—મહેં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી—આ જુઓ.”

આમ કહીને દીનાનાથે ખીસ્સામાંથી રજીસ્ટર કાઢેલું દાનપત્ર બહાર કાઢી હારાધનને જોવા આપ્યું.

હારાધન એ દાનપત્ર હાથમાં લઈ બોલ્યો—“ત્યારે તો કામ પતી ગયું છે. બધો ચોક્કસ બંદોબસ્ત થઈ ગયો છે એટલે એમાં હવે શું જોવાનું છે? આ કાંઈ તમારું વીલ નથી—આ તો ડીડ ઓફ

ગીફ્ટ (deed of gift) છે. તમે આ સધળા પૈસા હમણાં જ આપવા ઇચ્છો છો કે ? ”

“ હા, મહેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, કેવી રીતે કામ ચાલે છે એ જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. વળી શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. હવે આપની પાસેથી હું એક વાત જાણવા ઇચ્છું છું—ગામડાં આપાદ કરવા માટે જે નાણાં આપવામાં આવશે તેને માટે કેટલાક ટ્રસ્ટી નિયુક્ત કરવા પડશે. તથા એક જૂદું ટ્રસ્ટડીડ પણ થશે, કેમ ? ”

“ હા, ટ્રસ્ટ ડીડ (trust deed) કરવું પડશે. રૂપિયા ગવર્નમેન્ટના હાથમાં પણ આપી શકાય તેમ છે. ”

“ ના, પૈસા હું ગવર્નમેન્ટના હાથમાં આપીશ નહિ—આપણા દેશના લોકોના હાથમાં આપીશ; કારણ કે દેશનું કાર્ય દેશના લોકોએ જ કરવું જોઈએ. વળી આ સધળાં કામમાં જે જોખમદારી છે તેનું જ્ઞાન થાય તથા કામ કરવા જેવું શિક્ષણ અને શક્તિ ઉત્પન્ન થાય એ પણ જોવાની જરૂર છે. જેઓ યથાર્થ દેશહિતૈષી હશે એવા ખાંચ ટ્રસ્ટીના હાથમાં હું કાર્યભાર આપીશ. ”

“ મરજી હોય તો તમે પોતે પણ એક ટ્રસ્ટી થઈ શકો તેમ છે. ”

“ એમ હશે તો હું પણ એક ટ્રસ્ટી થઈ રહીશ. વળી કેવળ ટ્રસ્ટીના ઉપર આધાર રાખવાથી ચાલે તેમ નથી. ટ્રસ્ટીઓ કલકત્તામાં બેસી રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરે; પણ ગામડાંઓની સ્થિતિ તપાસવા માટે એક બાહોશ માણસને ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નિમ્મવો પડશે. એને યોગ્ય પગાર આપ્યા સિવાય કામ ચાલે નહિ. દર મહિને બસો રૂપિયાનો પગાર આપવાથી યોગ્ય માણસ મળી આવશે. ”

“ તમારા જમાઇ શૈલેન્દ્રને આ કાર્યમાં નિયુક્ત કરો. આ સર્વ વિષયોમાં તેમને ઘણો ઉત્સાહ છે. તેઓ આ કામ સારી રીતે કરશે.”

“ આપનું કહેવું ખરું છે. તેમની જમીનદારીનું કામ જોશે અને સાથે સાથે આ કામ પણ કરી શકશે. ”

“ આ નાણાં તમે ક્યા જીલ્લા માટે આપશો ? ”

“ કોઈ અમુક જ જીલ્લા માટે નહિ પણ સમસ્ત બંગાળા દેશને માટે આપીશ. જે કે સમસ્ત બંગાળા દેશ માટે મહારી આ રકમ ઘણી થોડી છે; પરંતુ મહને આશા છે કે જે સારું કામ જેવામાં આવશે તો દેશના બીજા કેટલાક ધનવાન મહારમાઓ આ ફંડમાં નાણાં આપશે અને ધીમે ધીમે એક મહોટું ફંડ એકઠું થશે. બંગાળી જાતિનું જીવન અને મૃત્યુ ન્હાનાં ગામડાંઓની આબાદીપર આધાર રાખે છે એવું સમજીને ભોંકો વિલંબ કરશે નહિ.”

“ હવે ટ્રસ્ટી કોને કોને નિમવા છે ? ”

“ એ સંબંધી આપણે અન્ય સમયે મસલત કરી નક્કી કરીશું. હું પણ વિચારી જેમશ; આપને જમવાને વિલંબ થયો છે. હમણાં તો હું જઈ છું.”

દીનાનાથના ગયા પછી હારાધને અંતઃપુરમાં જઈ જોયું તો તેની ગૃહિણી હરિમતિદેવી લૂગડાંલતાં પહેરી ઉભી હતી. હારાધન બોલ્યો:—

“ કેમ, મન ભાવતાને મળવા જવાનાં છો કે શું ? ગીતગોવિંદની રાધિકાની પેઠે જશો કે દુર્ગેશનંદિનીની વિમળા પેઠે ? ”

હરિમતિ મુખ મલકાવી બોલી:—એક વખત વાતે ચઢ્યા એટલે થઈ રહ્યું—બીજી તરફ ધ્યાન જ ન રહે ! ખાવાનું પણ ઠંડું થઈ ગયું. ”

હારાધન આસન ઉપર બેસી બોલ્યો:—“ વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્હારું

હિંદુત્વ વધી જતું જોઈ મહેં દીનાનાથને કહ્યું કે, વૃદ્ધાવસ્થામાં ધણી સ્ત્રીઓ તપસ્વિની થાય છે, સમજ ?

હરિમતિ ગુસ્સે થઈ બોલી—“ મનમાં આવે તેમ શું બકો છો ! તમારા જેવા છોકરવાદ બંગાળા, બિહાર અને ઝોઢીઆમાં ખીજ કોઈ નહિ હોય. તમારા શબ્દો સાંભળી દીનાનાથે પોતાના મનમાં કેવો વિચાર કર્યો હશે ? ! ”

“ તેમણે પણ મહેને આ વાત કહી હતી. તમે હમણું ક્યાં જશો ? ”

“ મહેં સાંભળ્યું છે કે દીનાનાથની ગૃહિણી કાશી જાય છે તેથી એક વખત તેમને મળી આવું. અરેરે ! ખીચારીને ધણું દુઃખ થાય છે. છોકરો બગડી જઈ નાશી ગયો—”

“ થોડો વખત બેસો—એક અગત્યની વાત કહેવાની છે. ”

આમ કહી હારાધને એક ઘુંટડો સુપ પીધો. હરિમતિ તેની સ્થાને એક ખુરસી પર બેઠી. હારાધન ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી બોલ્યો:—
“ હમણું આટલામાં કોઈ છે નહિ ને ? બારણું જરા બંધ કરી દો. ”

હરિમતિ બારણું બંધ કરી આવી અને ખુરસી ઉપર બેસી બોલી—“ શું કહો છો બોલો—બારણું કેમ બંધ કરાવ્યાં ? ”

“ તમે જેને ઘેર જાઓ છો તેની જ વાત છે. એકાએક સત્યાનાશ વળી ગયું છે. ”

હરિમતિ ભયભીત બની જઈ બોલી:—“ કોનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે ? ”

“ દીનાનાથનું માથું ખરાબ થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. તેણે પોતાની સઘળી સંપત્તિ એક દાનપત્ર કરી ખીજ લોકોને આપી દીધી છે. મથિને કાંઈ મળશે નહિ—એક પૈસો પણ તેને મળશે નહિ.”

હરિમતિ દુઃખિત થઇ બોલી:—“ એ તો ધણો અન્યાય કહેવાય. તેમને આવી ઉલટી બુદ્ધિ ક્યાંથી સૂઝી ? આવી અવળી સલાહ તેમને કોણે આપી ? ”

“ તેના જમાઇએ—એ તદ્દન છોકરવાદ છે ને ? સંસાર વ્યવહારનું તેને બિલકુલ જ્ઞાન નથી. તેની સલાહથી જ દીનાનાથે આ કામ કર્યું છે. ”

“ કેટલી મિલકત છે એ તમે જાણો છો કે ? ”

“ ઓછી નથી—પાર લાખ રૂપિયામાંથી દશ લાખ રૂપિયાનું તે દાન કરશે. ”

“ દશ લાખ રૂપિયાનું દાન કરશે ? એટલી બધી સંપત્તિ તેમની પાસે હતી ? દાનની રકમ તેઓ કેને આપશે ? ”

“ ન્હાનાં ગામડાંઓની આબાદી માટે એક ફંડ કરી, તેના કેટલાક ટ્રસ્ટી અર્થાત્ જીરમેદાર નિમશે. તેમના હાથમાં દાનની રકમ સોંપવામાં આવશે. ”

“ ન્હાનાં ગામડાંઓની આબાદી માટે તેમને આટલી બધી ચિંતા કેમ છે ? ”

“ આ તો મૂર્ખનો ખ્યાલ છે. તેના જમાઇએ તેને આવી બુદ્ધિ આપી છે. ”

“ જમાઇ તથા પુત્રીને કાંઈ આપ્યું નથી ? ”

“ આપ્યું છે. છોકરી ધણી ભાગ્યશાળી છે. તેને એક લાખ રૂપિયા મળશે, જમાઇને પચીસ હજાર મળશે અને વિમળાસુંદરીને પચીસ હજાર મળશે. ”

કન્યાને એક લાખ રૂપિયા મળશે એ વાત સાંભળી હરિમતિની આંખો કપાળે ચઢી ગઇ. તેના મનમાં ભૂતકાળની એક વાત યાદ આવી.

અંતરના ઊંડાણમાંથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું:—“ કન્યા અને જમાઈ બંને ભાગ્યશાળી ગણાય, આજે જો અનંગ આપણા ઘરની વહુ હોત તો એ પૈસા આપણે ઘેર આવત ! મહેં તે વખતે સુધીરની સાથે અનંગનો વિવાહ કરવા કેટલો આગ્રહ કર્યો હતો ! પણ તમે સાંભળ્યું નહિ. તમે તો સુધીરને વિશેષ બણાવી વિશેષ પૈસા મેળવવાની આશા રાખતા હતા. જુઓ, ભાગ્યમાં હોય છે તો કેવી રીતે પૈસા મળે છે ! એ સંબંધ નહિ થવાથી સુધીર પણ મનમાં મરી રહ્યો છે. હું તેના મનનો વિચાર જાણી શકી હતી. અનંગ સાથે બાળપણથી તેનો કેવો પ્રેમ હતો ! તેની સાથે વિવાહ થયો હોત તો તે કેવો સુખી થાત ! વળી પુષ્કળ પૈસા પણ ઘરમાં આવત; છતાં નસીબ વાંકું હોય ત્યાં શું કરવું ? ઠીક, દીનાનાથનાં ઘરનાં માણસો આ વાત જાણે છે કે ? ”

“ જાણતાં હોય એમ લાગતું તો નથી. દીનાનાથ આજે દાન-પત્ર રજીસ્ટર કરાવી મહેને બતાવવા આવ્યા હતા. હજી એ વાત કોઈના જાણવામાં આવી નથી. ”

“ ત્યારે હું હમણાં જ પાછી આવું છું—તમે જાઓ. મહેને આવતાં જરા વાર લાગશે. મહારી રાહ જોઈ તમે બેસી રહેશો નહિ. ”

“ પણ સાવધાન, તું આ વાતનો વિશેષ ઉઠાપોહ કરીશ નહિ. ”

હરિમતિ આ વાક્યનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય ઉતાવળે પગલે દીનાનાથને ઘેર ગઈ. ઇન્જીનના ઓયલરમાં વરાળ વધી જઈ ફાટી જવાની તૈયારી થતાં ઇન્જીન બંધી ઝડપથી દોડે છે. આ વાતને પેટમાં દબાવી રાખવા જતાં હરિમતિનો દમ બંધ થઈ જવા આવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૬ હું

વિમળાસુંદરીની પ્રતિજ્ઞા

સંધ્યાકાળ પછી વિમળાસુંદરી પોતાના ઓરડામાં સૂઈ ગઈ હતી. અનંગ તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી હતી.

ગિરિડીથી આવ્યા પછી અનંગનામાં પ્રથમના જેવી સ્ફુર્તિ નહોતી. મળિણના નાશી ગયા પછી તે શોકાતુર રહેતી હતી. તે સમજતી હતી કે પોતાનાથી એ વિષદ ઉભી થઈ હતી. વિમળાસુંદરી વારંવાર એવો ઇશારો કર્યા સિવાય રહેતી નહિ. અનંગને કેમ વ્યાધિ થયો—કેમ તેને ગિરિડી લઈ જઈ રાખવામાં આવી—પેલી ડાકણ સાથે કેમ તેણે ઓળખાણ કરી—અનંગે તેની સાથે વાતચિત કરી ધરોળો કેમ કરી દીધો? એ સમજાના બનાવોનું પરિણામ એ આવ્યું કે મળિણ પ્રેમમાં પડ્યો અને પલાયન કરી ગયો! તાત્પર્ય એ કે એને માટે અનંગ સિવાય બીજું કોણ જોખમદાર? પુત્ર—સ્નેહાંધ માતા એક વાત સમજી નહિ કે મળિણ કેમ પ્રથમ દર્શને જ સુહાસિનીને માટે પાગલ બની ગયો? જે થયું તે થયું. અનંગ આ દુર્ઘટનાને માટે પોતાને અપરાધિની સમજતી હતી અને એટલા માટે તે હસ્તેશાં શોકાતુર રહેતી હતી. આનંદમય પિતૃભવન તેને હમણાં સર્વથા નિરાનંદમય લાગતું હતું. જ્યારથી તેને પોતાની સાસુનો પત્ર મળ્યો હતો ત્યારથી તે અત્રેથી છુટકારો મેળવવાનો માર્ગ મેળવી શકી હતી. પિતાનો ત્યાગ કરી જતાં તેને ધણું દુઃખ થાય તેમ હતું; કેમ કે દીનાનાથે હજી સૂધી તેને કોઈ રીતે અપરાધિની ધારી નહોતી.

સાતાના ઉશ્કેળ પાસે બેસી અનંગ તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. વિમળાસુંદરી પોતાના મનમાં બેઠતી હતી. ઘરમાં એવું

કોઇ સ્ત્રી માણસ નહોતું કે જેની પાસે તે મનતું દુઃખ વ્યક્ત કરી કાઢક અંશે શાન્ત થાય. આટલા માટે જ તે વારંવાર પોતાના મન સાથે બક્યા કરતી હતી. એવી રીતે બકતાં બકતાં તે ઊંધી જતી હતી. હમણાં તે બકતી હતી કે:-“ છોકરી કદાપિ આપણી થાય ખરી કે ? કદાપિ ન થાય. છોકરીને ખવડાવી પીવડાવી મોટી કરી પારકાના હાથમાં આપી એટલે તે પણ પારકી થઇ ગઇ. જે મ્હારે બીજે એક પુત્ર હોત તો તે મ્હને અત્રે આવી સ્થિતિમાં મૂકી ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા કરત કે ? કદાપિ ન કરત. ઠીક, ત્હારે જવું હોય તો જ-તું ત્હારાં સાસુ સસરાની થા-બાપ મા ત્હારાં કોણ છે ? ”

આ વખતે અનંગને એક વખત એવું કહેવાનો વિચાર થયો કે, “ તું કાશી જવાનું કહે છે તેથી હું ત્યાં જવાને ઇચ્છું છું; નહિ તો હું અત્રે જ રહેત. ” પણ સાહસ કરી તે કાંઇ બોલી નહિ. ચુપકી-દીથી તે નેત્રોમાં ભરાઇ આવેલાં આંસુ સાફ કરવા લાગી. વિમળાસુંદરી પુનઃ કહેવા લાગી:-“ લોકો કન્યાને સાસરે મોકલી પુત્રવધૂને ઘેર લાવી કેવાં સુખી થાય છે ? મ્હારે મ્હારા ભાગ્યમાં એ પણ લખ્યું નથી. કેટલી બધી આશા હતી કે મણિને પરણાવી વહને ઘેર લાવીશ. એ મ્હારું સુખ દુઃખ સમજશે અને તેના ઉપર મ્હારો અધિકાર ચાલશે; પરંતુ મ્હારી એ આશા ધૂળમાં મળી. ”

હવે અનંગે સાહસ કરી મ્હોં ઉઘાડી કહ્યું:-“ બા ! ત્હારે તું કાશી જઇશ નહિ, અહીં રહે-હું પણ અત્રે ત્હારી પાસે રહીશ. તને છોડી હું ક્યાં જઇશ નહિ. ”

વિમળાસુંદરી વળી પોતાના મનથી કહેવા લાગી:-“ કોણ મ્હારું દુઃખ સમજે છે ? હવે માત્ર તું બાકી છે. મણિ તો આજકાલ કરતાં પાંચ માસથી ક્યાંય ચાલ્યો ગયો છે. તેની કોઇએ શોધ પણ કરી

નહિ. કોઇએ મ્હોડેથી તેની ખખર સુઢાં પૂછી નહિ. સર્વેએ વિસારી દીધી-મ્હારું પોતાનું માથુસ કોઇ નથી કે ? ”

આમ કહી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી પાસું ફેરવી તે સૂઢ ગઈ. આ વખતે સીડીપરથી સપાટનો અવાજ સંભળાયો અને “ ક્યાં છો ? અનંગ તમે ક્યાં છો ? ઘરમાં કે!ઈનો અવાજ સંભળાતો નથી ! ઓ બાપ ! આવી ઉભી સીડી તો મ્હેં આખા બંગાળા, ગિહાર અને ઓઢીઆ-માંથી કોઈ રથળે જોઈ નહિ. ” આમ બોલતી બોલતી શ્રીમતી હરિ-મતિદેવી હાંફતી હાંફતી પગથીઆં ચઢી ઉપર આવી.

અનંગે બહાર જઈને કહ્યું:-“ માશી, આ તરફ આવો-મા અહીં સૂતી છે. ”

હરિમતિએ ઘરમાં આવી દીપકના પ્રકાશમાં અનંગની મુખમુદ્રા જોઈ કહ્યું-“ ત્હારું મ્હેં આમ લેવાઈ કેમ ગયું છે ? શરીરમાં લોહીનું એક બિંદુ પણ જાણે નથી. ગિરિડીથી તો ઘણી સારી થઈને આવી હતી ! ”

અનંગે આ શબ્દોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. વિભળાસુંદરી ઉઠી બેઠી થઈને બોલી:-“ આવો બ્હેન-મ્હારી તો આવી દશા છે, હું એક માસથી પથારીમાં પડી છું તેથી અનંગને જીએ કોણ અને ખાવાનું પણ આપે કોણ ? ”

હરિમતિ એક આરામ ખુરસી ઉપર બેસીને બોલી:-“ તમારું શરીર હજી પણ ઘણું દુર્બળ દેખાય છે. વળી તમે કાશી જવાનાં છો એવી વાત સાંભળી છે તે ખરી છે કે ? ”

“ હા, કાશી જવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. અત્રે રહેવાથી મ્હારું શરીર સારું થવાનું નથી. ”

“ મણિનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો કે ? ”

“કાણુ તેની શોધ કરે? મ્હારું કાણુ છે?” આમ કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી. પછી આંખો સાફ કરી બોલી—“આજ કાલકરતાં પાંચ માસથી ચાલ્યો ગયો છે; પણ કોઈએ તેની શોધ કરી નહિ. આ ઘરમાં તેનું નામ પણ કોઈથી ઉઝારી શકાય તેમ નથી; તેથી હું પોતે એક વખત કાશી જઈ તેની તપાસ કરવાને ઇચ્છું છું.”

“પરંતુ અહીં શું થાય છે તે જાણો છો કે?”

વિમળાસુંદરી વિરિમત થઈ બોલી:—“શું થાય છે? હું તો કાંઈ જાણતી નથી.”

“તમારી જે કાંઈ રોકડ મિલકત હતી તે સઘળી દાનમાં અપાઈ ગઈ. છતાં તમે કાંઈ જાણતાં નથી?”

આ ઘર સાથે મ્હારો શો સંબંધ છે કે હું જાણી શકું? મિલકતનું શું થયું છે?”

“દીનાનાથ બાપુએ દાનપત્ર કર્યું છે—મણિને તેઓ એક પૈસો પણ આપવાના નથી. દશ લાખ રૂપિયા ન્હાનાં ગામડાંઓના લોકોને દાનમાં આપ્યા છે. અનંગને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે—આ સંબંધી તમે કાંઈ જાણતાં જ નથી કે?”

વિમળાસુંદરીએ જાણુ કે એકાએક આકાશમાંથી નીચે પડીને કહ્યું: “આ વિષય સંબંધી હું કાંઈ જાણતી નથી. આ શું ખરી વાત છે?”

“ખરી નહિ તો શું ખોટી છે? મ્હારા ઘરવાળાએ આજે એ દાનપત્ર જોયું છે. તેમને કાંઈ પૂછવા જતાં એ દાનપત્ર દેખાડ્યું છે. તેઓ તો આ પ્રકાર જોઈ તદ્દન અવાક બની ગયા છે. તેઓ કહે છે કે, દીનાનાથ બાપુનું માયું જ ખરાબ થઈ ગયું છે. એમ ન હોય તો આમ બને ખરું કે?”

વિમળાસુંદરી સ્તબ્ધ બની બેસી રહી. અનંગ રડી પડી. તેને

હરિમતિએ કહ્યું:—“ કેમ અનંગ! તું રહે છે કેમ ? તને તો લાભ થયો છે. તને એક લાખ રૂપિયા મળશે એ શું ઓછા છે ? ”

આ શબ્દો સાંભળી અનંગ સજ્જનનયને એ ઓરડામાંથી ચાલી ગઇ. જ્યારે વિમળામાં બોલવાની સ્ફુર્તિ આવી ત્યારે તેણે કહ્યું:—
“ કેવું સત્યાનાથ ! આવા પ્રકારનું સત્યાનાથ કોઇએ કોઈ વખત જોયું કે સાંભળ્યું છે ? ધરના છોકરાને હાંટી કાઢી પારદાને યથાસર્વસ્વ સોંપી દેવું—એ કાર્ય પાગલ માણસ સિવાય ખીજું કોણ કરે ? મ્હારે શું ? હું તો કાશી જવાની છું—આ જવું એ મ્હારું છેવટનું છે. હું જો તેનો પત્તા મેળવી શકીશ તો તેને ખાળામાં લઇ ભિક્ષા માંગી ખાઇશ; પણ પાછી આ ઘેર તો નહિ જ આવું. વળી જો તેનો પત્તા નહિ લાગે તો કાશીમાં જ પ્રભુ વિશ્વેશ્વર અને મા અન્નપૂર્ણાના ચરણોના આશ્રય સ્વીકારીશ. જેની ખીજ કોઇ ગતિ નથી તેની કાશી એ જ ગતિ છે. ”

હરિમતિ તેને દિલાસો આપતાં બોલી:—“ આટલાં બધાં ઉતાવળાં થશે નહિ બહેન ! જો મળિનો પતો લાગે તો તેને લઇ ઘેર આવજો. એક વખત તે અત્રે આવશે એટલે દાનપત્ર—પાનપત્ર બધુંય બદલાઇ જશે. હમણાં તો ધ્વિરનું સ્મરણ કરો. ઓ અનંગ ! તહારી બા પાસે આવીને બેસ; હવે હું ઉઠું છું. ”

આમ કહી તે ધીમે ધીમે ચાલી ગઇ. આ વખતે મન્જનની ગતિ ધીમી હતી; કારણ કે જાયલરની ધણી વરાળ બહાર નીકળી ગઇ હતી.

દીનાનાથ સદા રહેતાં પહેલાં હમ્મેશાંની માફક વિમળાસુદરીને જોવા આવ્યો. તેને જોઇ વિમળા એકદમ રડી પડી.

દીનાનાથે કહ્યું:—“ કાશી જવાનું નક્કી છે; છતાં રહે છે જામાટે ? ”

વિમળા અશ્રુજળ સાથે કરતાં કરતાં બોલી:—“તમારા મનમાં આવું હતું કે? તમે છોકરાને રસ્તાનો બિખારી બનાવ્યો છે કે?”

“કેમ-શું થયું છે?”

“તમારા દાનપત્ર સંબંધીની સઘળી હકીકત મહેં સાંભળી છે. જુઓ, એ આજકાલ કરતાં પાંચ માસથી ચાલ્યો ગયો છે; છતાં આજ સુધી મહેં તમારી પાસે તેના નામનો ઉચ્ચાર સુદ્ધાં કર્યો નથી; પરંતુ આજે મહારાથી બોલ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. સાચું કહો જોઈએ કે તમે એને બિખારી બનાવી દીધો છે?”

“મહેં તેને ક્યાં કાઢી મૂક્યો છે? એ તો પોતાની ઇચ્છાથી ચાલ્યો ગયો છે!”

“પણ તેથી તેની તપાસ ન કરવી જોઈએ કે? તમે તો કાંઈ એનું દશ માસ સુધી પેટમાં રક્ષણ કર્યું નથી તથા પચીસ વર્ષ સુધી ઉછેરી મોટો કર્યો નથી! તમારા મનમાં એને માટે દયા માયા ક્યાંથી ઉપજે? મહેંજ બધો અપરાધ કર્યો છે!”

“પરંતુ એ કુલાંગાર પેલી કુલદાની કન્યા સાથે પરણ્યો કેમ?”

“એ તો એણે ઘણું ખોટું કામ કર્યું છે. તેની પચીસ વર્ષની ઉમ્મર થવા છતાં તમે તેના વિવાહનું નામ પણ દીધું નહિ; તેથી તે પોતે જ કન્યા પસંદ કરીને પરણ્યો છે. કન્યાની માતું આરિત્ય કેવું હતું એ તે ક્યાં જાણતો હતો?”

“પણ એ બધું જાણી સાંભળી વિચાર કરીને જ એ વિવાહમાં મહેં સંમતિ દર્શાવી નહોતી. તેણે મહારું કહેવું કેમ માન્યું નહિ?”

“ખરું છે, એ તેનો ગુન્હો થયો છે; પણ યુવાવસ્થામાં કેટલા માણસનો સ્વભાવ સારો રહે છે? યુવાન પુત્રની બૂલ થાય એટલે ક્યો પિતા તેને કાઢી મૂકે છે તથા વિષયસંપત્તિથી વંચિત કરે છે? તમારે તો હરેક કામમાં ઉતાવળ.”

“ મહારી સંપત્તિ મહારી ઇચ્છામાં આવે તેને હું આપી શકું તેમ છું. એણે મહારા કુળને કલંક લગાડ્યું છે—હું એને એક પૈસો પણ આપવાનો નથી. ”

“ તમારી મિલકત ક્યાંથી થઈ ? એવું અભિમાન કરસો નહિ. તમે જાતે ક્યાં કાંઈ ધંધો રોજગાર કર્યો હતો ! તમે પોતે તો બેઠે બેઠે ખાધું છે. જેમણે ધંધો રોજગાર કર્યો હતો—તેઓ મહારા સસરા જીવતા હોત તો શું તમે આવી રીતે તમારા એકના એક પુત્રને નિરાશ કરી પારકાના હાથમાં સંધળું આપી શકત કે ? ”

“ હમણાં તો હું જ મિલકતનો માલિક છું. મહારી મરજીમાં આવે તેને હું આપું. આ સંધળી કાયદાની વાત તું સમજી શકે તેમ નથી. ”

“ કાયદાની વાત ના સમજું તો કાંઈ નહિ—તે સમજવાની જરૂર નથી; પણ જેમાં તમારો અધિકાર છે તેમાં મહારો કાંઈ અધિકાર નથી કે ? આ ધર સાથે મહારો કાંઈ સંબંધ જ નથી કે ? ”

“ ત્યારે માટે તો પચીસ હજાર રૂપિયા જૂદા રાખ્યા છે અને મહારે માટે પચાસ હજાર રાખ્યા છે. વળી ધરખાર ત્યારે કમળમાં રહેશે. ”

“ તમે મને પચીસ હજાર રૂપિયાની ભિક્ષા આપો છો કેમ ? તમારી પાસેથી મહારે ભિક્ષા લેવાની શી જરૂર છે ? હું કાશી જઈશ. જે તેનો પતો લાગશે તો તેને ખોળામાં લઈ એ ડોકાણે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી ખાઈશ; પણ તમારી પાસે ભિક્ષા માગવા તો નહિ જ આવું. વળી જે તેનો પતો નહિ લાગે તો મહારું આ જવું છેવટનું છે. જેટલા દિવસ જીવતી રહીશ તેટલા દિવસ પ્રભુ વિશ્વેશ્વર અને મુ અનપૂર્ણાના હારમાં ભિક્ષા માગી ખાઈશ. ”

આમ કહી તે સૂઝ ગઇ. દીનાનાથ પણ એ સ્થાને વિશેષ સમય સૂધી રોકવાની જરૂર નથી ધારી પોતાના ઝોરડામાં જઇ સૂઈ ગયો; પરંતુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તે ઉઠીને શ્વનગૃહમાં ટેલવા લાગ્યો.

વિમળાસુદરીનાં વાક્યાણુથી તેનું હૃદય ધણું વ્યથિત થયું હતું. હવે તેના અંતરમાં એવો વિચાર પણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો કે, પોતે પુત્રને કાંઈ આપ્યું નથી એ અન્યાય કયો છે; પરંતુ તે સાથે વળી એમ પણ વિચાર્યું કે, એ છોકરા સાથે પોતાનો શો સંબંધ છે? તેના મનમાં સહજ પણ ભક્તિ હોત તો તે વગર પૂછ્યે આવો વિવાહ કેમ કરે? એ છોકરાને શોધી લાવી ફરી ઘરમાં રાખવાથી વંશની અપકીર્તિ થાય તેમ છે. એ છોકરાને જો છોકરા થાય તો તેને કોણ વંશધર તરીકે સ્વીકારે? કોઈ નહિ. એ કુલાંગારને ખરેખર ત્યાજ્ય પુત્ર જ સમજવો જોઈએ.

વળી એક વખત વિચાર આવ્યો કે, ગમે તેમ તોપણ પોતાનો પુત્ર છેને? એણે બુદ્ધિના દોષથી ખોટું કામ કર્યું તેથી તે ક્ષમાને યોગ્ય નથી કે? આ વાત વિચારતાં વિચારતાં તેના હૃદયના ઊંડાણમાં સ્નેહસમુદ્ર ઉછળવા માંડ્યો; પણ ખીજી કાણે જ પાછું તેણે વિચાર્યું કે, ના, બંધિયારને તે કાળાંતરે પણ ઉત્તેજન આપી શકશે નહિ.

પરંતુ એ છોકરે પોતે કયાં બંધિયાર કયો છે? ફક્ત વારંવાર નાટકમાં જોવા જવાની તેને ટેવ હતી તથા તેની વિલાસિતા પણ વધી ગઇ હતી. આ વાતનો વિચાર કરતાં કરતાં તેને વળી એક રાતનો ખતાવ યાદ આવ્યો. પહેલાં એક વખતે સ્વપ્ન જોઇ તે પુત્રના ઝોરડામાં દાખલ થયો હતો. એ સ્વપ્ન શું છેવટે સાચું હતું? પરંતુ પેટી સ્ત્રી તો નાટકની અભિનેત્રી હતી; છતાં દુષ્ટામાનનીની પુત્રી અને અભિનેત્રીમાં ફર્ક જેવું શું છે? આમ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતાં કરતાં

તે ધરની બહાર નીકળ્યો અને મણી જે ઝોરડામાં સૂઈ જતો હતો તેની સ્થાને જઈ ઉભો. ઝોરડાનાં બારણાં બંધ હતાં. ચાવી લઈ આવી ઝોરડાનાં બારણાં ઉઘાડી તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. ઝોરડામાંનો સરસામાન પ્રથમની માફક જ મથાસ્થિત હતો. મણિ જે પલંગ ઉપર સૂઈ રહેતો તે પલંગ ઉપરની મચ્છરદાની હજી પણ ખૂલતી હતી. દીનાનાથે અંધકારમાં એ ઝોરડામાં એ ચાર આંટા માર્યા. ટેબલ ઉપર પડેલી પેલી નાટકની ચોપડીની વાત તેને યાદ આવી. અંતે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી તે ઝોરડામાંથી બહાર નીકળ્યો તથા બારણાં બંધ કરી પાછો પોતાના શયનગૃહમાં ગયો. આ વખતે તે પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો:—“ ઠીક થયું છે. આ વિપુલ સંપત્તિ તેના હાથમાં ન સોંપી એ સારું કર્યું છે. એના સ્વભાવ એવો છે કે જો આ સંપત્તિ એના હાથમાં ગઈ હોત તો તે થોડા વખતમાં જ ઉડાવી દેત. હવે આ સંપત્તિમાંથી હજારો ગરીબ માણસોનું કલ્યાણ થશે.”

બીજી ક્ષણે એવો વિચાર આવ્યો કે:—“ ત્યારે તેના તરફ બિ. હંકુલ દયા ન દર્શાવવી જોઈએ કે ? તેના અપરાધની એક વખત તેને ક્ષમા ન આપવી જોઈએ કે ? ”

વળી વિચાર્યું:—“ દયા શાની ? એણે મહારી પાસે ક્યાં ક્ષમા માગી છે ? જો તે પાછો આવશે અને તેને અન્ન વસ્ત્રનું કષ્ટ પડશે તો જોઈ શેવાશે; પણ મહારા આ મકાનમાં તો તેને સ્થાન મળશે નહિ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે:—
“ હવે હું વિલંબ કરવાનો નથી—કાલે જ ટ્રસ્ટીડ રજીસ્ટર કરાવીશ. વળી શૈલેન્દ્રને આવવા માટે પત્ર લખીશ. ” આવો નિશ્ચય કરી તે પુનઃ સૂઈ ગયો અને થોડા વખત પછી નિદ્રામગ્ન થયો.

પ્રકરણ ૭ મું

શ્વસુરગૃહમાં અનંગ

આશ્વિન માસ બેઠો હતો. શરદનું સંધ્યાકાળનું આકાશ ઘણું નિર્મળ લાગતું હતું. ક્ષીણ ચતુર્થીનો ચંદ્ર પશ્ચિમાકાશમાં મધુર કામળ કિરણ વર્ષાવી રહ્યો હતો. શૈલેન્દ્રના પિતા તારિણીચરણ પોતાના બેઠક ખાનાની રહામે બેસી ગંગાના સુશીતળ વાયુનું સેવન કરતા હતા. ચન્દ્રનાથ અને રસિકલાલ પણ તેમની પાસે બેઠા હતા. આ સમયે એક ગાડીનો અવાજ સાંભળાયો અને વિના વિલંબે શૈલેન્દ્ર અનંગની સાથે ગાડીમાંથી ઉતર્યો.

ગાડીનો ગડગડાટ સાંભળી યુની અને નની ધરમાંથી બહાર આવ્યા હતા. અનંગને આવેલી જોઇને “કાકીમા-કાકીમા” બોલી તેઓ તેની પાછળ ફરી વળ્યા. અનંગ નનીને કેડે લઇ તથા યુનીનો હાથ પકડી ધરમાં આવી. શૈલેન્દ્રે સરસામાન ઉતરાવી ધરમાં મૂકાવી પછીથી પિતા પાસે જઇ પ્રણામ કર્યા.

તારિણીચરણ પૂછ્યું:—“ખબર તો સારી છે ને ?”

શૈલેન્દ્ર એક ખુરસી ઉપર બેસી બોલ્યો:—“હા, એક રીતે સારી ખબર છે. મ્હારે પાછું કાલે જ અહીંથી જવું પડશે. મ્હારાં સાસુ કાશી જવાનાં હોઇ મ્હારે તેમને ત્યાં મૂકી આવવાનાં છે.”

“તેમની સાથે બીજું કોણ કોણ જવાનું છે ?”

“ધરનો એક નોકર-દશરથ ચકવર્તી જશે-એ તેમનો આત્મીય છે. વળી ઝુમનસિંહ દરવાન પણ જશે. એક રસોઇઓ જશે, દાસી જશે અને ચાકર જશે.”

અન્દ્ર:—કેમ તમારા અસુર નહીં જાય કે ? તેઓ સાથે ગયા હોત તો ધણું 'સારું' થાત.

રસિક:—વળી ત્યાં જમીને તેઓ છોકરાની પણ શોધ કરી શકત.

શૈલેન્દ્ર:—છોકરાની શોધ હવે તેઓ કરે તેમ નથી. છોકરાનું નામ પણ તેમની પાસે કાંઈ ઉઘ્યારી શકતું નથી. તેમણે દાનપત્ર કર્યું છે; તેમાં એક પાંચ પણ છોકરાને આપવા લખ્યું નથી.

તારિણીચરણ એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—“શું કહ્યું-દાનપત્ર ? કેવા પ્રકારનું દાનપત્ર કર્યું છે ? સઘળી સંપત્તિ કોને આપી ? ત્હેં એ દાનપત્ર જોયું છે ?”

“હા, મહને બતાવ્યું હતું. વળી એક ટ્રસ્ટડીડ રજીસ્ટર કરાવ્યું છે એ પણ જોયું છે. એ ટ્રસ્ટડીડ કરી દશલાખ રૂપિયાનું ન્હાનાં મામડાંઓની આખાદી કરવા માટે તેમણે દાન કર્યું છે.”

તારિણી:—શું-દશલાખ રૂપિયા ! આટલા બધા રૂપિયાનું દાન કર્યું ?

રસિક:—આટલી મોટી રકમ આજ સુધીમાં કોઈએ દાનમાં આપી હોય એમ સાંભળ્યું નથી ! ધન્ય છે દીનાનાથને !

અન્દ્ર:—દશલાખ રૂપિયાનું દાન કરવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત છે કે ? આટલી મોટી રકમનું દાન કરી શકે એવા કેટલા બંગાળીઓ છે ?

તારિણી રાથે તદ્દન વિરસભાવથી પૂછ્યું:—“બીજા કોઈને કાંઈ આપ્યું છે કે ?”

શૈલેન્દ્ર:—તેમની કન્યાને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે-મહને પચીસ હજાર આપ્યા છે. મહારાં સાસુને પચીસ હજાર આપ્યા છે અને પોતે પચાસ હજાર રૂપિયા રાખ્યા છે.

તારિણીચરણનું મુખ આ વખતે પ્રસન્ન થયું. તેમણે કહ્યું:—

“ તારે તો તેમણે કાંઈ ખોટું ક્યું નથી; પરંતુ છોકરાને કાંઈ આપ્યું નાહ એ ધણા અફસોસની વાત છે. ”

અન્ન:—ત્રીના ભાગમાં પણ ધણી ઓછી રકમ છે.

રસિક:—પોતાને માટે પણ કંઈ પચાસહજાર રાખ્યા છે અને દસલાખ રૂપિયા દાનમાં આપ્યા છે! આવી ઉદારવૃત્તિના પુરુષ ખીજા જોવામાં આવે એ સંભવિત નથી.

અન્ન:—પણ છોકરાના ઉપર રોષે ભરાઈને દાન ક્યું છે ને ?

રસિક:—ગમે તે કારણથી ક્યું હોય પણ એ દાન જ કહેવાય.

તારિણી:—શૈલેન્દ્ર! શા કાર્યો દાન ક્યું છે તે કહે જોઈએ.

શૈલેન્દ્ર:—ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ માટે ક્યું છે.

જેમ કે તળાવ ખોદાવવાં, સાધારણ જનસમાજની સુખાકારીની ઉન્નતિ કરવી, સ્કૂલ-પાઠશાળાઓ સ્થાપવી—એ સર્વ કાર્યોમાં દાનની રકમ વપરાયી.

રસિક:—આ સઘળાં ધણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો છે. આપણા ગામડાંઓ ખરાબ થવાથી અંગાળી જાતિનો ધીમે ધીમે વિનાશ થવા લાગ્યો છે.

તારિણી:—તેમને આવી ખુશિ કોણે આપી ?

શૈલેન્દ્ર હસતાં હસતાં બોલ્યો—“ ખુદ ખીજું કોણ આપે ? પ્રથમ મહેંજ આ વાત તેમના મનમાં ઠસાવી દીધી હતી. વળી તેઓ મહારી સાથે કાલીમંજ આવી ન્હાનાં ગામડાંઓની સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી ગયા હતા.

તારિણી:—દાનની રકમ કોના હાથમાં આપી છે ?

શૈલેન્દ્ર:—દેશના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોને ટ્રસ્ટી નિમી દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવ્યો છે. ટ્રસ્ટીઓ તરીકે મિ. આનન્દમોહન ઘોષ, બાબુ શિશિરકુમાર બસુ, જસ્ટીસ હરિદાસ બન્દોપાધ્યાય, મૌલવી જબર-અલી ખાન બહાદુર અને તેઓ પોતે છે.

તારિણી:—આ તેમણે ધણી ગંભીર બૂલ કરી છે. દાનની રકમ જે ગવર્નમેન્ટના હાથમાં આપી હોત તો અનાયાસે તેઓ રાવ બહાદુર થઈ શકત.

રસિક:—આપ તો કેવળ એક રાવ બહાદુરને જ ઓળખો છો. તેમણે જે રકમ સત્કાર્યમાં આપી છે તેથી તો તેઓ નામટ થવા જેમએ.

ચન્દ્ર:—ગવર્નમેન્ટના હાથમાં નાણાં ન આપ્યાં તેથી શું થઈ ગયું? ગવર્નમેન્ટ જે શુભાશી હોય તો હમણાં પણ તેમને નામટ કરી શકે.

તારિણી રાએ સહજ ગંભીર બાવથી કહ્યું:—“પરંતુ એ સમજા દ્રસ્ટીઓ તો કલકતામાં રહે છે. તેઓ ન્હાનાં ગામડાંઓની શી ખબર રાખશે? ગવર્નમેન્ટના હાથમાં પૈસા સોંપવાથી ગવર્નમેન્ટના નોકરદારા ગામડાંઓમાં તપાસ થઈ મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી શકાત.”

શૈલેન્દ્ર:—તેમણે એ વિષયનો બંદોબસ્ત પણ કર્યો છે. એ દ્રસ્ટી-ઓની આધીનતામાં એક ઇન્સ્પેક્ટર રહેશે. તેને મહિને બસો રૂપિયાનો પગાર મળશે. એ ઇન્સ્પેક્ટર ડિસ્ટ્રીક્ટમાં જઈ તપાસ કરી રિપોર્ટ કરશે એટલે મદદ આપવામાં આવશે. મહને એ કાર્ય કરવા તેમણે કહ્યું છે.

રસિક:—એમાં ખોટું શું છે?

શૈલેન્દ્ર:—વળી મહને જે પચીસહજાર રૂપિયા આપ્યા છે તેમાંથી ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચી કાળીગંજના કાળીમંદિરનું સંસ્કારકાર્ય કરાવવાનું છે; તેમજ હું ગોચર-પડતર જમીન આપાદ કરી ખેડાયેલા કરાવી એ ઠેકાણે એક આદર્શ કૃષિક્ષેત્ર (Model agricultural farm) કરીશ. તેનું ખરચ પણ એ રકમમાંથી ચાલશે.

તારિણીચરણે મ્હોં ભારે કરી કહ્યું:—“તેથી શું થશે? જે એમ, એ, બિ, એલ, પાસ થયો છે તેને જે ફક્ત બસો રૂપિયાના પગારથી જીંદગી કાઢવી પડે તો તેથી શો લાભ? વળી રોકડ રકમ પણ એવી સ્થિતિમાં ખરચાઇ જાય તેમ છે.”

રસિક:—પરંતુ શૈલેન્દ્રે ગવર્નમેન્ટની નોકરી નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેથી તેને માટે આ કામ શું ખોદું છે?

ચન્દ્ર:—વળી આ કામ શૈલેન્દ્રને રૂમતું છે. આ સહાયતા નહોતી મળી ત્યારે પણ શૈલેન્દ્ર કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ કરવામાં અને ગામણ-ઓને આપાદ કરવામાં જીવન ગાળવાનું કહેતો હતો. હું તો સમજું છું કે, તેણે એક ઉપયુક્ત સંસ્થાન કરવા માટે આવી વ્યવસ્થા કરી છે.

શૈલેન્દ્ર:—એમજ છે. મ્હારે માટે આ ધણું સારું થયું છે.

તારિણીચરણ બુકટી ચઢાવી બોલ્યા:—“ત્હારું સારું ખોદું તું જાણે. મ્હારી વાત સાંભળવાનો નથી એટલે પછી મ્હારે કાંઈ કહેવું નકામું છે. અરે કોણ છે?—તમાકુ આપી જ.”

આમ કહી તેમણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. ચન્દ્રનાથે કહ્યું:—“એક પ્યાલો પાણી લાવવા કહો જેમએ.”

શૈલેન્દ્ર:—હું જ જમને લઇ આવું છું.

થોડા સમયમાંજ શૈલેન્દ્ર બે રકમીમાં જૂદી જૂદી જતની થોડો મિઠાઇ અને પીવાનું પાણી લઇ આવ્યો.

ચન્દ્રનાથે કહ્યું:—“આ બધું તમારાં સાસુએ મોકલ્યું હશે. આવો રસિકલાલ! ચાલતું કરો—શુભસ્થ શોઈ.”

આમ કહી ચન્દ્રનાથે ખાવાની શુરુઆત કરી. રસિકલાલે—“ધણું સરસ છે—ધણું ઉત્તમ છે.” કહી ધણો ભાગ ઉદરસ્થ કર્યો.

તારિણીનાથે પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું:—“મ્હારા ધરતી લક્ષ્મી

આજે ઘેર આવી છે તેથી આપતું મ્હોં મિષ્ટ કરાવ્યું—અરે બે ગભાસ પાણી આપી જવો. આપ બેસીને ધૂમપાન કરો—હું એક વખત બરમાં જઈ આવું.”

રસિકલાલે જળપાન કરી કહ્યું:—“ત્યારે અમે પણ હવે ઉઠીએ છીએ. ધણું ખવાઈ જવાયું છે. આપની પુત્રવધૂ ચિરંજીવી થાઓ તથા ત્વરાથી આપ એક પૌત્રના મુખતું દર્શન કરો.”

અન્ન—હું પણ તથાસ્તુ કહું છું.

આમ કહી એ બન્ને જણ પાન લઇને ઉઠ્યા. પછી તારિણી-ચરણે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

ગૃહિણી હમ્મેશાંની મારફત શય્યામાં સૂઈ રહી હતી. અનંગ માથે ધુમટો તાણી તેના પગ આગળ બેસી પગે વાતું તેલ ચોળતી હતી. યુની અને નની અનંગ પાસે બેસી રમતા હતા.

તારિણીચરણને જોઇને અનંગે ઉઠીને પ્રણામ કર્યા. તેમણે આશીર્વાદ આપી કહ્યું:—“આ શું ? તું આવીને તરત જ આપધ ચોળવા બેસી ગઈ કે ? દાસ દાસી ક્યાં મરી ગયાં છે ?”

ગૃહિણીએ કહ્યું:—“દાસી તો અહીંજ હતી; છતાં તેને ઉઠાડી મૂકી અનંગ પોતે માલીસ કરવા બેઠી છે. હું ના કહું છું તો પણ તે સાંભળતી નથી. હું શું કરું ? એનો ચહેરો તદ્દન બદલાઈ ગયો છે—લોહી સુકાઈ ગયું છે, કંઠની હાંસડીઓ સૂકાં ગણી શકાય છે.”

તારિણીચરણ પુરસી ઉપર બેસી બોલ્યા:—“ગંભીર રોગમાંથી જીંદગીનું રક્ષણ થયું એજ બહુ છે. વળી તેના ઉપર પાકું નવું સંકટ આવેલું છે. અનુ ! ત્હારા ભાઈની કાંધ ખપ્પર અંતર મળી કે નહિ ?”

અનંગ મસ્તક નમાવી મૃદુસ્વરે બોલી:—“નથી મળી.”

ગૃહિણી:—ખપ્પર કેવી રીતે મળે ? હજી સૂઈ કાંઈ કાંઈ રોધ

કરતું નથી. વહેવાઇ તો મણિમોહનનું નામ પણ સાંભળતા નથી. વહેવાણુ પોતે હવે કાશી જવાનાં છે. લાં ગયા પછી જો કાંઈ પત્તો લાગે તો ખરો. વહેવાણુનું શરીર પણ તદ્દન લથડી ગયું છે. ઉઠતાં ખેસતાં પણ કષ્ટનો અનુભવ થાય છે; પરંતુ શું કરે; પેટના છોકરાને છોડી તેઓ કેવી રીતે રહી શકે ?

(અનંગને ઉદ્દેશી) થયું, હવે માલીસ કરવાની જરૂર નથી. આજે સંધ્યાકાળથી ઢીંચણુ ધણો ફાટતો હતો-હવે સહજ આરામ જેવું જણાય છે.

તારિણી:-જા અનુ! તું હાથ ધોઇ નાખ. અરે યુની નની ! તમારી કાકીને સાથે લઇ જાઓ.

“ કાકીમા ચાલો.” બોલી યુની અનંગનો હાથ પકડી તાણવા લાગ્યો. અનંગ તેનો હાથ પકડી અને નનીને કેડે લઇ બહાર ગઇ.

તારિણીચરણે એકાન્ત થતાં કહ્યું:-“ દાનપત્રની વાત સાંભળી કે ?”

“ ના, કોનું દાનપત્ર ?”

“ વહેવાઇએ એક દાનપત્ર કર્યું છે. અનંગને એક લાખ અને શૈલેન્દ્રને પચીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા છે. છોકરાને કાંઈ આપ્યું નથી.”

“ એમ કે ?” કહી ગૃહિણી શય્યામાં ઉઠી બેઠી. તારિણીચરણે ખુરસીને તેની પાસે ખેંચી જઇ કહ્યું:-“ વહુને આજથી ખીજું કાંઈ કામ સોંપશો નહિ.”

ગૃહિણી આ અણધારેલા અર્થાગમની વાત સાંભળી વિચિત્ર બની ગઇ હતી. તે સુપકીદીથી બેસી રહી અને થોડા સમય પછી આત્મસંવરણ કરી બોલી-“ શું-તમે શું કહ્યું ?”

“ હું કહું છું કે, હવેથી વહુનો સારી રીતે આદર સત્કાર કરજો. એને કાંઈ પણ પ્રકારે દુઃખ પહોંચે નહિ. હવે એને આ બધું કામકામ કરવા દેશો નહિ.”

“આદર સત્કાર ક્યારે ઓછો કરવામાં આવે છે ? એ મહારું કહ્યું ક્યાં સાંભળે છે ? એ પોતે જ કામ કરવા આવે છે. ઠીક, વહેવા-પ્રએ છોકરાને તદ્દન નિરાશ કર્યો એ શું સારું કર્યું કે ?”

“તેમને જેવી ધુન લાગે છે તેવું જ કામ તેઓ કરે છે. તેમની પાસે ધણી સંપત્તિ હતી—દશલાખ રૂપિયાનું ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉત્પત્તિ માટે દાન કર્યું છે.”

“શું દશલાખ રૂપિયા ! દશલાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું ! અને જમાઈ કન્યાને આપ્યા માત્ર એક જ લાખ ?”

“કન્યાને એકલાખ અને જમાઈને પચીસહજાર આપ્યા છે. જેટલા મળ્યા તેટલો લાભ. આ બધું છોકરા ઉપરના રોષનું પરિણામ છે. તેમ ન હોય તો શું થાત એ કોણ જાણે છે !”

“મહેને તો લાગે છે તેમનું મગજ ખસી ગયું હશે. તે સિવાય આવું કામ કોણ કરે ?”

“ઇશ્વર કરેને છોકરો ઘેર પાછો આવે. એ છોકરા સિવાય તેમને ખીજું કોણ છે ? તેનો પતો મેળવવાની આશ્ચર્યજનક વહેવાણી રીસા-ક્રમે કાઢી જાય છે. અરેરે ! એ બીચારીને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? છોકરાનો પતો નહિ લાગે તો તેઓ ભાગ્યે જ જીવશે.”

“રસોઇ તૈયાર થઇ હોય તો મ્હારે માટે અત્રે પીરસી લાવવા કહે. હું ઠાકોરઘરમાં જઈ ઠાકોરને પ્રણામ કરી આવું છું.”

મકાનને ત્રીજે મળે એક ન્હાનો ઓરડો હતો. એ ઓરડામાં એક લાકડાના તાકામાં ચાંદીના સિંહાસન ઉપર શ્રીમદ્દનગોપાળ બિરાજેલા હતા. એ ઓરડો જૂદી જૂદી જાતના કાચાંબંધિત એક લાલ રંગના ચંદરવાથી શોભી રહ્યો હતો. તારિણીરામના પિતાશ્રીએ વૃન્દાવનથી આ દેવમૂર્તિ લઇ આવી ઘરમાં સ્થાપન કરી

હતી. એ કાળા આરસ પથરની દિલ્લુજ મુરલીધારી કૃષ્ણમૂર્તિ હતી. કાળી બાજુએ શ્રીરાધિકાની પીત્તળની મૂર્તિ હતી. બન્ને મૂર્તિઓ સુવર્ણના વિવિધ અલંકારોથી વિભૂષિત દેખાતી હતી. કૃષ્ણના મસ્તક ઉપર મોરનાં પીંછાંવાળા સુવર્ણના મુકુટ શોભો રહ્યો હતો. હાથમાંની બંસી પણ સુવર્ણની બનેલી હતી. ઓઢીઆના એક આલ્મણને પૂજારી તરીકે રાખ્યો હતો. તે ઠાકોરને શણગાર સળવી પૂજ પાત્રી કરતો. ઠાકોરના કંઠમાં તરતનાં ખીલેલાં માલતી પુષ્પોની માળા ઝૂલતી હતી.

તારિણીચરણે ઠાકોરઘરમાં જઈને જોયું તો આરતિ થઈ ગઈ હતી. પુષ્પ-ચન્દન, ધુપ વગેરેની સુગંધથી ઓરડો આમોદિત બની રહ્યો હતો. તેની ભગિની યશોદાદેવી ઠાકોરને માટે શરબત તૈયાર કરતી હતી. અનંગ તેની પાસે બેસી કલકતાથી આણેલાં કેટલાંક ફળ કાપતી હતી. તારિણીચરણે ઠાકોરઘરમાં ઉપસ્થિત થઈ ઠાકોરને પ્રણામ કર્યા. પછી તેણે કહ્યું—“અહીં આવીને પણ અનંગ પાછી કામે વળગી છે કે? ઠીક ઠીક.”

યશોદાઃ—આ વખતે અનંગનું મ્હોં એટલું બધું ભેવાઈ ગયું છે! હું તો પ્રથમ એને ઓળખી શકી પણ નહિ. (અનંગ તરફ જોઈ) હવે વિશેષ ફળ કાપવાની જરૂર નથી. હાવ હું એ બધી સામગ્રી ચાંદીના થાળમાં ગોઠવી દઉં છું, (તારિણી તરફ જોઈ) “ભાઈ! જરા ઉભા રહો—શરબત આરોગાવી—પછી હું તમને પીવા આપું છું. અરે યુની, પૂજારીને બોલાવી હાવ જોઈએ.”

પૂજારી નીલમણિ પંડ્યાએ આવીને થાળ ધરાવ્યો. યુનીએ ઝંઝ વગાડ્યાં. અનંગે શંખ વગાડ્યો, પૂજારીએ ઘંટાધ્વનિ કરી સાક્ષંગ પ્રણામ કર્યા. પછી ઉઠી ઉભો થઈ હાથ જોડી ગૃહમંદ કંઠે તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યોઃ—

“જયતુ જયતુ દેવ દેવકી-નન્દનોદયં ।
 જયતુ જયતુ કૃષ્ણ વૃષ્ણિવંશપ્રદીપ ॥
 જયતુ જયતુ મેઘ-શ્યામલઃ કોમલાંગઃ ।
 જયતુ જયતુ પૃથ્વીભારનાશો મુકુંદઃ ॥
 ન ગતિર્વિચયતે નાથ ત્વમેવ શરણં મમ ।
 પાપ-પંકે નિમગ્નોહસ્મિ ત્રાહિમાં મધુસૂદન ॥
 મોહિતો મોહજાલેન પુત્રદાર-ગૃહાદિષુ ।
 તૃષ્ણયા પોહ્યમાનોહસ્મિ ત્રાહિમાં મધુસૂદન ॥
 ભક્તિહીનઽચ્ચ દીનઽચ્ચ દુઃશ્વશોકાતુરં પ્રભો ।
 અનાશ્રયં અનાથઞ્ચ ત્રાહિમાં મધુસૂદન ॥
 નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણ્ય-હિતાય ચ ।
 જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥”

પૂનરીએ પ્રાર્થના પૂર્ણ કર્યા પછી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. તે સાથે સર્વેએ ઠાકોરને પ્રણામ કર્યા.

તારિણીચરણ નીચે જમને ભોજન કરવા બેઠો. યશોદાએ પ્રસાદી, ફળમૂળ, મિષ્ટાન્ન અને ખીજ ખાધ વસ્તુઓ લાવીને પીરસી. અનંગ હાથમાં પંખો લઈ પવન નાખવા બેઠો. તારિણીચરણ ખાતાં ખાતાં બોલ્યોઃ—“શૈલેન્દ્રને પણ ખાવાનું આપો—એ વહેલું ખાધને કલ-કતાથી આવ્યો છે.”

યશોદાઃ—એને પણ જમવા બેસાડ્યો છે.

તારિણીચરણે ફળ ખાતાં ખાતાં અનંગને પૂછ્યુંઃ—“અનંગ ! તહારી બા તો ઘણું રહતાં હશે !”

અનંગે મૃદુસ્વરે કહ્યુંઃ—“હા, તે ઘણો શાક કરે છે. વળી હવે ઘણો ખરો વખત વિચારમાં ને વિચારમાં બેસી રહે છે.”

ગૃહિણી શય્યાની નજીક જ બેઠી હતી. તે બોલી—“ વિચાર ન કરે ? વિચાર કરવા જેવી જ વાત છે ! ધરતો એકનો એક છોકરો લગભગ પાંચ છ માસથી ચાલ્યો ગયો છે; એવું બને તો કમી માતાના શરીરમાં પ્રાણ રહે ? ”

અનંગનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું. તે નેત્રો સાફ કરવા લાગી. તારિણીચરણે વાતને ફેરવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.—“અનંગ ! દ્રાક્ષ ઘણી સારી આણી છે. આવી સારી દ્રાક્ષ અહીં મળી શકતી નથી.”

અનંગ:—આ સઘળો મેવો નવા બળરથી મંગાવ્યો હતો.

આ વખતે નની આવી પાસે ઉભો. અનંગે તેને બાળામાં બેસાડ્યો. એણે અનંગના હાથમાંથી પંખો લઇ પવન નાખવાનું શુરુ કર્યું. તારિણીચરણે બોલ્યાં—“ રસોઇઓ આવ્યો કે શું ? ”

અનંગે નનીના મુખપર ચુંબન કરી કહ્યું:—“ કેમ ? તું બાપાનો રસોઇઓ છે કે ? ”

નની બોલ્યો:—“ હું લછોઇઓ છું—હું લછોઇઓ છું. ”

અનંગ હસીને બોલી:—“ તને શો પગાર મળે છે ? ”

તારિણી:—એને મહિને ત્રણ પૈસા મળે છે.

પૈસાની વાત સાંભળી નની બોલી ઉઠ્યો:—“ પૈછા આપો—મહને પૈછા આપો. દાદા ! મહને પૈછા આપો. ”

તારિણીચરણે હસીને બોલ્યા—“ પૈસા પછી આપીશ—હમણાં આ દ્રાક્ષ ખા.”

આમ કહી તેના હાથમાં થોડી દ્રાક્ષ આપી. નની આનંદથી દ્રાક્ષ ખાઇ મયો. તારિણીચરણે બોજન કરી રહ્યા એટલે અનંગે મ્હોં ધોવા જળ આપ્યું તથા તે હાથમાં દુવાલ લઇ ઉભી રહી. છેવટે મ્હોં ધોઇ દુવાલથી હાથ મ્હોં સાફ કરી તારિણીચરણે નીચે ઉતર્યા.

પ્રકરણ ૮ મું

કાશી પ્રયાણ

વિમળાસુંદરી શૈલેન્દ્રની સાથે લગભગ દશ દિવસથી કાશી આવી હતી. દશાશ્વમેધ ધાટની નજીક બંગાળીઓના લતામાં તેઓ એક મકાનમાં ઉતર્યા હતાં. આ દશ દિવસથી સ્થાનના ગુણથી અને આશાના આશ્વાસથી વિમળાસુંદરીનું શરીર અનેક રીતે સુસ્થ થયું હતું. હમણાં તે દરરોજ ગંગાસ્નાન કરી મંદિરમાં જઈ શ્રીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરતી હતી; પરંતુ એક કારણથી તે પોતાના હૃદયમાં થોડી વેદના અનુભવતી હતી. આટલી ઉંમર થતાં સૂંઘીમાં કોઈ વખતે તે સ્વામીનો સહવાસ છોડી અલગ રહી નહોતી—માત્ર ગિરિડીમાં દોઢ માસ રહી એ માફ. આ પ્રસંગે ઘેરથી નીકળતી વખતે રોષને લીધે દીનાનાથ પાસેથી વિદાય લઇને તે આવી હતી. એ રોષ ધીમે ધીમે કાંધક અંશે કમી થયો હતો તેથી તેના મનમાં થોડો થોડો વિરહાનળ સળગી ઉઠ્યો હતો.

વૃદ્ધાવસ્થામાં વિરહ ! કદાચ કોઈ પાઠક પાઠિકા આ વાત સાંભળી હસશે. જાણે વિરહ એ કેવળ યુવક યુવતીઓની જ વસ્તુ કેમ ન હોય ! અમ કહીએ છીએ કે, યુવક યુવતીઓનો વિરહાનળ વિદ્યુતના ઝંખકારા જેવો છે. તે ઝડપથી ભભકી ઉઠે છે અને વળી પાછો ઝડપથી શમી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાનો વિરહ શીતળ અગ્નિ જેવો છે; તે ઝડપથી ભપકા ઉઠતો નથી એ ખરું છે; પણ તે તપી તપીને હૃદયને અંદરથી બાળે છે અને તેને શમી જતાં વખત લાગે છે.

શૈલેન્દ્રે કાશી આવી મણિને શોધી કાઢવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો. કાશી જેવા વિશાળ શહેરના લોકસમુદ્રની અંદર કામ ઠેકાણુ વગ-

રના એક યુવકને શોધી કાઢવો એ કાંઈ સહેલું કામ નહોતું. શ્રેષ્ઠેન્દ્રે કાશી આવી કેટલાંક સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોમાં મળિના ચહેરાનું વર્ણન કરી એક વિસ્તારપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ કરી હતી કે, જે વ્યક્તિ તેનો પત્નો મેળવી આપશે અથવા તેને શોધી આપશે તેને સો રૂપિયાનું ધન્યાન આપવામાં આવશે. એ સિવાય મળિને ઉદ્દેશીને એક અંગ્રેજી દૈનિકપત્રમાં એવું લખાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું કે:—“મહારા મળિ! હું તારી બુદ્ધીમા, તારે માટે ગાંડી બની જમ વાટે ઘાટે બંધું છું. એક વખત દયા લાવી તું મહેને મળ. જો તું નહિ આવી મળે તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે હું ગંગામાં ડુબી મરીને મહારા દુઃખશોકને શાન્ત કરીશ. મહારા તરફ તને સહજ પણ્ય મમતા નથી કે? મહારી આંધળાની આંખ-આવ-મહારા ખોળામાં આવ. તારું મહેં જોષને હું આજો મીચી દઉં. મહારું ઠેકાણું દશાશ્વમેધ ઘાટ-ગંગાળી મહોદ્દો-ગંગાધર મિશ્રની હવેલી છે. લિ. તારી અભાગિની માતા વિમળાસુદરી.”

આ સિવાય ઝુમનસિંહને સ્નાન કરવાના દરેક ઘાટેઘાટ ફરી પત્નો મેળવવા માટે રોક્યો હતો. ઝુમને માનિનીને ગિરિડીમાં જોષ હતી. માનિની જો કાશીમાં હશે તો અવશ્ય કોઈ પણ્ય ઘાટ ઉપર સ્નાન કરવા આવશે અને તેનો મેળાપ થતાં મળિની ખચર તેની પાસેથી અવશ્ય મળી શકશે. ઝુમનસિંહ હમ્મેશ્વાં સૂર્યોદય થતાં પહેલાંથી માંડી ખાર એક વાગતાં સૂંધી દશાશ્વમેધ ઘાટ, મણિકર્ણિકાનો ઘાટ, હરિશ્ચન્દ્રનો ઘાટ વગેરે ઘાટે જમ જોસી રહેતો અને માનિની સ્નાન કરવા આવે છે કે નહિ એ લક્ષ્યપૂર્વક જોતો હતો. આવી રીતે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત થતાં સૂંધી તે ગંગાના સઘળા ઘાટ ઉપર તપાસ કરતો હતો.

શ્રેષ્ઠેન્દ્ર પોતે પણ સહવારે, મધ્યાહને અને સંધ્યાકાળે રસ્તામાં,

બનરમાં, ઢાટે ઢાટે અને મંદિરે મંદિરે શ્રી મણિની શોધખોળ કરતો હતો.

પરંતુ માનો શુવ આટલું કરવા છતાં સંતુષ્ટ થયો નહિ. દશ દિવસ સૂધી તપાસ કરવા છતાં તેતું કાંઈ ફળ આવ્યું નહિ ત્યારે વિમળાસુંદરી પોતે ગંગાને ઢાટે જઈ બેસવા લાગી. તેને એમ લાગતું હતું કે જુમનસિંહ ખાત્રીપૂર્વક જોઈએ એવી રીતે તપાસ નહિ કરતો હોય અથવા તો માનિનીને જોવા છતાં તે ઓળખી નહિ શકતો હોય. તેથી તે પોતે એક વખત બધા ઢાટ શોધી વળી. તે પોતે પેલી ડાક્યુને સારી રીતે ઓળખતી હતી. જુમનસિંહની આંખો એને કદાચ નહિ ઓળખી કાઢે તો પોતાની આંખો એ બાડી આંખવાળી બેશ્વરમ કમળતને અવશ્ય ઓળખી કાઢશે એવી વિમળાસુંદરીની માન્યતા હતી.

આવી માન્યતાથી વિમળાસુંદરી જુમનસિંહને સાથે લઈ પ્રભાત-કાળે જ ધેરથી ખહાર નીકળતી અને કોઈ એક ઢાટ ઉપર જઈ બાર વાઘ્યા સૂધી અર્થાત્ જ્યાં સૂધી લોકો સ્નાન પરવારી ન જાય ત્યાં સૂધી બેસી રહેતી. ત્યાર પછી પોતે સ્નાન કરી વિશ્વેશ્વર અને અનુપૂર્ણાનાં દર્શન કરી ઘેર આવતી. કોઈ કોઈ દિવસે ઘેર આવતાં બપોરના બે ત્રણ વાગી જતા. આ પ્રમાણે સઘળા ઢાટ ઉપર શોધ કરવામાં બીજા પણ દશ દિવસ પસાર થઈ ગયા; છતાં મણિનો કાંઈ પતો લાગ્યો નહિ. હવે વિમળાસુંદરીની ક્ષીણ આશા ધીમે ધીમે નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ જવા લાગી.

બીજી તરફ પૂનઃ આવી. શૈલેન્દ્ર દેશમાં જવા માટે બ્યસ્ત થયો; પરંતુ વિમળાસુંદરી કોઈ રીતે કાશી છોડી ઘેર જવા ઇચ્છતી નહોતી. જો તેના મણિનો પતો ન લાગે તો પછી દેશમાં જઈ તે શું કરે ? જેટલા દિવસ શુવો તેટલા દિવસથી વિશ્વેશ્વર પ્રજ્ઞના હારમાં

લાંબણ કરી તે પડી રહેશે. તેના મનની જ્યારે આવી સ્થિતિ જોઈ ત્યારે એક દિવસે સંધ્યાકાળ પછી શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—“મા ! મ્હારી ખાત્રી થઈ છે કે મણિમોહન કાશીમાં નથી. જો તેઓ અત્રે હોત તો આટલા દિવસમાં જરૂર તેમનો પત્તો લાગત.”

વિમળાસુંદરીએ એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“પણ મ્હારું મન એ વાત માનતું નથી. જો પ્રથમથી જ અત્રે આવીને શોધ કરી હોત તો પત્તો ન લાગત કે ?”

“હું જમાલપુર જઈ આવ્યો ત્યાર પછી તરત જ અત્રે આવી તપાસ કરી હોત તો અવશ્ય પત્તો લાગત; પણ એ છ માસ ઉપરની વાત છે. આટલા દિવસમાં તેઓ ક્યાં ગયાં હશે તે કોણ જાણે છે ?”

“ત્યારે હવે શું કરવું ? તમને પણ અહીં કેટલા દિવસ સૂંધી રોકી રાખું ? પૂજના દિવસ નજીક આવેલા હોવાથી તમારે હવે ધૈર જવાની ઘણી જરૂર છે.”

“ખરું છે. પૂજા નજીક ન આવી હોત તો હજી હું ઘણા દિવસ સૂંધી અત્રે રોકાઈ શકત. પૂજના દિવસોમાં અમે કોઈ ધૈર ન જઈએ તો આશ્વે નહિ. ભાઈ ગયાજી છે—તેમને રજા મળે તેમ નથી. આપા પણ હવે માને હુગલીમાં રહેવા ફરજ ધૈર જઈ શકે નહિ. આમ હોવાથી મ્હારે ધૈર જઈ પૂજનનું કામ કરવું પડશે.”

વિમળાસુંદરીએ એક નિશ્વાસ મૂક્યો. તેના હૃદયમાંનાં રાખોડીમાં ઢંકાઈ રહેલો પેલો અગ્નિ એકદમ સળગી ઉઠ્યો. પૂજા નજીક આવેલી હોવા છતાં દીનાનાથે તો તેને ધૈર આવવા માટે કાંઈ લખ્યું નહોતું. તે આ વીસ પચીસ દિવસથી કાશી આવી હતી. એ સમય દરમ્યાન દીનાનાથે તેને એક પણ પત્ર લખ્યો નહોતો.

વિમળાસુંદરીએ શૈલેન્દ્રને કહ્યું:—“તમે ધૈર જાઓ. હું તો

હવે અત્રે જ રહોશ. તમે વર્તમાનપત્રમાં જે વિગતો આપી છે તે જૂદે જૂદે ઠેકાણે જાય છે; તેથી વિગતો વાંચીને મહારો મણિ મહારી પાસે દોડી આવશે. આ ધરતું ઠેકાણું તો બરાબર લખ્યું છે ને ?”

“હા-બરાબર લખ્યું છે. હું પાછો એક વખત જમાલપુર જઈ પેલા હરિહરને ઘેર તપાસ કરીશ.”

“ભલે, તેમ કરજો. વળી ગિરિડીમાં પણ એક વખત તપાસ કરાય તો સારું. એ ઠાકણ વળી પાછી ગિરિડી જઈ રહેતી હોય તો તે બનવા જેવું છે. હાલ રે ઠાકણ ! તું મહારું આવી રીતે સત્યાનાશ વાળીશ એમ સ્વપ્ને પણ મહેં જાણ્યું હોત તો હું તારો પડછાયો પણ લેત કે ? !”

ખીજે દિવસે શૈલેન્દ્ર ધર તરફ વિદાય થયો. વિમળાની પાસે દશરથ ચક્રવર્તી, ઝુમનસિંહ અને ખીજ નોકર રહ્યા. શૈલેન્દ્રે ચાર દિવસ પછી હુગલીથી પત્ર લખ્યો કે:—

“જમાલપુર જઈ તપાસ કરતાં એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે, મણિની સાસુ ત્યાં આવી નથી. તે ક્યાં છે એ સંબંધી કોઈ કાંઈ કહેતું નથી. ગિરિડીમાં જઈ તપાસ કરતાં મારૂં પડ્યું છે કે માનિનીનો બંગલો વેચાઈ ગયો છે. ચાર હજાર રૂપિયા આપી એક મારવાડીએ બંગલો ખરીદ કરી બાડે આપી દીધો છે. તેઓ કોઈને માનિનીની કાંઈ ખબર નથી.”

આ પત્ર વાંચી સંભળાવી દશરથ ચક્રવર્તી બોલ્યો:—“બહેન ! મહેને એમ લાગે છે કે એ અહીં નહિ પણ કલકત્તામાં જ હશે.”

વિમળા:—શા ઉપરથી તમે આમ કહો છો ?

“જુઓ, હું કહું તે સાંભળો. એ માનિનીને રોકડ રકમની શી જરૂર હતી ? ગિરિડીનો બંગલો વેચી નાખી મગી આવેલી રકમમાંથી

તેણે મણિમાધ પાસે કલકતામાં કાંધ ધંધો ચાલુ કરાવ્યો હતો !”

“પરંતુ મણિ ધંધામાં શું સમજે ? એ આ વખતે પરીક્ષામાં નપાસ થયો છે. તેને બીજા કોઇ સ્થળે રાખીને એ બચાવી પણ શકે. એક ભૂલ થઇ છે—અહીંની કૌસેજમાં એક વખત તપાસ કરવાની જરૂર છે.”

“હીક, હું હમણાં જ એ વિષયની તપાસ કરી આવું છું; પરંતુ મહારી તો ખાત્રી જ છે કે તેઓ અહીં નથી જ. અહીં આટલા દિવસ તપાસ કરવા છતાં કાંધ પતો લાગ્યો નથી. રસ્તામાં, ઘાટમાં હાટમાં, બજારમાં સર્વ સ્થળે આપણે તપાસ કરી છે. જો તેઓ અત્રે હોત તો આજ સૂધીમાં જરૂર નજરે પડત. ગંગાના ઘાટ ઉપર આપે પણ કેટલા દિવસ સૂધી તપાસ કરી છે ?”

“તપાસ કરી એ ખરું છે; પરંતુ એ ડોશી ખ્રિસ્તી વિચારોની છે. એ ગંગારનાન કરવા આવે ખરી કે ? તમે ઘેર જમને કહેજો કે હું કાશી છોડી કલકત્તે આવવાની નથી. વિશ્વેશ્વરનાથના દ્વારમાં લાંઘણ કરી બેશી રહોશ તો તેઓ અવશ્ય ગમે તે માર્ગ અતાવશે.”

પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કાંધ અને ચાય છે કાંધ. વિમળાસુંદરી એક દિવસે સંધ્યાકાળે હરિશ્ચંદ્રના ઘાટ ઉપર બેઠી હતી. ઘાટ ઉપર બધાં માણસોનો સમાગમ થયો હતો. કાશીના સધળા ઘાટ ઉપર માણસોની ભીડ થતી હતી. સૂર્યદેવ પશ્ચિમાકાશમાં ઉતરી પડ્યા હતા તેથી સંધ્યાની છટાએ ગંગાની ચંચળ ઉર્મિમાળા ઉપર સિંદુર છાંટી દીધું હોય એમ લાગતું હતું. ગંગાને સહામે કિનારે અનાજનાં ખેતરો ઉપર સોનું ઢાગી દીધું હતું. આકાશમાં ધોળાં વાદળાંઓ દોડતાં હતાં.

વિમળાસુંદરી ચુપકીદીથી બેસી રહી સંધ્યાકાળની શોભા જોતી હતી. એવામાં એકાએક પાછળથી કોઇ બીનો કરણુસ્વર સંભળાતાં

તેણે પાછળ જોયું. એક ધરડી સ્ત્રી “માઈ લુખ લગી હૈ—કુછ ખાનેકા દો.” બોલી આર્તનાદ કરતી હતી. તેને પૂછી જોવાથી વિમળાને માલુમ પડ્યું કે, તેના વૃદ્ધ પતિ ધણી વખતથી રોગગ્રસ્ત થયો હતો. તેને એક બાળક—સંતાન હોઈ, તે પણ થોડા દિવસથી મરી ગયું હતું. એને આ ઘાટ ઉપર અગ્નિદાહ દીધો હતો. વૃદ્ધા સ્ત્રી ભિક્ષા માગી ખાતી હતી અને સ્વામીને જીવાડતી હતી; પરંતુ ભિક્ષા માગવાને તે બીજે સ્થળે જતી નહોતી. એ હરિશ્ચંદ્રના ઘાટ ઉપર જ બેસી રહેતી હતી; કારણ કે એ સ્થળે તેના પુત્રની અંતિમ ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. ભિક્ષા માગી જે કાંઈ મળતું તે ઘેર લઈ જઈ રાંધીને વૃદ્ધ સ્વામીને તે ખવડાવતી હતી.

તેની આ કરુણાજનક કથા સાંભળી વિમળાસુંદરીના મનમાં અનેક વિચાર ઉપજવા લાગ્યા. તેણે એ ડોશીને એક રૂપિયો આપવા ઝુમનસિંહને કહ્યું. રૂપિયો મળતાં તે આશ્ચર્ય આપી ચાલી ગઈ; પરંતુ વિમળાસુંદરી એ સ્થળેથી ઉઠી નહિ. તેના મનમાં પ્રથમ એ પુત્રશોકાતુર રમણીની પેડે પોતાના પુત્રશોકનો ઉછાળો આવ્યો. તેને પણ પુત્ર હતો; આજે તે ક્યાં છે? આજે મણિ પણ ક્યાં છે? મણિ શું જીવતો નહિ હોય? જીવતો હોય તો આટલા દિવસ સૂંધીમાં કેમ આવી મળ્યો નહિ? કદાચ તે હજી સૂંધી જાણી શક્યો નહિ હોય કે તે કાશીમાં આવી તેને માટે બાવરી બની ફરતી ફરે છે—ખબર મળતાં તે અવશ્ય આવશે. તેમણે જે સ્થળની વિશાળતા આપી છે તે સ્થળે કોઈ દિવસે “બા ! હું આવ્યો છું.” કહેતો આવીને તે ઉભો રહેશે. વિમળાસુંદરીએ આ સ્થળના ત્યાગ કરી બીજે કોઈ સ્થળે નહિ જવાનો વિચાર કર્યો.

વળી યાદ આવ્યું કે, એ ભિક્ષુક સ્ત્રીનો પુત્ર ગયો છે; પણ

જામી છે. સ્વામી પ્રત્યે તેનો કટક્તો બધો પ્રેમ છે! તે પોતે
 પંખો દિવસ ઘાટ ઉપર બેસી બિક્ષા માગી તેના સ્વામીને ખવ-
 વે છે. વિમળાસુંદરી તેના સ્વામીને માટે શું કરે છે? લગભગ
 ૧૬ માસથી તે ઘેરથી આવી છે. એ સમય દરમ્યાન તેના સ્વામીની
 વા-ચાકરી કોણ કરતું હશે? દાસ દાસીદ્વારા સંઘળું કામ થાય ખરું
 ? વિમળાસુંદરી પાસે બેસી પંખો નાખતી નહિ તો દીનાનાથથી બ-
 ખર જમી શકતું નહિ. હવે તેની પાસે કોણ બેસતું હશે? ખોરાકની
 માથો તે પોતાને હાથે થાળમાં પીરસી લાવી પતિ પાસે મૂકતી.
 વે તેને કોણ ખાવાનું આપતું હશે? રસોઇઓ જે જે વસ્તુઓ તેને
 રસતો હશે તે કદાચ તેને પસંદ નહિ પડતી હોય. ધણી વખતે
 મતી વખતે દીનાનાથ જે પુસ્તકો વાંચી ગયો હોય તેનો વિચાર
 કરતો-જમતાં જમતાં પોતે શું ખાય છે તે તરફ પણ તેનું ધ્યાન
 કેતું નહિ અને તેથી કેટલીક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ થાળમાં રહેવા દબને જ
 હાથ ધોઇ ઉડી જતો. હમણાં કોણ એ સંઘળું તેને ચાદ કરાવતું હશે ?
 જી વિમળાસુંદરીએ તેને માટે જે સંઘળું સારું અથાણું પોતાને હાથે તૈયાર
 કર્યું તે હવે તદ્દન ખગડી ગયું હશે. રસોઇઓ એ વસ્તુઓ એને ખાવા
 દિ આપતો હોય. પોતે પાસે નહિ હોવાથી સ્વામીને ખાનપાનનું ધણું
 વેડવું પડતું હશે; પરંતુ તેઓ તો કાંઈ બોલતા નથી તેમજ
 ન પણ લખતા નથી. તેમને મ્હોં ઉઘાડી બોલવાનો અભ્યાસ
 થી. કદાચ પુસ્તકોના વિષય વિચારતાં વિચારતાં તેઓ એટલા
 વા અન્યમનસ્ક થઇ જતા હશે કે આ સંઘળા અભાવની તેમને
 તાને પણ ખબર નહિ પડતી હોય. ખાનપાનની બેદરકારીથી તેમનું
 શરીર ખગડવાનો સંભવ છે. હમ્મેશાં જેવો આહાર કરવાનો અભ્યાસ
 થ તેવો આહાર ન થાય તો શરીર કેવી રીતે ટકી શકે ?

આવા વિચાર કરતાં કરતાં વિમળાસુંદરીનું મન પતિને માટે બાકુળ બની ગયું; પરંતુ પુત્રને લીધા સિવાય દેશમાં કેવી રીતે જવાય ? વિમળાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મણિને મેળાપ નહિ થાય તો તે પાછી ઘેર નહિ જાય. હવે જો તે પાછી ઘેર જાય અને કદાચ મણિ આવે તો તેની મુલાકાત નહિ થવાથી મણિ પાછો જતો રહે અને તેમ થાય તો તેની સઘળી આશાનો ભંગ થાય. તેના જીવનાધિક મણિ પુનઃ આવી દાર નજીક ઉભો રહી બ્યારે કહે કે, “બા ! હું આવ્યો છું.” અને તે જો એ સ્થળે હાજર ન હોય તો મણિ નિરાશ થઈ પાછો જતો રહે. પછીથી આ જીવનમાં તેના મેળાપ થાય નહિ, કેમકે એ ઘણો અભિમાની હોવાથી પછી કોઈ પણ રીતે પાછો આવે નહિ.

ત્યારે તેણે હવે કરવું શું ? હજી પણ થોડા દિવસ દાશીમાં રાહ જોવાની તેને જરૂર જણાઈ.

આ વખતે તેણે સાંભળ્યું કે એક બંગાળી બ્રાહ્મણ કેટલાક ગૃહસ્થો પાસે બેસી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેતો હતો. હવે જ તેને યાદ આવ્યું કે તે પોતે પણ હરિશ્ચંદ્રના ઘાટ ઉપર બેઠો છે. પહેલાં એક વખતે તે હરિશ્ચંદ્રનું ઉપાખ્યાન વાંચી ગઈ હતી. તેના મનમાં એમ થઈ આવ્યું કે, આ જ એ સ્મશાન ભૂમિ છે કે જે સ્થળે મહારાજ હરિશ્ચંદ્રે નીચતું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું—જે સ્થળે તેની પતિપ્રાણા સહધર્મિણી મૃતપુત્રને ખાંખામાં લઈ દહન કરવા આવી હતી—જે સ્થળે ઓળખાણ નહિ પડવાથી પતિએ પ્રથમ તેના સાથે નિર્દય વ્યવહાર કર્યો હતો અને પછી પરિચય થતાં બંને જણાંએ મૃત બાળકને ખાંખામાં લઈ હૃદયવિદારક વિલાપ કર્યો હતો. એ હૃદયભેદક કથાનું સ્મરણ થઈ આવતાં વિમળાસુંદરીનું

હૃદય ધણું ભરાઇ આવ્યું અને તે નેત્રોમાંથી આંસુ સારવા લાગી. એ જ ક્ષણે તેને એમ લાગ્યું કે, શૈબ્યાની મારફત તે પોતે પણ આજે માર્ગની ભિખારણ બની છે. તેનો પુત્ર ક્યાં છે ? તેના સ્વામી ક્યાં છે ? મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના વરદાનથી આ શ્મશાન ઘાટ ઉપર સતી તારાએ પુત્રધન પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વળી પતિ અને પુત્રની સાથે પુનર્મિલન થયા પછી તેણે અક્ષય સ્વર્ગસુખ મેળવ્યું હતું. વિમળાસુંદરીનું પણ એવું સંભાગ્ય થશે કે ? તેઓ હતાં ધર્માત્મા—અને વિમળા કોણ હતી ? તારાએ પતિને ઋણમુક્ત કરવા માટે બ્રાહ્મણને ઘેર દાસત્વ સ્વીકાર્યું હતું પણ વિમળાએ પોતાના પતિ માટે શું કર્યું હતું ?

આ વાતનો વિચાર કરતાં કરતાં સંધ્યાકાળ થયો. ચારે બાજુએ “હર હર—મમ બમ” ધ્વનિ થવા લાગ્યો. ડેડેડેકાણે સંધ્યાકાળની આરતિનાં વાજંત્રો વાગી ઉઠ્યાં. ગંગાતીરે અસંખ્ય નરનારીઓ સંધ્યાકાળની ઉપાસના કરવા માટે આવવા લાગ્યાં. પ્રાતઃકાળે અને સંધ્યાકાળે વારાણસીના ગંગાતીરે ધર્માનુષ્ઠાનનું જે જ્વલંત દશ્ય નજરે પડે છે તેથી મનમાં એમ થાય છે કે પ્રભુ વિશ્વેશ્વર વિશ્વ-વ્યાપી હોવા છતાં આ સ્થળે તેઓ સજીવ મૂર્તિ ધારણ કરી આ સમ્રાજ્યાં ધર્મપ્રણેતા નરનારીઓનાં હૃદયમાં આવિર્ભૂત થયા સિવાય રહી શકે નહિ. હિંદુધર્મ જે કોઇ પણ સ્થળે સજીવ હોય તો તે આ પરમ પવિત્ર સ્થળે જ છે.

વિમળાસુંદરી પણ ભક્તિગદ્ગદ ચિત્તે સંધ્યાકાળની એ ઉપાસનામાં ભળી ગઇ. તેણે ઘાટ ઉપર બેસી આહ્નિક પૂર્ણ કર્યું. હવે તેનું મન અનેક રીતે શાન્ત થયું. પછી વિશ્વેશ્વરની આરતિનાં દર્શન કરી તે ઘેર પાછી ફરી. ઘેર આવ્યા પછી દશરથ ચક્રવર્તીએ કહ્યું: “કલકતાથી પત્ર આવ્યો છે. શેઠનું શરીર સારું નથી.” વિમળા-

સુંદરીએ ચમકિત બની જમ કહ્યું:—“શું કહ્યું—તેઓ ખીમાર છે ? કોણે પત્ર લખ્યો છે ? એ પત્ર ક્યાં છે ?”

ધરના મુખ્ય કારભારી રાધામાધવે પત્ર લખ્યો હતો કે:—
“આજે ચાર દિવસથી શેઠને તાવ આવે છે. હજી સૂધી તાવ ઉતર્યો નથી. ઠાંકઠરે ચિકિત્સા કરી કહ્યું છે કે, ચિંતા કરવાનું કારણ નથી.” ચક્રવર્તીએ પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“આટલા માટે જ આજે કેટલાક દિવસથી મહારા મનમાં કાંઈનું કાંઈ થતું હતું. હવે ઘેર જવાનો જલ્દી બંદોબસ્ત કરો.”

“ક્યારે જવું છે ?”

“કાલે જ જમશું. હવે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ચાર દિવસથી તાવ આવે છે તેથી આજે થયા છ દિવસ. એમનું શરીર દુર્બળ તો છે જ તેથી આ છ દિવસમાં દેવ જાણે કે કેટલી બધી દુર્બળતા વધી ગઈ હશે !”

“હીક, કાલે જ જવાની વ્યવસ્થા થશે.”

“વળી ખીજી પણ એક વાત છે. હું મણિની વાત વિચારું છું. આપણા અત્રેથી ગયા પછી મણિ કદાચ આ રથને આવે તો ? તે આ ઘેર આવે એવો જ સંભવ છે. તમે જાહિરખખરમાં આ જ ઠેકાણું દર્શાવ્યું છે ને ?”

“હા—આ જ ઠેકાણું દર્શાવ્યું છે; પરંતુ મણિમાઠ અત્રે આવશે કે ? તેઓ આવવાના હોત તો આટલા દિવસમાં અવશ્ય આવ્યા હોત.”

“તમે શું બોલો છો તેનું તમને જ્ઞાન નથી. તમારામાં બિલકુલ ખુદ્દિ નથી. તે જો કાશીમાં હોત તો ક્યારેનાય આવી મળ્યો હોત; પરંતુ તે કોઈ અન્ય રથને હશે. વર્તમાનપત્રની જાહિરખખર જાણુશો કે વાંચશે એટલે તત્કાળ આ રથને આવશે.”

ચક્રવર્તી ધમક ખાઈને કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તે કેવળ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. છેવટે સાવધ થઈ તે બોલ્યો—“આ મહાનવાળાને આપણે કલકતે જવાની વાત કહી જઈશું. અને કલકતે ગયા પછી પાછી વર્તમાનપત્રોમાં જાહિરખબર છપાવીશું, સમજ્યાં ?”

વિમળાસુંદરી પણ ગમે તે રીતે આ વિષયને નિકાલ કરવા ઇચ્છતી હતી. બે તરફની ચિંતાના પ્રવાહમાં પડી તેનું મન ઊંચું નીચું થવા લાગ્યું. સારાંશ કે, ચક્રવર્તીનાં આ વચન સાંભળી તેણે મનને વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે બીજે દિવસે કલકત્તા જવાનું નક્કી થયું.

પ્રકરણ ૯ મું

ચરનારાયણપુરમાં ઉત્સવ

શૈલેન્દ્ર ઘેરજઈ કર્મસમુદ્રમાં તરવા લાગ્યો. તેનું શરીર સશક્ત હતું, ચરિત્ર સરળ અને ઉદાર હતું તથા તેનામાં યૌવનોચિત જ્વલંત ઉત્સાહ હતો. તેના ઉપર એ પોતે ઇચ્છિત કર્મક્ષેત્ર મેળવી શક્યો હતો. દ્રવ્યનો પણ અભાવ નહોતો. હવે તે બેસી રહે ખરો કે ? પૂજના દિવસ વીતી ગયા પછી કલકત્તે જઈ દીનાનાથ પાસેથી પૈસા લઈ આવી તે પોતાના અસલ કર્મસ્થાને—કાળીગંજની કચેરીમાં—ગયો. તેણે પ્રથમ જ કાલીગંજની શ્રીકાળીમાતાના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરવો શુરુ કર્યો. બીજી તરફ ચરનારાયણપુરની પ્રબળે આપેલા વચન પ્રમાણે નાણાં આપી તેમની મારફતે તળાવ બોલાવવાનું, રૂકૂલનું મહાન બંધાવવાનું અને ગામના રસ્તા દુરસ્ત કરાવવાનું કામ ચાલુ કરી દીધું. આ પ્રમાણે છ માસમાં તો કાળીમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પૂર્ણ થયો અને ચરનારાયણપુર શૈલેન્દ્રના સંકલ્પ પ્રમાણે આદર્શ-ગ્રામમાં ફેરવાઈ ગયું. કાળીગંજની નજીક

આવેલી પડતર જમીન આપાદ કરવાની શૈલેન્દ્રે શુરુઆત કરી અને પૂર્વે જે સ્થળે ધીમ જંગલ હતું તેને ફાગણ માસ પહેલાં કાપી નાખી દુરસ્ત કરાવી ફસલમાં ખેડવા લાયક બનાવ્યું.

ખીજી તરફથી દીનાનાથે પણ કલકત્તામાં રહી ગામડાની ઉન્નતિ વિધાયક રૌકડ અવેજ (village improvement fund) ની ઉપયુક્ત વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. અન્યાન્ય ટ્રસ્ટીઓની સલાહ લઈ તેણે રૌકડ ફંડના ઉપયોગ સંબંધી કેટલાક નિયમ ધડી કાઢ્યા. એક એવો પણ નિયમ કરવામાં આવ્યો કે, જે ગામોમાંથી જોડાતી મદદનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ સ્થાનિક ફંડમાં આપવામાં આવશે તથા સ્થાનિક જમીનદાર તરફથી મદદ મળશે એ ગામડાંઓની આપાદી માટે ખુટતી સંધળી રકમ આ ફંડમાંથી આપવામાં આવશે. સરકારી ગેઝેટ અને જાહિર વર્તમાનપત્રોમાં આ ફંડના નિયમો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા એટલે દેશમાં સર્વત્ર દીનાનાથની દાનશીલતાની પુષ્કળ પ્રશંસા થઈ; કેમ કે, હજી સૂઝી કોઈ સાધારણ અંગાળીએ દેશના કલ્યાણ માટે એકી વખતે દશ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું નહોતું. વળી દાનનો ઉદ્દેશ પણ અતિ સ્તુત્ય હોઈ હજારો લોકોનાં દુઃખ દારિદ્ર્ય તેથી દૂર થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો. વળી દેશની સુખાકારીની ઉન્નતિ થવાથી અંગાળી જાતિ પામ્યાલીના મુખમાંથી પાછી ફરે તેમ હતી.

ઉપરોક્ત ફંડમાં મદદ કરવાના નિયમો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા એટલે અંગ દેશનાં બિન્ન બિન્ન સ્થળોએથી મદદ કરવા ઇચ્છનાર ગૃહસ્થોની સંખ્યાઅંધ અરજીઓ આવવા લાગી; પરંતુ સ્થાનિક ફંડ અને જમીનદારની મદદ એ બન્ને શર્તોને લીધે ધણી સહાય કરવા ઇચ્છનાર માણસો આ વખતે પાછા હડી ગયા. જે જે અરજીઓ અવશિષ્ટ રહી તે સર્વ સ્થાનિક તપાસ કરવા માટે શૈલેન્દ્રને મોકલી

આપવામાં આવો. શૈલેન્દ્રનું કામ પણ ધીમે ધીમે ધણું વધતો જાયું અને તેનું કર્મક્ષેત્ર ધણું વિસ્તૃત થયું; છતાં તેથી સહજ પણ વિચિત્ર નહિ થતાં વિશેષ ઉત્સાહથી તે કાર્યક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થયો.

આજે ચરનારાયણપુર-આદર્શ ગ્રામની નવી સ્થપાયેલી સ્કૂલના મકાનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી. એ કારણથી શૈલેન્દ્રે દીનાનાથને આવવા માટે નિમંત્રણ કર્યું હતું. તેની સાથે ખીજા ટ્રસ્ટીઓ પણ આવવાના હોઈ તેઓ આદર્શ ગ્રામની કાર્યપ્રણાલી પોતાની નજરે જોઈ જવાના હતા. તેથી તેમને ભવિષ્યના કાર્ય સંબંધીનું જ્ઞાન થવનો સંભવ હતો. સમસ્ત યંગદેશના આ શિરોભૂષણ મહાત્માઓને લઈ આવવા માટે દીનાનાથે એક ન્હાની સ્ટીમર ભાડે કરી હતી. જસ્ટીસ હરિદાસ બેન્ટોપાધ્યાય, મિ. આનંદમોહન ઘોસ, બાપુ શિશિરકુમાર બસુ, મૈલવી જબરઅલી ખાન બહાદુર વગેરેએ આવવા હા પાડી હતી અને તેમની સાથે કેટલાક ખીજા કલકત્તાવાસી મિત્રો પણ આવવાના હતા. ચરનારાયણપુર ગામને આજે ઉત્સવના વેશમાં સજ્જિત કરવામાં આવ્યું હતું. ગંગાના ઘાટ ઉપર પત્ર પુષ્પનું બનાવેલું એક તોરણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ ઘાટથી ગામની સ્કૂલના મકાન સુધી રસ્તાની બંને બાજુએ કેળના સ્થંભ રોપવામાં આવ્યા હતા અને એ તમામ કદળી સ્થંભ ઉપર લાલ પીળા લીલા રંગના વાવટા ખોસવામાં આવ્યા હતા. સ્કૂલના મકાનની રહામે એક કૃત્રિમ દરવાજો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો તથા સ્કૂલના મકાનને પણ જૂદા જૂદા રંગના કાગળોનાં ફૂલ તથા માળાઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. એ સ્કૂલના મકાનની બાજુએ સમાને માટે એક મ્હોટો શામિયાનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એ સમારથળને પણ કુલ-પાનનાં તોરણ બાંધી શણગારવામાં આવ્યું હતું.

ચરનારાયણપુરની હવે પહેલાંના જેવી સ્થિતિ નહોતી. પહેલાં જે ગામના રસ્તામાં ખાડા ખાધરામાં પાણી ભરાઇ રહી એક ખાગ જેવું દેખાતું હતું, તે જગ્યા હમણાં એક સુંદર બાંધેલા રસ્તામાં પરિ-
ણત થઇ હતી. એ રસ્તાની બન્ને બાજુએ પાણી કાઢવાની પાટી બાં-
ધેલી ગટરો દેખાતી હતી. ગામની અંદર જે જંગલ, ખાડા ટેકરા દેખાતા હતા એ સર્વતે ખોદી-ખણી દુરસ્ત કર્યું હતું અને આસપાસની પકતર જમીનને ફસલમાં ખેડવા યોગ્ય બનાવી દીધી હતી. હરિદાસની પેલી જમીન ઉપર સ્કૂલનું મકાન ઇંટો અને ચુનાથી ચણેલું હોઇ એની અંદર ત્રણ હોલ અને બન્ને બાજુએ ખુલ્લો એટલે હોતો. ઉત્તર તરફના એટલાની એક બાજુએ એક ન્હાની ઓરડી હોઇ એમાં લાયબ્રેરી હતી તથા સ્હામે આવેલી ઓરડીમાં એક કપાટમાં ઔષધો અને શસ્ત્રો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. ગામનો ડૉક્ટર હમણાં પ્રાતઃકાળે ત્યાં બેસી રોગીઓને ઔષધ આપતો હતો. સ્કૂલના મકાનની સ્હામે એક ન્હાનો કૂંડ્રખાગ હતો. સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને હાથે છાંડ રોપી બાગ તૈયાર કર્યો હતો. સ્કૂલના મકાનની પાછળ છોકરાઓને રમવા-ખેલવાની સપાટ જમીન તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

આ સ્કૂલથી થોડેક દૂર કેટલીક ખુલ્લી જમીન હતી. એ ઠેકાણે તળાવ ખોદાવવામાં આવ્યું હતું. તળાવનું પાણી ઘણું નિર્મળ દેખાતું હતું. એ તળાવની માટીથી ગામના રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા હતા. તળાવની પાળ ઉપર નાળિયેરી અને તાડનાં ઝાડ રોપવામાં આવ્યાં હતાં. દક્ષિણ બાજુએ એક બાંધેલો ઘાટ હતો તથા ત્રણે બાજુએને લેખાંડી તારની વાડ નાખી ઘેરી લેવામાં આવી હતી. તળાવ પીવાના પાણી માટે સુરક્ષિત (reserved) થયું હતું.

લગભગ એક વાગ્યે સ્ટીમરનો ધુમાડો દેખાયો. શૈલેન્દ્ર ઘાટ

ઉપર ઉભો રહી સર્વની રાહ જોતો હતો. તેણે તરત જ ગામવાસી-
ઓને ખબર મોકલી. ખબર મળતાં જ ચરનારાયણપુર અને તેની
આસપાસનાં ત્રણ ચાર ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને ખીળ હજારો
લોક આવી ઘાટ ઉપર હાજર થયા. જેતજેતાંમાં સ્ટીમર આવી
ઘાટે લાગી. ગામની પંચાયત અને ખીળ કેટલાક સભ્ય ગૃહસ્થોને
સાથે લઈ શૈલેન્દ્રે આવનાર ગૃહસ્થોનો સત્કાર કર્યો. તેમને માટે પાલ-
ખીનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો; પરંતુ તેઓ સર્વ ચાલતા ચાલતા ગામમાં
ગયા. તેમની પાછળ કેટલાક લોક પખા જ કરતાલ બગલવી ગાતા
ગાતા ચાલવા લાગ્યા. રસ્તે થઇને જતાં જતાં તેઓ ગામનો રસ્તો,
વૃક્ષોની હાર, લોકોનાં ધરખાર વગેરે જોતા જોતા ચાલ્યા.

સમા સ્થળે ઉપરિથત થઇ આવનાર ગૃહસ્થો પોત પોતાના
આસન ઉપર બેઠા. ગામવાસીઓ બેસી શકે એવી પણ વ્યવસ્થા કર-
વામાં આવી હતી; પરંતુ લોકસંખ્યા વિશેષ હોવાથી કેટલાકને શામિ-
યાનામાં બેસવાનું સ્થાન મળ્યું નહિ. ઘણા લોકોને બહાર ઉભા થઇ
રહેવું પડ્યું.

હવે સભાના કામની શુરુઆત થઇ. પ્રથમ ચંદેમાતરં સંગીત
ગાવામાં આવ્યું અને જરિટસ હરિદાસે સર્વાનુમતે સંભાપિતું આસન
સ્વીકાર્યું. તેમણે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સુલલિત ભાષામાં સર્વને
સભાનો ઉદ્દેશ અને વિદ્યાશિક્ષાની આવશ્યકતા સમજાવી. પછી મિ.
આનંદમોહને ગામડાંઓની આબાદી કેવી રીતે થઇ શકે એ વિષયનું
બંગાળી ભાષામાં માર્ગદર્શક વિવેચન કર્યું. મૌલવી જબરઅલી
ખાન બહાદુરે સર્વ પ્રકારની ઉમતિ માટે હિંદુ મુસલમાનોએ પરસ્પર
સહકાર અને સ્નેહભાવ રાખી કાર્ય કરવું ઉચિત છે એ વિષયનો
ઉપદેશ આપ્યો. પછી શૈલેન્દ્રે ઉઠી છટાદાર રીતે એક ભાષણ કર્યું.

તેના પ્રત્યેક શબ્દે શ્રોતાઓના હૃદયને સ્પર્શ કર્યો. ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ કર્યા સિવાય અંગાળી જાતિનું રક્ષણ થશે નહિ—ન્હાના ગામડાંની ઉન્નતિ માટે જે જે કરવું જરૂરનું છે તે સઘળા ભોકાના એકઠા પ્રયત્ન સિવાય થઈ શકે તેમ નથી—અધા ભોકાએ અંદર અંદરની ખટપટ અને સ્વાર્થ વિચારી દઈ આ કાર્યમાં ધ્યાન આપવું પડશે—સર્વના એકઠા પરિશ્રમથી જ આ ન્હાના ગામે થોડા સમયમાં જ બદલાઈ જઈ, આખા દેશ ઉપર આવી શ્રીધારણ કરી છે—આ સઘળી વાત શૈલેન્દ્રે વિશેષ રીતે કહી બતાવી. અંતે સારા ખેડા, શિક્ષિત અશિક્ષિત, ધનવાન દરિદ્ર—સર્વ માણસો પરસ્પરનો ભેદ ભૂલી જઈ ભાઈ ભાઈ બની એકઠા નહિ રહે તો કોઈની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ એ વાત તેણે અસરકારક ભાષામાં કહી બતાવી. તેનું ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી સભાપતિ મહાશયે પોતાના કંઠમાંની એક પુષ્પમાળા તેના ગળામાં પહેરાવી દીધી અને શિશિરકુમારે ઉઠીને તેને ઊંચકી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એમના જેવા ન્હાના ઢીંગણા પુરુષ શૈલેન્દ્ર જેવા પંજાબી પહેલવાનને કેવી રીતે ઉંચકી શકે ? એથી તો ઉલટી હસા-હસ થઈ. પછી તેમણે જ્યારે સજ્જનનયને અને ગદ્ગદ કંઠે ત્રુટક ભાષામાં સર્વને સંબોધીને ભાષણ કર્યું ત્યારે તેમની પ્રેમપૂર્ણ વક્તૃતા સાંભળી સઘળા ભોકા મુગ્ધ થઈ ગયા.

ત્યાર પછી ગામની મુખ્ય પંચાયતના સભ્ય કૃષ્ણધન વિશ્વાસે ઉઠીને સ્કૂલનું મકાન અંધાવવાનું તથા ખીજાં જે સઘળાં કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તેનું એક વિવરણ અને આવક-ખર્ચનો હિસાબ વાંચી સંભળાવ્યો. પછી સભાના પ્રમુખ મહાશયે ખીજા આવનાર ગૃહસ્થોની મંડળી સાથે ઉઠી સ્કૂલનું મકાન ખુલ્લું મુકવાનું કાર્ય કર્યું અને એ મકાનમાં પ્રવેશ કરી સઘળું જોયું.

મકાનની વ્યવસ્થા જોયા પછી સર્વ સમાસ્થળમાં આવી બેઠા અને શૈલેન્દ્રે ગામવાસી લોકોના તરફથી આવનાર ગૃહસ્થોને ધન્યવાદ આપ્યો. સમાજી અંદર બેઠેલા સધળા લોકોએ હર્ષનાદની તાળીઓ પાડીને તેની વાતને વધાવી લીધી.

અંતે શૈલેન્દ્રે પસંદ કરેલા ચાર બાળકોએ આગળ આવી જન્મ-જૂમિનું મંગળ ગીત ગાયું.

એ ગીત પૂર્ણ થતાંની સાથે જ શિશિરકુમાર અંતરના આવે-ગથી ઉઠી ઉભા થઇ સધળા લોકની સાથે બેટવા લાગ્યા અને તે સાથે દીનાનાથ, ખાનબહાદુર વગેરે પણ સધળા માથુસોને બેટવા લાગ્યા. મિ. આનન્દમોહન ઘોષે પોતાનો સાહેબી પોષાક હેટ, કોટ, કોલર, નેકટાઇ કાઢી નાંખી બેટવાનો આરંભ કર્યો. સમાપતિ જસ્ટિસ હરિદાસ સંયમપ્રિય હોવા છતાં તેઓ પણ આ વખતે બેસી નહિ રહેતાં સર્વની સાથે બેટવા લાગ્યા. દર્શક મંડળીના ઉચ્ચ ઠંઠથી બોલાતા જયધ્વનિએ ગંગનને ગજવી મૂક્યું.

સભા વિસર્જન થયા પછી આવેલા ગૃહસ્થો માટે ચ્હાપાણીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. જસ્ટિસ હરિદાસ ચુસ્ત હિન્દુ હતા તેથી તેમણે કોઇ પણ પ્રકારનો નાસ્તો લીધો નહિ. ત્યાર પછી તેઓ સર્વ ગામની આસપાસ ફરી ગામની સધળી સ્થિતિ વિશેષ રીતે તપાસી ચાર વાગ્યાને સમયે રટીમરમાં બેઠા. વિદાય થતી વખતે પણ ધણી લોક તેમની સાથે ઘાટ ઉપર ગયા અને ધણી સમારોહથી તેમને વિદાય કર્યા. શૈલેન્દ્ર પણ તેમની સાથે રટીમરમાં બેસી હુગલી નજીક ઉતરી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પુનઃ માલ્યદાન

તારિણીચરણ સંધ્યાકાળે તેમના ખન્ને મિત્રો સાથે યથારીતિ વાર્તાવિનોદ કરતા બેઠા હતા. એ વખતે શૈલેન્દ્ર તેના કારભારી વિપિનચંદ્રની સાથે સ્તંભરમાંથી ઉતરી ઘેર આવ્યો.

શૈલેન્દ્ર ચરનારાયણપુર જઈ જે સમગ્રું કામ કરી આવ્યો હતો તેમાંનું કાંઈ પણ તારિણીચરણ જાણતા નહોતા. પ્રથમથી જ શૈલેન્દ્રના કાર્યમાં તેમને વિરક્ત ભાવ હતો. વળી પિતા પાસેથી પોતાને કાંઈ પણ પ્રકારની મદદ મળવાની નથી એમ સમજી શૈલેન્દ્રે તેમને કાંઈ વાત જણાવી નહોતી. તારિણીચરણે શૈલેન્દ્રને જોઈ પૂછ્યું:- “શી ખખર છે? દશ દિવસ સૂધી કાળીગંજ રહીને ત્હેં શું કર્યું? કાંઈ મહેસુલ વસુલ થયું કે?”

શૈલેન્દ્ર—જી, મહેસુલનું કામકાજ આ વખતે કરી શક્યો નથી. આ વખતે ચરનારાયણપુરની સ્કૂલના મકાનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી.

તારિચરણ શુસ્તે થઈ બોલ્યા—“સ્કૂલના મકાનની પ્રતિષ્ઠા કરી મૂકેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દઈશ કે? તું તહારી મરજી હોય તેમ કર. વિપિનચંદ્રને મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ નહિ કરવા દેતાં તેને સાથે લખતે તું કેમ ફરે છે?”

શૈલેન્દ્ર કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચુપકાડીથી ઉભો રહ્યો વિપિનચંદ્ર કહ્યું:-“મુરખી, શૈલેન્દ્રભાઈ જે કામ કરે છે તેથી તેમના નામની વાહવાહ થઈ રહી છે.”

આ વખતે અન્નનાથે કહ્યું:-“શૈલેન્દ્ર એવું તે શું કામ કરે છે?”

“ચરનારાયણપુર ગામ-કેવળ ચરનારાયણપુર જ નહિ પણ આપણા સઘળો દેશ પવિત્ર થઇ ગયો છે. આવા પ્રકારનું કામ કોઇએ દોષ વખત જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી.”

તારિણી:—એ કામનું નામ કહે-લાંબી લાંબી વાતો સાંભળવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.

“મુરખી, આપ ક્યાં નથી જાણતા કે ‘પુત્રે યશસિ તોયે ચ નરાણાં પુણ્યલક્ષણમ્’-આપણા આ પ્રદેશમાં લોકો કેવળ એમ જ કહે છે કે, તારિણીચરણરાય ધણા પુણ્યવાન પુરુષ છે; તેમ ન હોય તો તેમને આવો સદ્ગુણી સ્વદેશભક્ત પુત્ર પ્રાપ્ત ક્યાંથી થાય ?”

“અરે! તને પૂછું છું એ વાતનો ઉત્તર આપ; ખીજી વાત સાંભળવાની મ્હારી મરજી નથી.”

“એક સભા મળી હતી-એમાં હજારો લોક એકઠા થયા હતા. કલકતાથી રડીમરમાં બેસી સાત આઠ મહાપુરુષો પણ આવ્યા હતા. મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, તેઓમાં એક હાઇકોર્ટના જજ પણ હતા.”

તારિણીચરણે આ વખતે પ્રસન્ન થઇ કહ્યું:—“એમ કે ? હાઇકોર્ટના જજ ? કયા જજ ? (શૈલેન્દ્ર તરફ જોઇ) શૈલેન્દ્ર ! તમે મને પ્રથમથી ખબર કેમ ન આપી ?”

શૈલેન્દ્રે આ પ્રસંગે નમ્રભાવથી કહ્યું:—“જસ્ટિસ હરિદાસ બન્દોપાધ્યાય આવ્યા હતા. વળી તેમની સાથે મિં. આનન્દમોહન ઘોષ, બામુ શિક્ષિકમાર બ્રહ્મ, મૌલવી જબરઅલી ખાન બહાદુર અને કેટલાક ખીજા મોટા લોક તેમજ મ્હારા શ્વસુર મહાશય આવ્યા હતા.”

ચન્દ્ર:—ત્યારે તો તમે ધણી સારી તૈયારી કરી હશે !

રસિક:—તેમણે સર્વેએ આવીને શું કર્યું ?

શૈલેન્દ્ર:—ચરનારાયણપુર એક આદર્શ ગ્રામ થયું છે કે નહિ,

ગામઠાની કેવી રીતે આપાદી થાય છે, કેવી રીતે બવિવિધમાં કામ કરવાથી દાનની રકમનો સદુપયોગ થાય તેમ છે એ તપાસવા માટે એ સમજા દ્રષ્ટીઓ આવ્યા હતા. સ્કૂલના મકાનની પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર ઉપલક્ષ ૩૫ હતી.

તારિણીચરણે વિમર્ષ ચિત્તે કહ્યું—“ પરંતુ ત્હેં મહત્તે અગાઉથી અગર કેમ ન આપી ? આવા મહાન પુરુષો મહારી જમીનદારીમાં આવ્યા હતા ! તેમજ તેઓમાં એક હાઇકોર્ટના જજ હતા, એક જાન અહાલુર હતા. તેમના સર્વના યોગ્ય સત્કારની જોધએ એવી વ્યવસ્થા થઇ હોય એમ લાગતું નથી.”

વિપિન:—મુરખી, એ વિષયની આપ ગિદ્ગુલ ચિંતા કરશે નહિ. શૈલેન્દ્રભાઈએ સર્વ પ્રકારનો ઉત્તમ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. વળી આસપાસનાં ગામડાંઓના આજરુદાર લોકો એ પ્રસંગે આવ્યા હતા. જે સભા થઈ હતી એવી મહોટી સભા મહેં કોઈ વખતે જોઈ નથી. સમાપતિ જજ અહાલુરે તેમના પોતાના કંઠમાંની પુષ્પમાળા કાઢી સભામાં જ શૈલેન્દ્રભાઈના કંઠમાં પહેરાવી ડીધી હતી અને શિશિરઆયુએ હર્ષવૈશથી ભાષને જોયડી લીધા હતા. એ વખતે સમજા લોકોએ ઉચ્ચ કંઠે હર્ષનાદ કર્યા હતા. સભામાં છેવટે એક ખીજને ભેટવાની ઘણી ધમાલ ચાલી રહી હતી. શિશિરઆયુ, ઍરિસ્ટર સાહેબ, જાન અહાલુર, જજ અહાલુર વગેરે સર્વ સભાના લોકો-ખેડુત લોકોની સાથે હર્ષથી ભેટ્યા હતા. એ ઘણો ચમત્કારિક દેખાવ હતો.

તારિણી—તમે તો કહો છો કે એ ઘણો ચમત્કારિક દેખાવ હતો; પરંતુ હવે એ ખેડુ ખેટાઓ આપણું કહેવું માનશે કે ? હવે તેઓ રીતસર મહેસુલ આપશે કે ? હરેક કામમાં તમારી ઉતાવળ.

ચન્દ્રનાથે હર્ષિત થઈ કહ્યું:—“ તારિણીચરણ ! અને આપની

સમજકેર થાય છે. શૈલેન્દ્રે મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાની વાત સાંભળી અમારી છાતી દશ આંગળ કુલી ઉઠે છે. આપે તો એને આવા વિષયમાં ઉત્સાહ આપવો જોઈએ.”

રસિકઃ—ખરાખર છે.

તારિણી—કેવળ વાતો કરવાથી કાંઈ બને નહિ. એ બધી નિરુપયોગી વાતો છે. મહેને એવી રીતે ઉત્સાહ આપતાં આવડતું નથી. હવે તમે આશીર્વાદ આપો કે શૈલેન્દ્ર દીર્ઘાયુ થઈ કાંઈ પણ રીતે ધર સંસાર કરી શકે. મહારી આશા હજી સૂધી પૂર્ણ થઈ નથી.”

આમ કહી અંતરના ઊંડાણમાંથી એક નિશ્વાસ મૂકી તેઓ ખોલ્યાઃ—“જુઓ, હમણાં થોડા દિવસથી મહારી ડાખી આંખ ફરકે છે અને મનમાં ઘણી અશુભ શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કાંઈ મહાભારત સંકટ આવી પડવાનું હોય એવી આશંક થયા કરે છે. શું થશે એ તો ઇશ્વર જાણે છે. શૈલેન્દ્ર દશ દિવસ સૂધી રખડી આવ્યો; છતાં તેણે એક પણ પોષ્ટકાર્ડ લખી તેના સુખ સમાચાર જણાવ્યા નહિ. વળી મ્હોટો છોકરો પ્રમથ રહે છે ત્યાં પક્ષેગ ચાલતો હોવાથી તેને માટે મન હમેશાં અસ્થિર રહે છે. (દ્વાર તરફ જોઈ) અરે ! જે હોય તે એક ચલમ તમાકુ આપી જાઓ.”

ચન્દ્રઃ—આપ અધીર ન બની જશો—અમે હવે જઈએ છીએ.

“આટલા બધા વહેલા જશો ? હુકો પીધા પછી જાઓ.”

શૈલેન્દ્ર ઘણા વખતથી ચુપ થઈ બેસી રહ્યો હતો. હવે તે ધરમાં ગયો. વિપિનચંદ્રે અત્યાર પૂર્વે ધરમાં જઈને રંગ જમાવ્યો હતો; શૈલેન્દ્રે ધરમાં જઈ માતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા એટલે તેણે આશીર્વાદ આપી કહ્યુંઃ—“બાઈ ! દીર્ઘાયુષી થા. ત્હેં આ વંશનું મ્હોં ઉજવળ કર્યું છે. વિપિન ! કહે જોઈએ કે પછી શું થયું ?”

વિપિન પાછો કહેવા લાગ્યો:—“ સભા વિસર્જન થયા પછી જો ગૃહસ્થો આવ્યા હતા તેમને મહાપાણી કરાવ્યાં,—કેવળ એ જજગ્ગ બહાદુરે ખાનપાનની કોઇ પણ વસ્તુને સ્પર્શ કર્યો નહિ. વળી આપના વહેવાઇ દીનાનાથ બાપુ શિશિરકુમાર બાપુને સાથે લઇ તેમની માશીને ઘેર ગયા હતા.”

“ તેમની માશી ? એ ઠેકાણે એમની માશી ક્યાંથી ! ”

“ ચરનારાયણપુરમાં રજનીની મા-દાક્ષામણીનામની એક ડોશી છે. તેને દીનાનાથ બાપુએ પ્રથમથી જ માશી કહીને બોલાવી હતી. એ બુઢીને તેઓ ધણું માન આપે છે. તેને હરેક માસે ખોરાકી પણ આપે છે. ”

ગૃહિણીએ હસીને કહ્યું:—“ એમ કે ? વહેવાઇ તો ધણુ ગમતી જણાય છે. એ ડોશીને ઘેર જઈ તેમણે શું કર્યું ? ”

“ એ ડોશીએ કેટલાંક કેળાં અને ગરમ ઘેંશ તૈયાર રાખી હતી. દીનાનાથ બાપુ અને શિશિરકુમાર બાપુ તેની રવેશમાં ચટાઇ ઉપર બેસી એ ઘેંશ અને કેળાં ખાવા લાગ્યા. ડોશીના આનંદનો તો પાર જ રહ્યો નહોતો ! ”

આ વાત સાંભળી અનંગ મ્હોટ્યો હતો પડી. ગૃહિણીએ કહ્યું:—“ સાંભળ્યું કે અનંગ ? એવું સરળ મન ન હોય તો પોતાની સઘળી સંપત્તિનું દાન કરી ચક્રાય ખરું કે ? અનંગ ! તું જઇને જો જોઇએ કે રસોઇ થવાને કેટલી વાર છે ? ”

એ રાત્રે જમ્યા પછી શૈલેન્દ્ર તેના ચપનગૃહમાં ગયો કે તરત જ અનંગે એકદમ આવી તેના કંઠમાં જાઇનાં સુગંધિત પુષ્પોની એક માળા પહેરાવી દીધી. શૈલેન્દ્રે હસીને કહ્યું:—“ આ શું ? આજે વળી ફરી વરમાળા કેમ પહેરાવી ? ”

અનંગે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ આજે તમે નવા માણસ થઈ આવ્યા છો માટે!”

“કેમ-મહારે માથે બે શિંગડાં ઉગ્યાં છે કે? મહારે બેને બદલે ચાર હાથ થયા છે કે?”

“જાઓ તમે-તમને કેવળ મસ્કરી જ સૂઝે છે! આજે મહારી નજરમાં તમે કેવા મહાન દેખાઓ છો એ હું કહી શકતી નથી.”

“બરાબર તાડના ઝાડ જેવો દેખાઉ છું કેમ?”

“જાઓ, વળી પાછી મસ્કરી? આખા દેશમાં તમારા નામની વાહ વાહ બોલાઈ રહી છે તથા એમ સાંભળ્યું છે કે જેઓ સમાપતિ થયા હતા તેમણે તમારા કંઠમાં પુષ્પમાળા પહેરાવી દીધી હતી. એ શું જેવા તેવા સૌભાગ્યની વાત કહેવાય કે?”

શૈલેન્દ્રે શય્યા ઉપર બેસી અનંગને પોતાની પાસે બેઠી કહ્યું:—“પરંતુ દેશને માટે મહેં તો ઘણું સામાન્ય કામ કર્યું છે. ત્યારા પિતાજીએ રૂપિયા આપ્યા તેથી જ બધું થયું છે. તેમની કીર્તિ ચિરસ્મરણીય થઈ રહેશે. એવા મહાન પુરુષની પુત્રી થવું એ પણ કાંઈ જેવા તેવા સૌભાગ્યની વાત નથી.”

“એમની પુત્રી થવા જેવું મહેં કર્યું કાર્ય કર્યું છે?” આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે અનંગને ભાઈની વાત યાદ આવી. તેણે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. શૈલેન્દ્રે પણ વખત સમજી જઈ બીજી વાત કાઢી.

રાત્રે લગભગ ત્રણ વાગ્યે ‘ભાઈ! ઓ શૈલેન્દ્રભાઈ!’ કહીને કોઈ એક જણ શયનગૃહનાં દાર ખખડાવવા લાગ્યો. શૈલેન્દ્રે જાગત અંધ દાર ઉઘાડ્યાં તો વિપિનચંદ્ર તેની નજરે પડ્યો. વિપિનચંદ્રે કહ્યું—“નિધિને ત્રણ વખત દસ્ત થયો છે; આપની પાસે ઔષધ

હોય તો આપો.”

આ વાત સાંભળી શૈલેન્દ્ર ઝડપથી બેઠકખાનામાં ગયો અને હોમિયોપેથિક ઔષધની પેટી ઉઘાડી તે ધરના નોકર નિધિદાસની પથારી પાસે બેઠો. નિધિદાસ શરીરે હસ્તસ્પર્શ કરી જોતાં શરીર ઠંડું જણાયું. પછી નાડીની પરીક્ષા કરી શૈલેન્દ્રે તેને દવા આપી; પરંતુ એની સ્થિતિ ધીમે ધીમે વિશેષ ખરાબ થતી જણાવાથી શૈલેન્દ્રે પોતાના પિતાશ્રીને એ ખબર જણાવી તથા તે પોતે ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા ગયો. ડૉક્ટરને આવતાં આવતાં પ્રભાત થયું. હરેન્દ્રનાથ હોમિયોપેથિક ડૉક્ટર હતો. રોગીને તપાસી તેણે કહ્યું:—“કેસ ધણો બગડી ગયો છે. ખરાબ જાતનો કોલેરા જણાય છે.” આમ કહી ફરીથી તેણે ચિકિત્સા કરવા માંડી. ઔષધ આપતાં આપતાં લગભગ નવ વાગ્યે રોગીની સ્થિતિ સહજ સારી દેખાઈ; પરંતુ એ સ્થિતિ વિશેષ સમય સૂધી ટકી નહિ. બાર વાગ્યાને સુમારે ‘રોગી બચે એવી આશા નથી.’ કહી ડૉક્ટર વિદાય થયો. ત્યાર પછી એક કલાકે નિધિદાસનું મૃત્યુ થયું.

નિધિદાસ ઓઢીઆનો રહેવાસી હોઈ ચાર પાંચ વર્ષથી તેઆ ઘરમાં નોકરી કરતો હતો. પોતાની વર્તણૂકથી તે ધરનાં સઘળાં માણસોને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. ધરધણી અને ગૃહિણીની તેના ઉપર ધણી માયા મમતા હતી. ન્હાનાં બાળકો તેને ધણું મ્હાતાં હતાં. નિધિદાસના અકાળ અવસાનથી સર્વનો અંતરાત્મા ધણો દુઃખી થયો. અગ્નિદાહ વએરેની બ્યવસ્થા કરી શૈલેન્દ્ર લગભગ બે વાગ્યે સ્નાનાહાર કરવા ગયો. તેની માતાએ તેને તિરસ્કાર કરી કહ્યું:—“હરેક કામમાં તું ઉતાવળો છે. શું કોઈના નોકર આકરને કાંઈ ખીભારી નહિ થતી હોય કે ? તેઓમાંથી કોણ આટલી બધી ખટખટ કરે છે ?”

તારિણીચરણ એ રથજે ખેસી ધૂમપાન કરતો હતો. તેણે કહ્યું: “ મહારી વાત તો એ કોઇ રીતે સાંભળતો નથી. મહેં ધણી વખત કહ્યું કે, ‘ ઉઠીને સ્નાન કર. કાંઇ ખાધા પીધા સિવાય ખાલી પેટે કાલેરાવાળા રોગી પાસે આવવું જોઇએ નહિ, ’ પણ મહારી વાત સાંભળે છે કાણ ? ”

ગૃહિણી:—એનામાં એ એક મોટો અવગુણ છે—એના માથામાં કાંઇ ભૂત ભરાય છે એટલે એને કોઇ દિશાનું ભાન રહેતું નથી. કાલેરાવાળા રોગીની પાસે આવી રીતે ખેસી રહેવાનું સાહસ કાણ કરે તેમ છે ? ”

“ કાલેરાની વાત તો દૂર રહી પણ તે દિવસે જનાર્દન બાપુને ઘેર તેમના એક આકરને રક્તાતિસાર થયો હતો. તેમણે એ નોકરને દવાખાનામાં મોકલી દીધો હતો. આપણાથી એવું તો ન થાય. નિધિદાસ આપણા ઘરમાં આટલા દિવસ રહ્યો—એ ઘરનાં છૈયાં છોકરાં જેવાં હતાં. એને દવાખાનામાં મોકલી શકાય કે ? ”

આમ કહી તારિણીચરણે એક નિશ્વાસ મૂક્યો. ગૃહિણીએ પણ નિધિદાસની વાતનું સ્મરણ કરી આંખોમાંથી સરી પડતાં અશ્રુગિ: સાફ કર્યાં. શૈલેન્દ્ર ચુપકોટીથી જમવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

શૈલેન્દ્રનું સ્વર્ગગમન

વસંતના નિર્મળ આકાશમાં એકાએક ભયંકર કાળમેઘે દેખા દીધી. તારિણીચરણના મનમાં ભવિષ્યમાં આવી પડનારી જે વિપદની છાયા પડી હતી તે ધીમે ધીમે ધનીભૂત થઇ ગઇ.

નિષિદ્ધાસના મૃત્યુ પછી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તારિણીચરણ એકબીજાનામાં એકા હતા એવામાં તેમને ખબર મળી કે શૈલેન્દ્રને એક વખત દસ્ત થયો છે. તારિણીચરણ એકદમ ઉડી અંદર ગયા અને શૈલેન્દ્રના શયનગૃહમાં જઈ જોયું તો તે સૂઈ રહ્યો હતો. તારિણીચરણે વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું—“ મહે સાંભળ્યું છે કે તને એક વખત દસ્ત થયો છે; એ વાત ખરી છે કે ? ”

શૈલેન્દ્રે મસ્તક હલાવી કહ્યું—“ હા, હમણાં પાછું બીજી વખત પણ જવું પડશે. ”

આમ કહી શૈલેન્દ્ર શય્યામાંથી ઉઠ્યો અને પાંચબીનામાં ગયો. તારિણીચરણે અત્યંત મયમીત બની જઈ ગૃહિણી પાસે ઉપસ્થિત થઈ કહ્યું—“ જા, જો જોઈએ કે શૈલેન્દ્રને શું થયું છે ? હું ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા માણસ મોકલું છું. ”

પછી તારિણીચરણ ઉતાવળે પગલે નીચે ઉતર્યો અને હરેન્દ્રનાથ ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા માણસ દોડાવ્યો. બીજી તરફ ગૃહિણી પંચારીમાંથી મહાકષ્ટે ઉડી એક લાકડીને ટેકે ચાલતી ચાલતી શૈલેન્દ્રના ઓરડામાં જઈ માથે હાથ મૂકી બેસી પડી. શૈલેન્દ્ર પાંચબીનામાં જઈ આવ્યો. તેનું શરીર દુર્બળ થઈ ગયું હતું. અનંગે તેનો હાથ પકડી તેને પાંચબીનામાંથી ઉઠાડ્યો હતો. હવે તે પણ શૈલેન્દ્રની પાછળ પાછળ આવી. ગૃહિણીએ શૈલેન્દ્રને કહ્યું—“ કાલે કવખતે પાંચું હતું તેથી અપચો થયો છે, ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. અનંગ ! તું બિઠાનામાં બેસી એના પેટ ઉપર હાથ ફેરવ. ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા માણસ દોડાવ્યો છે. ”

આમ કહી ગૃહિણીએ શૈલેન્દ્રને હિમ્મત આપી; પણ તેના મનમાં

તો ભય ઉપજ્યો હતો. અનંગ બિહાનામાં એસી શૈલેન્દ્રના પેટ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી.

શૈલેન્દ્ર:—ફરી ખીજ વખત દવા લેવી છે. મહારી દવાની પેટી અત્રે લઇ આવો.

અનંગે હોમિયોપેથિક ઔષધોની પેટી લઇ આવી શૈલેન્દ્ર પાસે મૂકી. શૈલેન્દ્રે પેટી ઉઘાડી દવા લીધી. પછી પાછા સૂઇ જઇને તેણે ગાતાને કહ્યું:—“આ! કાલે રાત્રે દૂધ ન પીધું હોત તો સારું-વળી મેં વાગ્યે ખાધું હતું, ત્યારે પણ બરાબર જૂખ લાગી નહોતી.”

ગૃહિણી:—ખરું છે. કાલે રાત્રે કંઇ ના ખાધું હોત તો ઘણું સારું થાત. જે ખાધું છે તે બરાબર પચ્યું નથી. હમણાં મટી જશે; ભય શો છે? જરા આંખો મીંચી જાંધી જા. હું પવન નાખું છું.

આમ કહી તે ધીમે ધીમે ઉઠી પથારીની નજીક જઇ બેઠી. શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—“આ! ત્હારાથી પવન નહિ નાખી શકાય-તું એસ. મહારું શરીર તદ્દન અશક્ત થઇ ગયેલું જણાય છે.”

અનંગ હાથમાં પંખો લઇ ઉભી રહી પવન નાખવા લાગી. આ સમયે યશોદા ગંગાસ્નાન કરી ત્યાં આવી. તેણે કહ્યું:—“ઐટલામાં પાછો સૂઇ ગયો?”

ગૃહિણી:—એનું શરીર ઘણું દુર્બળ થઇ ગયું છે.

“હું કપડાં બદલીને આવું છું. ઘણા વખતથી માલુસ ગયેલો હોવા છતાં ડૉક્ટર કેમ આવ્યા નહિ?”

યશોદાનું છેલ્લું-વાક્ય પૂર્ણ થતાંની સાથે જ તારિણીચરણ હરેન્દ્રનાથ ડૉક્ટરની સાથે ઉપર આવ્યો. યશોદા કપડાં બદલવા આવી ગઇ. ગૃહિણી પાસેના ઔરડામાં જઇ બેઠી. અનંગ લાજ કાઢી શૈલેન્દ્રના પગ પાસે જ બેસી રહી.

ડૉક્ટરે આવી પૂછ્યું:—“શૈલેન્દ્રનાથ ! કેમ લાગે છે ?”

શૈલેન્દ્રે તેને પોતાની સ્થિતિ જણાવી. ડૉક્ટર તેની નાડી તપાસવા લાગ્યો. આ સમયે શૈલેન્દ્ર પાછો પાચખાને જવા માટે ઉઠી બેઠો.

ડૉક્ટર:—બહુ દૂર જવાની જરૂર નથી.

તારિણીચરણે કહ્યું:—“આ પાસેની ઓરડીમાં જ.”

શૈલેન્દ્ર એ ઓરડીમાં ગયો. અનંગ તેની સાથે સાથે ગયો. કોટે જઈ આવી શૈલેન્દ્રે કહ્યું:—“ડૉક્ટર સાહેબ ! એકોનાઇટથી કાંઈ શયદો થયો નહિ. બીજી દવા આપો. આ વખતે પિસાચ થયો નહિ.”

આ વાત સાંભળી ડૉક્ટરનું મુખ ત્રિતાતુર થઈ ગયું. તેણે આશ્ચર્ય આપ્યું અને તારિણીચરણની સાથે તે નીચેના બેઠકખાનામાં જઈને બેઠો.

તારિણી:—કેમ લાગે છે ડૉક્ટર સાહેબ ?

ડૉક્ટર:—કૉલેરા થયો છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. હમણાંના કૉલેરાનાં લક્ષણ ધણાં ખરાબ દેખાય છે. મહેં આ ત્રણ દિવસમાં પાંચ છ રોગી જોયા તેઓ સધળાને એક જ પ્રકારનો કૉલેરા હતો.

તારિણીચરણની આંખોમાં ઝળઝળાંમાં ભરાઈ આવ્યાં. તેમણે કહ્યું:—“ત્યારે તો હું જે ભય રાખતો હતો તે આગળ આવ્યો ! શું થશે ડૉક્ટર સાહેબ ?”

“શું થશે એ સંબંધી ખાત્રીપૂર્વક કાંઈ કહેવાનું સાહસ હું કરતો નથી. કલકત્તાથી જે કોઈ સારા ડૉક્ટરને બોલાવવાની ઇચ્છા હોય તો હમણાં જ તાર કરી દો. હું તો આવ્યો છું. વળી અહીંના બીજા પણ એક બે ડૉક્ટરને આપ બોલાવી શકો તેમ છો. અમે સધળા મસલત કરી દવા આપીશું.”

આ વાત સાંભળી તારિણીચરણે તત્કાળ દીનાનાથનાને એવો

તાર ક્યો કે—“ Shailendra got cholera. Send Dr. Salzur or any other best Physician immediately”
(શૈલેન્દ્રને કોલેરા થયો છે. ડૉક્ટર સલઝર કે બીજા કોઈ સારા ડૉક્ટરને જલ્દી મોકલો.) તાર લઈ એક માણસ દોડતો દોડતો ઓફિસે ગયો અને તેણે હુમલીના બીજા બે મહોટા હોમિયોપેથિક ડૉક્ટરને ખબર આપી. હવે ત્રણ ડૉક્ટરે ‘મળી મસલત કરી દવા આપી; પરંતુ રોગ ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો.

બે વાગ્યાને સમયે દીનાનાથ ડૉક્ટર સલઝરને લઈ આવી પહોંચ્યો. એ વખતે શૈલેન્દ્ર શુદ્ધિમાં નહોતો. દીનાનાથ તેની સ્થિતિ જોતાંની સાથે જ રડી પડ્યો. તારિણીચરણ તેને જોઈને આંસુ સારવા લાગ્યા. ડૉ. સલઝરે તેમને બંનેને આશ્વાસન આપી રોગીને તપાસી ઔષધ આપ્યું.

આવી રીતે સંધ્યાકાળ સુધી ચિકિત્સા ચાલી. સંધ્યાકાળ પછી નાડીની ગતિ જાણે કે સહજ ફરી. શૈલેન્દ્રે આંખ ઉઘાડી એક બે વાત બોલવાનો આરંભ કર્યો. દીનાનાથને જોઈ તે રડી પડ્યો અને કહ્યું:—“ દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવાની મહેં ધણી આશા રાખી હતી; પણ મહારાથી કાંઈ થયું નહિ.”

દીનાનાથને માટે અશ્રુપ્રવાહ રોકી રાખવાનું કાર્ય કઠિન થયું, તેણે આખો લુંછતાં લુંછતાં કહ્યું:—“ ભય શો છે? તમને જલ્દી આરામ થઈ જશે. ડૉક્ટર સલઝર તમારી સારવાર કરે છે. નાડીની સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે.”

પુનઃ શૈલેન્દ્રે આંખો મીંચી દીધી. જાણે કાંઈ વિચાર કરતાં કરતાં તેનાં બંને નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ નીકળ્યો. દીનાનાથે રૂમાલથી તેનાં નેત્રો સાફ કર્યાં. થોડા સમય પછી શૈલેન્દ્રે પાછી આંખો ઉઘાડી.

એ આખો કોઇને શોધવા લાગી. અનંગ તેના પગ પાસે બેઠી હતી. શૈલેન્દ્ર ધણી સમય સૂઝી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું:—
“પાણી પીવું છે.”

અનંગે ઉઠીને તેના મુખમાં એક ચમચો પાણી રેડ્યું. એ વખતે અશ્રુજળનું એક મિદુ શૈલેન્દ્રના હાથ ઉપર પડ્યું. પાણી પીધા પછી તે પાછો અનંગના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો તથા અશ્રુજળથી તેણે પોતાના ગાલ ભીંજવી દીધા. દીનાનાથ કોઇ પણ રીતે આ દેખાવ સહન કરી શક્યો નહિ. તે ઉઠીને પાસેના ઝોરડામાં ગયો. એ ઠેકાણે તારિણીચરણ, ડૉક્ટર સલજર અને અન્યાન્ય ધણા ગૃહસ્થો ચુપકી-દીથી બેઠા હતા. બહારથી તારિણીચરણ સ્તબ્ધ દેખાતા હતા; પરંતુ તેમના હૃદયમાં તુમુલ તોફાન ચાલતું હતું. ગૃહિણી બીજી એક ઝોરડીમાં બેસી અસ્પષ્ટ સ્વરે રૂદન કરતી હતી. શૈલેન્દ્રની આખર સ્થિતિ જોયા પછી યશોદાને કોઇએ નીચે જોઇ નહોતી—તે ત્રીજે મજલે હાકોરધરમાં જઈ મદનગોપાળની પાસે જઈ શૈલેન્દ્રના જીવનની રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરતી હતી.

રાતના નવ વાગ્યે શેઠાની સ્થિતિ વળી પાછી ખરાબ થવા લાગી. ડૉક્ટર સલજરે ખરાબર તપાસ કરી કહ્યું, ‘અચ્ચાની હવે મિલકુલ આશા નથી.’ આ વાત સાંભળી બધાં હાથ હાથ કરી રડી પડ્યાં. ડૉક્ટર સલજરે વિદાય થવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ દીનાનાથે તેને કોઇ પણ રીતે ટોકાયો નહિ—તે નીચે જઈને એક ઝોરડામાં બેઠો.

શૈલેન્દ્રની માતા લથડતી લથડતી સશાળી એ ઝોરડામાં જઈ પુત્રને માથે હાથ મૂકી ઉચ્ચ સ્વરે રડવા લાગી. શૈલેન્દ્રની કોઇએ આવીને એ રૂદનમાં અવાજ પૂર્યો. અનંગ જમીન ઉપર પડી વિલાપ કરવા લાગી. તારિણીચરણ સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહ્યા હતા તેઓ હવે એ

ઝોરડામાં આવી રડતાં રડતાં બોલ્યા:—“ભાષ! ત્યારે શું તું હવે
આલ્યો જમણ કે? મહેં ત્હારો ધણો તિરસ્કાર કર્યો છે તેથી ત્હેં
પણ મ્હારા ઉપર ક્રોધ કર્યો કે શું? ઓ ભાષ! હું હવે તને ક્રોધ
પણ વખતે કાંઈ કહીશ નહિ—તું નિષ્કુર થઈ આલ્યો જમણ નહિ—
અમારા ઉપર હવે રોષ રાખીશ નહિ. અમને તું શોકસાગરમાં નાખી
દઈ જમણ નહિ! તું મ્હારું યથાસર્વસ્વ છે! તું સ્વર્ગનો દેવતા
છે. ધણા પુણ્યના ફળથી તું અમારે ઘેર આવ્યો હતો! હું ખરેખર
નરાધમ છું તેથી જ તને ઝોળખી શક્યો નહિ! અરેરે! હવે મ્હારાથી
સહન કરી શકાતું નથી. મ્હારી છાતી ફાટી જાય છે.”

આમ કહી તેઓ ઉઘે માથે ટેબલ ઉપર લથડી પડ્યા. સગાં
મંબંધીઓ તેમને ઝાલી લઈ ધરતી ખદાર લઈ ગયાં. જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં
શૈલેન્દ્રની સ્થિતિ વિશેષ ખરાબ થઈ અને રાત્રે દશ વાગ્યે તેના
અમર આત્મા નશ્વર દેહ પરિત્યાગ કરી અનંતધામ તરફ આલ્યો
ગયો. ત્યાર પછી જે કાંઈ થયું તે લખવાને લેખિની આલતી નથી.
શોકનું વિશેષ વર્ણન કરવાથી કાંઈ ફળ નથી.

હે અમર આત્મા! તું સ્વર્ગના દેવદૂતની માફક આવ્યો હતો.
તું આ ધરાધામમાં ધણો થોડો વખત રહ્યો હતો; પરંતુ એ થોડા
સમયમાં તું આ પતિત જાતિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જે મહામંત્રનો
પ્રચાર કરી ગયો તે આર્ય સંતાનોના જીવનનો મૂળમંત્ર થાઓ! તને
જીવનનો દ્રુવતારો કરી સેંકડો-હજારો આર્ય યુવકો કર્મક્ષેત્રમાં અવ-
તીર્ણ થાઓ. તેમ થશે તો ત્હારું જીવન સાર્થક થશે તથા ત્હારું
મૃત્યુ પણ સાર્થક થશે. તું સાર્થક જીવન ગુજારી આનંદમયીના
ખાળામાં અક્ષય આનંદ ભોગવીશ!

ચતુર્થ ખંડ

પ્રકરણ ૧ છું

શોકની પરિસીમા

ખીજે દિવસે દીનાનાથ કલકતે પાછો ફર્યો. તેણે જ્યારે વિમળા-સુંદરીને આ સાંધાતિક સમાચાર કહી સંમળાવ્યા ત્યારે તે બેહોશ બની ગઇ. કાશીથી આવ્યા પછી આ કેટલાક માસ તેણે ઘણા દુઃખે ગુજર્યા હતા. આ છ માસની અંદર જ્યારે મણિ પાછો આવ્યો નહિ કિંવા તેની કાંઈ ખબર મળી નહિ ત્યારે તે સર્વાંશે આશાભંગ થઇ ગઇ. પુત્રકળ રૂદનથી જાણે કે તેનું અશ્રુજળ ખુટી ગયું હતું. હવે આખોમાં જળ આવતું નહોતું; પરંતુ હૃદયમાં આ વિરામ અગ્નિ બળતો હતો. આવી સ્થિતિમાં તે આ નવો ધા કેવી રીતે વેઠી શકે?

ઘણી શુશ્રુષા પછી તે જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે ઉચ્ચકંઠે રડવા લાગી. આ નવીન શોકથી તેના ચક્ષુજળે પુનઃ કોઈ ઠેકાણેથી આવીને તેની છાતી બીંજવી દીધી. દીનાનાથ તદ્દન નિરુપાય થઇ તેની પાસે બેસી રહ્યો. તેનામાં ધોત્રવાની શક્તિ પણ રહી નહોતી. શું કહીને ગૃહિણીને શાન્ત કરવી એ તે વિચારી શક્યો નહિ.

અંતે વિમળાસુંદરીએ આંખો લુંછતાં લુંછતાં કહ્યું:—“ મ્હારો કેવો કાઠન જીવ છે! આટલા દુઃખથી પણ મ્હારો જીવ કેમ જતો નથી? મ્હેં પૂર્વ જન્મે શાં પાપ કર્યા હશે? હે ઇશ્વર! તમારા મનમાં આવું જ હતું કે?” આમ કહી વળી પાછી તે રૂદન કરવા લાગી,

દીનાનાથ ચુપકીદીથી નીચું જોઇ બેસી રહ્યો હતો. પછી ધીમેથી તેણે કહ્યું:—“ સંસારનો નિયમ આવો જ છે.”

વિમળા:—મંસારનાં ધણાં મનુષ્યોને દુઃખ ભોગવવું પડે છે એ હું જાણું છું; પરંતુ મહારા જેવું કુટુંબ નસીબ ખીજા કોનું છે? મહારાથી આટલું અધું દુઃખ સહન થતું નથી. હવે મરવાથી, જ આ જાળા શાન્ત થાય તેમ છે. મા દુર્ગા—મા કાળી—જ્યાં મહારો શૈલેન્દ્ર ગયો છે ત્યાં મહેને લઈ જાઓ. ”

દીનાનાથ મૃદુસ્વરે બોલ્યો:—“ વહેવાણીની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તેનો એક વખત વિચાર કરી જો. ”

“ તે તો હું સારી રીતે સમજું છું! તેમના માથા ઉપર વિના મેઘે વજ્રવાત થયો છે. કેવો ભયંકર રોગ! લાચુ પડતાંની સાથે જ સમજું શેષ. ”

“ જ્યારે તેને કાઢી ગયા ત્યારનું ભયાનક કષ્ટ કહી શકાય એવું નથી. વહેવાણીના હાથમાંથી તેને કોઈ રીતે લઈ શકાતો નહોતો. તેઓ તેને કોઈ રીતે છોડતાં નહોતાં. અનંગ સ્તબ્ધ થઈ પગ પાસે બેઠી હતી તેને મુચ્છા આવી ગઈ. ”

દીનાનાથ વિશેષ બોલી શક્યો નહિ. તે રૂમાલથી આંખો લુંછવા લાગ્યો. વિમળાસુંદરી પણ આંસુ સારવા લાગી. તેના ખોળાને પણ ખાલી કરી કોણ મણિને લઈ ગયું છે? ખીજા ક્ષણે અનંગનીવાત યાદ આવવાથી તેણે પૂછ્યું:—“ અનંગ કેટલો વખત મુચ્છાવશ રહી હતી? ”

“ તેનાં ફાંદાસાસુ તેને જાંચકીને ખીજા ઓરડામાં લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં માથા ઉપર પાણી છાંટતાં અને પવન નાખતાં નાખતાં અડધા કલાકે તે શુદ્ધિમાં આવી હતી હું તેનું માથું ખોળામાં રાખી બેઠો હતો. ”

“ તમે તેને સાથે કેમ તેડી ન લાવ્યા? તેમની આવી સ્થિતિમાં અનંગની સંભાળ કોણ ભેરો? ”

“ મહેં તેને લાઇ આવવાની ઇચ્છા કરી હતી; પણ તેણે કહ્યું કે, ‘હું હમણાં નહિ આવું. જો હું આવીશ તો ખાને બધું દુઃખ થશે.’ ”

“ સાંભળીને છોકરીની વાત? એ વખતે પણ આવી રીતે સાસુને હરકત પડે છે કહી મહેને મૂકી આવી ગઇ હતી. ”

“ પરંતુ તેણે વ્યાજખી જ કહ્યું છે. વળી આ વખતે હું તેને લાઇ આવત તો તે ઉચિત ગણાત નહિ. વહેવાણુ તેના સહવાસમાં રહી સાંત્વના મેળવી શકશે અને અનંગ પણ ત્યાં પાંચજણાંની સાથે રહેશે તો કાંઈક જીલશે. તેને અહીં તેડી લાવવાથી તું અને એ બન્ને જણાં બેસી કેવળ રાત્રિ દિવસ રડ્યા કરત. ”

“ તમે ગમે તેમ કહેશો તો પણ તેને જેમ અને તેમ ત્વરાથી અહીં લાવવી પડશે. તેને જોયા સિવાય હું રહી શકીશ નહિ. ”

“ ઠીક, જલ્દી તેડી લાવીશું. ”

આ વખતે એક નોકરે આવી ખબર આપી કે, ‘ હારાધન રાય આવ્યા છે. ’ આ ખબર સાંભળી દીનાનાથ નીચે ઉતર્યો. હારાધન લામત્રેરી રૂમમાં એક કપાટ પાસે ઉભો હતો. દીનાનાથને જોઇ ‘ આવો ભાઇ ! ક્યારે આવ્યા ? ’ બોલી બેસી પડ્યો. દીનાનાથે તેની પાસે બેસી કહ્યું—“ એક કલાક થયો. ખબર તો સાંભળી હશે ? ”

“ હા, સાંભળી છે. ”

આમ કહી નીચું જોઇ ચુપકીદીથી તે બેસી રહ્યો. દીનાનાથ પણ થોડા સમય સુધી ચુપ બેસી રહી વિચાર કરવા લાગ્યો.

અંતે હારાધને કહ્યું—“ આહ-ઝાકરાનો કેવો મહેરા હતો ! જાણે એક પહેલવાન ! છતાં એક દિવસમાં જ તે હતો નહતો થઇ ગયો. ”

દીનાનાથે નિશ્વાસ મૂકી ઠંથું:—“એમના જેવા યુવસંપન્ન વક્ર આજકાલ જોવામાં આવે તેમ નથી. હારાધન રામ! એમનો રંગ તે કે કાળો હતો; પરંતુ એ કાળા રંગમાંથી એક પ્રકારનું અપૂર્વ વણ્ય પ્રકાશી નીકળતું હતું. તેમનું મુખ-આંખ-નાક જાણે ચીતરી હયાં હોય એવાં સુંદર હતાં. તેઓ મૃત્યુશય્યામાં સૂતેલા હોવા છતાં મના ઓઠપર હાસ્યની રેખા જણાતી હતી. આ જે નારાયણની અનં-શય્યાની છાંયી જુઓ છો એ છાંયી મળે તેમનો એ વખતનો અહેસાસ નેહ યાદ આવી હતી. તેમના યુગ્મેનું ‘હું’ શું વર્ણન કરું? આપનાથી ત્રિ અમણ્યું નથી. મહારા નસીબમાં આવા દેવતુલ્ય જમાઇ ટકીને પાંથી રહે?”

“વિદ્યાબુદ્ધિમાં તેમજ સદાસાપમાં એવો બીજો યુવક જોવામાં આવે તેમ નથી. આ સ્થળે બેસી મહારી સાથે તેણે ધણી વાત કરી તી. ન્હાનાં ગામડાંઓની આગાહી માટે તેણે જે વાત કહી હતી હમણાં મળે યાદ આવે છે. અરેરે! હવે તો એ ગયો. મહે’ તો વખતે પણ કહ્યું હતું કે, ‘ભાઈ! તમે બાલ્યાવસ્થાથી નગરવાસી બેલા છો તેથી ન્હાના ગામડામાં જઈ તમારાથી કેવી રીતે રહી શકશે? તમારું શરીર ન્હાનાં ગામડાંઓમાં જવાથી ટકશે નહિ.”

“પણ તેમને કાંઈ ગામડામાં મંદવાડ થયો નહોતો; હુમલીમાં થો હતો.”

“છતાં ખરી રીતે જોવા જતાં કૉલેરાનું બીજ ગામડેથી જ nibbe કરી લાવેલો તેમ ન હોય તો જે દિવસે હુમલીમાં આવ્યો તે બીજે દિવસે જ બાધ કેમ થાય?”

“એ વખતે હુમલીમાં કૉલેરા આલતો હતો. તેમના ધરના કાગળે પ્રથમ થયો હતો. તેની શુશ્રુષા શેલેન્દ્રે કરી હતી. પછી તેમને તાતે થયો.”

“એ વાત પણ મહેં પહેલાં કહી હતી—ચાકરને મારે એટલું જોખમ શા માટે ખેડવું જોઈએ ? ચાકરને કંભેરા થયો હતો તો તેને ઘરમાંથી બીજે કોઇ ઠેકાણે પહોંચાડી દેવો જોઈતો હતો. હુમલી શહેરમાં હોસ્પિટલ છે—એ કાંઈ ગામડું નથી. એ નોકરને હોસ્પિટલમાં લઈ જવો જોઈતો હતો. બાઈ ! તમારો જમાઈ સર્વ વિપ-યોમાં આગળ પડતો હતો. તેણે કહેતો હતો કે નોકર ચાકરને પણ દૂધ ખાવા આપવું જોઈએ. આ બધા જીના વિચાર છે. બાઈ ! મહેં સઘળા ઘાટનું પાણી પીધું છે. મહારાથી અગ્નિયું કાંઈ નથી. હું તો કહું છું કે, નોકર ચાકરો સાથે એટલી બધી છૂટ લેવી સારી નહિ. ઠીક, તમારી કન્યા ક્યાં છે ? ”

“એ હજી ત્યાં જ છે. મહેં તેને મહારી સાથે લાવવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ તે કોઈ રીતે આવી નહિ. તેણે કહ્યું કે તેના આવવાથી તેની સાસુને વિશેષ દુઃખ થશે.”

“ના—હવે તેને ત્યાં રાખવી એ કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. તેને જોમ બને તેમ ત્વરાથી અત્રે લઈ આવવો. ત્યાં હવે તેનું બીજું કોણ છે ? આવી સ્થિતિમાં તમારે તેને તમારી પાસે રાખવી જોઈએ.”

“પરંતુ હમણાં થોડા દિવસ તે ત્યાં બસે રહે. પછીથી તેને અત્રે તેડાવીશું. ગૃહિણી પણ તેને ત્વરાથી અહીં તેડાવવા કહે છે; પરંતુ અનંગની હમણાં અત્રે આવવાની ઇચ્છા નથી.”

“તેની ઇચ્છા શા કામની ? ગમે તેમ તો પણ હજી બાળકપુદ્ધિ; સારાસારનું જ્ઞાન એને ક્યાંથી હોય ? એક વખત તમે એને અત્રે તેડાવીને રાખશો એટલે જોઈ શકશો કે, પછી તે ત્યાં જવાની ઇચ્છા નહિ કરે. ઠીક ત્યારે, હું હવે રજા લઉં છું. મહારી ગૃહિણીએ પણ એક વખત અત્રે આવી જવા કહ્યું છે. જીઓ બાઈ ! આ સંસારમાં

સર્વને દુઃખ કષ્ટ તથા શોક સંતાપ સહન કરવાં પડે છે. વળી સહન ન કરીએ તો ખીજે શો ઉપાય છે? એક માત્ર ધન્યરના આધાર સિવાય આપણું ખીજું શું છે? તેની ધન્યા હશે તો યુનઃ સુખના દિવસો પણ આવશે. ”

આમ કહી હારાધન રાય એક વખત દીનાનાથના મુખ તરફ જોઇ ત્વરાથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી

અનંગનું આગમન

શૈલેન્દ્રની માતા પ્રથમથી જ રોગશય્યામાં સૂતી હતી; તેમાં વળી આ મહાન શોકથી તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ રહી નહોતી. રાત્રિ દિવસ તે શય્યામાં સૂઈ રહીને રુદન કર્યા કરતી હતી. અનંગ પાસે બેસી હમ્મેશાં તેની સંભાળ રાખતી હતી. દીનાનાથે તેને તેડી જવા માટે બે વખત માણસ મોકલ્યું હતું પણ તે કોષ્ટ રીતે આવવાને રાજી નહોતી. આવી રીતે જોતજોતાંમાં ત્રણ માસ પસાર થઇ ગયા એટલે અનંગની સાસુ ધીમે ધીમે ઉઠવા બેસવા લાગી. દીનાનાથે આ વખતે દશરથ ચક્રવર્તીને મોકલ્યો. સારે મૃદિલ્પીએ અનંગને પોતાની પાસે વિશેષ સમય સૂધી રાખવી અનુચિત છે એમ સમજી તેને અનેક પ્રકારે સમજાવી ચક્રવર્તી સાથે મોકલી દીધી.

અનંગ ગાડીમાંથી ઉતરી અંતઃપુરમાં ગઇ કે તરત જ વિભા-
સુંદરીએ રહામેથી દોડી આવી તેને જામકા લીધી અને ઉચ્ચ સ્વરે
તે રુદન કરવા લાગી. અનંગ પણ ચુપકીદીથી અશ્રુજળ વર્ષાવવા

લાગી. દીનાનાથ દૂરથી આ કરુણાજનક દેખાવ જોવા લાગ્યો અને આંખો લુંછવા લાગ્યો; પણ હિમ્મતથી પાસે આવી શક્યો નહિ.

એ દિવસે સંધ્યાકાળ પછી હારાધનની સ્ત્રી હરિમતિ તેની મ્હોટી કન્યા ડાંલી અને વચ્ચે કન્યા લીલીને સાથે લઈ અનંગને મળવા આવી. ડાંલીનો ત્રણ વર્ષની ઉમરનો પુત્ર રિપન પણ સાથે આવ્યો હતો. ડાંલીનો પતિ ઍરિષ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી હમણાં જ વિલામતથી પાછો ફર્યો હતો.

હરિમતિએ આજે સીડી ચઢતાં ચઢતાં ખૂબ મારી નહિ. ચુપ-કાદીથી તે ઉપર આવી વિમળાસુંદરી જે ઓરડામાં બેઠી હતી ત્યાં જઈ ઉભી. અનંગ ત્યાં બેઠી બેઠી લેસ ચુંચતી હતી. વિમળાસુંદરીએ તેને માન આપી બેસાડી.

હરિમતિ—અનંગ ! તું ક્યારે આવી ?

વિમળાસુંદરીએ તેની પાસે બેસી કહ્યું—“ હમણાં પાંચ વાગ્યાની ગાડીમાં. ”

અનંગે ઉઠી ડાંલીના પુત્રને હાથમાં લીધો અને તે લીલી પાસે આવીને બેઠી.

હરિમતિ:—અનંગ ! તહે પહેલાં મહારા રિપનને જોયો નહોતો કે ?

અનંગ માથું નમાવી બોલી:—“ જોયો હતો. ”

વિમળાસુંદરી:—“ ડાંલી કેટલા દિવસથી આવી છે ? ”

“ આજ સાત દિવસથી આવી છે તથા થોડા દિવસમાં જ પાછી જવાની છે. જમાઈ કલકત્તામાં વિશેષ દિવસ રહેવાના નથી; તેઓ બાંકીપુર જઈને પ્રેક્ટિસ ચાલુ કરવાના છે. ”

વિમળાસુંદરીને પોતાના જમાઈની વાત યાદ આવવાથી તેણે

એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. હરિમતિ વાત ફેરવી બોલી—“અનંગ ! તારાં સાસુને હવે કેમ છે ? ”

અનંગ નીચું જોઇ બોલી—“તેમનું શરીર ઘણું દુર્બળ થઇ ગયું છે. ”

હરિમતિ—શરીર ન ફેર્બળ થાય કે ? તેમના તો સર્વસ્વનો નાશ થયો છે !

વિમળા—અનંગ ! તું રિપનને લઇને પેલા ઝોરડામાં જ અને એને કાંઇ ખાવાનું આપ.

અનંગ પણ ત્યાંથી બહાર જવાનો માર્ગ શોધતી હતી; એટલે તરત જ રિપનને લઇ, લીલીનો હાથ ઝાલી તે બીજા ઝોરડામાં ગઇ, તથા રિપનના હાથમાં તેણે નારંગી આપી. પછી લીલીના મ્હોં તરફ જોઇને અનંગ એકદમ રડી પડી. લીલીએ તેને પાસે ખેંચી પોતાના હૃદય સાથે દબાવી રાખી અને બન્ને જણીએ ચુપકીદીથી આંસુ સારવા લાગી.

રિપન તેમને રડતી જોઇને ધીમે ધીમે ત્યાંથી બહાર ગયો અને તેની મા પાસે જઇ ધીમેથી બોલ્યો : “ બા-બા-માછી લલે છે. ”

પ્રસંગ સમજી જઇ ડૉલી રિપનને સાથે લઇ અનંગ અને લીલી પાસે આવી ઉભી તથા અનંગને ખુણા તરફ ખેંચી લઇ જઇ બેઠી. પછી પોતાની સાડીના પાલવથી તેણે તેની આંખો ધુંછી નાખી. લીલીને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું :—“ વાહ ! તું પણ કેવી ગાંડી થઇ છે ? અનંગને શાન્ત કરવાને બદલે ઉલટી રડે છે ! ”

થોડા સમય પછી વિમળાસુંદરી અને હરિમતિ ત્યાં આવી અને એક દાસી ત્રણ ચાળમાં ખાવાની વસ્તુઓ ગોઠવી લાવી.

હરિમતિ—હમણાં આ બધું કોણ ખાશે ? અમે તો જમીને આવ્યાં છીએ.

વિમળા—આ ક્યાં વધારે છે-થોડું મ્હોમાં મૂકો. અનંગ ! તું પણ ડાહી અને લીલીની સાથે બેસ.

અનંગે ડાહીને હાથ પકડી તેને બેસાડી દીધી અને પછી તે લીલીની સાથે ખાવા બેઠી.

હરિમતિ ખાતાં ખાતાં બોલી—“ અનંગ ધણી દિવસે અહીં આવી છે; એને હવે વહેલી ત્યાં જવા દેશો નહિ. ”

વિમળા—ના—નહિ જવા દઉં.

“ એ વચ્ચે વચ્ચે અમારે ત્યાં આવશે તો એનો જીવ હલકો થશે. અહીં તો કેવળ એકલાં ગુપત્યુપ બેસી રહેવું પડે તેમ છે. ”

“ તે જરૂર તમારે ત્યાં આવી ડાહી લીલી વગેરેની સાથે બેસશે ઉઠશે. ”

ડાહી—અનંગ ! સાંભળ્યું કે ? ત્હારે અમારે ઘેર આવવું પડશે. હમણા હું કેટલીક જાતનું સિવલુકામ શિખી છું—એ સપાળું તને શિખવીશ.

વિમળા—અનંગને પણ સિવલુકામ બહુ ગમે છે; ત્યાં રહીને તેનાથી કાંઈ કરી શકાતું નથી. આગળ જે શિખી હતી તે પણ હવે બૂલી ગઈ છે.

હરિમતિ—ડાહીને એક મેમ આવીને સિવવાનું કામ શિખવાડે છે. અનંગ ડાહી પાસેથી ધણું શિખી શકશે.

ડાહી—અનંગ ! સાંભળ્યું કે ? તું અમારે ત્યાં આવીશ ને ?

અનંગે સહજ હસીને કહ્યું—“ અવશ્ય આવીશ. ”

નાસ્તો કરી રહ્યા પછી હરિમતિ પોતાની બન્ને કન્યાઓ સાથે ચાલી ગઈ.

એ દિવસે રાત્રે સૂઈ જતી વખતે વિમળાસુંદરીએ દીનાનાથને કહ્યું—“ અનંગ શું કહે છે એ સાંભળ્યું કે ? ”

“ના, તે શું કહે છે?”

“એ કહે છે કે, મહેને સફેદ કપડાં લાવી આપો—હું હવે વિધવાના વેશમાં રહેવાની છું.”

“મહારાથી તેને એવા વેશમાં જોઈ શકાશે નહિ.”

“સાસરે પણ તેણે એવી વાત જણાવી હતી. ત્યારે તેના શ્વસુરે કહ્યું, ‘હજી તો તું તદ્દન બાળક છે. મહોટી થયા પછી તું તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.’”

“એમાં ખોટું શું છે?”

“એ કન્યા છે. વળી તે એવી હડીલી છે કે એને પહોંચી શકાય તેમ નથી. એ અત્યારથી જ વૈધવ્યવ્રતનું પાલન કરવા ધગ્ગે છે.”

આ વાત સાંભળી દીનાનાથ સ્તબ્ધ બની બેસી રહ્યો. તે એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહિ. થોડા સમય પછી વિમળાસુદરીએ તેને કહ્યું—“જાઓ સૂઈ જાઓ; ધણી રાત ગઈ છે.”

દીનાનાથ ઉઠીને પોતાના શયનગૃહમાં ગયો; પરંતુ શય્યાવશ નહિ થતાં ધણી સમય સુધી તેણે એ ઓરડામાં આંટા માર્યા.

પ્રકરણ ૩ જી

વિવાહનો ઇતિહાસ

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે દીનાનાથ હારાધન રાયને મળવા માટે ગયો. હારાધન તેના બાગમાં આમતેમ ફરતો હતો. દીનાનાથને જોઈને તે બોલ્યો:—“કેમ બાપ! શો વિચાર કર્યો? મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે અનંગ કાકે અત્રે આવી છે?”

દીનાનાથ—હા એ કાલે સહાજે આવી છે. ઘરમાં આવો-
એક વાત કહેવાની છે.

હારાધન દીનાનાથની સાથે પોતાના બેઠકખાનામાં જઈને બેઠો.
પછી દીનાનાથે કહ્યું:—“એક વાતમાં હું આપની સલાહ લેવા ઇચ્છું
છું. અનંગની આવી સ્થિતિ મહારાથી જોઈ શકાતી નથી. એક છોકરો
હતો તે પણ નાશી ગયો. એ ગયો તો બલે ગયો—તેને માટે મહને
કાંઈ વિશેષ દુઃખ થતું નથી. છોકરાના ગયા પછી મનમાં ધાર્યું હતું
કે જમાઈ કન્યાને જોઈ સુખી થઈશ; પરંતુ મહારા દુર્ભાગ્યે જમાઈ
પણ મહને હાથ તાંળી આપી આત્મા ગયા. હવે તો હું સીમાહીન
સાગરમાં પડ્યો છું. મહને હવે એક પણ માર્ગ સૂઝતો નથી. હું શું
કરું ? આ બધી ચિંતાથી માર્ગ રાત્રે મહને સહજ પણ નિદ્રા આવી નથી.”

હારાધન દીનાનાથના મ્હોં તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી થોડા સમય
સૂંધી જોઈ રહી બોલ્યો:—“હું તમારો વિચાર સમજ્યો છું બાપ !
અનંગનો પુનર્વિવાહ કરવાની તમારી ઇચ્છા છે, કેમ ?”

“એમાં શી હરકત છે ? હવે હું આવું નિદાશ્ય દૃશ્ય જોઈ
શકતો નથી. ”

“પરંતુ એવું સાહસ તમારાથી થઈ શકશે ?”

“અવશ્ય થઈ શકશે. મહારામાં moral courage (સત્કાર્ય-
માં સહાય) છે. હું સમાજનો બધ રાખતો નથી, ”

“એ તો ખરું છે. તમારે હવે બીજા કોઈ પુત્રનો કે પુત્રીને
વિવાહ કરવાનો નથી. છતાં સમાજમાં એક વખત વિષમ ચર્ચા થશે.
વિદ્યાસાગર મહાશયે વિધવાવિવાહને માટે એક રીતે જીવન ઉત્સર્ગ
કર્યું હતું એમ કહેવું જોઈએ; છતાં તેઓ પણ પ્રમુખ સમાજની બાધ
અતિક્રમ કરી શક્યા નહોતા—એક બેથી વિશેષ વિધવાવિવાહ કરી
શક્યા નહોતા. ”

“ પરંતુ તેઓ શાસ્ત્રથી સાબિત કરી ગયા છે કે, વિધવા-વિવાહ હિન્દુશાસ્ત્રથી સંમત છે. હમણાં બસે વિશેષ ધાંધ ન થાય તો પણ કાળે કરીને એનું ફળ અવશ્ય ફળશે.”

“ શાસ્ત્રની વાત શું કરે છે બાપ! હિન્દુઓના મૂળ શાસ્ત્ર વેદના સમયમાં પણ વિધવાવિવાહમાં ધાંધ બાધ નહોતો. વળી વિવાહની પ્રથા પણ એ સમયે પ્રચલિત હતી કે કેમ એ શંકાની વાત છે. એ વખતે મમે તે પુરુષ ગમે તે સ્ત્રીનું હરણ કરી જઈ તેની સાથે ઘર માંડતો-પછીથી એ પ્રથાનું નામ રાક્ષસવિવાહ પડ્યું. ત્યાર પછી સમાજમાં થોડી વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ-ત્યારે યુવક-યુવતીનો પ્રેમ બંધાયા પછી પરસ્પર માળા અદલ અદલ કરી વિવાહ થવા લાગ્યો. તેનું નામ પાડવામાં આવ્યું ગાંધર્વ વિવાહ. હમણાં સમાજમાં જે બ્રાહ્મવિવાહ ચાલે છે એ બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ પ્રતિષ્ઠિત થયા પછીની વાત છે-એ ‘બ્રાહ્મ’ એ નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. બ્રાહ્મણોએ વિવાહની સાથે ધર્મનો સંબંધ જોડી દીધો; ત્યારથી વિવાહની પૂર્વે એક શ્રાદ્ધ પણ જોડી દેવામાં આવ્યું. વળી વિવાહના મંડપમાં વિષ્ણુની પૂજનો દેખાવ થવા લાગ્યો. તાત્પર્ય એ છે કે તેથી બ્રાહ્મણોને થોડી ધણી પ્રાપ્તિની સંભાવના થઈ. હિન્દુવિવાહપ્રથાનો આ વિગ્નાનસંમત યથાર્થ ઇતિહાસ છે. એ બધી વાત જવા દો-તમે શાસ્ત્રની વાત કહેતા હતા; પણ હવે શાસ્ત્ર બાહ્ય ને કોઈ બરાબર જાનતું નથી. હવે તો લોકાચાર અને દેશાચાર જ શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ લીધું છે. તમે જે વિચાર કર્યો છે એ ધણો ઉત્તમ અને પ્રશંસનીય છે. તમારા ઉચ્ચ તથા કોમળ હૃદયને યોગ્ય થઈ પડે એવો જ આ વિચાર છે; પરંતુ બાપ! વિચારી સંભાળીને ચાલવું સારું !”

“ મહે’ સધળો વિચાર કરી જોયો છે. હજી મહારે અનંગની

તથા તેની માતાની ઇચ્છા જાણવાની છે. તે જાણવા પછી ચોખ્ખા લાગશે તે કરીશ.”

“પરં” છે. અનંગની માતાની ઇચ્છા જાણવાની પ્રથમ જરૂર છે; પરંતુ આ વિષય સંબંધી અનંગને કંઈ પૂછવું મહેને ઉચિત લાગતું નથી. ગમે તેમ તો પણ હજી એ બાળક છે. આવા ગંભીર વિષયમાં તે શું સમજી શકે ? ”

“પણ મહારી અનંગ ઘણી હઠીલી છે. વળી શ્વસુરપક્ષ તરફ તેનું ધણું આકર્ષણ છે. એ આપને ઘેર આવશે. આપની પુત્રી સાથે એની ઘણી પ્રીતિ છે. આપ લીલી તથા ડોલીને કહેજો કે તેઓ વાતમાંને વાતમાં તેને આ વાત પૂછી જીએ. આપની ગૃહિણીને પણ આ વિષયની સૂચના કરજો.”

“બહે. હું તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ. અનંગને આજે સંધ્યા-કાળ પછી અમારે ઘેર મોકલજો.”

આ વખતે એક માણસ છાત્રડીમાં જૂદી જૂદી જાતનાં ફળ, એક જાતનાં મ્હોટાં માછલાં વગેરે લઈ આવી ઉભો. તેણે હારાધનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી તેની ચરણરજ શિરપર ચઢાવી. દીનાનાથ પાસે બેઠો હતો એટલે એ માણસે તેને પણ પ્રણામ કર્યા. હારાધને મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું:—“કેમ રે બોળાનાથ! આ બધું શું છે ? ”

બોળાનાથ હારાધનના તાત્તાનો એક કંટાકટર હતો. બોળાનાથે ઉભા રહી પોતાના બન્ને હાથ જોડી કહ્યું:—“હુજૂર! આજે મહારા પુત્રનો વિવાહ છે. આપ મુરખશી છો એટલું જ નહિ પણ વળી અહ્મદેવ છો તેથી યોશાં ફળ—બળ લાભ્યો છું. આ તો ઘણી સાધારણ વસ્તુઓ છે. આપ કૃપા કરી તે સ્વીકારશો તો હું કૃતાર્થ થઈશ.”

“ઓ હો—તમારા પુત્રનો વિવાહ છે કે ? વિવાહમાં ઘણા

પૈસાનો ખરચ કર્યો હોય એમ જણાય છે ! ”

“ મહારા જેવો સામાન્ય માણસ ધણા પૈસા કેવી રીતે ખરચી શકે ? આપ તો જણો જ છો કે હું કોઇ રીતે કન્ટ્રાક્ટરનું કામ કરી સંસાર ચલાવું છું. હુજૂર ! મહારા પુત્રને આશીર્વાદ આપો અને આ સંધળું દયાભાવે સ્વીકારો. ”

હારાધન યજ્ઞોપવિત બહાર કાઢી જમણા હાથની આંગળીમાં પકડી બોલ્યો :—“ હું અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપું છું કે, તમારો પુત્ર અને પુત્રવધૂ દીર્ઘાયુ થાઓ. પરંતુ આજે તો રવિવાર છે ! આજે તમે મચ્છી લાવ્યા છો ? હું રવિવારે એક વખત કેવળ મહારા હાથે રાંધેલો ભાત ખાઉં છું. ”

બોળાનાથે હાથ જોડી કહ્યું :—“ હુજૂરના જેવા સ્વધર્મનિષ્ઠ ધાર્મિક બ્રાહ્મણ આજકાલ ભાગ્યે જ જેવામાં આવે છે ! અજણતાં મહારાથી અપરાધ થયો છે. આપ નહિ ખાઓ તો ઘરનાં માણસો મચ્છી ખાશે—આપને માટે કાંતે ફરીથી મચ્છી લઇ આવીશ. ”

“ તમે પણ છુટકારો કરો એવા નથી. (દાર તરફ જોઇ) ઓ રધુ ! ઓ જયુ ! જલ્દી આવ—”

આગા થતાં જ જયુ અને રધુ આવી સંધળી વસ્તુઓ અંતઃપુરમાં લઇ ગયા. બોળાનાથ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી વિદાય થયો.

હવે દીનાનાથે કહ્યું :—“ ઠીક, હું પણ હવે જાઉં છું. વખત ઘણો થયો છે—વળી આપને આજે હાથે રાંધેલો ભાત ખાવાનો છે ! ”

હારાધન આ શબ્દો સાંભળી સહજ હસ્યો. દીનાનાથ એ હાસ્યનો અર્થ સમજી જઇ હસતો હસતો આસ્યો ગયો.

વાસ્તવિક રીતે આજે નિરામિષ બોજન કરવાની હારાધનની ઇચ્છા હતી; પરંતુ ઘેર આવેલી સુંદર મચ્છી જોઇને તેના મનમાં કાંઇનું

કાંઈ થવા લાગ્યું. તેણે અંતઃપુરમાં જઈ ગૃહિણીને એ મચ્છોનેા ચોડા ભાગ દીનાનાથને ઘેર મોકલવા કહ્યું અને બાકીના ભાગના સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવાની તેણે રસોઈઆને આજ્ઞા કરી.

રસોઈ તૈયાર થયા પછી તે ભોજન કરી વિશ્રામ લેતો હતો. એ વખતે હરિમતિ આવી તેની પાસે બેઠી. તેને જોઈને હારાધન બોલ્યો:—“ ધણા વખતથી તને એક વાત કહેવાને ઇચ્છું છું; પણ તારા કામનેા ઉકેલ જ આવતો નથી. ”

ગૃહિણી પંખો હલાવતાં હલાવતાં બોલી:—“ શી વાત છે કહો. ”

“ હું જેમ મનમાં ધારતો હતો તેમ જ થયું છે. દીનાનાથ તેમની પુત્રીનેા પુનર્વિવાહ કરશે. ”

ગૃહિણીએ બ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“ એમ કે ? તમારી સાથે શી વાત થઈ ? કોની સાથે વિવાહ કરવાના છે ? ”

“ ધીમે ધીમે સધળા હકીકત કહું છું—તું આમ બ્યાકુળ કેમ બની જાય છે ? પુનર્વિવાહ કરવાની વાત તેમણે મ્હને કહી છે. પણ તેમની પત્નીનેા શો વિચાર હશે તે કાણ જાણે છે ? ”

“ તેમની પત્ની એ વિષયમાં નારાજ હશે તો ? ”

“ વળી અનંગ પણ તેના શ્વસુરપક્ષ તરફ ધણી ખેંચાય છે. તેની પણ આ વિષયમાં નારાજ હોય તો તે બનવા જેવું છે. ”

“ પરંતુ એ તો હજી બાળક છે—તેની વળી મરજી નામરજી કેવી ? તે તેનાં માઆપની ઇચ્છાનુસાર વર્તશે. ”

“ મ્હેં પણ દીનાનાથને એમ જ કહ્યું હતું; પરંતુ એ માટે તારો આટલો બધો આગ્રહ કેમ છે ? ”

આમ કહી હારાધન સહજ હસ્યો. હરિમતિએ તેના તરફ કોપકટાક્ષ ફેંક્યો. તેનો ઉત્તર હારાધને હસીને આપ્યો કે:—“હં, પેલા

એક લાખ રૂપિયાની માયા ત્હારાથી મૂકી શકાતી નથી ! ”

પતિ પત્નીએ એકાંતમાં બેસી આ વિષય સંબંધી ઘણા સમય સુધી વાતચિત કરી. વાત કરતાં કરતાં હારાધનની નાસિકાનો ઢવનિ થયો એટલે હરિમતિ ધીમે ધીમે ઉડીને બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ.

સંધ્યાકાળ પછી અનંગ એક દાસીની સાથે હારાધનને ઘેર બેસવા આવી. એ વખતે સુધીર હરિમતિના ઓરડામાં બેસી તેને એક પુસ્તક વાંચી સંજળાવતો હતો. અનંગને આવતી જોઇને લીલી તેની સાથે હરિમતિના ઓરડા તરફ આવી. સુધીરને ત્યાં જોઇને અનંગ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં સંકોચાતી હતી. તેનો ભાવ સમજી જઇ હરિમતિ બોલી:—“ આવ અનંગ ! અહીં આવીને બેસ. સુધીરને જોઇને તું શા માટે શર્માય છે ? ”

લીલી:—જ્ઞાનપણમાં તો બાઇની સાથે આવ્યો દિવસ રમતી હતી તે હવે બૂલી ગઇ કે ?

અનંગે મૃદુ હાસ્ય કરી લીલીનો હાથ પકડી એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને તે હરિમતિની પાસે નીચું જોઈ બેઠી.

હરિમતિ:—જ્ઞાનપણમાં જ નહિ પણ અનંગ જ્યારે બીમાર હતી ત્યારે સુધીરે જ તેની સંભાળ કરી હતી.

સુધીર હસતાં હસતાં બોલ્યો:—“ પણ બા ! મહેને પ્રથમ અનંગ પાસે જતાં એક બે દિવસ શર્મ આવી હતી. બાસ્થાવસ્થામાં અમે સાથે જ રમતાં હતાં. હવે એ ધણી મ્હોટી થઇ ગઇ છે. એની બીમારી વખતે મણિએ મ્હોટી શર્મ મૂકાવી દીધી હતી. પછી એક દિવસે તો આખી રાત નાડી પકડી હું બેસી રહ્યો હતો. એ દિવસે જ તેનો તાવ જતો રહ્યો હતો. ”

આ વખતે ડાહી તેના પુત્રને લઇ ત્યાં આવી. વાત કરવાનો

આ સુયોગ મળતાં તેણે ડૉલીના પુત્ર તરફ જોઈ કહ્યું:—“ આવ રિપન ! મ્હારી પાસે આવ.”

રિપન મ્હોં ચઢતી બોલ્યો:—“ના હું તમાલી પાછે નહિ આવું; માછી મા પાછે જમજ.”

અનંગ:—હું પણ ત્હારી માશી છું ને ?

“ ના, લીલો માલી માછીમા છે.”

અનંગ તેને જોર કરીને પકડવા ગઈ. ત્યારે તે દોડીને ઓરડાની બહાર જતો રહ્યો. અનંગ પણ તેની પાછળ પાછળ ઓરડાની બહાર ગઈ. અત્યાર સુધી તે એવો જ માર્ગ શોધતી હતી. પછી ડૉલી અનંગને લઇને એક બીજા ઓરડામાં જઈ બેઠી. ડૉલીએ કહ્યું:—
“અનંગ ! પેલા ઓરડામાં બેસતાં તું સંકોચાતી હતી કે ? માર્ગ પાસે તને આટલી બધી ચર્મ કેમ આવે છે તે કહે જોઈએ ?”

આ વાક્યોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય અનંગ હસી. પછી તે બોલી:—“બહેન ! તમે મ્હને સિલાઈ શિખવાડવાનું કહેતાં હતાં ને ? જોઈ તમારી સિલાઈ ?”

તરત જ ડૉલીએ પોતાની સિલાઈની પેટી લઈ આવી તેમાંથી કાર્પેટ અને લેસના નમુના દેખાડ્યા. તે જોઈ અનંગે કહ્યું:—“ આવી સિલાઈ મ્હેં ત્યાં પણ બહુ જોઈ છે.”

“ તું પોતે આવું કામ કરી શકે છે ? ”

“ ના—હું વિશેષ શિખી નથી. કામની બહુ જગલમાં ત્યાં શેઠાઈ રહેવું પડે છે એટલે સિલાઈનું કામ કરવાનો વખત કેવી રીતે મેળવી શકું ? ”

“ કેમ—અપોરે શું કરતી હતી ? ”

“ પુસ્તક વાંચતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ મ્હને સારાં સારાં પુસ્તકો લાવી આપતા હતા તે હું વાંચતી હતી.”

“ ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો ત્હેં વાંચ્યાં છે ? ”

“ મેધનાદ વધ, સીતાનો વનવાસ, શકુન્તલા, જ્વરસંહાર, પારિ-
વારિક પ્રબંધ તથા એવાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. ”

“ એ તો ઘણાં કઠિન પુસ્તકો છે. એ સઘળાં વાંચીને તું
સમજી શકે છે ? ”

“ હું જે કંઈ નહોતી સમજી શકતી તે તેમને પૂછી જોતી હતી.
એક ચોપડીમાં અધરા શબ્દોના અર્થ હું લખી રાખતી હતી. મ્હને
બણાવવાને માટે તેમણે ઘણો પરિશ્રમ કર્યો હતો. ”

આમ કહી અનંગે એક ગાઢ નિધાસ મૂક્યો. ડૉલીએ તેને
પોતાની પાસે ખેંચી લીધી. આવી રીતે કેટલોક વખત પસાર થઈ ગયો.

રિપન હજી સૂધો જ્વાર રમ્યા કરતો હતો. તે “ આ-આ ”
બોલતો ત્યાં દોડી આવ્યો. અનંગને ડૉલીની પાસે જોઈને તેના
મનમાં ઇર્ષ્યા ઉપજી. તે મ્હોં ચઢાવી એક બાજુએ ઉભો રહ્યો.
ડૉલીએ તેને પોતાની પાસે લેવા હાથ લાંબા કર્યા; પરંતુ એ તો
રીસાઈને મ્હોં ચઢાવી ઉભો રહ્યો. તેનો આવો દેખાવ જોઈને અનંગ
આંખો સાફ કરી ઉઠી બેઠી તથા તેને પાસે લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
રિપન તેના હાથ તરછોડી નાખી ડૉલીના બેજામાં જઈ બેઠો.
ડૉલીએ અનંગને કહ્યું:—“ તને હૈયાં છોકરાં બહુ ગમે છે. જો ત્હારે
પણ એક પુત્ર હોત તો કેવું સારું ! ”

અનંગ:—કેમ-જ્ઞેન ! ત્યાં મ્હારા ચુની અને નની છે.

“ ચુની—નની કોણ છે ? ”

“ મ્હારા જેઠના છોકરા. તેઓ તેમની મા પાસે રહેતા નથી.
હુમલીમાં રહે છે. તેઓ મ્હને પુષ્કળ મ્હાય છે. મ્હેં જ તેમને
ઉછેર્યા છે. ”

“વાહ વાહ ! તું આટલી મોટી થઇ પણ હજી કંઇ જાણે સમજતી જ નથી !”

રિપન આ વખતે તેની માતાના ખોળામાંથી ઉઠી ગયો. લીલીએ આવીને કહ્યું:—“અનંગ ! તું અહીં બેસીને શું કરતી હતી ? હું તો ધારતી હતી કે, તું સિલાઇનું કામ કરતી હોઇશ. અત્યાર સુધી હું ખીજ કામમાં રોકાઈ હતી. હવે એક ગાયન સાંભળીશ કે ? બહેન ! એક ગાયન ગા. હું હાર્મોનિયમ લાવું છું.”

અનંગ ઉત્સાહથી બોલી:—“ગાઓ બહેન ! એક ગાયન ગાઓ.”

લીલી ડૉલીની અનુમતિની રાહ નહિ જોતાં એક હાર્મોનિયમ લઇ આવી.

ડૉલીએ એક ગાન ગાઇ સંભળાવ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

દીનાનાથની પ્રતિજ્ઞા

“અનંગ ! જમવા ચાલ.”

“ના બા—આજે હું જમવાની નથી—આજે મ્હારે એકાદશી છે.”

વિમળાસુદરી પુત્રીનું આ વાક્ય સાંભળી સ્તંભિત થઇ બેસી પડી.

તેની એવી સ્થિતિ જોઇ અનંગ બોલી:—“બા ! તું આમ કેમ કરે છે ?”

વિમળાસુદરીનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું. તેણે કહ્યું:—“મ્હારા કપાળમાં ઇશ્વરે આટલું બધું દુઃખ લખ્યું હતું ! તું એકાદશી કરે તે મ્હારે જોવી પડશે ? ના, એ બધું અત્રે થશે નહિ. ત્યાં જઈને ત્હારી ઇચ્છા હોય તેમ પ્રત્યક્ષ કરજે.”

અનંગે સહજ હસીને કહ્યું:—“બા ! ત્યાં મહારાં સાસુ પણ આમ જ કહે છે. તેઓ પણ ધણો આગ્રહ કરી મહને કાંઈ પણ રીતે અપવાસ કરવા દેતાં નથી; પરંતુ મહેં તેમને કહ્યું કે, અપવાસ કરવાથી મહને બિલકુલ કષ્ટ થતું નથી. ગયે વર્ષે ફાઇઝા સાથે જન્માષ્ટમીનો અપવાસ કર્યો નહોતો કે ? વળી સાવિત્રીવ્રતના અપવાસ પણ ધણા કર્યા હતા. બા ! તું પણ શિવરાત્રિનો અપવાસ કરે છે, મહાષ્ટમીનો ઉપવાસ કરે છે અને મહને અપવાસ કરવા દેવાની ના કેમ કહે છે ?”

“હું અપવાસ કરું છું એ ખરું છે; પણ હું અને તું સરખાં કે ? અમારાં પાકાં હાડકાંથી સધળું કષ્ટ સહન કરી શકાય છે. ઠીક, છેવટે તારાં સાસુએ શું કહ્યું ?”

“તેમણે કહ્યું કે, ‘તું હજી ન્હાની છે. અત્યારથી તારે ખાવું કષ્ટ વેઠવાની શી જરૂર છે ? હજી ધણા દિવસ છે. વળી જો તારે અપવાસ કરવા જ હોય તો દૂધ ફળ વગેરે ખાઈને કર. આપણા બંગાળા દેશમાં વિધવાઓ શ્રાણ કરે છે. એમાં કાંઈ દોષ નથી’. પરંતુ બા ! ફાઇઝાએ ધણા દિવસ સુધી કાંઈ ખાવું નહોતું, છતાં તેમને તો કાંઈ દુઃખ થયું નહોતું !”

“એ સધળું અભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમને આજ સુધી નિર્જળા અપવાસ કરવાનો અભ્યાસ હોવાથી જ કાંઈ કષ્ટ થતું નથી. ”

“બા ! ત્યારે તો હું પણ એવો અભ્યાસ પાડીશ. ”

“તું હજી બાળક છે. તારા જોડલી ઉમ્મરની ધણી વિધવાઓ આચાર નિયમ પાળતી નથી. તું આવો દુરાગ્રહ કેમ કરે છે ?”

“આચાર નિયમ પાળવાથી શરીર અને મન પવિત્ર થાય છે;

તે નહિ પાળવાથી મનમાં એક પ્રકારની ગ્લાની થાય છે.”

“ પરંતુ હું તને કોઈ રીતે નિર્જાળા અપવાસ કરવા દષ્ટ નહિ. દૂધ રળ ફળાદિ વગેરે ત્હારે લેવું પડશે. ચાલ જમવા ચાલ. ”

“ ના બા ! હું જમવાની તો નથી જ. ”

વિમળાસુદરીએ તેને અનેક રીતે સમજાવી; પરંતુ અનંગ જમવા ઉઠી નહિ. વિમળાસુદરી પોતે પણ કાંઈ ખાધા સિવાય સ્ત્ર રહી. સંધ્યાકાળ પછી સ્વામીના અઠસ્યાણના બચથી તેણે સામાન્ય આહાર કર્યો. આખો દિવસ ઉપવાસ કરેલો હોવાથી અનંગ જલદી ઊઠી ગઇ.

દીનાનાથ રાત્રે જ્યારે શયન કરવા આવ્યો ત્યારે વિમળાસુદરીને ડુખેથી સઘળી વાત સાંભળી બોલ્યો:—“ હું આવો દેખાવ કોઈ પણ રીતે જોઈ શકીશ નહિ. આવું જોવા કરતાં તો મ્હારું મૃત્યુ થયું હોત તો સારું. ”

વિમળાસુદરી અત્યંત દુઃખિત સ્વરે બોલી:—“ આવી વાત બોલશો નહિ. ઇશ્વરે જે દુઃખ દીધું છે તે આપણે સહન કરવું જ જોઈએ. આપણું ભાગ્ય જોઈું હોવાથી દુઃખ સહન કર્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ”

“ પરંતુ ઇશ્વર છે કે કેમ એ માટે મ્હને ગંભીર શંકા છે. ”

“ ના—ના, આવા અનુચિત શબ્દો ઉચ્ચારશો નહિ. ઇશ્વર ન હોય તો રાત્રિ દિવસ કેવી રીતે થાય ? પૂર્વજન્મના કર્મફળથી આપણે આ સઘળું દુઃખ ભોગવીએ છીએ. ”

“ કર્મફળ કેવળ આપણે માટે જ ભોગવવાનું છે કે ? આપણા ઉપર જેટલું દુઃખ આવી પડ્યું છે એટલું દુઃખ બીજા કોઈ ઉપર આવી પડ્યું છે કે ? છોકરો બગડી ગયો. ત્યાર પછી આજ્ઞા રાખતો હતો કે, જમાઈ સચ્ચરિત્ર અને સુશિક્ષિત મળ્યો છે તેથી તેને યથાર્થ

મનુષ્ય બનાવવાથી તેનાથી સુખ મળશે. હું નથી સમજી શકતો કે કયા કર્મફળથી તેને એક પળમાં કોષ લાભ ગયું ! હવે સંસાર અને મૃહબ્યવહાર-સંબળું મિથ્યા છે. ”

આમ કહી દીનાનાથ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી ચિંતા કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે બોલ્યો:—“ ના—હું કોષ પણ રીતે આવું કષ્ટ સહન કરી શકીશ નહિ. હું કર્મથી કર્મફળનું ખંડન કરીશ. ”

વિમળાસુંદરી નિશ્વાસ નાખી બોલી—“ શું કરવાનો તમારો વિચાર છે ? ”

દીનાનાથે દૃઢ સ્વરે કહ્યું:—“ હું ફરીથી અનંગને! વિવાહ કરીશ. વિવાહ કરી જમાઈ કન્યાને સાથે લઈ રહીશ. ”

વિમળાસુંદરી:—આવા વિચારને તમે તમારા મનમાં સ્થાન આપશો નહિ. હું તમારો વિચાર પ્રથમથી જ જાણું છું. મહારી બહેન કમળા વિધવા થઈ ત્યારે તમે તેનો પુનર્વિવાહ કરવા માટે કમર બાંધી હતી; પણ તે કોષ રીતે રાજ થઈ ત્યારે જ તમે કંપ્યા. તમારી અનંગ પણ કાંઈ ઓછી નથી. તમે જોઈ શકશો કે તે મરવાનું કબૂલ કરશે; પણ પુનર્વિવાહ કરવા માટે રાજ નહિ થાય.

“ એ તો છેક છોકરવાદ છે. તેની વળી મરજી શી અને ના-મરજી પણ શી ? પ્રથમ જ્યારે વિવાહ કર્યો હતો ત્યારે પણ આપણો તેનો વિચાર પૂછ્યો હતો કે ? ”

“ પરંતુ શ્વસુરપક્ષ તરફ તેનું ધ્યાન આકર્ષણ છે. ”

“ હશે—એ આકર્ષણ કેટલા દિવસ રહેશે ? એક વખત કોષ પણ રીતે વિવાહ કરી દેવામાં આવશે એટલે તેનું આકર્ષણ ક્યા દિશા તરફ છે તે તું જોઈ શકીશ. ”

“ ત્યારે તમે તેનો બળાત્કારે પુનર્વિવાહ કરવાને પ્રયત્ન છો કે ? ”

“એમાં હરકત શી છે ? જરૂર જણાશે તો તેમ કરવું પડશે.

“પણ એમ કરવાનો મ્હારો ખિલકુલ વિચાર નથી. વળી એવે લાયક છોકરો પણ ક્યાંથી મળશે ? ક્યા ગૃહસ્થનો છોકરો માઆપને ત્યાગ કરી, સમાજનો ત્યાગ કરી વિધવાવિવાહ કરવા સંમત થશે ?

“રૂપિયાથી સઘળું થશે. મ્હેં અનંગને એક લાખ રૂપિયાનું રકમ આપી છે એ વાત તું બૂલી ગઈ હોય એમ લાગે છે. એ એ લાખ રૂપિયાના લોભથી અનેક શિક્ષિત યુવક આવી મળશે. વળી છોકરો તેનાં માઆપને છોડી અહીં આવી ખીજાં માઆપ મેળવી શકશે.

“પરંતુ હું જીવતી હોમશ ત્યાં સૂધી તમે કોઈ પણ પ્રકારે આ ધરમાં પારકાના છોકરાને લાવી રાખી શકશો નહિ, એ વાત હું ખુલ્લી રીતે કહું છું. પોતાના છોકરાની શોધ કરવી નથી આં પારકા છોકરાને ધરમાં લાવી રાખવો છે !”

“જો આ મકાનમાં નહિ રાખવા દે તો મ્હારાં ખીજાં પણ મકાન છે; તેમાંના ગમે તે એક મકાનમાં રાખાશ.”

“પરંતુ તમારે એવું અનુચિત કાર્ય કરવાની શી જરૂર છે ? સ્ત્રીજાતિને માટે વૈધવ્ય જેવું ખીજું ભયંકર દુર્ભાગ્ય નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ અમારા જીવનના દુર્ભાગ્યનો કાંઈ અંત છે કે પોતાની જ વાત વિચારી જોશો તો સમજી શકશો. દુઃખ શો હમ્મેશાં રહેતાં નથી. જો હમ્મેશાં રહે તો ઇશ્વરની સૃષ્ટિ ચાલે નહિ રાત્રિ પછી જેમ દિવસ આવે છે એવી જ રીતે દુઃખની પછી સુખ આવે છે. આ જન્મમાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી સુખ નથી મળતું તે ખીજે જન્મે મળે છે.”

“આ પરજન્મ વગેરેને હવે હું માનતો નથી. વળી ઇશ્વરનાં સઘળાં કાર્યદા કાનુનેનો ઉપયોગ કેવળ હતભાગિની હિન્દુ વિધવાઓને

માટે જ કરવામાં આવે છે.”

“તમે આવી વાત ન બોલો. ગિરિડી જમ્મ આવીને હું ધણું જોઈ તેમજ સાંભળી આવી છું. આદ્ય ધર્માવલંબી અને ક્રિશ્ચિયન કુટુંબોમાં કન્યાની ઉમ્મર પચીસ ત્રીસ કરતાં પણ વિશેષ થવા છતાં તેમનો વિવાહ થતો નથી. તેમનાં શરીરમાં રક્ત માંસ નથી કે? તેમના જીવનમાં કષ્ટ નથી કે? તમને તો સધળું દુઃખ હિન્દુ વિધવાઓના જીવનમાં જ જણાય છે એ આશ્ચર્યજનક છે.”

“પણ તેઓ અનેક પ્રકારની ઇચ્છાથી અવિવાહિતા રહે છે.”

“ત્યારે હિન્દુ સમાજમાં વિધવા કન્યાઓ તેમની ઇચ્છા હોય તો વિધવા તરીકે ન રહી શકે કે? અન્ય સમાજની કુમારિકાઓના ઉપર તમારી જેટલી શ્રદ્ધા દેખાય છે તેટલી શ્રદ્ધા હિન્દુ વિધવાઓ ઉપર કેમ દેખાતી નથી? અન્ય સમાજની કુમારિકાઓના કરતાં આપણી હિન્દુ વિધવાઓમાં ચરિત્રત્રાણ ઓછું છે એમ માનવાનું શું કારણ છે? જો વ્યભિચારનો ભય હોય તો એ ભય સકળ સમાજમાં સમાન છે. ઉલટું હું ધારું છું કે હિન્દુ વિધવાઓ કઠિન આચાર નિયમમાં રહે છે—પરપુરુષને હળીમળી શકતી નથી તેથી તેમને માટે વ્યભિચારનો ભય ઘણી રીતે ઓછો રહે છે.”

“તમારા એ આચાર નિયમના બંધનમાં બંધાઈ રહેવાથી મનુષ્યના મનની વૃત્તિઓ સંકોચાઈ જાય છે—તેના મનુષ્યત્વનો વિચાર થતો નથી. આ બંધી કઠિન વાત તું સમજી શકે તેમ નથી.”

“હું મૂર્ખ માણસ તમારી મ્હોટી મ્હોટી વાતો સમજી શકું નહિ, એ જોકે ખરું છે; પણ મ્હને થોડું તો જ્ઞાન છે. તેથી હું સમજી શકું છું કે આચાર નિયમમાં રહસ્યા સિવાય અમારા મનના ખરાબ ભાવોનું દમન થાય નહિ. જેમનો સ્વભાવ જ ખરાબ દિશાએ જવાનો

હોય છે-એક ઘોડા રસ્તાની ખ્હાર દોડી જવાને મ્હાય છે એવી રીતે જેમનો સ્વભાવ જ ખરાબ દિશાએ જવાનો હોય છે તેમને ખેંચી તાણી ખરે માર્ગે ચલાવવાની જરૂર છે. આરંભમાં ઘણા ઘોડા ઉત્ક્રંખણ હોય છે; પણ સવાર ક્રમાગત લગામ પકડી રસ્તામાં ચલાવે છે એટલે તેઓ સારા થાય છે. એવી જ રીતે અમારા મનના ખરાબ ભાવોનું આચાર નિયમના બંધનમાં રાખી દમન કરવું જોઈએ. તેમ કરવાથી મનના ભાવની ઉમદા વૃત્તિઓ ખીલી શકે છે. કુલ-બાગમાંથી ઘાસ નિદી નાંખવાથી કુલના છોડ વધે છે તેવી જ આ વાત પણ છે. વિધવાઓ વ્રત નિયમ પાળે છે તેથી તેમના મનમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, દયા, ક્ષમા, ભક્તિ, પ્રેમ અને ખીજ સારા સારા ભાવનો વિકાસ થાય છે.”

“અને જેઓ સારું સારું ખાય છે, સારું સારું પહેરે છે તેમનામાં એ સમજના ગુણ નથી હોતા કે? આપણે મુખે ખાઇએ પહેરીએ અને આપણી આંખોની આગળ પુત્રી સુખભોગનો ત્યાગ કરી મંન્યાસિની થાય એ મ્હારાથી તો નહિ જ જોઇ શકાય.”

“એવું કેનાથી જોઇ શકાય? મ્હને શું તમે પાપાણુ જેવી સમજો છો? હું તો પાપાણુ છું ખીજું શું? દુઃખ સહન કરી કરીને મ્હારું મન હવે પાપાણુ જેવું જડ થયું છે. તેમ ન થયું હોત તો આ પ્રાણુ ક્યારનોય નીકળી ગયો હોત.”

આમ કહી વિમળાસુંદરી રડતી રડતી સૂઈ ગઈ. દીનાનાથ ધીમેથી ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું

વિવાહ અને હર્ષ

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે હારાધન પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠો હતો. તે તદ્દન વિમર્ષચિત્તથી એક સરકારી પત્ર ટેબલ ઉપર ખુલ્લો રાખી કાંઈ વિચાર કરતો હતો. એ વખતે દીનાનાથ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ હારાધને ઉઠી ઉભા થઈ કહ્યું:—“આવો બાપ-બેસો.”

દીનાનાથ આસન ઉપર બેસી બોલ્યો:—“આજે આપને હું આમ વિચારમગ્ન કેમ જોઉં છું?”

હારાધને ન મનનું હસી કહ્યું:—“બાપ! નોકરી છોડવાની નોટિસ મળી છે. આ રહી જુઓ.”

આમ કહી તેણે દીનાનાથના હાથમાં ઉપરોક્ત પત્ર આપ્યો. દીનાનાથ તે વાંચીને બોલ્યો:—“એકાઉન્ટન્ટ જનરલ આપને પેન્શન લેવા કહે છે, એ તો ઉત્તમ વાત છે. હવે ઉમ્મર થઈ છે, પૈસા પણ ધણા એકઠા કર્યા છે. હજી ક્યાં સૂધી ગુલામી કરશો? મહોટો છોકરો લાયક થયો છે, હવે ચિંતા શી છે?”

“બાપ! તમે કદાપિ નોકરી કરી નથી તેથી નોકરીની માયા કેવા પ્રકારની વસ્તુ છે તે જાણતા નથી. મહને ઉમ્મર થઈ છે એ વાત ખરી છે—પંચાવન વર્ષ પછી પણ ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું છે. મહને ત્રણ વર્ષ એક્સટેન્સન આપ્યું છે; પણ હજી બીજા બે વર્ષ એક્સટેન્સન લીધા વગર રિટાયર થવાનો નથી. કેમ-મહારું શરીર ધણું તંદુરસ્ત તથા સખળ છે—હું હજી પણ એક દિવસમાં દશ ગાઉ ફરી આવી શકું તેમ છું. અત્યારથી મહારે શા માટે પેન્શન લેવું જોઈએ?”

“પરંતુ નોકરી કરવાનું હવે શું પ્રયોજન છે?”

“ભાઈ ! મહારી યથાર્થ સ્થિતિની તમને માહિતી નથી. હું જે નોકરી છોડું તો માર્થો જાઉં; પેન્શન લેવાને એક દિવસ પણ જીવતો રહું નહિ. ઑફિસમાં જઈ કામ કરું કે ન કરું એ જુદી વાત છે; પણ ઑફિસના હોલમાં જઈ એક વખત બેઠા સિવાય મહારો જીવ ગમરાઈ જાય તેમ છે. મહેને એવી ટેવ પડી ગઈ છે.”

“વળી ત્યાં જાઓ તો કોઈ સલામ પણ કરે !”

“હાસ્તો. નોકરોને સલામ ભરતા જેવાની પણ મહેને ખરાબ ટેવ પડી ગઈ છે.”

“પણ જેઓ સલામ કરે તેમને પાછો આપે પણ સલામ કરવી પડે ને ?”

“અવશ્ય કરવી જ પડે; છતાં સલામ કરવાની મુઠ્ઠાં મહેને ટેવ પડી ગઈ છે. આ સંઘર્ષ લાંબા વખતના અભ્યાસનું ફળ છે, સમજ્યા કે ભાઈ ?”

“આપનો અભ્યાસ આપની પાસે રહેવા ઘો-આવા પ્રકારના અભ્યાસથી દૂર રહેવામાં જ મહેને તો સારું લાગે છે. આપ હવે શું કરવા ઇચ્છો છો ?”

“હું નોકરીની મુદત વધારાવવા માટે અરજી કરીશ અને ઉપરી સાહેબ સૂધી પહોંચી જઈશ, જે હું નોકરી છોડું તો કોઈ પણ રીતે જીવી શકું નહિ. પગાર ન મળે તો ભણે પણ મધ્યાહ્નકાળે એક વખત ઑફિસના હોલમાં બેસવાનું મળે તો હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં. નોકરી સિવાય મહારી જળ વગરની માછલી જેવી સ્થિતિ થાય તેમ છે.”

“આપનો અભ્યાસ ધણો આશ્ચર્યજનક છે. કેટલાક માણસો એવા પણ જેવામાં આવે છે કે જેઓ ધણી ત્વરાથી ગુલામીની બેડીઓ

તોડી નાખી પોતાની ઉત્તરાવસ્થા શાન્તિમાં પસાર કરે છે. ”

“ એવા માણસોનું બીજ કોઈ વિષય તરફ લક્ષ્ય હોવાનો સંભવ છે. મ્હારે તો એ ઑફિસ જ આ જીવનનું એક માત્ર અવલંબન છે. એક વખત પ્રયત્ન કરી જોઈશ. કોઈ પણ કાર્ય પ્રયત્નને અસાધ્ય નથી. તમે શું ધારો છો ? ”

“ હું તો પાછો પેલી વાત કરવા જ આવ્યો છું. કાલે એકાદશી હોવાથી અનંગે આખા દિવસમાં કાંઈ ખાધું પીધું નહોતું. તે ભૂખી તરસી હોવાથી તેની માતાએ પણ કાંઈ ખાધું નહોતું. હવે એ દશ્ય મ્હારાથી કોઈ પણ રીતે જોઈ શકાતું નથી. અરેરે ! મ્હારું ગૃહ સ્મ-શાન સમાન બની ગયું છે. ” આમ કહી દીનાનાથે નેત્રોમાં ભરાયેલાં આંસુઓ અશ્રુજળ સાદ કર્યું.

હારાધન:—ભાઈ ! ત્યારે તમે તે દિવસે કહેતા હતા તેમ કરો. અનંગનો જેમ બને તેમ જલ્દી પુનર્વિવાહ કરી નાખો.

“ એમ કરવાની મ્હારી તો ઇચ્છા છે; અનંગની પરંતુ માતાનો કોઈ રીતે વિચાર થતો નથી. કાલે ધણી રાત સૂઈ તેની સાથે વાદવિવાદ થયો હતો. એ સઘળા ચિંતાથી કાલે રાત્રે મ્હને બરાબર ઊંઘ પણ આવી નહોતી. હું ગૃહિણીનો કોઈ વાત સાંભળવાનો નથી. હું મ્હારી અનંગનો પુનર્વિવાહ અવશ્ય કરીશ. કેવળ એક સારો સુશિક્ષિત યુવક મળી આવે એટલી જ વાર છે. ”

“ ભાઈ ! હું તમને એક સારો યુવક મેળવી આપીશ; છતાં મૂળ વાત એ છે કે હવે જે યુવક તમારો જમાઈ થશે તેને સમાજનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડશે અને તેને કદાચ પોતાનાં માખાપનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. ”

“ તેથી તેને શી ચિંતા છે ? મ્હેં અનંગને પ્રથમથી જ એક સાખ રૂપિયાના કંપનીના કાગળ આપી રાખ્યા છે. તે ઉપરાંત મકાન

પણ આપીશ. અનંગ એ નવીન મકાનમાં રહેશે. આપ જે યુવકની વાત કરો છો તેણે ક્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો છે ? ”

“ બાપ ! સઘળી વાત હું સ્પષ્ટતાથી કહું છું. મ્હારો પુત્ર સુધીરકુમાર તમને પસંદ છે ? ”

“ મ્હારું એવું સૌભાગ્ય ક્યાંથી ? તેમ થાય તો મ્હને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ જેટલો આનંદ થાય. આપ ખરું કહો છો કે વિનોદ કરો છો ? ”

“ ના—વિનોદ શા માટે કરું ? મ્હારો વિચાર કાંઈ તમારાથી અભણ્યો નથી. બાપ ! હું હિંદુ હોવા છતાં વર્તમાનકાળના સંસ્કારોથી વર્ણિત છું. મ્હને એ વિષયમાં કાંઈ હરકત નથી. પહેલાં પણ સુધીર સાથે તમારી અનંગનો વિવાહ કરવાનો વાત નીકળી હતી. એ વખતે તેનો અભ્યાસ પૂર્ણ થયો નહોતો તેથી મ્હેં નારાજ દર્શાવી હતી. હમણાં તો એ એમ. ડી. માં પાસ થયો છે તેથી હવે તેનો વિવાહ કરી નાખવાની જરૂર છે. વળી મ્હારી આ નોકરી હવે રહેવાની નથી એ તો તમે જાણો છો; માટે તેને એક સ્થળે નિયુક્ત કરી દઉં તો હું નિશ્ચિંત થઈ શકું. પણ ગૃહિણી શું કહે છે તે એ વખત જાણવું જોઈએ. તે આ વિષયમાં સંમત થશે કે કેમ એ શંકા યુક્ત પ્રશ્ન છે. ”

“ આપ એમને સઘળી વાત સારી રીતે સમજાવીને કહે મ્હારી અનંગ ઉપર એમનો ધણો સ્નેહ છે. વળી મ્હેં એમ સાંભળ્યું છે કે તેઓ મ્હારી સ્ત્રીની માફક સંકુચિત વિચારોનાં નથી—તેઓ ધણા ઉદાર વિચાર ધરાવે છે. ”

“ પહેલાં મ્હારી ગૃહિણી ધણી ક્ષિયરણ હતી; પરંતુ આજકાલ તે પાછી દેવ દેવીઓને માનવા લાગી છે. આમ હોવા છતાં હું તે બરાબર સમજાવી આ વિષયમાં સંમત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ”

“હમણાં જ એક વખત તેમની પાસે જઇને તેમનો વિચાર જાણી આવો ને. આવા આનંદના સમાચાર સાંભળવાની મ્હેં કદાપિ આશા રાખી નહોતી. મ્હારા આ આનંદની અંદર સહજ પણ સંશય શા માટે રહેવા દેવો જોઇએ ?”

દીનાનાથનાં આ વચન સાંભળી હારાધન અંતઃપુરમાં ગયો. હરિમતિનો મત લેતાં તેને સહજ પણ વિશ્વંસ થયો નહિ. તે તો પ્રથમથી જ તૈયાર થઇ રહી હતી. પછી હારાધને હસતાં હસતાં પાછા આવી દીનાનાથને કહ્યું:—“ભાઈ! હવે શંકા જેવું કંઈ રહ્યું નથી. ગૃહિણી અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ દર્શાવતી હતી. તેણે કહ્યું કે, ‘હજી ખીજ એક છોકરાનો વિવાહ કરવાનો છે. એ વખતે અડચણ ઉભી થશે.’ સુધીરનો જે જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર થશે તો તેનાં સંતાનોનો વિવાહ કેવી રીતે થશે? કલકત્તા શહેરમાં લાખ રૂપિયાની સંપત્તિ એટલે કંઈ જ નથી.’ આવી આવી તેણે ઘણી હરકતો દર્શાવી હતી; પણ મ્હેં તેને સમજાવી કહ્યું કે, “દીનાનાથ બાપુને હમણાં કેવળ આ કન્યા સિવાય ખીજું કંઈ નથી—છોકરો તો ત્યાજ્ય પુત્ર થયો છે. તેમની પાછળ તેમની જે કંઈ સંપત્તિ છે તે કન્યા અને જમાઇને જ મળશે. કેમ ખરું છે ને ભાઈ ?”

દીનાનાથ:—આપણું કહેવું સર્વથા ખરું છે. હું હવે કેટલા દિવસ જીવવાનો છું? મ્હારી પાછળ મ્હારી જે કંઈ મિલકત હશે તે સઘળી કન્યા જમાઇને જ મળશે. ગૃહિણીને જે આપ્યું છે તેથી તેના સારી રીતે નિભાવ થાય તેમ છે.

હારાધને મૃદુહાસ્યસહ કહ્યું:—“ત્યારે હવે સુધીરના વિવાહ માટે હું ખીજે સ્થળે પ્રયત્ન ન કરું ને ?”

દીનાનાથ:—ના, મ્હારી આ વાત નક્કી છે.

“વિવાહ ક્યારે કરવાની ઇચ્છા છે ?”

“શુભસ્ય શોભાં. આ આવણુ માસમાં જ દિવસ નક્કી કરો. આ આવણુ માસ ગયા પછી એ ત્રણ માસ સૂધી વિવાહ થઇ શકે તેમ નથી.”

“વિવાહ હિન્દુ રીવાજ પ્રમાણે થશે ને ?”

“હા, હિન્દુ રીવાજ પ્રમાણે જ થશે. હું એગનષ્ટિક હિન્દુ છું અને આપ વૈદિક હિન્દુ છો.”

“વળી જુઓને આ શિખા-ચોટલી પણ રાખી છે.”

“તે ઉપરાંત આપ રવિવાર પણ કરો છો!”

“તમે ખરું કહો છો. વિવાહ વિદ્યાસાગરના હિન્દુ મત પ્રમાણે થશે. એવી રીતે ન કરોએ તો વળી પાછી મહારા બીજા છેકરાના વિવાહ સમયે તકરાર ઉભી થાય.”

“ત્યારે હવે હું જોઉં છું.” આમ કહી દીનાનાથ આસ્યો ગયો. હારાધને અંતઃપુરમાં જઈ ગૃહિણીને આ આનંદના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા.

પ્રકરણ ૬ હું. *

દીનાનાથ અને જન્મિષ્ટ હરિદાસ

આજે દીનાનાથના ન્હાનાં ગામડાંઓની આખાદી સંબંધીના ફંડના ટ્રેસ્ટીઓની સભા હતી. ન્હાનાં ગામડાંઓની આખાદીને માટે ધણી દરખાસ્તો આવી હતી; પરંતુ શૈલેન્દ્રના સ્વર્ગવાસ પછી એ

* જેમને ઠીક ન લાગે તેઓ આ પ્રકરણ છોડી ફરને વાંચશે તો પણ મૂળ કથા સમજવામાં હરકત પડશે નહિ.

મંબંધીનું કામકાજ બંધ હતું. શૈલેન્દ્રની જગ્યાએ બીજા એક સુયોગ્ય ઇન્સ્પેક્ટરને નિમવાની ઘણી જરૂર હતી. એટલા માટે ટ્રસ્ટીઓએ એકત્ર થઈ ઘણા બી, એ. એમ, એ. પાસ થયેલા યુવકોની અરજીઓમાંથી એક જણને ઇન્સ્પેક્ટર નિમ્યો. તેને હમણાં છ માસ માટે રોકવામાં આવ્યો હતો; પણ પછીથી તેનું કામકાજ જોઇ કાયમને માટે રાખવાનું નક્કી થયું હતું.

આ સમાચાર જસ્ટિસ હરિદાસ બંદોપાધ્યાય હાજર હતા. સમાનું કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી તેઓ દીનાનાથની સાથે તેની લાયબ્રેરીના હોલમાં બેસી જમાઈના વિયોગદુઃખ માટે તેનું અનેક પ્રકારે સાંત્વન કરી આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું:—“દીનાનાથભાઈ! આપના જમાઈ શૈલેન્દ્ર એક અમૂલ્ય રત્ન સમાન હતા. તેમનો સ્વ-દેશાનુરાગ જોઇ મહેં પણ ઘણું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમની માફક પ્રાણ આપી દેશનું કાર્ય શું બીજું કોઈ કરી શકશે?”

દીનાનાથે એક નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“તેમનાં અતિ ઉદ્દીપનાપૂર્ણ વચન સાંભળીને જ મહેં ન્હાનાં ગામડાંઓની ઉન્નતિ મંબંધીના મંકદપ કર્યો હતો. એ સત્કાર્યમાં મહેં જે કાંઈ દાન કર્યું છે એ માત્ર તેમને જ માટે છે. તેમની ખોટ પૂરાય તેમ નથી.”

“પરંતુ હું એવી આશા રાખું છું કે તેમનું અનુકરણ કરીને દેશના બીજા કેટલાક યુવકો દેશની ઉન્નતિ માટે અગ્રસર થશે. શૈલેન્દ્રનું જીવનવૃત્તાંત કોઈ ભર્તૃમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘણી જરૂર છે. આજે શિશિરબાપુ સાથે એ મંબંધી મહારે વાતચિત થઇ હતી. તેમણે અરનારામણપુરનું વિવરણ થથાસમયે ‘સુધા સાગર’ પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. હમણાં તેમણે શૈલેન્દ્રનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાની વાત કરી હતી. આપ એ વિષયમાં તેમને જરૂરી સહાયતા કરજો.”

“અવશ્ય કરીશ; પણ હમણાં હું મ્હારી અનંગ માટે મંબીર ચિંતામાં પડ્યો છું. હમણાં તેને અત્રે લાવીને રાખી છે; પરંતુ તેની એ શોકમૂલક જોઈને હું કોઈ રીતે કરી હામ બેસી શકતો નથી. મ્હારું ધર હમણાં સ્મશાન સમાન બની ગયું છે.”

“એ હું સારી રીતે સમજું છું; પરંતુ વિપદમાં ધૈર્ય ધારણ કરવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. ભગવાન આપણને જેમ સુખ આપે છે તેમ દુઃખ પણ આપે છે. નિરવચ્છિન સુખ કોઈના ભાગ્યમાં હોતું નથી. વળી જેમ તે દુઃખ આપે છે તેમ દુઃખ સહન કરવાની ક્ષમતા પણ આપે છે. તેની મંગળ ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખી આપણે ચાલવું જોઈએ.”

“પણ મ્હારા દુઃખનો તો પાર જ નથી. મ્હારા જોડણું દુઃખી કોણ છે? આપ ભાગ્યની વાત કરો છો. હું ધારું છું કે આપણે પુરુષાર્થથી ભાગ્યનું પરિવર્તન કરી શકીએ તેમ છીએ. જો હું પોતે પ્રયત્ન કરું તો શોક દુઃખ દૂર કરી શકું તેમ છું. આમ હોવાથી યત્નહીન થઈ દુઃખનો ભાર શા માટે વેઠવો જોઈએ?”

“આપના મનનો શો વિચાર છે તે મ્હને સ્પષ્ટતાથી કહો.”

“જુઓ સાંભળો, આપ જ્ઞાની પુરુષ છો—આખા યંત્રાળા દેશમાં આપના જેવા જ્ઞાનવાન, ઉદારચરિત અને ધર્માત્મા પુરુષ વિરલ છે. એટલા માટે મ્હું જે વિચાર કર્યો છે તે આપને જણાવી તેમાં આપની સલાહ સેવા હું ઇચ્છું છું, હું મ્હારા મનનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી આપને જણાવું છું. મ્હારી આ બાળવિધવા કન્યાનો પુનર્વિવાહ કરવાને હું ઇચ્છું છું. એમાં આપનો શો અભિપ્રાય છે?”

હરિદાસે ક્ષણ કાળ સૂંધી વિચાર કરી કહ્યું:—“દીનાનાથભાઈ! આપનું હૃદય કોમળ હોવાથી આ વાત આપના સુખમાંથી સાંભળી

મહેને આશ્ચર્ય લાગતું નથી; પણ સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી જોતાં હું આ વિષયમાં સંભતિ દર્શાવી શકતો નથી. આપની પુત્રીનો શો વિચાર છે ? ”

“ એનો વિચાર જાણવાની જરૂર નથી; છતાં મહેને લાગે છે કે, ફરીથી વિવાહિતા થવાનો તેનો વિચાર નથી. ”

“ બરાબર છે. એમ ધારો કે લગભગ પચાસ વર્ષથી વિધવા-વિવાહનો કાયદો વિધિમુદ્દ થયો છે; છતાં આજ સૂધીમાં કેટલા વિધવાવિવાહ થયા છે ? ”

“ પણ મહારી પુત્રી તો હજી તદ્દન ન્હાની છે—તેની વળી મરજી નામરજી શી ? મહારી મરજી એજ તેની મરજી. તેના પ્રથમના વિવાહ પ્રસંગે ક્યાં તેનો મત પૂછવામાં આવ્યો હતો ? ”

“ પરંતુ પ્રથમનો વિવાહ થયો તે પહેલાં તેના મનમાં કોઈ પુરુષની સાથે સ્નેહ બંધાયો નહોતો. મધ્વરની ઇચ્છાથી શૈલેન્દ્ર જેવા દેવતુલ્ય પતિને તે પામી હતી. હવે તેણે જો તેના સ્વર્ગસ્થ પતિને મન અને પ્રાણ સમર્પણ કર્યાં હોય તો બીજા પતિ તરફ તે કેવી રીતે આકર્ષાય ? ”

“ ધારો કે મહારી પુત્રી માટે આપ કહો છો એ ખરું છે; પણ એવી કેટલીક બાળવિધવાઓ છે કે જેમના સ્વામી આદર્શ ચરિત્રવાળા નહોતા. વળી એવા સ્વામીઓ ઉપર તેમનો વિશેષ પ્રેમ પણ નથી. એવી બાળવિધવાઓ માટે શું કરવું ? ”

“ આપે જ્યારે આ વાતને આટલું બધું વ્યાપક રૂપ આપ્યું છે ત્યારે એ સંબંધી-મહારા વિચાર પણ હું આપને વિસ્તારપૂર્વક જણાવું છું; પરંતુ તે પહેલાં મહારા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો—આ જીવનમાં ઓછોને સ્વામીનો સહવાસ મેળવવાની જરૂર છે કે નહિ ? ”

“આપણા દેશમાં તો આપણે એને વિશેષ આવશ્યક સમજીએ છીએ અને એટલા માટે આઠ નવ વર્ષની કન્યાનો વિવાહ કરવા માટે આપણે બ્યસ્ત થઈએ છીએ; પરંતુ સુસભ્ય પાશ્ચાત્ય દેશનો નિયમ સ્વતંત્ર છે.”

“ખરું કહો છો. પાશ્ચાત્ય દેશમાં પુરુષ કે સ્ત્રી વિવાહને તેમના જીવનનું મુખ્ય જરૂરી કર્તવ્ય માનતાં નથી. ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. લોકોની ગણતરી ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, ઇંગ્લેન્ડમાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની ઉંમરની કુમારિકા સ્ત્રીઓની સંખ્યા સેંકડે ૫૫ ટકા છે અને ૨૫ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરની કુમારિકા સ્ત્રીઓની સંખ્યા સેંકડે ૩૫ ટકા છે.* અર્થાત્ ૨૦ થી ૩૫ વર્ષની વયની લગભગ અડધી સ્ત્રીઓ ઇંગ્લેન્ડમાં અવિવાહિતા હોય છે. એ દેશમાં ૨૦ વર્ષથી ઓછી ઉંમરે ભાગ્યે જ વિવાહ થાય છે. આપણા દેશમાં પણ જેઓ પાશ્ચાત્ય સમાજની વિવાહપ્રથાનું અનુકરણ કરે છે તેમના સંબંધમાં આ વાત બરાબર છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સકળ સમાજમાં ઇચ્છાથી કહો કે અનિચ્છાથી કહો પણ ઘણી સ્ત્રીઓને જીવનનો ઘણો વખત સ્વામીના સંગથી વંચિત થઈને રહેવું પડે છે. આપણા સમાજમાં એ સ્ત્રીઓ વિધવાઓ રૂપે છે અને બીજા સમાજોમાં કેટલીક વિધવાઓ રૂપે અને ઘણી કુમારિકાઓ રૂપે છે. આપણા દેશના જે ઉદારચિત્ત મહાપુરુષો વિધવાવિવાહ માટે વિશેષ આદેશન કરે છે, તેઓ પોતપોતાના સમાજની કુમારિકાઓના વિવાહ માટે કેમ કાંઈ બોલતા કરતા નથી ?”

“પણ કુમારિકાઓને ભવિષ્યમાં વિવાહની આશા છે-વિધવાઓને એવી કોઈ આશા નથી.”

* Vide Census Report of India 1911.

“ આશા હોય અને તે પૂર્ણ ન થાય તો તેથી વિશેષ દુઃખ થાય છે. જેને કોઈ પણ પ્રકારની આશા નથી તે તો નિરાશાની સાથે સંધિ સ્થાપીને જીવનનું અંધારણ કરવાની ટેવ પાડે છે. ”

“ મહારી સ્ત્રી પણ આમ જ કહે છે. વિશેષમાં તેણે એમ પણ કહ્યું હતું કે, જે સદગા લોક વિધવાના દુઃખથી કંપી વ્યાકુળ થાય છે તેમને ઘેર પચીસ ત્રીસ વર્ષની કુમારિકા કન્યાઓ હોય છે! તેમને માટે તેઓ અશ્રુજળનું એક ગિંદુ પણ કેમ ટપકાવતા નથી ? ”

“ તેમણે ખરું કહ્યું છે. એ સદગા સંસારસુધારકોનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે, —જે છોકરી એક વખત પરણ્યા પછી તેર ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે વિધવા થઈ હોય છે તેનો જેમ અને તેમ જલ્દીથી પુનર્વિવાહ કરી નાખવો જોઈએ; નહિ તો ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ જેનો વીસ પચીસ વર્ષની ઉમ્મર સૂધી વિવાહ જ થયો ન હોય તેને ગમે ત્યાં સૂધી અવિવાહિત સ્થિતિમાં ઘરમાં રાખી મૂકવામાં દુઃખ નથી ! ”

“ આપનું કહેવું યથાર્થ છે; પરંતુ જેઓ વિધવાવિવાહ માટે આદોલન કરે છે તેમને આંતરિક કષ્ટ થતું હોવું જોઈએ. ”

“ તેમની sincerity માં (આંતરિક ભાવમાં) મૂકને પણ વિશ્વાસ છે. વિધાસાગર મહાશય પણ બાળવિધવાના દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ તેમની માતાના અભિપ્રાય અનુસાર વિધવાવિવાહ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; પરંતુ ઘણા સંસ્કારને હું મોહચ્ચસ્ત (illusionised) સમજું છું. સચગચર પરાધીન જાતિની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી જ આપણી સ્થિતિ થઈ છે. આપણે વિજિત જાતિ તરીકે વિજેતાઓનું જે કાંઈ જોઈએ છીએ તેને ઉત્તમ માની લઈ તેનું કેવળ અંધ અનુકરણ કરવા મથીએ છીએ. આત્મવિશ્વાસને અભાવે આપણું

પોતાનું જે કાંઈ છે તે નિન્દિત માનીએ છીએ. ઈંગ્રેજ સમાજમાં વિધવાવિવાહ પ્રચલિત ન હોત અને જે તે નિન્દાપાત્ર ગણતો હોત તો આપણા સુધારકો પણ વિધવાવિવાહ માટે કાંઈ પણ આંદોલન કરત નહિ. જે કોઈ રાજનૈતિક કારણથી ઈંગ્રેજ સમાજમાં બહુવિવાહનો રીવાજ પ્રચલિત થાય તો આપણા સુધારકો પણ બહુવિવાહના પક્ષપાતી થઈ જાય. વળી ઓઓને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવા માટે જે કોઈ વખતે પાશ્ચાત્ય સમાજમાંથી વિવાહની પ્રથા નીકળી જાય તો આપણા સુધારકો સુદ્ધાં વિવાહના દોષ જાહિર કર્યા સિવાય રહે નહિ. ઈંગ્રેજ સમાજમાં ઘણી કુમારિકાઓ પચીસ ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મર થતાં સૂધી અવિવાહિતા રહે છે તેથી આપણા સુધારકો પણ સ્વચ્છંદતાથી એ પ્રથાનું અનુકરણ કરે છે. મ્હેં પ્રથમ કહ્યું છે કે ઈંગ્લેંડમાં એવી મ્હોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની સંખ્યા સઘળી ઓઓની સંખ્યા કરતાં અડધી હશે. વસતિની ગણતરી ઉપરથી જાણવામાં આવે છે કે ભારતવર્ષમાં ૧૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉમ્મરની વિધવાઓની સંખ્યા સેંકડે માત્ર ૧૧ ટકા છે. હિન્દુઓમાં સેંકડે ૧૨ ટકા છે અર્થાત્ આઠ ભાગનો એક ભાગ અને મુસલમાનોમાં સેંકડે ૯ ટકા છે.”

“પાશ્ચાત્ય સમાજમાં ઘણી કુમારિકાઓ પોતાની ઈચ્છા નહિ હોવાથી વિવાહ કરતી નથી, પણ આપણી વિધવાઓને કેટલેક સ્થળે બળાત્કારપૂર્વક વૈધવ્યનું પાલન કરાવવામાં આવે છે તેનું કેમ ?”

“બળાત્કારપૂર્વક શબ્દમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે. આપ શું એમ ધારો છો કે પાશ્ચાત્ય સમાજની યુવતી કુમારિકાઓ સ્વમાવતઃ ઇન્દ્રિયદમન કરવામાં સમર્થ છે અને આપણા હિન્દુ સમાજની બાળ-વિધવાઓ એમ કરવા અસમર્થ છે? હું ધારું છું કે, વસતિની ગણતરી

વખતે પ્રત્યેક હિન્દુ વિધવાને જો એમ પૂછવામાં આવે કે, ‘તમે હવે હિન્દુ મતથી પુનર્વિવાહ કરવા રાજી છો કે નહિ?’ તો મહારી ખાત્રી છે કે તેમાંની સેંકડે નગ્નાર્ણ સ્ત્રીઓ પુનર્વિવાહ કરવાની સાથે ના પાડશે. ઉલટું ઘણી સ્ત્રીઓ આવા પ્રશ્નથી પોતાનું અપમાન ધરેલું સમજશે.”

“સમાજના કિંવા વડિલવર્ગના ભયથી એમ બને ખરું.”

“પણ મહારી ધારણા એવી નથી. દીનાનાથભાઈ! સુસ્માન સમાજમાં તો બિલકુલ જોર જીદમ નથી છતાં તેમનામાં પણ વિધવાઓની સંખ્યા સેંકડે નવ ટકા છે. હિન્દુઓનામાં તેમના કરતાં માત્ર ૩ ટકા વિશેષ છે. હું એમ ધારું છું કે, મનુષ્યચરિત્ર સઘળા દેશોમાં સઘળા સમાજોમાં એક જ પ્રકારનું છે. ઇંગ્રેજસમાજમાં અડધી સ્ત્રીઓ પ્રમળ યૌવનકાળમાં અર્થાત્ ૧૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધીની ઉમ્મરમાં સ્વેચ્છાથી ઇન્દ્રિયસંયમ કરી સહેલાઈથી રહી શકે છે ત્યારે પછી આપણા હિન્દુ સમાજના આડ ભાગના એક ભાગની સ્ત્રીઓ એટલી જ ઉમ્મરે સ્વેચ્છાથી ઇન્દ્રિયસંયમ કરી ન રહી શકે કે? બીયારની આશંકા તો સઘળા સમાજોમાં સરખી છે; પરંતુ એ સંખ્યા નહિ ગણવા જેવી જ છે. ઉલટું હિન્દુ સમાજના કઠોર નિયમોના બંધનોમાં એ વિષયની આશંકા ઘણી ઓછી છે.”

“પરંતુ ઇંગ્રેજસમાજમાં ઘણી કુમારિકાઓ કોઈ એક ઉચ્ચ વ્રત ગ્રહણ કરી તેમાં જ મન અને પ્રાણ સમર્પણ કરે છે. વળી કોઈ કોઈ ઇચ્છિત પુરુષના પ્રેમનું અવલંબન કરી જીવન પસાર કરે છે. કોઈ મુખ્ય કારણને લીધે ઇચ્છિત પુરુષ સાથે તેઓ વિવાહ કરી શકતી નથી.”

“હિન્દુ વિધવાના જીવનમાં આવું કોઈ અવલંબન નથી કે ?

તેમને જેવું અવલંબન છે તેવું અવલંબન બીજા કોને છે ? એ અવલંબન એકનિષ્ઠ પતિપ્રેમ છે. જે પતિને તેણે જીંદગીમાં એક જ વખત જોયો હોય તો પણ, જે પતિ સાથેના સહવાસસુખનો લાભ બિહુલ ન મળ્યો હોય તો પણ જેની સાથે ધર્મને સાક્ષી રાખી તેણે વિવાહ કર્યો હોય છે તેના જ પ્રેમનું તે પોતાના મનમાં પોષણ કરે છે. હિન્દુ નારી પતિપ્રેમની સમક્ષ ઐહિક વાસનાઓને તુચ્છ સમજે છે. આદર્શ હિન્દુ નારી સાવિત્રીદેવી પણ તેના ઇષ્ટિત પતિને ફક્ત એક જ વખત જોઈને બોલી હતી કે, ‘એ દીર્ઘાયુ હો કિંવા સ્વ-લ્પાયુ હો-એ ગુણવાન હો કિંવા નિર્ગુણ હો-મહેં જ્યારે સત્યવાનને મનમાં ને મનમાં એક વખત પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે ત્યારે પછી એ જ મહારા પતિ છે. કડેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, સાવિત્રીદેવીના દાંપત્ય પ્રેમનો એ ઉચ્ચ આદર્શ જ હિન્દુ નારીનું અવલંબન છે. વિવાહનો શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશ જ દાંપત્ય પ્રેમ છે. હિન્દુ વિધવાનો દાંપત્ય પ્રેમ સંપૂર્ણ નિસ્વાર્થ હોવાથી તેનાથી તેમની સ્વાર્થપરતાનો ક્ષય, પરા-ર્થપરતાની વૃદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય છે. વૈધવ્યવ્રત પાળવાને જે હિન્દુ રમણી સમર્થ છે તે એક દેવી છે.”

“પણ સધળી સ્ત્રીઓ દેવીઓ હોઈ શકતી નથી; માનવીઓને માટે શી વ્યવસ્થા ?”

“હું કબૂલ કરું છું કે દુર્બળદેહધારિણી માનવીને માટે પ્રથમ સ્થિતિમાં વૈધવ્ય કષ્ટકર છે; પણ જે એ કષ્ટ સહન કરવાને માટે અશક્ત છે તે નિંદાને પાત્ર નથી. તેની તુચ્છ હોય તો વિદ્યાસાગર મહાશયના મત પ્રમાણે ૧૮૫૬ ની સાલના ૧૫ મા કાયદા અનુસાર બીજો પતિ ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે; મહારા મત પ્રમાણે કોઈને એમ કરવામાં હરકત કરવી જોઈએ નહિ; પરંતુ મહારી તો એવી માન્યતા

છે કે આધુનિક સમાજમાં એવી દુર્બળ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી મળી આવે તેમ છે. તેનું કારણ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. હિન્દુ રમણી ધન્વિયસંયમ કરવામાં ખીજ સમાજની સ્ત્રીઓ કરતાં હીન છે એ વાત ઉપર હું કદાપિ વિશ્વાસ મૂકી શકું તેમ નથી. વળી ધન્વિયસંયમનો ભય આપણે જેટલો ધારી લઇએ છીએ એટલો વાસ્તવિક રીતે નથી. તેમ ન હોય તો ખીજ સમાજની અડધી સ્ત્રીઓ યૌવનકાળમાં ઇચ્છાપૂર્વક કુમારિકા રહી શકે નહિ. તે ઉપરાંત હિન્દુ વિધવાઓને આરંભમાં કષ્ટ થવા છતાં પણ તેઓ અહ્યર્થના જે સધળા નિયમો પાળે છે તેનાથી અભ્યસ્ત થવા પડી કાંઇ દુઃખ રહેતું નથી. કારણ કે શરીર કરતાં મનનું બળ વિશેષ હોય છે અને મનના કરતાં આત્માનું બળ વિશેષ હોય છે. વિધવાઓ આહાર અને શણગારનો સંયમ અને શ્રમ, દમ, તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરે છે તેથી કંમે કંમે તેમના આત્માની બળવૃદ્ધિ થાય છે અને પ્રથમ માનવી હોવા છતાં તે કંમે દેવીપદે પહોંચે છે.”

“ આપે કહ્યું કે, જે વિધવા રમણી અહ્યર્થ પાળવાની ઇચ્છા ન રાખતી હોય તે ખીજે પતિ ગ્રહણ કરે એમાં કોઇએ અડચણ કરવી ઉચિત નથી; પરંતુ મહાશય, આપના આ ઉદારમતને હિન્દુ સમાજના કેટલા સમાજપતિઓ સાંભળશે ? એ સધળી કૃપાની પાત્રીઓનો કઠોર સમાજના પંડામાંથી ઉદ્ધાર કરવા માટે જ સુધારકોનો મુખ્ય પ્રયત્ન છે. એટલા માટે જ સુધારકો આટલું બધું આંદોલન કરતા આવે છે.”

“ હું આપની વાત સમજ્યો છું તથા એનો ઉત્તર પહેલાં એક વખત આપી ચુક્યો છું. સમાજની આવી પીડા શું કેવળ હિન્દુ સમાજમાં જ દેખાય છે કે ? અન્ય સમાજની કુમારિકાઓ ઉપર પણ

એવી પીડા હોય છે. અન્ય સમાજમાં કેટલીક કુમારિકાઓ ઇચ્છાનુ-
સાર વિવાહ કરી શકે છે. સુધારકો તેમના દુઃખે દુઃખિત થતા કેમ
નથી તેમના વિધવાવિવાહના આંદોલનથી એવું કુરળ ફળી
શકે કે જે સમ્રાજી વિધવાઓ ક્રિયિત ધૈર્યાવલંબન કરી અહ્યર્થ અહણ્ય
કરીને દેવીતુલ્ય થઈ શકે તેમ છે તેઓ એ આત્મોન્નતિના માર્ગનો
ત્યાગ કરી સહજમાં નિમ્નગામી થઈ શકે. કારણ કે ઉચ્ચ સ્થળે ચઢવા
કરતાં નીચે ઘણી સહેલાઈથી જઈ શકાય છે અને સ્વભાવતઃ આપણી
સમ્રાજી પ્રવૃત્તિ અધોગામી હોય છે.”

“ પણ મહાશય ! આપ એક ઉચ્ચતમ અદાલતના ન્યાયાધીશ
છો. સર્વ આપના મુખેથી ન્યાયયુક્ત વાતની જ આશા રાખે તેમ
છે. હિન્દુ સમાજના આ કાયદા કાનુન કેવળ શું સ્ત્રીઓ માટે જ
છે ? પુરુષને માટે એવા અહ્યર્થની વ્યવસ્થા કેમ નથી ? ”

“ દીનાનાથભાઈ ! આ વિષયનો મહેં ઘણો વિચાર કરી જોયો
છે. મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીઓની માફક પુરુષોએ
પણ પત્નીવિયોગથી અહ્યર્થનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે.”

“ પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક કોમ્ટે (Comte)નો પણ એવો જ
અભિપ્રાય છે.”

“ જે સ્થળે વંશરક્ષાનું પ્રયોજન હોય એ એક જ સ્થળે આ
નિયમના વ્યતિક્રમનું સમર્થન કરી શકાય તેમ છે; કારણ કે, લક્ષ્મીનો
એક મુખ્ય હેતુ સંતાનોત્પત્તિ કરી વંશ રાખવાનો અને પિતૃલોકના
ચિહ્નદાનનો માર્ગ સતત ચાલુ રાખવાનો છે; પરંતુ એમ હોવા
છતાં મહારા વિચાર પ્રમાણે પુરુષોએ પણ ચાળીસ વર્ષની ઉમ્મર
પછી વિવાહ કરવો બિહકુલ ઉચિત નથી; કારણ કે આજકાલ મનુષ્યનું
આયુષ્ય લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી આવેલું છે. ચાળીસ વર્ષની ઉમ્મર

પછી પુનર્લગ્ન કરી એક અનાથ બાળકાના જીવનનો ધણો ખરો કાળ તેને વૈધવ્ય દશામાં ગાળવો પડે એમ કરવું જોઈએ નહિ. જેઓ પત્નીના વિયોગ પછી આ કરતાં ન્હાની ઉમ્મરમાં પણ ફરી લગ્ન નહિ કરતાં બ્રહ્મચર્યનું અવલંબન કરે છે તેમને હું દેવચરિત્ર કહું છું. સુખનો વિષય છે કે, આજકાલ સમાજમાં વિધવાઓના ઉચ્ચાદર્શથી એવા દેવચરિત્ર પુરુષોનો પણ અભાવ નથી. હું આશા રાખું છું કે, ધીમે ધીમે તેમની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થશે. હવે આપ જ વિચારી જુઓ કે, સમાજનો અડધો ભાગ અર્થાત્ પુરુષો ખીજા અડધા ભાગ અર્થાત્ સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ આદર્શનું અનુકરણ કરીને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ અગ્રેસર થાય એ ઉત્તમ છે કે, દુર્જનચરિત્ર પુરુષોના કુદૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરી આપણી સ્વભાવતઃ પવિત્ર ચરિત્રની નારીઓ અધોગતિને પામે એ ઉત્તમ છે ? એ વાત તો સર્વ કબૂલ કરશે કે, સ્ત્રીજાતિમાં સહિષ્ણુતા, સ્વાર્થત્યાગ, શક્તિ અને પરાર્થપરતા તેમજ અનેક પ્રકારનો ધર્મભાવ પુરુષોના કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે. ”

“ હોટ હાઉસમાં રાખી ફૂલ ખીલવવામાં આવે તેવી રીતે જ પકડી બાંધીને તેમનામાં આ સધળા ગુણોનો વિકાસ કરવો પડે છે. સ્વભાવનો રૌદ્રવાયુ મળતાં સ્ત્રીજાતિમાં આ સધળા ગુણોનો વિકાસ થાય છે કે ? ”

“ એ ગમે તેમ હો પણ ગુણ એ ગુણ જ છે એમાં કાંઈ બૂલ નથી. નિશ્ચય પણ બાળક બાળિકાઓ માટે હોટ હાઉસ છે. હવે વાત એમ થાય છે કે, પુરુષો જે સ્વાભાવિક દુર્જનતાવશતઃ ઇન્દ્રિયોને આધીન થાય તો નારીઓએ શું એની પ્રતિહિંસા સ્વરૂપ એ દુર્જન પુરુષોના માર્ગનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે કે તેમણે પોતાના સ્વાભાવિક ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાનું દૃષ્ટાન્ત દર્શાવી પુરુષોને સંયમના માર્ગે

દેવતા ઉચિત છે ? માનવચરિત્રને દેવચરિત્રમાં ઉત્તર કરવું એ દેવતાનું કાર્ય છે અને દેવચરિત્રને મનુષ્યમાં પરિણત કરવું એ શ્યતાનનું કાર્ય છે. તેથી મહને એમ લાગે છે કે, બાળવિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ નહિ આપતાં તેઓ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે એવો ઉપદેશ આપવો ઉચિત છે. જે વિદ્યાર્થી ઉચ્ચત્તમ પરીક્ષામાં પાસ થઈ જીવન સાર્થક કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેને એ પરીક્ષાનો ભય દર્શાવી નિરુત્સાહિત કરવો એ નિર્જીવિતાનું કામ છે. એ પ્રમાણે જે બાળવિધવા સંયમ અને બ્રહ્મચર્યને માર્ગે અગ્રેસર થઈ દેવીપ્રકૃતિ મેળવવાને ઇચ્છતી હોય તેને કાંઈ રીતે નિરુત્સાહી નહિ કરતાં એમજ કહેવું જોઈએ કે, ‘વત્સે ! તું જે માર્ગે જાય છે તે સ્વર્ગનું સોપાન છે. માર્ગની કઠોરતા અને દૂરત્વ જોઈને ડરી જઈશ નહિ. કૈલાસ પર્વત ઉપર ચઢવા માટે સીડી બાંધેલી હોતી નથી. ત્યારે અતિ દુર્ગમ પહાડ-પર્વત અને વન-જંગલ ઓળંગી ઉપર ચઢવાનું છે. ધણે સ્થળે ચીકણા-બરફના ટેકરાઓની અંદર ચાલવું પડશે-માત્ર સહજ પણ અસાવધાનતાથી લપસી પડવાનો સંભવ છે; પરંતુ તેથી તું ભયભીત બની જઈશ નહિ. સંસારનું દુર્જય પ્રલોભન તને કાંઈ કરી શકશે નહિ. કારણ કે, પ્રાચીન પતિવ્રતા આર્યરમણીઓનું તપસ્યા-પૂર્ણ શૌણિત ત્યારી નસે નસમાં વહે છે. તું ત્યારા સ્વર્ગીય પતિ-દેવતાની પવિત્ર પ્રતિમા હૃદયમાં ધારણ કરી એકાગ્રચિત્તથી અગ્રેસર થા; જેથી તું વિના વિલંબે દેવવાન્મિજ્ઞત કૈલાસશિખર ઉપર આરોહણ કરી દેવીપણું મેળવી માનવજીવનને સાર્થક કરીશ.’ મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હિન્દુ વિધવાઓ જે ઘરમાં નિવાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે તે ઘર દેવમંદિરના જેવું પવિત્ર છે. એ દેવમંદિર બાંગી નાખી વિલાસભવન બનાવવું શું ઉ-

મિત છે ? ભાઈ ! આ વિષયપરતે મહારે હવે કાંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. આપ મહારાં આ વચનપર સંપૂર્ણ વિચાર કરી આપનું કર્તવ્ય નક્કી કરજો. હવે હું જઈ છું.”

આમ કહી જસ્ટિસ હરિદાસ ઉઠી વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૭ મું

“ભાઈ રાજી છે !”

એ દિવસે ત્રણ વાગ્યાને સમયે સુધીર વાંચનગૃહમાં બેસી એક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી કેટલાંક વૃક્ષનાં પાનની પરીક્ષા કરતો હતો. એ વખતે ડૉલીએ આવી કહ્યું—“ભાઈ ! હું તમને એક શુભ સમાચાર કહેવા આવી છું ! મહેને શું ઇનામ આપશો તે કહો.”

સુધીર હસીને બોલ્યો—“જે કહેવું હોય તે કહી નાખ. હાં હાં, સમજ્યો—મહારો કોઈ વિવાહનો સંબંધ આવ્યો હશે કેમ ?”

ડૉલી સુધીર પાસે બેસી બોલી—“સંબંધ આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ બધું નક્કી થઈ ગયું છે. આ શ્રાવણ માસમાં જ વિવાહ થશે. હવે મહારાથી હમણાં બાંકીપુર જઈ શકાશે નહિ—એ પણ શુભ સમાચાર છે.”

“વિવાહનો સંબંધ નક્કી સુદ્ધાં થઈ ગયો ? હું તો કાંઈ જાણતો નથી. મહેં પ્રથમથી કહ્યું છે કે હું હમણાં વિવાહ કરીશ નહિ.”

“હમણાં કરીશ નહિ—હમણાં કરીશ નહિ કહી કહીને તો બે વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. વિવાહ ક્યારે કરશો ? પહેલાં પરીક્ષા પાસ કરવાનું નિમિત્ત દર્શાવતા હતા પણ હવે એ નિમિત્ત દર્શાવી શકાશે નહિ. ભાઈ ! હવે બીજું કોઈ નવીન નિમિત્ત શોધી કાઢો.”

સુધીરે હસીને કહ્યું:—“કેમ ? મહારા વિવાહ માટે તમને આટલી બધી ચિંતા શા માટે હોવી જોઈએ ? હું કદાચ ચિરકુમાર રહીશ તો ?”

“શા માટે ચિરકુમાર રહેવું જોઈએ ? તમારાથી ચિરકુમાર રહી શકાશે નહિ. ”

“મહારી એવી મરજી છે. વિલાયતમાં કેટલાક મહોટા મહોટા પંડિતો ચિરકુમાર રહી સર્વદા જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ચર્ચા કર્યા કરે છે. હું પણ એમના જેવા ભાવથી જીવન ગાળું તો ?”

“કેવળ વિજ્ઞાનચર્ચા માટે જ તમે ચિરકુમાર રહેવા ઇચ્છો છો કે ? હું તો જાણું કાંઈ જાણતી જ નથી કેમ ?”

“તું શું જાણે છે ?”

“હું જાણું છું કે તમે પ્રથમ જેની સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છતા હતા તેની સાથે વિવાહ નહિ થવાથી જ ચિરકુમાર રહેવાની તમારી ઇચ્છા છે. ”

આ શ્રવણે સાંભળવામાં આવતાં સુધીરતું મ્હોં લાલ થઈ ગયું. આત્મસંવરણ કરી તેણે કહ્યું:—“તને આ ખબર કોણે આપી ? સમજ્યો, ઍરિસ્ટર સાહેબ વિલાયતથી આ ખબર લઈ આવ્યા હશે !”

“ખબર જ્યાંથી આવી ત્યાંથી ખરી. પણ ભાઈ ! આ વખતે હવે તમે વિવાહની વાતનો અસ્વીકાર કરી શકવાના નથી. તમારી ઇચ્છા છે તેની સાથે જ લગ્ન થાય તો તમે મ્હને શું ઇનામ આપશો ?”

સુધીરે શર્માઈને બોલ્યો:—“તું હમણાં અહીંથી જ—હું કામમાં છું. ”

“ના ભાઈ—હું ખરી જ વાત કહું છું. અનંગની સાથે તમારો વિવાહસંબંધ નક્કી થયો છે. પિતાજીએ અને બાએ સંમતિ દર્શાવી છે. ”

“ હું કહું છું કે હમણાં તું અહીંથી જા. મહારા કાન પાસે ટક ટક કરીશ નહિ. ”

“ ના ભાઈ ! મહારી વાત ખોટી માનશો નહિ. હું ખરી જ વાત કહું છું. ”

“ હું ફરીથી કહું છું કે તું અહીંથી ઉઠ. ”

“ ના હું નહિ ઉઠું. ”

“ ત્યારે આ તરફ આવ-આ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં આંખ લગાવી જો જોઈએ કે, આ પાંદડું કેવું સુંદર દેખાય છે ! ”

“ એ તો જોઈશ હમણાં; પણ ભાઈ ! સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગર પણ કેટલીક સુંદર વસ્તુઓ દેખાય છે. અનંગનું સુખમંડળ કેવું સુંદર છે ! ”

“ જા-તને પહોંચી શકાય એમ નથી જ. હું જ જાઉં છું-તું અહીં બેસી રહે. ”

“ ના, તમે ઉઠશો નહિ ભાઈ-ઉઠશો નહિ-ઉઠશો નહિ. મહારા સોગન છે. મહારી વાત સાંભળો-હું મશ્કરી કરતી નથી-ખરી વાત કહું છું. તમારી આ વિવાહમાં સંમતિ છે ને ? ”

સુધીરે ગંભીર ભાવથી ઉત્તર આપ્યો:-“ વિધવાનો પુનર્વિવાહ થાય ખરો કે ? ”

“ જો તેના પિતા વિવાહ કરવા ઇચ્છતા હોય તો ન થાય કે ? ”

“ પણ હું શા માટે એક વિધવા સાથે વિવાહ કરું ? ”

“ કરવામાં શો દોષ છે ? ભાઈ ! તમે તો સુધરેલા વિચારના છો. આહ ! અનંગનું સુખ જોઈને પાપાણુ પણ પીગળી જાય તેમ છે. તે દિવસે મહારા ખોળામાં માથું મૂકી ઘણું રડતી હતી. તેનું હૃદય જોઈને તમારા મનમાં સહજ પણ દુઃખ થતું નથી કે ? ”

સુધીરે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું—“ દુઃખ કેમ ન થાય ? ”

“ ત્યારે તમારાથી જો તેનું દુઃખ દૂર થતું હોય તો તમે શા માટે તેમાં રાજી થતા નથી ? ”

“ ઠીક છે, હમણાં તો તું જા. હું વિચાર કરી જોઈશ. ”

આમ કહી સુધીર ઉઠી ગયો. ડૉલી પણ તેની સાથે બહાર નીકળી તેની માના ખંડમાં જઈ હસતી હસતી કહેવા લાગી—“ માઈ રાજી છે ! ”

એ દિવસે સંધ્યાકાળ પછી અનંગ મળવા માટે આવી. લીલીએ તેનો હાથ પકડી લઈ તેને ડૉલી પાસે હાજર કરી. એ વખતે તેમણે ગંજીશાની રમતનો આરંભ કર્યો. રમતાં રમતાં ડૉલી એક વખત એ ઓરડાની બહાર ગઈ. લીલીએ અનંગને પૂછ્યું—“ અનંગ! તારો વિવાહ થવાનો છે ! ”

અનંગ—મ્હારો નહિ પણ તમારો થવાનો છે.

“ કેમ—મ્હારો વિવાહ તો થયેલો છે. ”

“ ત્યારે મ્હારો વિવાહ પણ થયેલો છે. ”

“ તારો ખીજી વખત વિવાહ થશે. ”

“ ત્યારે તમારો પણ ખીજી વખત વિવાહ થશે. ”

આ વખતે ડૉલીએ આવીને કહ્યું—“ તું શું કહેતી હતી ? ”

લીલીએ ડૉલી તરફ જોઈ કહ્યું—“ બહેન ! અનંગનો ખીજી વખત વિવાહ થવાનો છે ને ? ”

ડૉલીએ તેને ધમકાવી એટલે તે ઉઠી ગઈ.

અનંગે ડૉલીને પૂછ્યું—“ બહેન ! તમે ક્યારે જવાનાં છો ? તમારો સાથે રમવા ખેલવાનું હવે બંધ થઈ જશે. ”

“ આમ કેમ જોલે છે ? એક વખત ગયા પછી હું પાછી અહીં નહિ આવું કે ? ”

“તમે જ્યારે આવશો ત્યારે હું વખતે અહીં ના પહોં હોઉં.”

“હું શ્રાવણ માસમાં જવાની નથી. ખીજ દશ પંદર દિવસ અહીં રહીશ. ભાઈનું લગ્ન થવાનું હોવાથી હમણું હું જઈ શકું તેમ નથી.”

“ઠીક-ઠીક, તમે ખીજ પહોં થોડા દિવસ રહીને જાઓ. લગ્ન ક્યારે થવાનું છે ?”

“લગ્નનો દિવસ હજી નક્કી થયો નથી. હજી તો વાત ચાલે છે. ભાઈની વિવાહ કરવાની ઇચ્છા નથી; પણ બાપાજીએ અને બાએ બંને દેખાણ કર્યું છે.”

“હજી ક્યાં સુધી વિવાહ કર્યા વગર રહેશે ?”

“તેમની ઇચ્છા તો હમ્મેશાંને માટે કુંવારા રહેવાની છે.”

“તેઓ ચિરકુમાર રહેશે કે ?”

“તેમની ઇચ્છા તો એવી જ છે. બાલ્યાવસ્થામાં કોઈ એક કન્યા ઉપર પ્રેમ થવાથી તેમણે તેની સાથે પરણવાની ઇચ્છા કરી હતી; પણ એ ઇચ્છા સફળ નહિ થવાથી જીવનપર્યંત તેમણે કુંવારા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હજી પણ તેઓ એ કન્યાને ચ્હાય છે.”

“પરંતુ તેની સાથે તો વિવાહ થઈ શકે તેમ નથીને ?”

“થઈ શકે તેમ છે.”

“કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે ? એ કન્યાનો હજી સુધી વિવાહ થયો નથી કે ? એ ચિરકુમારી હોય એમ લાગે છે ! નવલકથામાં જ આવી વાત વાંચવામાં આવે છે.”

“એ કન્યા હમણું વિધવા થયેલી છે.”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવતાં અનંગની પ્રકુલતા સર્વથા દૂર

થઈ ગઈ. વિમર્ષ ચિત્તથી તેણે કહ્યું:-“એ વિધવા છે? વિધવાનો પુનર્વિવાહ થાય ખરો કે?”

“ના કેમ થાય? એનાં માઆપની ઇચ્છા હોય તો તેઓ પોતાની કન્યાનો પુનર્વિવાહ કરી શકે તેમ છે. એ માટે હિન્દુશાસ્ત્રમાં કાંઈ બાધ નથી.”

“પણ એ કન્યા પુનર્વિવાહ કરવા રાજી થશે ખરી કે?”

“તેણે રાજી થવું જ જોઈએ. તેને માટે જ્યારે બીજા એક યુવકના જીવનનું સુખ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે પછી તેના મનમાં એને માટે કાંઈ દુઃખ નહિ થાય કે?”

“તેના મનમાં દયા ઉપજે; પરંતુ પ્રેમ કેવી રીતે ઉપજે?”

“એ દયાથી જ ધીમે ધીમે પ્રેમ કૃત્ત્વ થઈ શકે તેમ છે.”

“પરંતુ એ વિધવા પણ તેના પ્રથમના સ્વામી ઉપર પ્રેમ રાખતી હોય તો એ પ્રેમ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે?”

“પુરુષોને માટે શું થાય છે? તેઓ એક સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી બીજી વખત સ્વચ્છંદ ચિત્તે વિવાહ નથી કરતા કે?”

“બલે તેઓ તેમ કરે. એ તેમનો દોષ છે-તેમની દુર્બળતા છે. તેઓ દોષ કરે તેથી આપણે પોતે પણ દોષ કરવો કે? તેમનો આદર્શ ભિન્ન છે અને આપણો આદર્શ ભિન્ન છે.”

આ શબ્દો સાંભળી ડાહીએ અનંગના કંઠમાં વળગી પડીને કહ્યું:-“અનંગ! બહાલી જાહેન! તું આટલી બધી કહિન થઈશ નહિ. તારી લીધે ભાઈનું જીવન વિક્ષણ થઈ જાય છે.”

આ વાક્ય સાંભળી ચમકી ઉઠી અનંગે કહ્યું:-“શું કહ્યું જાહેન? મારે લીધે, એમ થાય છે?”

“હા તારે જ લીધે. તું તારું અને ભાઈનું જીવન આવી રીતે વિક્ષણ કરીશ નહિ.”

અનંગ ગળગળા અવાજે બોલી:—“બહેન ! મ્હારી વાત તો મહેં તમને પ્રથમથી જ કહી દીધી છે. તમે કોઈ મ્હારે માટે ચિંતા કરશો નહિ. તેમનું જીવન વિકળ ન થાય એવો તમને પ્રયત્ન કરો. વાસ્તવિક રીતે તેઓ કૃપાને પાત્ર છે.” આમ કહી અનંગ ઉઠી ઉભી થઈ.

હોલી:—ઉઠી કેમ ? ઘેર જાય છે કે શું ?

“ હા-ઘેર કામ હોવાથી મ્હારે હવે જવું જોઈએ. તમારી દાસીને મ્હારી સાથે મોકલો. ”

આમ કહી અનંગ એ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી.

પ્રકરણ ૮ મું

પંખિણી નાઠી

અનંગ ઘેર જઈને પોતાના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી બિછાનામાં સ્વર્ગ ગઈ. તેની માએ થોડી વાર પછી આવીને તેને જમવા માટે બોલાવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘મ્હારું માથું દુઃખે છે માટે ખાવું નથી.’ વિમળાસુંદરી ઉશ્ચિકે બેસી પુત્રીને પંખાથી વાયુ ઢાળતાં બોલી—“ કંડો પવન લાગવાથી માથું ઉતરી જશે. હું ત્હારું ખાવાનું અહીં લાવી રાખું છું. પછી ઉડીને ખાજો. ”

અનંગ આખો મીંચેલી રાખીને બોલી:—“ ના બા, આજે હું ખાઈશ નહિ. ”

“ કેમ ખાવું નથી ? તને શું થયું છે તે કહે ? ”

“ બા ! હું હવે અહીં રહેવાની નથી. મ્હને કાલે જ હુમલી મોકલી દો. ”

વિમળાસુંદરી ગાભરી બની પુત્રીને ખોળામાં તાણી લઈ બોલી—

“કેમ શું થયું છે? જે થયું હોય તે કહે તો ખરી!”

અનંગે સંજ્ઞાનયને કહ્યું:—“આ! તમે મ્હારો પેલા સુધીરકુમાર સાથે ખીજી વખત વિવાહ કરવાનાં છો, કેમ?”

“આ વાત તને કોણે કહી?”

“મ્હેં સધળી હકીકત સાંભળી છે. એટલા જ માટે જ પેલે દિવસે રાત્રે બાપા સાથે વિધવાવિવાહ સંબંધીની ત્હારી વાત ચાલતી હતી કેમ? તમારી વાત સાંભળીને મ્હારી ઊંધ ઉડી ગઈ હતી.”

“ત્યારે તો ત્હેં પણ સાંભળ્યું હશે કે એમ કરવાનો મ્હારો વિચાર નથી. ત્હારા પિતાજીની જ એવી ઇચ્છા છે. તેઓ ત્હારું દુઃખ જોઈ શકતા નથી.”

“હવે મ્હને શું દુઃખ છે? ગિરિડીમાં પચીસ ત્રીસ વર્ષની મ્હોટી ઉમ્મરની અવિવાહિતા કન્યાઓને આપણે જોઈ હતી. તેમને તો કાંઈ દુઃખ થતું નહોતું. સધળું દુઃખ કેવળ વિધવાઓને જ થાય છે એમ સમજવું એ બૂઝ છે.”

“મ્હેં પણ ત્હારા પિતાને એ જ વાત કહી હતી.”

“બા! આ કાંઈ પુતળાંઓની રમત નથી કે એક પુતળું બાંગી જતાં ખીજું લાવી શકાય.”

“તું ખરું કહે છે.”

“મ્હને બાલ્યાવસ્થાથી કેવું શિક્ષણ આપ્યું હતું? સતી, સીતા, સાવિત્રી વગેરેની કથા આટલા માટે જ શિખરી હતી કે? શું હું તદ્દન હીન છું? ખીજી હજારો વિધવાઓ જેવી દશામાં જીવન ગાળે છે તેવી દશામાં હું મ્હારું જીવન નહિ ગાળી શકું કે?”

“તું તો તેથી પણ સારી રીતે જીવન ગાળી શકે તેમ છે; પણ તેઓ ત્હારું દુઃખ જોઈ શકતા નથી.”

“જો ન જોઈ શકતા હોય તો મહેને મહારે સાસરે મોકલી દે. શું તમે એમ સમજો છો કે, તમારા પૈસાના લોભથી હું અહીં પડી રહીશ ? ના, હવે હું અહીં રહેવાની નથી.”

આમ કહી અનંગ રડતાં રડતાં પાસું ફેરવી સૂતી. વિમળા-સુંદરીએ પણ રુદન કરતાં કહ્યું:-“બહેન અનંગ ! તારા મનમાં સહજ પણ માયા મમતા નથી કે ? મણિ તો મહારે લાગ કરી નિષ્કૃ-રતાથી આશ્વો ગયો છે. તારું મુખ જોઈ હું એ દુઃખ થોડે અંશે જૂલી છું. હવે તું પણ એવી વાત કરે છે કે ? તારે જવું હોય તો જા-કન્યા કદાપિ મામાપની થાય કે ? એ પારકું ઘન કહેવાય છે એમાં શું ખોટું છે ?”

આમ કહી તે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી ઉઠી અને અનંગ માટે ખાવાનું લઈ આવી. ઘણું સમજાવ્યા પછી અનંગે ભાવે અભાવે થોડું ખાધું. ખાઈ રહ્યા પછી વળી પાછી તે ચુપકીદીથી સૂઈ ગઈ. વિમળાસુંદરી આહારાદિ કરીને એ ઓરડામાં જૂદા પલંગ ઉપર સૂઈ ગઈ અને થોડા સમય પછી ઊંઘી ગઈ. અનંગની આખોમાં ઊંઘ આવી નહિ. સૂતી સૂતી તે સ્વગત વિચારવા લાગી કે—

“વનના પંખીને પકડવા માટે જેવી રીતે જાળ પથરાયેલાં આવે છે તેવીજ રીતે મહેને પણ પકડવા માટે આવી રીતે ચારે બાજુએ જાળ પથરાયેલાં આવી છે. પિતાનો આંતરિક સ્નેહ, બાને દુઃખ ઉપર દુઃખ, લાખ રૂપિયાનો લોભ, સુધીરના જેવો વર વગેરે પ્રલોભનોની જાળ મહારા જેવી ક્ષુદ્ર પંખિણીને પકડવા માટે પથરાયેલી છે. હે ઇશ્વર ! તમે અનાશ્રય અનાથના તારક દયામય નથી કે ? મહારા જેવી ક્ષુદ્ર બાળિકા ઉપર તમે આટલા બધા નિદેય કેમ થયા છો ? પ્રભુ ! તમે મહારા જેવી દુર્બળ ચિત્તની દીન-હીન બાળિકાને આવી

રીતે કઠોર પરીક્ષામાં કેમ નાખી છે? મહેં તો તમારા જ ચરણાર-
વિદનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. હું હમ્મેશાં સંધ્યાકાળે આરતિના વખતે
કેવા દીન હૃદયે 'ગ્રાહિમાં મધુસૂદન' બોલી તમારા ચરણોમાં પ્રણામ
કરું છું! આમ છતાં તમે મહારા તરફ આવા નિર્દય શા માટે છો?

“પરંતુ તમે ગમે તેમ કરશો પણ મહારી આગળ કાંઈ વળશે
નહિ. એકે એકે સકળ બંધન કાપી હું તમારી જાળ તોડી નાખીશ.
લાખ રૂપિયા મહારા ચરણની રજ છે. સુધીરના સ્નેહનું સ્મરણ કર-
વામાં પણ પાપ છે. એના સ્નેહનો મનમાં વિચાર કરવાથી મન
અપવિત્ર થાય તેમ છે. માતાના દુઃખ અને શોકનો વિચાર કર-
વાથી મન અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જાય છે એ ખરું છે; પરંતુ મહારું
પુનર્લેખ થતાં મા સંતુષ્ટ થશે કે? તેમ કદાચ ના પણ બને. જે ભાઈ
પાછો આવે તો તેનું સંવળુ દુઃખ દૂર થાય તેમ છે. ઇશ્વર એ સુખના
દિવસનું દર્શન કરાવશે કે? હું આ વખતે વિવાહમાં સંમત થાઉં તો
તેથી પિતા ધણા પ્રસન્ન થાય અને તેઓ સંવળું દુઃખ બૂલી જાય
તેમ છે. મહારે માટે તેઓ સમાજનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે, આત્મીય
સ્વજનોનો તિરસ્કાર સહન કરવા તૈયાર છે. તેઓ મહારે માટે કેટલું બધું
દુઃખ સહન કરવા મહાય છે?! તેમને માટે વાસ્તવિક રીતે મનમાં
કષ્ટ થાય છે; પરંતુ હું શું કરું? આ તુચ્છ પ્રાણ ત્યાગવાથી પિતાજી
જો સુખી થઈ શકે તેમ હોય તો હું હમણાં જ એમ કરી શકું;
પણ મહારું હૃદય તો હવે હું કોઈને આંપી શકવાની નથી. મહારું
આ હૃદય મહેં મહારા પ્રત્યક્ષ દેવને સમર્પણ કર્યું છે. જન્મ જન્માં-
તરને માટે તેમના ચરણમાં વેચ્યું છે. સ્વામી વિદેશ ગયા હોય છે ત્યારે
તેને બૂલી જઈ બીજાનિયાં પરપુરુષને આત્મસમર્પણ કરી શકાય છે
કે? જો એમ કરે છે તે દિવારિણી છે. મહારા જીવદેવતા સ્વર્ગે ગયા

છે. સ્વર્ગમાં જઇ તેઓ મ્હારી રાહ જુએ છે. હું પણ તેમની સાથે ફરી મળવાની આશાથી હૃદય કઠિન કરી સધળું સહન કરીશ. તેમનો પવિત્ર રનેહ તથા તેમના શુભાશીર્વાદ વૃષ્ટિની દારાઓ માફક સ્વર્ગમાંથી હમ્મેશાં તેઓ મ્હારા ઉપર વર્ષાવે છે. મ્હારા દુઃખમાં એ જ મ્હારો આધાર છે. એ જ મ્હારું સકળ સંકટોમાંથી રક્ષણ કરશે.

“હું મ્હારા જીવનદેવતાની સ્મૃતિ હૃદયમાં કાયમ રાખી સુખથી જીવન ગાળીશ; પણ સુધીર જો યથાર્થ રીતે મ્હને મ્હાનો હશે તો તેનું શું થશે ? મ્હારે માટે તેનું જીવન વિફળ થશે ? બલે થાય—તેમાં મ્હારે શું ? પુરુષજાતિ સાધારણતઃ દુર્બળ હોય છે. સુધીર ખીજ કોઇ કન્યા સાથે પરણી શકે તેમ છે. વળી એમ કરીને તે મ્હને અવશ્ય ભૂલી જાય તેમ છે. તેનાં મામાપ ખીજ કોઇ કન્યા સાથે તેને નહિ પરણાવે કે ? પરંતુ સુધીર કદાચ ન પરણે તો ? સાંભળ્યું છે કે એ મ્હારે માટે જીવનનું સુખ ત્યાગવાને તૈયાર થયો છે. તેને માટે મનમાં દુઃખ થાય છે ખરું; પણ હું શું કરી શકું ? નહિ નહિ—હું તેની વાતનો હવે વિચાર સુદ્ધાં નહિ કરું.

“પણ હું હવે આ સ્થળે ચારે તરફનાં આ સધળાં પ્રલોભનની અંદર કેવી રીતે આત્મરક્ષણ કરીશ ? આત્મરક્ષણ કરવાની ઇશ્વર મ્હારા હૃદયમાં શક્તિ આપો.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં અનંગ ઉઠી બેઠી થઇ. એ વખતે ઘરમાં ઝીણો દીવો બળતો હોવાથી તેના પિતાનું એક સાદું ધોતીકાં વળગણી ઉપર ઝૂલતું તેના જોવામાં આવ્યું. એક ગોકળગાય મ્હારથી આઘાત થતાં તેના કઠિન દેહમાં મંકોચાઇ જઇ જેવી રીતે આત્મ-રક્ષણ કરે છે તેવી જ રીતે અનંગે પોતાની પહેરેલી સાડી કાઢી નાખી એ સાદા ધોતીઆને આત્મરક્ષાનું કવચ માની પહેર્યું. સફેદ

વસ્ત્ર પહેરી. તે પુનઃ સૂઈ ગઈ; પણ તેથી તેના મનને શાન્તિ વળી નહિ. પુનઃ તે વિચારવા લાગી:—

“ મહારા અંગ ઉપર આ સંકેદ વસ્ત્ર જોવામાં આવતાં બાપા અને મા ઘણો વિલાપ કરશે. હું અલંકારો પહેરતી નથી તેથી માએ પણ અલંકારો કાઢી નાખ્યા છે. હું અપવાસ કરું છું એટલે તે પણ અપવાસ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં આ રથજો મહારે કોઈ પણ રીતે રહેવું જોઈએ નહિ. ચોતરફનાં પ્રભોભનોમાં મહારે અહીં વિશેષ સમય સૂંધી રહેવું ઉચિત નથી. જેમ અને તેમ ત્વરાથી મહારે હુમલી જવું જોઈએ. ત્યાં પણ તેમને કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે! મહને ત્વરાથી ત્યાં લઈ જવા માટે હું તેમને એક પત્ર લખણું જ લખું છું.”

આવા સંકેદ વિકલેપ કરતાં કરતાં અનંગે ઉઠીને પાસેના ઓરડામાં જઈ ત્યાં બેસી સળગાવી તથા તે ત્યાં લખવા બેઠી. તેણે તેની સાસુ ઉપર નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો:—

“ મા, અહીં આગ્યા પછી આપના તરફથી એક પણ પત્ર મળ્યો નથી. આપને માટે મહારા મનમાં ઘણું દુઃખ થાય છે. આપને મૂકીને હું વિશેષ દિવસ સૂંધી અહીં રહેવા ઇચ્છતી નથી. જેમ અને તેમ જલ્દીથી મહારા દિવસને તેડવા મોકલજો. હું તેમની સાથે ત્યાં આવીશ. અહીં મહારાં પિતામાતા કુશળ છે. આપ સર્વ મહારા પ્રણામ જણાવજો. ચુની અને નનીને મહારી સ્નેહાશીષ જણાવજો.”

પત્ર લખી રહ્યા પછી અનંગ ગિજાનામાં જઈ સૂતી અને થોડા સમયમાં જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ.

બીજે દિવસે સહવારે ઉઠી દીનાનાથ ધોતીઉં બદલતી વખતે પોતાનું ધોતીઉં જોવામાં નહિ આવવાથી શોધવા લાગ્યો. વિમળાસુંદરી વહેલી ઉઠી હતી. તેણે અનંગને બેઠતી જોઈને તેની પાસે જઈ

જેથું ! અનંગને સાદું ધોતીડ પહેરી સૂઇ રહેલી તેણે જોઇ. વિમળા-
સુંદરીએ પતિને બોલાવી એ દેખાવ બતાવીને કહ્યું:-“ તમે એમ
સમજશો નહિ કે અનંગે બૂલથી તમારું ધોતીડ પહેર્યું છે. આ તો
તમારી શાસ્તિ છે.”

આમ કહી દીનાનાથને ખીજ ઓરડામાં લઇ જઇ તેણે કહ્યું-
“ જુઓ, છોકરાને તો તમે ઘેરથી કાઢ્યો છે. હવે કન્યા આવી છે
તેને પણ કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન તમે કેમ કરો છો ? ”

દીનાનાથ કપાળે હાથ દબાવી નીચે બેસી પડી બોલ્યો:-“ કેમ,
તકારી સાથે તેની કાંઇ વાતચિત થઇ છે કે શું ? ”

“ હા, થઇ છે. કાલે સંધ્યાકાળે હારાધન રાયને ત્યાં જઇ તે
એમ સાંભળી આવી છે કે સુધીરની સાથે તેનો પુનર્વિવાહ કરવાની
વાત ચાલે છે. એ વાત સાંભળી તે ધણી દુઃખી થઇ ઘેર આવી
રડી તથા કાંઇ ખાધા પીધા સિવાય પડી રહી. ખાઇ ક્ષેવા માટે મહેં
તેને ધણું સમજાવી પણ તેણે તો મહેને ચોખ્ખો ઉત્તર આપ્યો કે,
‘ મહારે હવે અહીં રહેવું નથી. ’ પછી મનમાં કાંઇ વિચાર કરી
સાદું ધોતીડ પહેરી એ સૂઇ ગઇ છે.

આ હકીકત સાંભળી દીનાનાથ ચુપકાદીથી બેસીને વિચાર
કરવા લાગ્યો. આગલે દિવસે જસ્ટિસ હરિદાસે તેને જે સંધળી હકી-
કત કહી હતી તેના તેણે રાત્રે ધણા સમય સૂધી વિચાર કર્યો હતો;
પણ તે કોઇ ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યો નહોતો. હમણાં ગૃહિણી
સાથેની વાતચિતથી તે સ્પષ્ટ સમજી શક્યો કે આ વિવાહમાં અનંગ
રાજી નથી. ત્યારે હવે શું કરવું એ વિષમ પ્રશ્ન દીનાનાથના
અંતરમાં ઉપજ્યો.

અનંગના આ નૂતન વૈધવ્યવેશથી તેના મનમાં પુનઃ ગંભીર

આઘાત થયો. સંદેહ ધોતીઆમાંની કન્યાની નિરાભરણ દેહલતા તથા તેનું પ્રભાતના ચન્દ્ર જેવું મલિન મુખ જોઈને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વાટ થવા લાગી. તેની આવી સ્થિતિ જોઈ નહિ શકા-
વાથી વિમળાસુંદરી ધીમે ધીમે એ ઝોરડામાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

થોડા સમય પછી એક નોકરે આવી ખબર આપી કે, ‘હારા-
ધન રાય મળવા આવ્યા છે.’ તરતજ દીનાનાથ નીચે ઉતરી લાયબ્રેરીના
હોલમાં હારાધનની પાસે બેઠો. હારાધન રાય કોટ પાટલુન પહેરી,
માથા ઉપર હેટ મૂકી હાથમાં લાકડી પકડી આવ્યો હતો. તે મૃદુ
હાસ્ય કરીને બોલ્યો:—“કેમ ભાઈ! શી ખબર છે? હું હમણાં કિસ્ટ્રી-
કટમાં ફરવા જઈ છું; કાલે સંધ્યાકાળે પાછો ઘેર આવીશ. હમણાં
હું એક જરૂરની વાત કહેવા આવ્યો છું. કાલે જે વાત થઈ હતી
તે ચોક્કસ છે ને?”

દીનાનાથ માથું ખંજવાળતાં બોલ્યો:—“વાત-પેલી વિવાહની
વાત-એ વાત નક્કી જ છે!”

“હજી પણ વિચાર કરી જુઓ. પાછળથી હા ના કરશો તે
ચાલશે નહિ. અનંગની સાથે સુધીરનો વિવાહ કરવાની વાત હવે
નક્કી છે ને?”

દીનાનાથે આ વખતે દૃઢ સ્વરે કહ્યું:—“હા, નક્કી છે.”

“ત્યારે હવે બહુ દિવસ નથી. (હાથમાં કાગળ પેન્સિલ લઈ)
આજે શ્રાવણ વદ ત્રીજ છે. વિવાહનું મૂહૂર્ત વદ પારસ કે તેરસને
દિવસે છે. એ બે દિવસ પૈકી જે દિવસ માટે તમારો વિચાર હોય
તે નક્કી કરી નાખો.”

“ત્યારે પારસે જ વિવાહ થશે. એક લગ્ન હાથમાં રાખીને
દિવસ નક્કી કરવો સારો.”

“ ઠીક કહો છો. બાઈ! એયાંસિં બહુ વિઘ્નાનિ ઠીક. ત્યારે હવે હું સધળી તૈયારી કરું ને ? ”

“ કરો. ”

“ ખીજ એક વાત સાંભળો. કાલે અનંગે ડૉકીને એમ કહ્યું હતું કે, વિવાહ કરવાનો તેનો વિચાર નથી. તમે તેના વિચાર પ્રમાણે ચાલવાના નથી ને ? ”

“ ના—હું તેનો વિચાર જાણવાની જરૂર ધારતો નથી. એ તો હજી બાળક છે. ”

“ બરાબર છે. હું હવે જઈ છું. ”

આમ કહી હારાધન ઉતાવળે પગે ચાલી પોતાની પેલી પક્ષિ-રાજસંયુક્તા ટમ્ ટમ્ ગાડીમાં ચઢી બેઠો.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં દીનાનાથ પોતાના બેઠકખાનામાં બેસી હિસાબ કિતાબ તપાસતો હતો અને એક કારકુન તેને કાગળો-માંનો હિસાબ સમજાવતો હતો. એ સમયે એક ગાડી દરવાજા નજીક આવીને ઉભી. શૈલેન્દ્રનો ન્હાનો બાઈ નરેન્દ્ર એક દરવાજાની સાથે ગાડીમાંથી ઉતર્યો. નરેન્દ્ર દીનાનાથને પ્રણામ કરી તેની પાસે જાગમ ઉપર બેઠો. દીનાનાથે પૂછ્યું:—

“ કેમ નરેન્દ્રનાથ ! ત્યાં સર્વ કુશળ છે ને ? ”

નરેન્દ્ર નમ્રતાથી બોલ્યો:—“ જી, એક રીતે કુશળ છે. મા ધણી ખીમાર થઈ ગયાં છે. બાપાનું શરીર પણ સારું નથી. બાપાએ આ પત્ર આપ્યો છે. ”

દીનાનાથે પત્ર હાથમાં લઈ તે વાંચી કહ્યું:—“ તમારા પિતા-જીએ અનંગને મોકલવા લખ્યું છે; પણ એ હમણાં જ આવી છે તેથી તેડી જવાને આઠલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે ? ”

“ મુરખી, મહારાં માતાજી રોગશય્યામાં સૂતાં છે. તેમની સંભ કોણ રાખે ? એટલા માટે જ ઉતાવળ કરવી પડી છે. ”

“ ઠીક છે, ઉપર જાઓ અને તમારાં બાબીને મળો. અને કોઈ છે કે ? આમને ઉપર લઈ જાઓ. તમારી સાથેનો માણસ ગયો ? અરે ! એ દૂર કેમ ખેડો છે ? બાઈ ! તું ચર્માધશ નહિ.

આમ કહીને તેણે પાછું પોતાનો હિસાબ તપાસવાનું કામ ચક્ર્યું, પણ હવે એ કાર્યમાં તે આવશ્યક લક્ષ્ય આપી શક્યો નહોતો. હિસાબ ગણવામાં વારંવાર તેની ભૂલ થવા લાગી. તેના અંતર આ વળી એક નૂતન સમસ્યા ઉદ્ભવ્યું—શું કહીને નરેન્દ્રને પાંદરવો તેની તે ચિંતા કરવા લાગ્યો.

ચિંતાર કરતાં કરતાં તે ઉડીને ઉપર ગયો. નરેન્દ્ર ઉપર અનંગ સાથે વાર્તાવિત કરવા લાગ્યો હતો. અનંગ તેના શ્વસુ સાસુની ખબર, ચુની નનીની ખબર, ફાઇયાની ખબર—અને વધરનાં ગાય વાછરડાંની ખબર ધણી ખારીકીથી પૂછતી હતી. વિમળા સુંદરી તેની પાસે બેસી બધું સાંભળતી હતી.

દીનાનાથ આવીને વિમળાસુંદરીને બોલાવી લઈ ખીજ ખાંડ ગયો અને અનંગના વિવાહનો દિવસ ખારસે નક્કી થયો છે તે આવી સ્થિતિમાં તેને હુગત્રી મોકલી શકાય એમ નથી એવું તે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું. વિમળાસુંદરીએ વિવાહની ખબરમાં સહજ હિસાહ દર્શાવ્યા સિવાય કહ્યું:—“ મહેને એમ લાગે છે કે, છોકરા જેમ નસાડી મૂક્યો તેમ કન્યાને પણ તમે નસાડી મૂકવાનાં સંધળાં કામમાં તમે ઉતાવળ કરો છો. આટલી બધી ઉતાવળ કરવા શી જરૂર હતી ? ”

દીનાનાથ:—તું સમજતી નથી—હમણાં હારાધન રાય ર

થયેલા છે. જો તેમને ના કહી દઇએ તો સુધીરના જોવો છોકરો ક્યાંથી મળે ?

ગૃહિણી વિરક્ત થઇ બોલી:—“ તમે તમારી મરજી પડે તેમ કરો. હું એ વિષયમાં માથું મારવા ઇચ્છતી નથી. હવે નરેન્દ્રને શું કહીને વિદાય કરશો ?”

“ તેને કહીશ કે અનંગ થોડા દિવસથી જ આવેલી હોવાથી હાલ તરત તેને મોકલી શકાય તેમ નથી. એ સિવાય ખીજું શું કહેવાય તેમ છે ?”

“ ઠીક છે કહી જુઓ; પણ તમારી કન્યાનો અહીંથી જવાનો વિચાર હશે તો ?”

“ તેને સમજાવીને રાખવી પડશે.”

“ હું તેને સમજાવી શકીશ નહિ. તેને જો કહેવું હોય તે તમે જ કહેજો.”

નરેન્દ્ર નારતો લઇ વિશ્રામ કરતો હતો એ વખતે દીનાનાથે તેની પાસે જઇને કહ્યું:—“ અનંગને આટલી વહેલી મોકલી શકાશે નહિ.” નરેન્દ્ર આ વાક્યનો કાંઇ ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચુપકાઇથી બેસી રહ્યો. પછી દીનાનાથ પોતાના ઝોરડામાં જઇને બેઠો. અનંગે તેની પાસે જઇને કહ્યું:—“ બાપા! મ્હારો ત્યાં જવાનો વિચાર છે. ત્યાં બધાં ખીમાર છે. તેમને એવી સ્થિતિમાં રાખી હું અત્રે રહી શકીશ નહિ.”

દીનાનાથ:—ના બહેન! એમ નહિ બને. હમણાં હું તને મોકલી શકવાનો નથી. ભવિષ્યમાં ત્હારું કલ્યાણ થાય તેવું કાર્ય કરવા હમણાં હું તપર થયો છું.

અનંગે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ તમે મ્હારા કલ્યાણ માટે જો

પ્રયત્ન કરો છો તે મહારાથી અગ્નાત નથી. મહેં મહારી બા પાસે સમજાવું સાંભળ્યું છે. હું કોઈ પણ રીતે હવે અત્રે રહેવાની નથી. ”

આમ કહીને તે ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલી ગઈ તથા માતા પાસે જઈ તેના ખાળામાં માથું મૂકી આંસુ સારવા લાગી.

બીજે દિવસે પાછલી રાત્રે વિમળાસુંદરીએ ઉઠીને જોયું તો અનંગ ધરમાં નહોતી. તેના ઉશ્ચિકા નીચેથી એક પત્ર મળી આવ્યો. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે—“મા ! હું મહારે સાસરે ચાલી જઈ છું. બાપાને કહેજે કે તેઓ મહારા ઉપર ગુસ્સે થાય નહિ. તું મહારે માટે કષ્ટાંત કરીશ નહિ. ”

વિમળાસુંદરી એ પત્ર વાંચી ઉચ્છ્વસ રૂદન કરવા લાગી. દીનાનાથ તેનો રૂદનધ્વનિ સાંભળી તેની પાસે આવીને તેના હાથમાંનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો. વિમળાસુંદરીએ તેના તિરસ્કાર કરતાં કરતાં કહ્યું:—“હું પ્રથમથી જ કહેતી હતી કે, તમે જેવી રીતે મહારા મથિને ધરમાંથી નસાડી મૂક્યો તેવી રીતે મહારી અનંગને પણ નસાડી મૂકશો. અરેરે ! આટલી બધી શત્રુતા કોઈ કદાપિ કરે ખરું કે ? કન્યાની આંખોનાં આંસુ હજી સૂકાયાં નથી એટલામાં તો તમે તેનો પુનર્વિવાહ કરવાને બ્યાકુળ બની ગયા ! કોણ આવો અત્યાચાર સહન કરી શકે ? તે માણસ નથી કે ? તેનામાં પ્રાણ નથી કે ? જે તદ્દન પાપાણ્ય પ્રતિમા હોય તે પણ એકાએક આવું કામ કરી શકે નહિ. ના—હવે હું સહન કરી શકું તેમ નથી. તમારો ધરસંસાર હવે તમે જ સંભાળી લ્યો. હું આ ક્ષમશાનમાં એક પણ માટે પણ રહી શકું તેમ નથી. એ વખતે મહેં ગંભીર બૂલ કરી હતી. હું કાથી છોડી શા માટે અહીં મરવા આવી હતી ! સાત જન્મમાં પાપ કર્યાં સિવાય કોઈને આટલું બધું દુઃખ ભોગવવું પડે ખરું કે ? હવે

ગળે ફાંસો ધાલી મરી જવાની મહારી ઇચ્છા છે. મહારાથી હવે કોઈ રીતે વિશેષ દુઃખ સહન કરી શકાય તેમ નથી. મા દુર્ગા! મહારું મૃત્યુ કેમ થતું નથી ? મા ! હું તમારે પગે પડું છું. મહને લઈ જાઓ-મહને લઈ જાઓ-મહને લઈ જાઓ."

આમ કહી અશ્રુજળથી ભીંજતી ભીંજતી તે ત્યાં પડેલા ટેબલ સાથે મસ્તક અક્ષાળવા લાગી. દીનાનાથ ક્રિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ થઈને આ હૃદયવિદારક શોકદૃશ્ય જોવા લાગ્યો. તે એક પલ્લુ શબ્દ ઉચ્ચારી શક્યો નહિ.

પંચમ ખંડ

અકરણ ૧ છું

સાહેબને અરજ

હુગલીના કલેક્ટર ગુડહાર્ટ સાહેબ પોતાના ખંડલામાં બેસી ચઢાપાન કરતા હતા. આઠ વાગ્યાનો સમય થયો હતો. શ્રાવણ માસનું આકાશ વાદળાંથી ઢવાઈ રહ્યું હતું. રાત્રે ધણી વૃષ્ટિ થઈ હતી. સૂર્યદેવ વાદળાંના આવરણને ભેદી શકતા નહોતા. એ સમયે એક ગાડીનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો અને એ ગાડીમાંથી ઉતરીને બે ગૃહસ્થો સાહેબના ખંડલાના કંપાઉડમાં આવ્યા. ગાડી થોડે દૂર રાખી તેઓ ધીમે ધીમે પગલાં ભરતા ખંડલાના ઓટલાપર આવ્યા. ત્યાં એક ચપરાસી સાદડી ઉપર બેસી પોષ્ટના કાગળો ખોલતો હતો. તેણે તેમને આવતા જોઈ ઉઠીને ઉભા થઈ સલામ કરી અને

એસવા માટે એ નેતરની ખુરસીઓ આપી. તેઓ એ ખુરસી ઉપર બેઠા. આવેલા માણસોમાંના એકે સંદેહ કોટ, પાટલુન અને હટ પહેર્યાં હતાં. બીજા માણસે રેશમી સિલ્કનો કોટ અને પાંદડી પહેરી હતી. પહેલો ગૃહસ્થ આપણો હારાધન રાય અને બીજો દીનાનાથ હતા.

હારાધને ખુરસી ઉપર બેસો નિહરતાથી ચપરાસીને પૂછ્યું:—
“ સાહેબ હમણાં શું કરે છે ? ”

ચપરાસીએ કહ્યું:—“ હુજૂર ! સાહેબ અને મેમસાહેબ મહા પીએ છે. હમણાં ઓશિસરૂમમાં આવશે. હુજૂરને પહેલાં કોઈ વખત અત્રે આવેલા જોવા નથી. હુજૂર મહારા અપરાધની ક્ષમા આપજો. આપ ક્યાંથી પધારો છો ? ”

હારાધન:—અમે કલકત્તાથી આવ્યા છીએ. સાહેબની પાસે બહુ જરૂરી કામ છે.

“ હુજૂર ! હવે બહુ વિલંબ નહિ થાય. સાહેબ પાંચ મિનિટમાં જ આવશે. ”

આમ કહી ચપરાસી પોતાના કામમાં રોકાયો. એ ટપાલના કાગળો ખોલી તેને બરાબર ગોઠવી પ્રત્યેક કાગળ ઉપર તારીખનો સિક્કો મારવા લાગ્યો. હારાધન અને દીનાનાથ ચુપકીરીથી બેસી રહ્યા. તેઓ જે ઓટલાપર બેઠા હતા તેની સહામે કેટલાક ગુલામના છોડ હતા. એક માળી એ પુષ્પલતાઓને પાણી પાતો હતો. એ જોઈને એ માળીની પાસે ઉભા રહી પૃથ્વીમાં કેટલી જાતનાં ગુલામ છે એ સંબંધીનું એક લેકચર આપવાની હારાધનને ઇચ્છા થઈ આવી; પરંતુ સાહેબના બચથી મહા કષ્ટે તેણે આત્મસંવરણ કર્યું. સાહેબનો બંધો નહન નિસ્તબ્ધ હોઈ એ સ્થળે બાળકનો કંદનધ્વનિ નહોતો, બાળક બાળિકાઓનો કોલાહલ નહોતો, દાસદાસીઓનો કલહ

નહોતો, ગૃહિણીનો ઝપાટો નહોતો તથા બિલ્લુકનો ચાચનાધ્વનિ નહોતો. કેવળ વચ્ચે વચ્ચે મેમસાહેબના હાથનો અસ્પૃશ્ય અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. એક કાગડો વૃક્ષની ડાળ ઉપર બેસી વિકટ સ્વરથી ‘કા-કા’ કરતો હતો. એ દરમિયાન આફ્રિકાની ફરસાઈની ઉપર ખટ-ખટ અવાજ સંભળાયો અને તે સાથે જ ‘ટલુલુલુટંગ’ અવાજથી બેલ વાગ્યો.

ચપરાસીએ ‘હુબૂર’ કહી ઉત્તર આપ્યો અને હારાધન રાય પાસે કાર્ડ માગ્યું.

હારાધને પોતાનું કાર્ડ ચપરાસીના હાથમાં આપ્યું અને દીનાનાથનું કાર્ડ પોતાના હાથમાં રાખ્યું. ચપરાસીએ પોષ્ટના કાગળો અને હારાધનનું કાર્ડ સાહેબના ટેબલ ઉપર મૂક્યું. સાહેબ કાર્ડ હાથમાં લઇને બોલ્યા:—“બાપુને સલામ કહે.”

ચપરાસી “જેવો હૂકમ હુબૂર” કહી બહાર આવ્યો તથા તેણે હારાધન રાયને અંદર જવા કહ્યું. હારાધન દીનાનાથનું કાર્ડ પાસે રાખી સાહેબના હોલમાં દાખલ થયો અને ‘ગુડ મોર્નિંગ સર’ કહી તેમને સલામ કરી. સાહેબ ‘ગુડ મોર્નિંગ’ બોલી ઉઠી ઉભા થયા અને હારાધન સાથે કરમર્દન કરી તેમણે તેને સ્હામેની એક ખુરસી ઉપર બેસવા કહ્યું.

ગુડહાર્ટ સાહેબની ઉમ્મર લગભગ ૪૫ વર્ષની હોઈ મુખ ઉપર મુછો હતી પણ દાઢી નહોતી. મુછોની બન્ને બાજુ ઝુલી પડી હતી. માથાની વચ્ચે એક આગળ સૂધી ટાલ પડેલી હતી. દેખાવમાં તેઓ ધણા શાન્ત જણાતા હતા. હારાધન રાય સાથે ઈંગ્રેજીમાં તેમની જે વાતચિત થઈ તેનો અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે.

સાહેબ હારાધન તરફ નજર કરી બોલ્યા:—“આપ તો કલકત્તામાં હતા. અહીં બદલી ઉપર આવ્યા છો કે શું?”

હારાધન:—ના કલકતામાં મહારી આદિસ છે. હું અત્રે એક અગત્યના કામ માટે આપની સાથે વાત કરવા આવ્યો છું. મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ એક સદાશય વ્યક્તિ છો.

“આપને શું કામ છે તે કહો.”

“મહારી સાથે મહારા એક મિત્ર આવ્યા છે. આ એમનું કાર્ડ છે. દીનાનાથ રાયનું નામ આપના સાંભળવામાં તો આવ્યું હશે! એમણે નહાનાં ગામડાંઓની આબાદી માટે દશ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું છે. આપના આ જીલ્લામાં પણ ચરનારાયણપુર વગેરે સ્થળે તેમની ધણી કીર્તિ છે.”

“હા, ખરી વાત છે. ચરનારાયણપુરની સ્કૂલની પ્રતિષ્ઠાની ખખર મહેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચી હતી. તેમાં તેમનું નામ જણાતું હતું. ઠીક, તેમને આવવા કહો.”

હવે હારાધન રાય જહાર જમ દીનાનાથને બોલાવી લાવ્યો. દીનાનાથે યથારીતિ સાહેબને સલામ કરી. સાહેબે ઉઠી ઉભા થઈ તેની સાથે કર્મદાન કરી તેને બેસવા કહ્યું અને તેના તરફ જોઈ તેણે બોલ્યા:—“આપના જેવા સ્વદેશાતુરાગી ગૃહસ્થને જોઈ હું ધણો ખુશી થયો છું. મહેં ભારતવર્ષમાં આવીને આટલી મહોટી રકમના દાનની વાત કદાપિ સાંભળી નથી.”

દીનાનાથ શર્માએ બોલ્યો:—“એ વાતનો ઉલ્લેખ કરી આપ મહેને શર્માવશો નહિ. હરેક વ્યક્તિએ સ્વદેશની બની શકે એટલી ઉન્નતિ કરવી જોઈએ. આપના દેશમાં તો એવા સેંકડો, અરે અસંખ્ય મહાત્માઓ છે. તેમણે કરોડ કરોડ રૂપિયા દેશના ઉપકારાર્થે દાનમાં આપી દીધા છે.”

“પરંતુ ખંભાળા દેશમાં આપ જ એવા દાનના પચપ્રદર્શક

હોવાથી આપનું ગૌરવ હમ્મેશાં કાયમ રહેશે. રૂપિયા યોગ્ય ટ્રસ્ટી-
ઓના હાથમાં આપેલા હશે તો સારી રીતે કામકાજ ચાલશે એવી
હું આશ્વા રાખું છું.”

આ વાક્યોના ઉત્તરમાં દીનાનાથે ટ્રસ્ટીઓનાં નામ કહી સંભ-
ળાવ્યાં અને કેવી રીતે કામકાજ ચાલે છે એ સંક્ષેપમાં સાહેબને
સમજાવી દીધું. સાહેબે સઘળી હકીકત સાંભળી સંતુષ્ટ થઈ કહ્યું:—“મહારા
જેવામાં આવ્યું છે કે ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પીવાના પાણીનું દુઃખ
આ દેશમાં મોટા ભાગે છે. તે ઉપરાંત સેનીટેશન (સ્વાસ્થ્યોન્ન-
તિ) નો અભાવ છે. આપે આપેલા પૈસાથી આ બંને કાર્યની
વ્યવસ્થા થવાથી દેશનો ખાર આની અભાવ દૂર થશે. હું સાંભળીને
ખુશી થયો છું કે, આ હુગલી જિલ્લામાં આપની મદદથી કેટલાંક
ગામની હરકતો દૂર થઈ છે. હું પણ ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડમાંથી આપની
સાથે સાથે મદદ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જે ગામ હાથમાં લેવામાં
આવે તેની સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી જોઈએ. ચરનારાયણપુરની
ઉન્નતિ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. હું ચરનારાયણપુરમાં એક વખત
ફરવા જઈ મહારી જાતે સઘળું જોઈ તેમજ સાંભળી આવીશ. આપ
હમણાં શા કામ માટે આવ્યા છો તે કહો.”

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હારાધને કહ્યું:—“દીનાનાથજી! દાનથીલ
હોવા ઉપરાંત એક ઉચ્ચશિક્ષિત વ્યક્તિ છે. તેઓ ધણા enlightened
(કુસંસ્કારવર્જિત) છે. એમના વિચાર ધણા liberal (ઉદાર)
છે. અમારા હિન્દુ સમાજમાં જે સઘળી કુપ્રથાઓ છે એ દૂર કરવાનો
તેમણે સંકલ્પ કર્યો છે. હાલમાં એમની પંદર વર્ષની એક પુત્રી
વિધવા થઈ છે; તેથી એ પુત્રીનું પુનર્લગ્ન કરવાની તેઓ ઇચ્છા
રાખે છે.”

સાહેબે આ વાત સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈને કહ્યું:—“હું આપનો આ પવિત્ર સંકલ્પ સાંભળી અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું. આપના હિન્દુ સમાજમાં ધણા કુધારા છે. આપના જેવા ઉચ્ચ શિક્ષિત લોકો એ કુધારા દૂર નહિ કરે તો ખીજું કાણુ કરશે? અસોસનો વિષય એ છે કે, ધણા લોક કેવળ મુખના શબ્દોથી ઉદારમત દર્શાવે છે; પણ કાર્ય પ્રસંગે કાંઈ કરતા નથી. આપની એ પુત્રી હમણાં આપની પાસે જ રહે છે કે?”

દીનાનાથ:—ના, એ હમણાં અત્રે હુમલીમાં જ છે. બાપુ તારિણીચરણ કે જેઓ આપના એક ઑનરરી મેજસ્ટ્રેટ છે તેમના પુત્ર શૈલેન્દ્રનાથની સાથે મ્હારી પુત્રીનો વિવાહ થયો હતો.

“એમ કે? તારિણીબાપુ મ્હારે ત્યાં ધણી વખત આવે છે. તેમણે પોતાના એ પુત્રને ડેપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટ કરવા માટે મ્હને ભલામણ કરી હતી; પણ એ છોકરો નોકરી લેવાં રાજી થયો નહોતો. મ્હેં એ છોકરાને કૂટખોલ ખેલતાં જોયો હતો—તે એક ચુનદો ખેલાડી હતો. તેના મૃત્યુની ખબર પહેલાં તારિણીબાપુને મુખે મ્હેં સાંભળી હતી તથા તેથી હું ધણો દુઃખિત થયો હતો. આપની પુત્રી હમણાં તારિણીબાપુને ઘેર છે કે? તેનું પુનર્લગ્ન કરવાની આપની ઈચ્છા છે કે?”

“જી હા, આ હારાધન રાયનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર એમ. ડી. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે; તેની સાથે હું મ્હારી પુત્રીનો વિવાહ કરવાને ઈચ્છું છું. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે તારિણીબાપુ એ વિવાહ થવા દે એમ લાગતું નથી.”

હારાધન—તારિણીબાપુ ધણા ધર્માધ માણસ છે. તેમનો આ વિધવાવિવાહમાં બિરકુલ મત નથી. વળી દીનાનાથબાપુએ તેમની

પુત્રીને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે તેથી તારિણીઆયુને એ રૂપિયા ઉપર ભોભ લાગ્યો છે. તેમણે પોતાના ન્હાના પુત્રને મોકલી દીનાનાથને ત્યાંથી તેમની પુત્રીને છુપી રીતે પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવી કેદ કરી રાખી છે. અમને આશ્વા છે કે આપ અમને આ સત્કાર્યમાં સહાયતા કરશો. વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તારિણી-ચરણ આપના અનુગત છે તથા તેઓ આપની કોઈ પણ વાતને અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી. એ અણસમજી કન્યાના વાલી હમણું તેના પિતા છે. તારિણીચરણ તેને નજરકેદ કરી રાખે એ કોઈ પણ રીતે ન્યાયયુક્ત નથી એ વાત આપના જેવા બહુદર્શી વિચારક સમક્ષ હું બોલું તે કેવળ ધૃષ્ટતા છે.

સાહેબે ક્ષણ કાળ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ ઠીક છે, હું તારિણી-ચરણઆયુને બોલાવી મંગાવું છું. આપ થોડા સમય સુધી રાહ જુઓ. તેમનું મકાન બહુ દૂર નથી. અડધા કલાકમાં તો તેઓ આવી પહોંચશે. ”

હારાધન અને દીનાનાથ સાહેબને ધન્યવાદ આપી બહાર જઈને બેઠા. સાહેબે તારિણીચરણના ઉપર એક ચીકી લખી મોકલી.

અડધા કલાક સુધી એક જ સ્થળે ચુપકીદીથી બેસી રહેવું એ હારાધન અને દીનાનાથ બન્નેને માટે વિશેષ દુઃખદાયક થઈ પડ્યું. તેઓ ઉઠી બહાર નીકળી કુલબાગમાં ફરવા લાગ્યા.

દીનાનાથે બહાર નીકળી હારાધનને કહ્યું—“ આપણે એક ઘણું બોદું કામ કર્યું છે. મહારી પુત્રીને છુપી રીતે બળાત્કારે અત્રે લાવવામાં આવી છે એમ કહ્યું એ ઠીક નથી કર્યું. તે તો પોતાની ઇચ્છાથી અત્રે આવી છે. તારિણીઆયુએ એને છુપી રીતે અત્રે તેડાવી નથી. વળી તેમણે એને નજરકેદમાં રાખી છે એમ પણ હું કહી શકવાનો નથી. ”

હારાધને પોતાનું માથું ધુણાવી કહ્યું:-“ બાઈ! તમે કેવળ પુસ્તકો વાંચી જાણો છો. સંસારના લોકચરિત્રને તમે બિહુલ સમજતા નથી. શું તમે એમ સમજો છો કે એ કાર્યમાં તારિણી-આપ્તનો હાથ નથી? તમારી પુત્રી હમણાં થોડા જ દિવસથી તમારે ઘેર આવી હતી. એ દરમ્યાન તેને તેડવા માટે તેઓ પોતાના પુત્રને જામાટે મોકલે? તેમણે જ પોતાના પુત્રને મોકલેલો! બધી વાતનો વિચાર કરતાં એવું જ અનુમાન થાય છે. તેમને ત્યાં જતાંની સાથે જ જો તેઓ તમારી કન્યાને મુક્ત કરે તેમ હોય તો માણસ મોકલી તમારી પરવાનગી સિવાય છુપી રીતે તેમણે તેને કેમ તેડાવી લીધી?”

દીનાનાથ આ વાંચ્યોનો કાંઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય વિચાર કરવા લાગ્યો. હારાધન તેનું મન ખીજી બાજુએ વાળવા માટે તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વિલાયતી પુષ્પો દેખાડી તેનાં નામ-ગોત્રાદિ સંબંધી લેકચર આપવા લાગ્યો.

આ સમય દરમ્યાન સાહેબ મેમસાહેબની સાથે વાત કરવા માટે અંદર ગયા. સાહેબની ભગિની મિસ ગુડહાર્ટ હમણાં વિલાયતથી આ દેશમાં ફરવા આવી હતી. મેમસાહેબ અને તે સાથે બેસી વાતચીત કરતી હતી. સાહેબે તેમની પાસે જઈ ઉભા રહી કહ્યું:-
“ I say—here is a very interesting case ” (એક કૌતુકજનક ઘટના તમારે સાંભળવી છે ? ”

આમ કહી તેમણે દીનાનાથની વિધવા કન્યાના પુનર્વિવાહની જે વાત સાંભળી હતી તે સઘળી તેમને કહી સંભળાવી. એ વાત સાંભળી બંને મેમસાહેબે ધણું કૌતુહલ દર્શાવ્યું અને મિસિસ ગુડહાર્ટ (સાહેબની સ્ત્રીએ) જાતે જઈ એ કન્યાને એક વખત જોઈ આવવાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

તારિણીચરણનો કોધ

થોડા સમયમાં જ તારિણીચરણ ગાડીમાં બેસી આવી પહોંચ્યા. તેમણે એક કાળો કોટ અને માથા ઉપર સોનેરી કસમતી પાંધડી પહેરી હતી.

રસ્તામાં દીનાનાથ અને હારાધનને જોઈને તેઓ ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને દીનાનાથના તરફ હાથ લાંબો કરી બોલ્યા:—“કેમ છો વહેવાર મહાશય ! તમે અહીં ક્યાંથી ? ક્યારે આવ્યા છો ? કેમ છો ?”

દીનાનાથે તારિણીચરણ સાથે કરમર્દન કરી કહ્યું:—“હું રહવારતી ગાડીમાં આવ્યો છું. આમને આપ ઝોળખતા નહિ હોવાથી હું ઝોળખાણુ આપું છું. તેઓ બાપુ હારાધન ચટ્ટોપાધ્યાય એકજી ક્યુટિવ ઈંજીનિયર મહારા ધનિષ્ઠ પાડોશી અને મિત્ર છે.”

હારાધને તારિણીચરણના તરફ હાથ લાંબો. તારિણીચરણ તેના હાથ હલાવી બોલ્યા—“આપ એકજીક્યુટિવ ઈંજીનિયર છો ! આપ રાવ બહાદુર છો કે રાવ સાહેબ છો ?”

હારાધન હસીને બોલ્યો—“મહેને એમાંનો એક પણ ઉપાધ નથી.”

“એમ કેમ ? મહેં આ હુગલીમાં જેટલા એકજીક્યુટિવ ઇન્જીનિયર જોયા છે તેઓ સર્વને ગમે તે એક સરકારી ઇલ્કામ મળેલો છે. હમણાં જેઓ અત્રે છે તેમને પણ ઇલ્કામ છે. આપ રાવ બહાદુર વેણીમાધવને ઝોળખતા હશે ?”

“હા, હું તેમને સારી રીતે ઝોળખું છું.”

“આપને સરકારી નોકરી કરતાં કરતાં ધણાં વર્ષ થયાં છે.

મહને લાગે છે કે પેન્શન ઉપર જવાનો પણ વખત થયો હશે. આમ છતાં આપને સરકારે એકે ઇલ્કાબ આપ્યો નથી ? આ સરકારનો ધણો અવિચાર છે. આ જુઓ, હું પંદર વર્ષથી ઑનરરી મેજિસ્ટ્રેટનું કામ કરું છું—આ પંદર વર્ષની અંદર પંદર દિવસ પણ હું નિર્દિષ્ટ દિવસે ગેરહાજર રહ્યો નથી—અરે, મહારો પુત્ર મરી ગયો ત્યારે પણ મહેં રજા લીધી નથી. ગુડહાર્ટ સાહેબે મહારા એ દુઃખની વાત સાંભળી કહ્યું હતું કે, ‘ તારિણીબાબુ ! આપને હું એક માસની રજા આપું છું. આપ કોર્ટમાં આવશો નહિ. ’ અહા ! એમના જેવા સદાશય સાહેબ બીજા કોઇ નથી. મહેં તેમને કહ્યું, ‘ ના સાહેબ ! મહને રજા જોઈતી નથી. હું કોર્ટમાં આવીને કામ કરીશ. ઘેર ખેતી રહેવાથી જીવ વિશેષ ચિંતાતુર રહે છે. ’ અર્થાત્ એવા દુઃખદ વખતે પણ મહેં કામ કર્યું છે. મહેં આટલા દિવસ સુધી ધણી કાળજીથી કામ કર્યું છે. દર વર્ષે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ મહારા કામને ધણું જ વખાણી રિપોર્ટ કરે છે; છતાં સરકારે મહારા કામની હજી સુધી કાંઇ કદર કરી નથી. વળી બીજી તરફ હજમ, મોચી અને તેલી તબોળી જેવા સામાન્ય માણસો રાવ બહાદુર થઇ જાય છે. તેમનું social position (સામાજિક મર્યાદા) કેટલું ? કોઇ તેમને ઓળખતું પણ નથી—ફેવળ પૈસાના જોરથી ઇલ્કાબ મેળવે છે ! મહને તો મહારા જેવી જ આપની સ્થિતિ જણાય છે. આપ મહારા આ વહેવાઇના કામનો જ વિચાર કરો—એમણે સત્કાર્યમાં દશ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું છે; પણ હજી સુધી સરકાર તરફથી શું recognition (સમાદર) થયું ? તેથી. હું કહું છું કે—વહેવાઇ મહાશયે વચ્ચે વચ્ચે સાહેબ—સુખાની મુલાકાતે જવાની ધણી જરૂર છે. તેઓ અત્રે આવ્યા છે તે સારું થયું છે. સાહેબની સાથે એક વખત મુલાકાત કરો. આ હુગલી જી.

હવામાં આપે ઘણા પૈસા આપ્યા છે. ગુડહાર્ટ સાહેબ ઘણા સારા માણસ છે. આપની પિછાન થશે એટલે તેઓ આપને એક ઇસ્કાળ અપાવવા માટે ગવર્નમેન્ટમાં અવશ્ય રિપોર્ટ કરશે. ઠીક યાદ આવ્યું. મૂળ વાત તો હું પૂછવી જ ભૂલી ગયો! આપ ક્યાં ઉતર્યા છો? પ્રથમ મહારે ઘેર નહિ આવતાં અહીં કેમ આવ્યા છો? સહવારે મહારે ત્યાં મહાપાણી પી અત્રે આવ્યા હોત તો ન ચાલત કે? વહેવાર મહાશય! આ આપે ગંભીર ભૂલ કરી છે.”

દીનાનાથ:—અમે કોઈ પણ સ્થળે ઉતર્યા નથી—સ્ટેશનથી બારોબાર અહીં આવ્યા છીએ.

“પણ આપે એ વ્યાજબી કર્યું નથી. પ્રથમ આપે મહારે ઘેર આવવું જોઈતું હતું. હવે અહીંથી મહારે ઘેર આવવું જ પડશે. ત્યાં જ આપને બોજન લેવાનું છે. હું સાહેબને મળીને જલ્દી પાછો આવું છું. સાહેબે મહેને તાકીદથી બોલાવ્યો છે.”

આમ કહી હસતાં હસતાં તારિણીચરણે બંગલાના ઓટલા ઉપર જઈ સાહેબની પાસે પોતાનું કાર્ડ મોકલાવ્યું.

બીજી તરફ હારાધન રાય અને દીનાનાથ અર્થસૂચક હાસ્ય કરવા લાગ્યા. દીનાનાથે કહ્યું:—“આપની બુદ્ધિની ઘણી પ્રશંસા કરવી જોઈએ. તારિણીચરણ કેવા માણસ છે એ જોયું? એમને સાહેબની વાત સાંભળવી જ પડશે.”

હારાધન હસીને બોલ્યો:—“શું થાય છે તે હમણાં જ જણાશે.”

આમ બોલતા બોલતા તેઓ ધીમે પગલે ઓટલા ઉપર જમને બેઠા. તારિણીચરણ સાહેબની પાસે ગયા હતા.

સાહેબે તારિણીચરણને માન આપી પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યું—

“ તારિણીઆયુ ! આપને હું એક ઉચ્ચશિક્ષિત ગૃહસ્થ તરીકે ઓળખું છું; છતાં આપના સંબંધી આજે મહેં શું સાંભળ્યું ? ”

તારિણીચરણ અત્યંત વિસ્મિત બની જઈ સાહેબના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા. સાહેબે પુનઃ કહ્યું:—“ આજે રહવારે બે ગૃહસ્થો મહેને મળવા આવ્યા હતા. તેઓ ખહાર બેઠા છે-તેઓમાં એક એકજી-ક્યુટિવ ઇન્જિનિયર છે અને એક આપના સંબંધી-આપના સ્વર્ગસ્થ પુત્રના શ્વસુર છે. એ એકજીક્યુટિવ ઇન્જિનિયરના છોકરાની સાથે તેઓ પોતાની કન્યાનું પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. આપ શ્રી માટે એ વિવાહ થવા દેતા નથી? આપે એમની કન્યાને છુપી રીતે તેડી અંગાવી ઘરમાં નજરકેદ કેમ કરી રાખી છે ? ”

વૃક્ષ ઉપર વિજળી પડતાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ સાહેબના મુખમાંથી આ વાક્યો સાંભળી તારિણીચરણની થઈ. તેમનું મુખ ધણું વિમર્ષ અને વિવર્ણ થઈ ગયું. વિસ્મય, ક્રોધ અને ભયે તેમના ચિત્ત ઉપર એક સાથે અધિકાર મેળવ્યો તેથી પ્રથમ તો તેઓ કંઈ બોલી શક્યા નહિ. થોડા સમય પછી આત્મસંવરણ કરી તેમણે કહ્યું:—“ સર-યારે આનર-હું આ વચનો સાંભળી ધણો વિસ્મિત બની ગયો છું. મહારી પુત્રવધૂતા પુનર્વિવાહની વાત આજે છે એ સંબંધી હું કંઈ પણ જાણતો નથી. આ વાત પહેલવહેલી મહેં આપની પાસેથી હમણાં જ સાંભળી ! આવા પ્રકારના વિવાહને હું કોઈ પણ રીતે પસંદ કરતો નથી. આ અમારી માતિમાં ધણી ઘણા અને લજ્જાની વાત છે ! બે પ્રથમથી જ આ વાત મહારા જાણવામાં આવી હોત તો હું મહારી પુત્રવધૂને કદાપિ મહારે ત્યાં તેડાવત નહિ. મહારી પુત્રવધૂ પોતાની ઇચ્છાથી જ અત્રે આવી છે. પોતાને અત્રે આવવું છે એવા આશયનો તેણે પત્ર લખ્યો હતો

તેથી મહારો કનિષ્ઠ પુત્ર ત્યાં જન્મ તેને તેડી લાવ્યો છે. કેવું આશ્ચર્ય ! મહેં શું તેને નજરકેદમાં રાખી છે ? જે વિધવાના વિવાહનો પ્રસ્તાવ થાય છે તેને હું મહારા ઘરમાં પગ સુઢાં મૂકવા દઉં તેમ નથી ! આપ ધર્માવતાર છો. આપ સ્વયં સધળી તપાસ કરી જુઓ, જેથી મહારાં વચ્ચનોની સત્યતાનો આપનો પરિચય થશે અને સધળી શંકા દૂર થશે. ”

સાહેબે સ્વગત વિચાર કરી કહ્યું :—“ ઠીક છે, તારિણીબાબુ ! મેમ સાહેબ આપની પુત્રવધૂને મળવા ઇચ્છે છે. તેઓ તમારે ઘેર આવે એમાં કાંઈ હરકત તો નથી ને ? ”

તારિણીચરણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું :—“ કોઈ રીતની હરકત નથી. તેઓ જે કૃપા કરી આ ગરીબની ઝુપડીમાં પોતાના પવિત્ર પગ મૂકશે તો હું કૃતાર્થ થઈશ. આ ઘણી ઉત્તમ વાત છે. તેઓ પોતે મહારી પુત્રવધૂને પૂછી ખાત્રી કરશે કે તેનો પુનર્વિવાહ કરવાનો વિચાર છે કે નહિ તથા મહેં તેને બળાતકારે નજરકેદ કરી રાખી છે કે નહિ ? ”

સાહેબે હસતાં હસતાં કહ્યું :—“ ઠીક છે, આજે રહાંજે ત્રણ વાગ્યે મેમસાહેબ તમારે ત્યાં આવશે. ”

આમ કહીને સાહેબે બેલ વગાડ્યો. ચપરાસી ‘ હુજૂર ’ બોલી હાજર થયો. સાહેબે પેલા બે ગૃહસ્થોને પોતાની પાસે મોકલવાની તેને આજ્ઞા કરી. દીનાનાથ અને હારાધન ચપરાસીની સૂચનાનુસાર સાહેબની પાસે આવી ઉભા. સાહેબે હસ્તસંકેતથી તેમને બેસવાની ખુરસીઓ બતાવી કહ્યું :—“ તારિણીબાબુ કહે છે કે તેમની પુત્રવધૂ પોતાની ઇચ્છાથી તેમને ઘેર આવી છે તથા તેનો પુનર્વિવાહ કરવાનો વિચાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ વિષયની સંપૂર્ણ તપાસ

કરવા માટે મેમસાહેબ આજે ત્રણ વાગ્યે તારિણીઆયુને ઘેર જશે. આપ પણ અત્રે હાજર રહેજો. હવે તમારે જવું હોય તો જાઓ, ગુડ મોર્નિંગ.”

આમ કહી સાહેબે ત્રણે જણ સાથે કરમદન કર્યું.

તારિણીચરણે બહાર નીકળ્યા પછી દીનાનાથ અને હારાધન ઉપર વાધની માફક હુમલો કર્યો. દીનાનાથને સંબોધીને તેમણે ક્રોધ-કંપિત કંઠે કહ્યું:—“વહેવાઈ! હવે હું તમારો હેતુ સમજી શક્યો છું! હું તમને ધણા સારા માણસ ધારતો હતો; એક આત્મરુદ્ધાર માણસે આવું કાર્ય કરવું ઉચિત છે કે? આ હટવાળા ભંગી ફિરંગીની સલાહથી તમે મહારે નામે સાહેબ પાસે ફરિયાદ કરવા આવ્યા હો એમ લાગે છે! કેવું આશ્ચર્ય! મહારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ ઉપર આવો મિથ્યા દોષારોપ મૂકતાં તમને સહજ પણ સંકોચ ન થયો કે? તમારી દીકરીના તમે એક વખત નહિ પણ સાત વખત વિવાહ કરો તેમાં મહારે શું? પ્રથમથી જો આ વાત જાણી હોત તો હું તેને મહારા ઘરમાં પગ પણ મૂકવા દેત નહિ!”

દીનાનાથ ચુપ થઈ ઉભો રહ્યો. હારાધન ગુસ્સે થઈ બોલ્યો—
“તમે જ તમારી પુત્રવધૂને બાળાત્મકારે તેડી લાવવા માટે તમારા ન્હાના પુત્રને મોકલ્યો હતો. એ તમારી સલાહ પ્રમાણે દીનાનાથને કલ્યા સિવાય કુપી રીતે તેમની પુત્રીને અત્રે લઈ આવ્યો છે.”

તારિણીચરણે વિશેષ ઉત્તેજિત બની જઈ કહ્યું:—“તમારામાં ખુદ્દિની ખોટ હોવાથી જ સરકારે તમને રાવ બહાદુર કર્યા નથી એમ હવે હું સારી રીતે સમજી શકું છું. હું આમાંનું કાંઈ જાણતો નથી. દીનાનાથની કન્યાએ જ તેની હુમલી આવવાની ઇચ્છા છે એવા આશયનો પત્ર મહારી આ ઉપર લખ્યો હતો અને તેથી જ મહારો

પુત્ર નરેન્દ્ર તેને તેડી લાવ્યો છે. એમાં ચોરી કેવી રીતે થઈ? ચાલો જુઓ, હજી એ પત્ર મ્હારે ઘેર છે.”

હારાધન:--તારિણીબાણુ! લાખ રૂપિયા કાંઈ નજીવી રકમ નથી. લાખ રૂપિયાના લોભથી ગૃહસ્થ માણસ પણ ગમે તેવું કામ કરી શકે છે.

આ શબ્દો સાંભળી વિશેષ ક્રોધે ભરાઈ તારિણીચરણે કહ્યું:--
“ શું કહ્યું? લાખ રૂપિયાનો લોભ? દીનાનાથ! તમારા લાખ રૂપિયા ઉપર હું ધાર મારું છું! તમે તારિણીચરણને એવો અર્થદાસ સમજતા હો તો એ તમારી ભૂલ છે. રૂપિયા મહાન કે માન પ્રતિષ્ઠા મહાન? મ્હારો રત્નતુલ્ય પુત્ર ચાલ્યો ગયો છે તે હું છાતી ડાખીને સહન કરું છું છતાં હું એ લાખ રૂપિયાનો લોભ રાખીશ? તમારી કન્યાને તમે આજે જ મ્હારે ઘેરથી લઈ જાઓ-હું તેને અત્રે રાખવાને ઇચ્છતો નથી. મ્હારો પુત્ર તો ચાલ્યો ગયો છે. હવે એ વહૂ મ્હને સ્વર્ગમાં લઈ જશે કે?”

આમ કહી તારિણીચરણ પુત્રશોકથી ઉગ્મકંઠે રડી પડ્યા અને રુમાલ ઠાઠી આંખો સાફ કરવા લાગ્યા. દીનાનાથે હજી સૂધી કાંઈ બોલવાનું સાહસ કર્યું નહોતું. હવે ધીમે ધીમે તારિણીચરણ પાસે જઈ તેણે તેમનો હાથ પકડ્યો. એ વખતે દીનાનાથનાં નેત્રોમાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. પછી તારિણીચરણ અને દીનાનાથ એક બીજાના કંઠમાં વળગી પડી રુદન કરવા લાગ્યા.

આવી રીતે થોડા સમય પછી તારિણીચરણનો ક્રોધ શાન્ત થયો એટલે તેમણે કહ્યું:--“વહેવાઈ મહાશય! જે બનવાનું હતું તે બની ગયું છે. વખત હજી થયો છે. આપ અને હારાધન રાય મ્હારી આ ગાડીમાં બેસી મ્હારે ઘેર ચાલો.”

હારાધન:—તારિણીઆયુ ! મહને ક્ષમા આપો. મહારે એક સંમંધી અત્રે છે; ત્યાં ગયા સિવાય મહારે આક્ષે તેમ નથી. દીનાનાથ આપના વહેવાઈ છે. એમણે આપની સાથે અવશ્ય આવવું જોઈએ; પછી, જવું કે ન જવું એ તો તે જાણે.

તારિણીચરણ એ વખતે તદન નમ્ર થઈ ગયા હતા. તેમણે હારાધનને હાથ જોડીને કહ્યું—“હારાધન રાય ! મહને ક્ષમા આપો. મહારે મહાન અપરાધ થયો છે—માયું તપી જવાથી મહેં આપને કહેવાનું અને નહિ કહેવાનું ધણું કહ્યું છે. આપ મહત્ત્વ વ્યક્તિ હોવાથી મહને ક્ષમા આપી મહારે ઘેર આક્ષે. આપ નહિ આવો તો વહેવાઈ મહાશય પણ આવશે નહિ.”

છેવટે નિરુપાયે હારાધન રાય પણ તારિણીચરણનું આતિથ્ય સ્વીકારવા સંમત થયો અને પછી તે દીનાનાથ સાથે તારિણીચરણની ગાડીમાં બેઠો.

આ વખતે કલેક્ટર સાહેબનો પેલો ચપરાસી શ્રીકારને પલાયન કરી જતો જોઈને દોડતો દોડતો નજીક આવી ઉભો અને હારાધન રાયની રહામે “હુજૂર, ખુદાવિદ! હું ગરીબ માણસ છું, આ ગુલામને કાંઈ બક્ષિસ આપો.” બોલી હાથ ધર્યો. હારાધન રાય એ વખતે સર્વથા નિરુપાય થઈ તારિણીચરણના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો એટલે તારિણીચરણે કહ્યું:—“નખીઅક્ષ ! બાબુશ્રીક મહારે ઘેર આવે છે. મહારી પાસેથી તને ઇનામ મળશે.”

ચપરાસી હસતે મુખે ત્રણે જણને ત્રણ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો. તારિણીચરણે ગાડીવાનને ગાડી હાંકવા કહ્યું.

પ્રકરણ ૩ જી

હેટની નીચે ચાંદસો !

તારિણીચરણે જન્મે અતિથિઓ સાથે ઘેર ગયા પછી તેમને કહ્યું:-“આપ કપડાં ઉતારો. હું કપડાં ઉતારીને આવું છું. આપના માંથી કોઈને હુકકો પીવાનો મહાવરો હોય એમ લાગતું નથી. મ્હને તો ગડાકુ પીવાતું ઘણું વ્યસન છે. અરે કોણ છે? હુકકો ભરી તૈયાર કરો અને આ પંખો ખેંચો. આટલી વૃષ્ટિ થવા છતાં પણ ગરમી ઓછી થતી નથી. હું ઘરમાં ખબર આપી આવું છું કે, વહેવાઈ આવ્યા છે અને મહા લાવવા પણ કહું છું; છતાં રસોઈ તૈયાર થતાં થોડો વિલંબ થશે.”

તારિણીચરણ એક નિઃશ્વાસથી આ વચનો ઉચ્ચારી ઘરમાં ગયા. એક નોકર આવી પંખો ખેંચવા લાગ્યો. હારાધન અને દીનાનાથ જંગ ઉઘાડી બદલવાનાં કપડાં કાઢવા લાગ્યા.

તારિણીચરણ ગૃહિણીના ઓરડામાં જઈ કપડા ઉતારતાં ઉતારતાં કહેવા લાગ્યા:-“એક મહોટી મુશ્કેલી આવી પડી છે. એવી અન્યથાની વાત આજ સૂત્રીમાં કદાપિ સાંભળવામાં આવી નથી.”

ગૃહિણીએ ખરાબર બેઠી થઈ પૂછ્યું:-“એવી તે શી અન્યથાની વાત છે?”

તારિણીચરણે તેના કાન પાસે મ્હોં લઈ જઈને કહ્યું:-“આવી જાતિબ્રષ્ટ થવાની વાત મ્હેં કદાપિ સાંભળી નથી. તમારા વહેવાઈ દીનાનાથે અનંગનો પુનર્વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જે માણસના છોકરા સાથે સંબંધ થવાનો છે તેણે અને વહેવાઈએ મળી કલેક્ટર સાહેબ પાસે જઈ એવી અરજ કરી છે કે, મ્હેં દીનાનાથને

ત્યાં માણસ મોકલી છુપી રીતે વહને અત્રે તેડારીને નજરકેદ કરી રાખી છે !”

ગૃહિણી “અત્યંત આશ્ચર્ય પામી બોલી:-” ઓ આપ-કેવી શર્મની વાત ! એ કાળમુખા ક્યાં છે ? એક વખત નજરે પડે તો-”

“ચુપ-ચુપ-તેઓ અત્રે આવ્યા છે. હું ઘણો આગ્રહ કરીને તેમને અત્રે તેડી લાવ્યો છું. સાહેબનાં મેમસાહેબ આજે રહાંજે ત્રણ વાગ્યે આ વિપયની તપાસ કરવા આવનાર છે. એ ઘણી સારી વાત છે. તેઓ અત્રે આવશે એટલે સઘળું ખરું ખોટું સમજશે. અનંગે લખેલો પત્ર ક્યાં છે ?”

“આ રહ્યો એ પત્ર.”

આમ કહીને તેણે ઉશિકા નીચેથી એક પત્ર કાઢી આપ્યો. તારિણીચરણે એ પત્ર હાથમાં લઈ કહ્યું:-” આ પત્રથી સઘળી ઘટના પ્રકાશમાં આવશે. તથા વહને પૂછીને મેમસાહેબ સઘળી હકીકત જાણી શકશે. હું કોઈનાથી ડરતો નથી.”

“પરંતુ વહેવાઈ તો ઘણા સારા માણસ જણાતા હતા. તેમને આવી ખુદિ ક્યાંથી સૂઝી ?”

“તેમની પાડોશમાં જ પેલો જે સાહેબી વેશમાં હારાધન રાય નામનો ઈન્જીનિયર રહે છે તેણે જ તેમને આની સલાહ આપી છે. વળી આવી સલાહ આપવાનું કારણ પેલા લાખ રૂપિયા છે !”

“બરાબર, હવે સમજી. પણ મ્હારી વહુ એવી સતીવ્રક્ષી છે કે તે આવું અધર્મી કાર્ય કરવા સંમત નહિ થાય. એટલા માટે તો તે માઆપને કાંઈ કહ્યા સિવાય નરેન્દ્રની સાથે અત્રે ચાલી આવી છે. હવે બધું બરાબર સમજાયું.”

“તેઓ આપણે ઘેર અતિથિ તરીકે આવ્યા છે માટે આ

વિષયની હમણાં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. વહૂને ખબર આપ કે હું તેની સાથે વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું હવે નીચે જઈને જોઉં કે ત્યાં તૈયાર થઈ છે કે નહિ? યશોદાને પણ બોલાવી ખાવા પીવાનો ઉત્તમ અંદોજસ્ત કરવા કહેા.”

આમ કહી તારણિયરણે ઉતાવળે પગલે નીચે જઈ નોકરને ત્યાં લાવવાની આજ્ઞા કરી. પછી એક પંખો હાથમાં લઈ પવન ખાતાં ખાતાં તેઓ બંને અતિથિઓ પાસે જનજન ઉપર બેઠા. દીનાનાથ અને હારાધન કપડાં ઉતારી તકિયાને અડેલીને બેઠા હતા. હારાધને કહ્યું:—“ તારણીઆમુ ! ખાવા પીવાની ઉતાવળ કરશો નહિ અમે કાંઈ આદિસરો નથી કે ચોક્કસ વખતે ખાવા બેઠાએ.”

આ વાત સાંભળી તારણીયરણે ઉચ્ચ સ્વરે હાસ્ય કર્યું. પછી તેઓ બોલ્યા: “ આપ નિશ્ચિંત રહેા. બહુ વિલંબ નહિ થાય. માણસને મઝા લઈ આવવા મોકલી દીધો છે.”

આમ કહીને તેઓ હુકાની નળી મુખમાં લઈ દમબેર પીવા લાગ્યા. હારાધન:—મહેં તો પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે આજે રવિવાર હોવાથી હું મઝા ખાવાનો નથી.

આ વાત સાંભળી હસતાં હસતાં હારાધનના કપાળમાંના ચાંદ્રો આંગળી કરીને દીનાનાથે તારણીયરણને દેખાડ્યો.

તારણીયરણ મ્હોંમાંનો ધુમાડો બહાર કાઢી બોલ્યા:—“ અજ્ઞ-યજ્ઞીની વાત છે ! હું તો એમના જેવા હિંદુ ધર્માવલંબીને દ્વિરંગી ધારતો હતો ! હૃદ નીચે ચાંદ્રો છુપાઈ રહેો હોવાથી એ કેવી રીતે મહારા જેવામાં આવે ? મઝા ખાવામાં બાધ હોય તો હું નિરાશિપની વાત ધરમાં કહી આવું છું. એ સમય દરમ્યાન આપ આ પત્ર એક વખત વાંચી જુઓ. આ પત્ર મહારી સદ્ગુણી પુત્રવધૂએ તેની

સાસુ ઉપર લખ્યો હતો. પત્ર વાંચી આપ સધળું સમજી શકશો. ”

આમ કહી તારિણીચરણ દીનાનાથના હાથમાં પત્ર આપી ઉપર ગયા તથા ગૃહિણીને તેમણે કહ્યું:—“ અરે સાંભળે છે કે? પેલા વેશ-ધારી ફિરંગીની હેટ નીચે ચાંદલો છે તથા તે રવિવારે મચ્છી ખાતો નથી! આમ છતાં તે પોતાના છોકરાનો વિધવા સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે!! ”

ગૃહિણીએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ હવે બધી અજાયબી જ જોવામાં આવશે. એના નિરાશિષ લોજનનો હું બ્યવસ્થા કરું છું. ”

બરાબર આ વખતે અનંગ ત્યાં આવી પહોંચી. તેને જોઈ તારિણીચરણે કહ્યું:—“ અનંગ! ત્હારા પિતાજી આવ્યા છે. તેમની સાથે હારાધન રાય પણ આવ્યા છે. તેઓ આજે રવિવારે મચ્છી ખાતા નથી એમ ત્હારી ફેઝબાને કહી પછી અહીં આવ. મ્હારે તને એક વાત કહેવાની છે. ”

અનંગ પોતાના પિતાની અને હારાધનની વાત સાંભળી હસતી હસતી ચાલી ગઈ અને અદ્વપકાગમાં જ પાછી આવી. પછી તારિ-ણીચરણે કહ્યું—“ તેઓ શા માટે આવ્યા છે એ તું જાણે છે કે? ”

અનંગે મસ્તક નમાવી ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. ”

“ જો સાંભળ-તેઓ તને પકડી લઈ જવા માટે આવ્યા છે. ત્હારા પિતા ત્હારી સાથે હારાધનના પુત્રનો વિવાહ સંબંધ કરવાના છે અને તેથી તેઓ તને લઈ જવા આવ્યા છે. બેટા! ત્હારી જો ઇચ્છા હોય તો તું ખુશીથી ત્હારા પિતાની સાથે જા. ”

આ વાક્યો સાંભળી અનંગ રડી પડી. નેત્રોમાંતું અશ્રુજળ સાક્ર કરતાં તેણે કહ્યું:—“ મ્હારે જો જવું હોત તો એ વાત જાણી હું અત્રે શામાટે ચાલી આવત? મ્હેં અત્રે આવી આપનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. કૃપા કરી આપ મ્હને ત્યાં મોકલશો નહિ. ”

તારિણીચરણ બોલ્યા:—“તહારી વાત સાંભળી હું ધણો સંતુષ્ટ થયો છું. તહારા જેવી સતીલક્ષ્મીના મુખમાંથી હું આવી જ વાત સાંભળવાની આશા રાખતો હતો. આજે સ્થાંજે ત્રણ વાગ્યે ક્લેક્ટર સાહેબનાં મેમ તને મળવાને આવશે. તેઓ આવીને તહારા વિચાર પૂછે ત્યારે પણ તું આવો જ ઉત્તર આપજે.”

“જરૂર આપીશ.”

તારિણીચરણ ક્ષણ કાળ સૂધી કાંઈ વિચારીને બોલ્યા:—“જે સાંભળ, મેમસાહેબને તહારો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવજે. તહારા પિતાએ અને હારાધને ક્લેક્ટર સાહેબ પાસે જઈ મહારી વિરુદ્ધ ધણી ખોટી હકીકત કહી છે. સાહેબને તેમણે કહ્યું છે કે, હું અશિક્ષિત, અનુદાર તથા મૂર્ખ છું. સાહેબ નારાજ ન થાય એ પણ સંભાળવાનું છે. બધી બાબતો રક્ષણ થાય તે પ્રમાણે વિચારીને તું બોલજે. પુનર્વિવાહ કરવાનો તહારો બિરુદ્ધ વિચાર નથી એમ તું સ્પષ્ટતાથી જણાવજે. તેઓ અનેક પ્રકારે સમજાવી તહારી સંમતિ લેવાનો પ્રયત્ન કરશે. તું વારંવાર ના કહીશ તો તેઓ એમ સમજશે કે ‘મહે’ તને બધું શિખવી રાખ્યું છે. પ્રથમ તું સાદ ના કહેજે અને પછી જરૂર જણાય તો છેવટે એમ કહે જે કે ‘મહેને આ વાતનો વિચાર કરવા માટે છ માસનો વખત આપો.’ એમ કહેવાથી સઘળી બાબતો રક્ષણ થશે, સમજી ?”

અનંગે મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“હા સમજી.”

“ઠીક ત્યારે. તહારા પિતાઓને ભોજન કરાવવાની બ્યવસ્થા કર.”

ગૃહિણી હસીને બોલી:—“મહારી અનંગને કેટલા પિતા છે તે આમ બોલો છો?”

તારિણી:—કેમ, હું પણ એનો પિતા જ છું ને ?

અનંગ હસતી હસતી નીચે ઉતરી ગઈ. જતી વખતે માર્ગમાં તેણે તેની નણુંદ તત્પ્રકાશીને જોઈને કહ્યું—“બહેન! સાંભળો છો કે ? મેમસાહેબ આજે આપણે ઘેર આવવાનાં છે. કેમ કેરી મળ પડશે ? ! ”

તત્પ્રકાશી હવે મોટી થઈ હતી. તેનો ચહેરો, નાક, મોં, આંખો, બધું સુંદર હતું. તેની મુખમુદ્રા ધણા અંશે શૈલેન્દ્રને મળતી આવતી હતી. થયેલો રંગ પણ તેના જેવો જ તેજસ્વી શ્યામ હતો. એ શ્યામ વર્ણને લીધે અને કાંઈક શૈલેન્દ્રના આકર્ષક મરણને લીધે તેના વિવાહની વ્યવસ્થા હજી સૂંચી થઈ નહોતી. અનંગ સાથે તેની ઘણી પ્રીતિ હતી. અનંગની વાત સાંભળી તે બોલી:—“ભાભી, મેમસાહેબ આપણે ઘેર શામાટે આવે છે ? ”

“તમારો વિવાહ નક્કી કરવા આવે છે ! ”

“જુઓ પાછી એવી વાત બોલ્યાં કે ? ”

આવી રીતે આલાપ કરતી કરતી તેઓ ખન્ને રસોડા તરફ ગઈ.

પ્રકરણ ૪ થું

અનંગ અને મિસ કેરી

બરાબર ત્રણ વાગ્યે કલેક્ટર સાહેબનો ગાડી તારિણીચરણના મકાનના દ્વાર આગળ આવી ઉભી રહી અને ત્રણ ઇંગ્લેજ મહિલાઓ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી. એ ત્રણ મહિલાઓમાં એક મિસિસ ગુડહાર્ટ હતી, બીજી મિસ ગુડહાર્ટ (કલેક્ટરનો બહેન) હતી અને

ત્રીજી સ્થાનીય મિસનરી લૅડી-મિસ કેરી હતી. ક્લેક્ટર સાહેબની જો અને તેમની બહેન દેશી બાપા બરાબર સમજી શકતી નહોતી તેથી તેઓ મિસ કેરીને સાથે લઇ આવી હતી. મિસ કેરીનો પ્રથમથી જ તારિણીચરણ સાથે ધણો સંબંધ હતો. ત્રણે રમણીઓ ગાડીમાંથી ઉતરી એટલે તારિણીચરણ, દીનાનાથ અને હારાધને તેમનો સત્કાર કર્યો અને તારિણીચરણે ખીજા બન્ને જણોનો તેમને પરિચય આપ્યો. મિસ કેરીએ તારિણીચરણને કહ્યું:- “ You have grown so old lately ! ” (આપ એકદમ આવા વૃદ્ધ થઇ ગયા છો !) એકાએક વૃદ્ધ થવાનું કારણ પુત્રશોક હતું.

તારિણીચરણે એ વિષાદની સ્મૃતિને હસવામાં ઉડાવી દઇ કહ્યું:- “ But you are as young as ever !! ” (આપ હમ્મેશાં યુવતી છે !)

આ વાક્ય સાંભળી મિસ કેરીએ તેમના તરફ વિદુપયુક્ત કોષ કટાક્ષ ફેંક્યો તથા ખીજા બન્ને મહિલાઓ હસી પડી. મિસ કેરીની ઉમ્મર લગભગ પીરતાળીસ વર્ષની હતી.

તારિણીચરણ તેમને સાથે લઇ એક સુસજ્જિત એરડામાં ગયો. ત્યાં એક લીલા રંગની બનાતથી ઢાંકેલા મ્હોટા ગોળ ટેબલની આરે બાજુએ ધણા કોચ-ખુરસીઓ-સોફા ગોઠવી રાખેલાં હતાં. ધરની જમીન ઉપર શેતરંજ બિઠાવેલી હતી. દિવાલ ઉપર અનેક જાતની સુંદર વિલાયતી છબીઓ ટાંગેલી હતી. બારી અને બારણાં ઉપર રંગબેરંગી મૂલ્યવાન પર્લા-મૂલતા હતા. ટેબલ ઉપર ચાંદીની કુલ-દાનીમાં ફુલોની કેટલીક કલગીઓ હતી. બન્ને બાજુએ કાચની એ આલખારીઓમાં અનેક ઈંગ્રેજ અને બંગાળી પુસ્તકો તથા ખીજા એક કાચની આલખારીમાં જૂદી જૂદી જાતનાં શિશ્વકામ કરેલાં સુંદર

રમકડાં ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. ધરનો ધણો ખરો સરસામાન તારિણી-ચરણે અનેક સાહેબ લોકોની પાસેથી ખરીદેલો હતો. મહિલાઓ આસનપર બેઠી એટલે તારિણીચરણે ઇંગ્રેજીમાં કહ્યું:—“મિસ કેરી ! આપ તો જાણો છો કે મહારી સ્ત્રી હમ્મેશાં ખીમાર રહે છે. વાના રોગને લીધે તે ઉઠી શકતી નથી. મહારા શૈલેન્દ્રના મૃત્યુ પછી તો તે મૃતપ્રાય થઇ ગઇ છે. તે પોતે આપનો સત્કાર કરવા આવવાને અશક્ત છે, તેથી આંતરિક દુઃખ નિવેદન કરે છે. મહારા પરમ સૌભાગ્યની વાત છે કે, મિસ ગુડહાર્ટ અને મિસ ગુડહાર્ટ આ ગરીબની ઝુંપડીમાં પધાર્યા છે. આપને વિશેષ શું કહું ? આપની સાથે તો મહારી ધણી વખતથી બંધુતા છે. ”

મિસ કેરીએ અગ્રણી થઇ કહ્યું:—

“તારિણીબાબુ ! આપ એટલા માટે દુઃખી થશો નહિ. અમે સર્વ આપની સ્ત્રીના દુઃખે દુઃખિત છીએ. તેમને આપ અમારી આંતરિક સહાનુભૂતિ જણાવજો. આપ ઉભા કેમ રહ્યા છો, બેસોને. ”

તારિણીચરણ અને તેના બન્ને અતિથિ બેઠા. ઉપર ખેંચવાનો પંખો ચાલતો હતો. પંખાની હવાથી સુસ્તિગ્ધ વિદ્યાવતી એસેન્સની સુગંધથી એ ઝોરડો આમોદિત થયો હતો. મિસ કેરીએ પૂછ્યું:—

“આપની પુત્રવધૂ ક્યાં છે ? ”

તારિણીચરણે ઇંગ્રેજીમાં કહ્યું:—“તે હમણાં આવશે; પરંતુ મિસ કેરી ! મહારી એક વિનંતિ છે. મહેં આપ સર્વને માટે ચહાપાણી તૈયાર રખાવ્યાં છે. કૃપા કરીને રજા આપો તો એ સમ્રાજ્ય મંગાવું. ”

આ વાત સાંભળી મિસિસ ગુડહાર્ટે કહ્યું:—“Oh thank you very much, Tarini Babu. It is very kind of you. But we don't wish to take tea now. ”

(તારિણીબાપુ, આપને ધન્યવાદ આપું છું. આ આપનો ધણો અનુગ્રહ છે, પણ હમણાં રહા પીવાની અમારી ઈચ્છા નથી.)

તારિણીચરણે ખીજ વખત ઈંગ્રેજીમાં કહ્યું:—“ જી, અમારા હિન્દુના ઘરમાં કોઈ મહેમાન આવે અને જો કંઈ ખાય નહિ તો ગૃહસ્થનું તેથી અકલ્યાણ થાય છે એવી મહારી માન્યતા છે. મહારું આયોજન અતિ સામાન્ય છે. આપ કૃપા કરીને આગા આપો. ”

પછી ત્રણે મહિલાઓએ અસ્પરસ નેત્રમંકેત કર્યો અને મિસ કેરીએ ઈંગ્રેજીમાં કહ્યું:—“ તારિણીબાપુ ! એક વખત આપના હાથમાં પડ્યા પછી છૂટી શકાય એમ નથી એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. ઠીક, લાવવા કહેા. ”

પછી તારિણીબાપુની ઇશ્વારતથી, ઇબ્બર, ચાપકાન અને ફેટા પહેરી બનેલા-ઠનેલા એક બટલરે મ્હોટા ચાંદીના ટાટમાં ત્રણ પ્યાલા રહા, કેક, ગિસ્કીટ અને જૂદી જૂદી જાતનાં ફળ-મેવો લઈ આવી ટેબલ ઉપર મૂક્યું. મહિલાઓએ રહા પીધી અને ખીજ કેટલીક વસ્તુઓ મુખમાં મૂકી. રહા તથા નાસ્તો થઈ ગયા પછી બટલર ટેબલ સાફ કરી ગયો. મિસ કેરીએ મુખ સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—
“ હવે તમારી પુત્રવધૂને બોલાવો, તારિણીબાપુ. ”

આ વખતે દીનાનાથ, હારાધન અને તારિણીચરણે ખહાર નીકળ્યા અને અદ્ય કાળ પછી તારિણીચરણે અનંગને અંદર લઈ જઈ તેને બતાવીને કહ્યું:—“ આ મહારી પુત્રવધૂ છે. અનંગ ! તું આ ખુરસી ઉપર બેસ. શ્રમણ છે શા માટે ? હું ખહાર જઈ છું. હું હાજર હોઈશ તો કદાચ આપની સાથે એ ખુશા મનથી વાત કરી શકશો નહિ. ”

આમ કહી તારિણીચરણે પણ ખહાર ચાલ્યો ગયો.

અનંગે એક સ્વચ્છ સદેહ વસ્ત્ર તથા એક સદેહ ચોળી પહેર્યા હતાં. તે મુખ ઢાંકી જડસડ બનીને બેસી રહી. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને મિસ કેરીએ પેલી બન્ને મહિલાઓને કહ્યું:—“ She appears to be very shy ” (એ ધણી શર્માળ જણાય છે.)

પછી તેણે અનંગને વિશુદ્ધ સાધુભાષામાં કહ્યું:—“ ઓ મહારી પ્રિય બાળિકા, આવી રીતે ત્હારું મ્હોં કેમ ઢાંકી રાખે છે ? અમને જોઈને તું શા માટે શર્માય છે ? ત્હારું મ્હોં ઉઘાડ જોઈએ ! ”

અનંગે પોતાનું મસ્તકપરનું વસ્ત્ર પાછળ ખેંચ્યું અને ‘ મહારી પ્રિય બાળિકા ’ સંબોધન સાંભળી મઢાકપ્ટે તેણે હસવું રોકી રાખ્યું.

મિસિસ ગુડહાર્ટે અસ્ફુટ સ્વરે કહ્યું:—“ A very pretty girl ! Just look at the cut of her face—like a Grecian statue ” (ધણી સુંદર બાળિકા છે. એના મુખની આકૃતિ જુઓ, જાણે કે બરાબર ગ્રીસની બાસ્કરમૂર્તિ !)

મિસ કેરીએ કહ્યું:—“ Her colour is pink-white,—much fairer than that of an average Bengali girl.” (એના શરીરનો રંગ ખુલ્લો ચુલાખી છે. સરસાચર જે સઘળા બંગાળી બાળિકાઓ નજરે પડે છે તેમના કરતાં ધણી સુંદર છે.)

આ સમયે યુનિસ અને નની આવી અનંગ પાસે ઉભા રહ્યા. તેમણે આજે સિદ્ધતા કોટ પહેર્યા હતા; મેમસાહેબને એ કોટ દેખાડ્યા વગર કેમ ચાલે ?

મિસિસ ગુડહાર્ટે કહ્યું:—“ But what a pity—such a beautiful girl condemned to eternal widow-hood ! ” (પણ આવી એક સુંદર બાળાને જીવનપર્યંત વિધવા થઈ રહેવું પડે એ ધણી દુઃખનો વિષય છે !)

ત્યાર પછી તેમની વચ્ચે જે વાતચિત થયું તેનો શુભરાતી અનુવાદ આપવામાં આવે છે.

મિસ ગુડહાર્ટ પૂછ્યું:—“એણે પહેરેલાં કપડાં તદ્દન સફેદ કેમ છે?”

મિસ કેરી:—વિધવા બીઓ સફેદ કપડાં પહેરે છે; કેમકે એ પવિત્રતાનો દેખાર છે (“emblem of purity ”)

મિસ ગુડહાર્ટ—એતો ઘણો સારો વિચાર છે. (“ a very nice idea ”)

મિસિસ ગુડહાર્ટ:—પણ શરીર ઉપર એકે અકર્ષક કેમ દેખાતો નથી ?

મિસ કેરી:—વિધવાઓ ધરેણી પહેરતી નથી; હિન્દુઓમાં એવો રિવાજ છે.

મિસિસ ગુડહાર્ટ:—કિન્તુ આવી ન્હાની ઉમ્મરની વિધવાઓ ઉપર એટલી બધી કઠોરતા હોય એ ઘણો નિર્દય વ્યવહાર કહેવાય.

મિસ કેરી:—એમાં શો શક? બાળિકા! ત્હારું નામ શું છે?

અનંગે સ્મર્યાને કહ્યું:—“અનંગમોહિની.”

“આ બન્ને બાળક કોણ છે?”

“મહારા જ્યેષ્ઠના પુત્રો છે.”

“જ્યેષ્ઠ કોને કહો છો?”

“સ્વામીના મોહા બાઈને.”

“તું લખવું વાંચવું જાણે છે?”

“બંન્ને બાળક લખવું વાંચવું જાણી છે.”

“ત્હેં ક્યાં ક્યાં પુસ્તક વાંચ્યાં છે?”

“સીતાનો વનવાસ, મેઘનાદવધ કાવ્ય, વૃત્રસંહાર તથા એવાં બીજાં ધણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે.”

“ઉત્તમ—ત્યારે તો તહે ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે.”
(મિસિસ ગુડહાર્ટ તરફ જોઇને) “She appears to be well up in Bengali Literature.” (અનંગ તરફ જોઇને) “તહે કયી સ્ફુલ્ભમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો ?”

“હું ઘેર મહારા પતિદેવતા પાસે જ અભ્યાસ કરતી હતી.”

“દીક, તું અલંકાર કેમ પહેરતી નથી ?”

“વિધવાથી અલંકાર પહેરી શકાય કે ?”

“કેમ ન પહેરી શકાય તે કહે જોઇએ.”

“વિધવા કેને માટે અલંકાર પહેરે ? હિન્દુ રમણીઓ સ્વામીના સંતોષ માટે જ અલંકારો પહેરે છે, સુસન્નિજત થાય છે. ખહારના લોકોને દેખાડવા માટે તેઓ તેમ કરતી નથી.”

મિસ કેરીએ જ્યારે આ વાતચિતનો ભાવાર્થ બીજી બે મહિલાઓને ઇંગ્રેજીમાં સમજાવી દીધો ત્યારે મિસિસ ગુડહાર્ટે મસ્તક હલાવ્યું. પછી મિસ કેરીએ અનંગને પુનઃ પૂછ્યું:—“તહારા પતિ તને બહુ મહાતા હતા કે ?”

“હા.”

“આ વખતે અનંગનાં નેત્રોમાં ઝગઝગાટ આવી ગયાં. એ પ્રકાર જોઇ મિસ કેરીએ કહ્યું:—“પરંતુ એ તો ચાલ્યા ગયા છે અને ફરીથી કોઇ પણ રીતે આવનાર નથી. તેમને માટે રુદન કરવાથી હવે શું થાય તેમ છે ? એમ સાંભળ્યું છે કે, તહારા પિતા તહારો પુનર્વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે. મહારી ઉત્તમ બાળિકા ! તું પુનર્વિવાહ કરવા રાજી છે કે ?”

અનંગે ધૃણાથી માથું હલાવી દઢાવે કહ્યું:—“ ના. ”

મિસ કેરીએ આ વાતનો ભાવાર્થ ઇંગ્રેજીમાં સમજાવી દીધો. હવે પછી જે જે વાતચિત થઈ તેના પ્રત્યેક પ્રશ્ન અને ઉત્તરનો ઇંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી સંભળાવ્યો.

તેણે અનંગને ફરીથી કહ્યું:—“ તું સંપૂર્ણ વિચાર કરીને ઉત્તર આપ. ”

આ વખતે અનંગનું મ્હોં ઉધડ્યું. તેણે સહજ ઉણુભાવથી કહ્યું:—“ મ્હેં સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોયો છે. મહારાજ પતિદેવ મૃત્યુ પામ્યા નથી. તેઓ મહારી પહેલાં સ્વર્ગરાજ્યમાં જઈ મહારી રાહ જુએ છે. આપના બાપબસમાં પણ એવું લખેલું નથી કે ? ”

મિસ કેરી આ ન્હાની બાળિકાના મુખમાંથી આવા શબ્દો સાંભળી અવાઝ થઈ ગઈ અને બીજી બે મહિલાઓને વાત સમજાવતાં તેણે કહ્યું:—“ She says her husband is not dead but gone before. ”

અનંગનું મ્હોં ઉધડી ગયું હતું. વિશેષમાં તેણે કહ્યું:—“ વળી એમ ધારો કે મહારાજ સ્વામી ખરી રીતે સ્વર્ગવાસી થયા છે; પણ હું તેમને પુષ્કળ ઝાઝાતી હતી. મહારાજ એ પ્રેમ શું પુતળાંની રમત હતો ? આપના સમાજમાં પતિપ્રેમનો આદર્શ કેવો છે એ સંબંધી હું કંઈ કહી શકતી નથી; પરંતુ મ્હેં સાંભળ્યું છે કે આપનામાં પણ એવા પ્રકારની મહિલાઓ છે કે જેઓ એક જ વ્યક્તિને ઝાઝાતે તેને માટે પોતાનું સમસ્ત જીવન પસાર કરે છે. ”

આ વાતનો મિસ કેરીએ જ્યારે અનુવાદ કરી સમજાવ્યો ત્યારે મિસિસ ગુડહાર્ટ મિસ ગુડહાર્ટની રહામે જોઈ હસી; કારણ કે તેની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. પછી મિસ કેરીએ કહ્યું:—“ પણ બાળિ-

કા ! હમણાં ત્હારે ખીજ એક વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. ત્હારી હજી ખાલ્યાવસ્થા છે. અમારા સમાજમાં ત્હારા જેટલી ઉમ્મરની બાળિકાઓ તો રમત મમત અને કૂદાકૂદ કરતી ફર્યા કરે છે. વિવાહ એટલે શું એ પણ તેઓ જાણતી નથી. હજી ત્હારે ત્હારા યૌવનનો કાળ પસાર કરવાનો છે. યૌવનકાળ જ યથાર્થ સુખનો સમય છે. દરેક વ્યક્તિના મનમાં એ વખતે સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. તું પુનર્વિવાહ નહિ કરે તો ત્હારે ત્હારો યૌવનકાળ ધણા દુઃખમાં પસાર કરવો પડશે એ તું જાણે છે કે ? ”

અનંગે કહ્યું:—“સ્વામીના સહવાસતું સુખ હવે મ્હને મળવાનું નથી એ હું સારી રીતે સમજું છું; પરંતુ એ સુખ શું હરેક સ્ત્રીના ભાગ્યમાં હોય છે કે ? આપ પણ એ સુખ ક્યાં મેળવી શક્યાં છો ? ”

આ વાત સાંભળી મિસ કેરી હસી પડી. ખીજ એ મહિલા. ઓને તેણે આ વાત સમજાવી એટલે મિસિસ ગુડહાર્ટ હસતાં હસતાં બોલી:—“ You have been rightly served ” (આપને પણ યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો છે).

પછી મિસ કેરીએ કહ્યું:—“ મહેં મ્હારી ઇચ્છાથી જ લગ્ન કર્યું નથી. મહેં ખ્રિસ્તધર્મનો પ્રચાર કરવાનું જીવનવ્રત સ્વીકાર્યું છે, તેથી જ હું પરણી નથી. ”

અનંગ:—પણ આપ પરણેલા નથી તેથી આપને કાંઈ દુઃખ થાય છે કે ? ”

“ ના કાંઈ દુઃખ થતું નથી. ”

“ ત્હારે મ્હને પણ શું દુઃખ થશે ? આપની માફક મ્હારે પણ જીવનમાં ધણાં કામ છે. ”

“ શાં કામ છે ? ”

“આ ઘરમાં જ મ્હારે પુષ્કળ કામ છે. મ્હારાં સાસુ સસરાની સેવા ચાકરી કરવાનું, આ બે છોકરાને ઉછેરવાનું, સંસાર ચલાવવાનું અને મદન ગોપાળની સેવા—”

“એ વળી શું?”

“આ ઘરમાં મદનગોપાળ છે, તેમની ભક્તિ કરવાનું—પ્રેમ કરવાનું કામ.”

મિસ કેરીએ આ વાતનો અનુવાદ કરી સમજાવ્યો કે:—
“There is a young man in the house named Madan Gopal, whom she loves” (આ ઘરમાં મદન ગોપાળ નામનો એક છોકરો છે તેને એ ચહાય છે.)

આ અનુવાદ સાંભળી બંને મહિલાઓ ચમકી ઉઠી. મિસિસ ગુડહાર્ટ બોલી:—“Perhaps this is why she ran away from her father's house at the marriage proposal. I now see it quite clear. But this is must shameful” (એમ લાગે છે કે આટલા માટે જ એ વિવાહની વાતથી તેના બાપને ઘેસ્થી નાસી આવી છે. હવે હું ધણી સ્પષ્ટતાથી સમજી શકી છું; પણ આ ધણી શર્મની વાત છે.)

મિસ ગુડહાર્ટે પણ ધૂણાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“It's shameful indeed!” (આ ખરેખર શર્મની જ વાત છે.)

“મિસ કેરીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:—“મદનગોપાળ કોણ છે?”

અનંગ:—મદનગોપાળ ઠાકોર છે.”

મિસ કેરીએ એનો અનુવાદ કર્યો:—“He is a Brahmin lad.” (મદનગોપાળ એક બ્રાહ્મણનો છોકરો છે.)

ફરી પ્રશ્ન થયો:—“એ ત્હારો શું થાય?”

“ ઠાકોર વળી શું થાય ? પણ મહારાં ફાઈના તેમને પુત્રની આશંક નહાય છે. ”

એનો અનુવાદ થયો કે:—“ The young man is loved as a son by her aunt.”

“ ત્યારે તમે તેનો વિવાહ કેમ કરતાં નથી ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળી અનંગ હસી પડી. તેનું હસવું જોઈને મહિલાએને ધણું માહું લાગ્યું મિસ કેરીએ મિસિસ ગુડહાર્ટના કાનમાં કહ્યું:—“ She won't marry him perhaps for fear of scandal. ” (એમ લાગે છે કે, કલંકના ભયથી એ તેને પરણવા ઇચ્છતી નથી.)

અનંગ મિસ કેરીના અદ્ભુત પ્રશ્ન સાંભળીને તથા ત્રણે મહિલાઓના સુખભાવ જોઈને સમજી ગઈ કે કાંઈ ઘોટાળો થયો છે તેથી તેણે મિસ કેરીને કહ્યું:—“ મદનગોપાળ જોવા છે કે ? ”

મિસ કેરીએ કહ્યું:—“ ઠીક, તેને જોલાવો. ”

અનંગ હસીને બોલી:—“ એ તો ઠાકોર છે—અહીં આવી શકે તેમ નથી. મહારી સાથે આવો તો બતાવું. આ દાદર ઉપરથી અગાસીમાં ચાલો. એ સ્થળે એક ન્હાની ઓરડી હોઈ ત્યાં તેઓ છે. ”

પછી મદનગોપાળ ઠાકોરને જોવા માટે એ ત્રણે ઇંગ્લેન્ડ મહિલાઓને ધણું કૌતુહલ થયું. તેઓ ઉઠી. અનંગ આગળ માર્ગ દેખાડી તેમને અગાસી ઉપર લઈ ચાલી.

તારિણીચરણની ભગિની યશોદાદેવી ન્હાની ઉમ્મરે વિધવા થઈ હતી. તેને માત્ર એક પુત્ર હોઈ તે પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે મરી ગયો

હતો. એ વખતથી યશોદા એક રીતે જોવા જતાં સંસારથી વિરક્ત થઈ હતી. તે પોતાનો ઘણાખરો સમય પૂજાપાઠમાં પસાર કરતી હતી. અહીં આવ્યા પછી તેને તારિણીચરણના ગૃહસ્થાશ્રમની સંભાળ રાખવી પડતી હતી; પરંતુ અવકાશના વખતે તે આ ઠાકોરજીની ઓરડીમાં આવી બેસતી હતી. ધીમે ધીમે મદનગોપાળના પ્રત્યે તેને વાતસલ્યભાવ ઉપજ્યો હતો અને તેથી જ અનંગે એમ કહ્યું હતું કે તેની ફાધમા મદનગોપાળને છોકરાની માફક ચ્હાય છે. હમણાં તે ગ્રીષ્મની વિશેષતાને લીધે ઠાકોરજીની ઓરડીમાં ઉભી ઉભી મદનગોપાળને પંખાથી પવન નાંખતી હતી. એ સમયે અનંગ પેલી મહિન્દ્રાઓની સાથે અગાસી ઉપર આવી અને ખહારથી આંખળી લાંખી કરી એ વિચિત્રમણિભૂષણમંડિત, કુસુમદામશોભિત, મહા તેજોમય મદનગોપાળની મૂર્તિ દેખાડી દીધી.

એ મૂર્તિ જોતાંની સાથે મિસિસ ગુડહાર્ટ વગેરે મ્હોટેથી હસી પડી. હસવાનો વેગ રોકીને મિસિસ ગુડહાર્ટ મિસ કેરીને વિનોદમાં કહ્યું—

“ I must congratulate you, Miss Carey, on your consummate mastery over colloquial Bengali ! ” (પ્રચલિત બંગાળી ભાષા ઉપર આપનો આશ્ચર્યજનક અધિકાર જોઈ મિસ કેરી, હું તમને સુબારકબાદી આપું છું !)

મિસ કેરીએ હસતાં હસતાં કહ્યું :—“ Madan Gopal—Madan Gopal—I know one Madan Gopal Goswami, a rich Zamindar of Serampur. How could I know that Madan Gopal is the name of this hedious idol ! ” (મદનગોપાળ—મદનગોપાળ હું તો એક મદનગોપાળ ગોસ્વામીને ઓળખું છું, તેઓ શ્રીરામપુરના એક ધનાઢ્ય જમીનદાર

છે. હું કેવી રીતે જાણું કે, આ ભયંકર દેખાતા પુતળાનું નામ પણ મદનગોપાળ છે !)

મિસ કેરીએ અનંગને કહ્યું:-“ તમારા મદનગોપાળને પંખો નાખે છે એ કાણ છે ? ”

અનંગે ઉત્તર આપ્યો:-“ મહારાં ફાઇમા છે, તેઓ મદનગોપાળને પુત્રની માફક રહાય છે. ”

“ ત્યારે તમે તેને કોની માફક રહાશે ? સ્વામી માફક કે ? ”

અનંગ શર્માધિને બોલી:-“ ભગવાન જગતના સ્વામી છે. આપણા સર્વના એ સ્વામી છે. જો હું તેમને એવી રીતે રહાઈ શકું તો મહારાં જીવન સાર્થક થાય તેમ છે. ”

મિસ કેરીએ આ સંવળી વાતનો એવી રીતે અનુવાદ કરી સમજાવ્યો કે:-“ She is expected to love this stone image like a live husband, as that other woman is supposed to love it as her child. Is it not a rather gloomy prospect for such a young girl ? ”

મિસિસ ગુડહાર્ટે કહ્યું-“ certainly ” (નિશ્ચય.)

આ પ્રમાણે વાત કરતી કરતી તેઓ નીચે ઉતરી. અનંગ પણ તેમની પાછળ પાછળ આવી અને સર્વ પાછી એ સુસન્નિજત દિવાનખાનામાં બેઠી.

પછી મિસ કેરીએ કહ્યું:-“ મહારી પ્રિય બાળિકા, હજી પણ એક વખત તું બરાબર વિચાર કરી જો. તું તારા મૂલ્યવાન જીવનનો આવી રીતે નાશ કરીશ નહિ. ”

આ વખતે અનંગે પોતાના ચમુરના ઉપદેશનું સ્મરણ કરી

કહ્યું:—“હીક છે, હું ખરાબર વિચાર કરી જોઈશ. મ્હને છ માસનો અવકાશ આપો. છ માસ પછી હું મ્હારો ચોક્કસ વિચાર જણાવીશ.”

મિસ કેરીએ આ વાક્યોનો અનુવાદ કરી સમજાવ્યો એટલે મિસિસ ગુડહાર્ટ પ્રસન્ન થઈ બોલી:—“She is a good girl. She may come round after all.” (આ છોકરી ધણી બલી છે. છેવટે તેનો વિચાર ફરી પસંદ થકે.)

આમ કહીને તે ઉઠી. તારિણીચરણ આવી તેમને જ્ઞાર લાઈ ગયા. દીનાનાથ અને હારાધન આવીને તેમને મળ્યા. દીનાનાથને જોઈને મિસિસ ગુડહાર્ટ કહ્યું:—“Your daughter is a good girl. She wants six months' time to think over the marriage proposal. There is no need to be in a hurry about it. She is still very young.” (આંખની પુત્રી ધણી સારી છે. વિવાહ સંબંધીનો વિચાર કરવા માટે એ છ માસની મુદત માગે છે. આ વિષયમાં ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. હજી તેની ઉંમર ધણી ન્હાની છે.)

દીનાનાથે મેમસાહેબને ધન્યવાદ આપ્યો. હારાધન તો મનમાં ને મનમાં બળી ઉઠ્યો. થોડા સમય પછી તેણે મિસિસ ગુડહાર્ટને કહ્યું:—“We thank you very much, madam, for your kind offices; but the question is, will my son wait so long?” (આપે કરેલા આ ઉપકાર માટે અમે આપને ધણો ધન્યવાદ આપીએ છીએ; પરંતુ વાત એ છે કે, મ્હારો પુત્ર શું એટલા દિવસ સુધી પસંદગી વગરનો રહેશે ?)

મિસિસ ગુડહાર્ટ:—Yes, it would be worth his while to do so. She is a very good girl. (હા,

આપનો પુત્ર જો રાહ જોશે તો સારું થશે. આ બાળિકા ધણી જ સારી છે.)

પછી તારિણીચરણે માથું નમાવી મેમસાહેબને સલામ કરી. ગાડીમાં બેસતાં મિસ કેરી તારિણીચરણના તરફ જોઇને હસતાં હસતાં બોલીઃ—“Well, Tarini Babu, Good-bye till we meet again.” (તારિણી બાપુ હવે વિદાય થઇએ છીએ, આપણો પુનઃ મુલાકાત થશે.)

પ્રકરણ પ મું

ભૂલ સમજાવ

દીનાનાથ હારાધનની સાથે સંધ્યાકાળની છ વાગ્યાની ગાડીમાં જવા માટે સ્ટેશન ઉપર ગયો. ગાડીને હજી વિલંબ હતો તેથી તેઓ પ્લેટફોર્મ ઉપર ઢરવા લાગ્યા.

હારાધને કહ્યુંઃ—“ બાપુ! વૃથા ફેરો પડ્યો. કાંઈ ફગ થયું નહિ. ”

દીનાનાથઃ—હવે શું કરવું તે કહો. પ્રયત્ન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. સાહેબે અને તેમનાં મેમે પણ ધણો અનુગ્રહ કર્યો છે.

“એ તો ખરું છે; પણ તારિણીચરણ જ સંધળા અનર્થનું મૂળ છે. મ્હને એમ લાગે છે કે તમારી કન્યાને તેણે પ્રથમથી જ સમજાવી રાખી હશે. ”

“પણ અનંગનો પ્રથમથી જ વિવાહ કરવાનો વિચાર નહોતો. એટલા માટે તેણે તેની સાસુ ઉપર પત્ર લખ્યો હતો અને પોતાની ઇચ્છાથી તે સાસરે ગઇ છે. આ વિષયમાં તારિણીચરણ કાંઈ રીતે

દોષપાત્ર નથી તેમજ મહે' પણ ધણી જ ઉતાવળ કરી છે. આ જે પ્રયત્ન આધાત તેના મનને લાગ્યો છે તે મટવા માટે વખત વીતવાની જરૂર છે. જુઓ, છ માસમાં તેના વિચાર વખતે બદલાઈ પણ જાય. ”

“ પરંતુ તે હુગડીમાં રહેશે ત્યાં સુધી તેનો વિચાર બદલાશે નહિ. તમારે ત્યાં લાવીને તેને થોડા દિવસ રાખવી પડશે. વળી હજી છ માસ સુધી હું સૂધીરનો વિવાહ કેવી રીતે બંધ રાખી શકું? એ પ્રથમ તો કહેતો હતો કે, પોતાને પરણવું નથી. ત્યાર પછી ધણી રીતે સમજાવી તેને પરણવા માટે રાજી કર્યો છે. હવે પાંડો તે ફરી વાંકો થઈ બેસે તો શું થાય? ”

“ એણે આટલા દિવસ સૂધી વિવાહ કર્યો નથી તો પછી આ છ માસ કાંઈ વિશેષ નથી. ”

“ જોઈએ કે શું થાય છે! એ તમારી અનંગને બાળપણથી પુષ્કળ મ્હાતો હતો એ વાત તો તમે જાણો છો. એટલા માટે જ તે વિવાહ કરવા રાજી થયો હતો. ”

“ એમ હશે તો તે અનંગને માટે છ માસ સૂધી અવશ્ય રાહ જોશે. વળી સુધીરની ઉમ્મર પણ ક્યાં બહુ થઈ ગઈ છે? ”

“ પરંતુ તમે એક વખત મ્હારી સ્થિતિનો વિચાર કરી જુઓ. બાપ! જે મ્હને હમણાં પેન્શન મળશે તો હું વિશેષ વખત જીવી શકવાનો નથી. તે પહેલાં છોકરાનો વિવાહ થઈ જાય તો સારું. ગૃહિણી પણ તેને પરણાવવાની ધણી ઉતાવળ કરી રહી છે. ”

“ આપ આમ ન બોલો. આપ હજી પણ ધણાં વર્ષ જીવશો. આ છ માસ તો જોતજોતાંમાં ચાલ્યા જશે. ગૃહિણીને આપ સમજાવી હકીકત કહીને સમજાવજો. ”

આ વખતે દીનાનાથની દષ્ટિ બીજી બાજુ તરફ ગઈ. તેણે જોયું કે પ્લેટફોર્મ ઉપર એક બાજુએ ધામળો બિછાવી ગૈરિક વસ્ત્ર-ધારી એક વૃદ્ધ શાન્તિથી બેઠો હતો. પોતે પૂર્વે તેને કોઈ સ્થળે જોયો હોય એમ દીનાનાથને લાગ્યું. ધીમે ધીમે એ વૃદ્ધ પાસે જઈને તેણે કહ્યું:—“મહેને એમ લાગે છે કે આપને મહેં પહેલાં કોઈ સ્થળે જોયા છે !”

એ વૃદ્ધે કહ્યું:—“હા જોયો છે. કાળીગંજના કાળીમંદિરમાં આપણે મળ્યા હતા.”

દીનાનાથે એ સ્થામાનંદ અલ્પચારી છે એમ ખાત્રીપૂર્વક સમજી તેમને નમસ્કાર કર્યા. હારાધને પણ તેમને નમસ્કાર કર્યા. અલ્પચારીએ તેમને આશીર્વાદ આપી દીનાનાથને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ભાઈ! મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છતાં ફરી એકંદે વખત જઈને જોઈ પણ આવ્યા નહિ? તમારી કીર્તિ ચિરસ્મરણીય થઈ રહેશે. માની ઇચ્છાથી દીર્ઘાયુ થાઓ.”

દીનાનાથ:—મહારા ઉપર જે દુઃખ આવી પડ્યું છે એ આપે જાણ્યું હશે. મહારા જમાઈ સ્વર્ગવાસી થયા છે.”

“એ બધું હું જાણું છું. આહ ! એ ધણો સારો છોકરો હતો, પણ એવા છોકરા ભાગ્યે જ વિશેષ જીવે છે એ સ્વલ્પાયુ છે એવો તે દિવસે મહેં તમને આમાત્ર આપ્યો હતો અને એમ કહ્યું હતું કે દુઃખ સહન કરવા માટે પોતાને તૈયાર કરો એ વાત હમણાં યાદ આવે છે કે ?”

“હા, પ્રભુ! યાદ આવે છે.”

“ભાઈ! આપણે જે દુઃખ ભોગવીએ છીએ એને મા જગ-દંભાનું દાન જાણવું. તે જીવને દુઃખના અગ્નિમાં બાળી પરમસુખ

માટે તૈયાર કરે છે. દુઃખ સુખનું પગથીયું છે જેમ નિમિષ અર-
ણ્યનો અંદર થોડું થોડું નીલાકાશ નજરે પડે છે તેમ મંબીર
દુઃખમાં દુઃખથી ખાતાં મનુષ્ય પ્રભુને જોઈ શકે છે. પછી એ અંધ-
કારમય અરણ્યને ભેદી ઊંચે ચઢવા માટે આકુળ વ્યાકુળ બની જાય
છે. ત્યાં જતાં વિશુદ્ધ નિર્મળ તેજોમય નીલાકાશ જોઈ શકાય છે.”

આ વખતે ટિપ્પીટ લેવાનો બેલ વાગ્યો. બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—
“ભાઈ! આજે આ ગાડીમાં બેસી હું કાશીધામમાં જઈ છું.
મહારા ગુરુદેવ ઘણા વખતથી કાશીધામમાં આવ્યા છે. હું ત્રણ માસ
પછી પાછો ફરીશ. તમે એક વખત બાળમર્યાદાની સાથે કાશીગંગા
આવજો. ”

દીનાનાથ:—મહારી કન્યાની સ્થિતિ તો આપ જાણો છો. વળી
પુત્ર પણ ક્યાં છે ? એ તો પલાયન કરી ગયો છે.

બ્રહ્મચારી:—ભાઈ! તમને તે દિવસે જ કહ્યું હતું કે, એક
છોકરો જાય છે અને બીજો છોકરો આવે છે. આ વખતે એક
છોકરો ગયો અને વળી બીજો છોકરો આવશે. તમારો જમાઈ ગયો
છે; હવે તમારો પુત્ર ત્વરાથી પાછો આવશે.

આમ કહી પાદુકાઓ પહેરી બ્રહ્મચારી ટિપ્પીટ ઓઢિસ તરફ
ગયા. દીનાનાથ એમનાં વચન સાંભળી ચિંતાતુર થઈ ઉભો રહ્યો.
તે બ્રહ્મચારીની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. તે વિચારવા
લાગ્યો:—“બ્રહ્મચારીની વાત હવે ખરી પડશે કે ? મણિ શું પાછો
આવશે ? જો તે ખરેખર પાછો આવે તેને ગ્રહણ કરવો કે ?”

કન્યા અને જમાઈદારા દીનાનાથે જે સુખ મેળવવાની
કલ્પના કરી હતી એ સુખનો અંત આવી ગયો હતો. અનંગ પુન-
વિવાહ માટે સંમત થઈ તેને સુખી કરે એવી આશા પણ થોડી

હતી. મણિ જે પાછો આવે તો તે શું પાછો સુખી થશે ?

તેને ચિંતાતુર જેમને હારાધને કહ્યું:—“ શૌ વિચારો છો ભાઈ ? આવાજની એ સખળી સાંભી સાંભી વાતો. એ સખળા ઢાંગી તપસ્વી-ઓની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જેમજે નહિ. ”

દીનાનાથ તેનાં વાઘ્યોનો કાંઈ ઉત્તર નહિ આપતાં વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી કલકતા તરફ જવાની ગાડી આવી. સેકન્ડ ક્લાસનો કમ્પાર્ટમેન્ટ શોધતા શોધતા તેઓ એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ફક્ત એક જ માણસને બેઠેલો જોઈ તેમાં ચઢી બેઠા. યથાસમયે ગાડી ઉપડી.

ગાડીમાં બેઠેલો ગૃહસ્થ દીનાનાથ અને હારાધન તરફ ધણી વખત સૂધી એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. પછી મ્હોં મલકાવી તે બોલ્યો: “ કેમ હારાધન રાય ! કેમ છો ? નમસ્કાર. ”

હારાધન રાયે પ્રતિ-નમસ્કાર કરી તેના તરફ થોડી પળ સૂધી જોઈ રહી કહ્યું:—“ આપને કોઈ સ્થળે જોયા હોય એમ લાગે છે, પણ ક્યાં જોયા છે એ યાદ આવતું નથી. ”

“ મ્હારું નામ રસમય ચટ્ટોપાધ્યાય છે. હું વર્દમાનપુરમાં વકિલાત કરું છું. ”

આ વાત સાંભળી હારાધન રાયનાં નેત્રો સ્થિર થઇ ગયાં. મ્હા-કુટે આત્મસંવરણ કરી તેણે કહ્યું:—“ ધણી દિવસ ઉપર હું વર્દમાનપુરમાં હતો. એ વાતને આજે વીસ વર્ષ થયાં છે; એથી આપને ઓળખી શક્યો નહિ. માફ કરજો. આપ ક્યાં જાઓ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ હું એક કામ માટે જઈ છું. વૃદ્ધાવસ્થામાં લોક શાન્તિથી રહી શકે છે કે ? હું મ્હારી કન્યાનો વિવાહસંબંધ કરવા ચુંચડા જઈ છું. ”

દીનાનાથે તેમની વચ્ચે આસતી વાતચિત સાંભળી હારાધનને

ચુપ્પીદીથી કહ્યું:-“ વર્દમાનપુરના વકિલ રસમય રામની વાત આપે મહને એક વખત કરી હતી ને ? ”

હારાધને પણ મૃદુસ્વરે કિતર આપ્યો:-“ હા, આ એ જ રસમય રામ છે ! ”

“ ત્યારે તેઓ મરી ગયા નથી ? ”

“ ના. ”

આટલી વાત કરી હારાધન નેત્રો મીંચી બેસી રહ્યો. દીનાનાથે એ મૃદુસ્વરની નજીક બેસીને કહ્યું:-“ મહાશય! હું આપને એક વાત પૂછું કે ? ”

“ બેલાશક પૂછો. ”

“ વર્દમાનમાં ખીજ કોઈ રસમય ચટ્ટોપાધ્યાય નામના વકિલ હતા કે ? ”

“ હા, હતા. તેઓ આજકાલ કરતાં આઠ દશ વર્ષથી સ્વર્ગ-વાસી થયા છે. તેમની કમાણી ઘણી સારી હતી. તેમણે વર્દમાનમાં એક મકાન બંધાવ્યું હતું, ગિરિડીમાં એક બંગલો હતો અને મધુ-પુરમાં પણ એક ઘર હતું. ”

“ તેમની પાછળ ખીજું કોણ કોણ છે ? ”

“ તેમની ઓ અને એક કન્યા છે. ”

“ હમણાં તેઓ ક્યાં છે એ આપ કહી શકશો ? ”

“ એ સંબંધી હું કાંઈ જાણતો નથી; પણ વર્દમાનમાં તેમનો જ નોકર મહાતપ વિશ્વાસ હતો તેની દેખરેખમાં મકાન છે. તેની પાસેથી આપ ઠેકાણું જાણી શકશો. મહાતપ ખીલવાડી નજીક રહે છે. હારાધન રામ એ રસમયઆયુને ઓળખતા હોય એમ લાગતું નથી. ”

હારાધને આંખો મીંચેલી રાખીને અસ્થિર બાવથી કહ્યું:-“ ના. ”

“આપે વર્ધમાન છોડ્યું ત્યાર પછી તેઓ આવ્યા હતા. યોડા દિવસમાં જ તેમની પ્રેક્ષિત બહુ જમી હતી. તેઓ એક સાધુ-ચરિત્ર પુરુષ હતા. કેટલેક અંશે બ્રાહ્મણ મતાવલંબી હોવા છતાં તેમણે હિન્દુ સમાજનો ત્યાગ કર્યો નહોતો.”

આ વખતે ગાડી ચુંચડા સ્ટેશને ઉમી રહી. રસમય રાય દીનાનાથ અને હારાધનને નમસ્કાર કરી ઝડપથી નીચે ઉતરી પડ્યો.

પછી દીનાનાથે હારાધનને કહ્યું:—“ત્યારે આપે જે રસમયરાયની વાત કરી હતી, જે રસમય રાયનો તેનો બાબી સાથે આડો બ્યવહાર હતો તે આ માણસ કે ?”

હારાધન આંખો ઉઘાડી બોલ્યો:—“હા, એ જ. બાઈ ! મહેં ‘તમારું’ કેવું અનિષ્ટ કર્યું છે !”

આમ કહી હારાધન હાથ પગ લાંબા કરી સૂઈ ગયો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાની અવિરામ વૃષ્ટિ થવા લાગી.

દીનાનાથ પાંચ મિનિટ સૂધી સ્તંભિત થઈ બેસી રહ્યો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિચારના તરંગો એકાએક ઉત્પન્ન થવાથી તેનું મન તોફાને ચઢેલા સમુદ્રની માફક ડોલાયમાન થઈ ગયું. તેનાં નેત્રો સહામે સમરત સંસાર જાણે કે ઉલટી જઈ વંટોળીઆની માફક આકાશમાં ઉડવા લાગ્યો. મહા કષ્ટે આત્મસંવરણ કરી હારાધનને શાન્ત કરવા તેણે કહ્યું:—

“હારાધન રાય ! આપ અફસોસ કરશો નહિ. આપનો શો દોષ ? આપે તો આપને જે સત્ય લાગતું હતું તે કહ્યું હતું. આટલે દિવસે હું સમજી શક્યો છું કે, મનુષ્યના બાગ્યનો નિયંત્રા એક જણ છે. મનુષ્ય તેના હાથમાં એક યાંત્રિક પુતળા જેવો છે.”

હારાધન આંખો સાફ કરી બોલ્યો:—“હવે સમજ્યો બાઈ !

પણ તમારું જે અનિષ્ટ થયું છે તે હવે કાઢી રીતે સુધરી શકે તેમ નથી ! ”

“ શું અનિષ્ટ થવાનું હતું ? પુત્રના ઉપર રોષ કરીને મ્હેં મહારી સધળી મિલકતનું દાન કરી દીધું છે તેનું મ્હને ખિદકુલ દુઃખ નથી. ઇશ્વરની આપેલી સંપત્તિ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી સત્કાર્યમાં દાન કરી છે. તેનું કામ તે કરે છે. હું તો તેના હાથમાં એક યાંત્રિક પુતળા જેવો છું—હવે એ સત્ય મ્હને સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે. ઇશ્વર છે કે નહિ તેનો મનમાં ને મનમાં પડેલાં મ્હને ધણો સંદેહ હતો. વળી મનુષ્યની સ્વાધીન ઇચ્છાને જ હું પ્રયત્ન સમજતો હતો. હવે મહારી એ જૂલ હું સમજી શક્યો છું. એ જ મ્હને મહાન લાભ થયો છે. હવે જો પુત્રનો પતો લાગશે તથા એને ઘેર પાછો લાવી શકાશે તો મ્હારો આત્મા ધણો શાન્ત થશે. હું હમણાં જ વર્દમાન જાઉં છું. ”

ખજાનર આ વખતે ગાડી ચંદનનગર જઈ પહોંચી. દીનાનાથ પોતાની ઝેમ અને છત્રી હાથમાં લઈ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. હારાધને તેને એકલાને જવા ના કહી; પણ તેણે એ વાત સાંભળી નહિ. તેણે હારાધનને કહ્યું:—“ મ્હારે ઘેર ખજાનર આપને કે, હું ધણા જરૂરી કામે વર્દમાન ગયો છું. આવતાં બે દિવસ વિલંબ થશે. આપ આ વાત બીજા કોઈને કહેશો નહિ. ”

યથા સમયે ગાડી ઉપડી ગઈ.

દીનાનાથે થોડા સમય સૂંચી ચંદનનગરના રોજને રાહ જોઈ એટલે તેને વર્દમાનની ગાડી મળી. શોધતાં શોધતાં એક આખો ખાલી ફર્સ્ટ ક્લાસનો કમ્પાર્ટમેન્ટ નજરે પડતાં ગાડીને કહી તે તેમાં ચઢી બેઠો. તેનું મન હમણાં એકાંતમાં રહેવા ઇચ્છતું હતું. ગાડીમાં બેસી વિચાર કરતાં કરતાં તેના હૃદયનું કમાટ ઉધડી ગયું. પ્રાચીનકાળમાં

સમુદ્રમંથનથી વિષ અને અમૃત ઉત્પન્ન થયાં હતાં. દીનાનાથનું મન પણ તોફાનથી આંદોલિત થઇ ગયું હતું. તેમ થવાથી વિષ અને અમૃતની ઉત્પત્તિ થઇ. આત્મગુણાનિ ઉત્પન્ન થવાથી વિષ ઉત્પન્ન થયું અને ઇશ્વરના ઉપર વિશ્વાસ આવવાથી અમૃત ઉત્પન્ન થયું.

વિચાર કરતાં કરતાં તેના જીવનની ધટના વળી જાય કે તેની આંખો આગળ પ્રત્યક્ષ થવા લાગી. એ ધટનાવધીની આશોચના કરી એતાં માલુમ પડ્યું કે, તેણે ધણું જ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું છે એ ખરું છે; પરંતુ એ જ્ઞાનથી તેના મનની અંદર ખીજ એક ઉજવણ લાય. એરી જ કેવળ ગોઠવવામાં આવી છે. તેના આત્મા જેવા અંધકારમાં હતો એવા જ અંધકારમાં હજી પણ છે. તેણે જીવનમાં અનેક સત્કાર્ય કર્યાં છે એ ખરું છે; પણ તેનાથી તેને કેવળ ક્ષણિક આત્મ-પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થઇ હતી; તેના આત્માની સ્થાયી ઉન્નતિ થઇ નહોતી. તેનું ચિત્ત સ્વભાવતઃ મનસ્વી (impulsive) હતું. તે અનેક સમયે વિચારની ઉત્તેજનાથી ચલિત થઇ કાર્ય કરતો હતો; પણ તેનામાં ધીરજથી આગળ પાછળનો વિચાર કરી કાર્ય કરવાની શક્તિ નહોતી. કોઈ એક આકસ્મિક સંકટ પ્રસંગે તે સહજમાં ધૈર્યવ્યુત થઇ જતો હતો. ખીજ તરફ તેના કરતાં તેની ગૃહિણી વિમળામુંદરીનામાં ધૈર્યનો ગુણ અનેક રીતે વિશેષ હતો. કોઇનું કારણ ઉપરિચિત થતાં તે એકદમ એ કોઇને વશ થઇ બવિખ્યનો વિચાર કર્યા સિવાય કાર્ય કરી નાખતો હતો. આ વખતે શોકથી તે આત્મભાન ભૂલી ગયો હતો. તેના વહેવાઇ તારિણીચરણ પણ તેની માફક મહાન શોકમાં પડ્યા હતા. શૈલેન્દ્રના જેવા સર્વગુણસંપન્ન પુત્રરત્નના અકાળ અવસાનથી ઉદ્ભટું તેમને વિશેષ શોક થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો; પરંતુ તારિણીચરણ એ મહાન શોકથી દીનાનાથની માફક શોકમસ્ત

થયા નહોતા. તેઓ પ્રથમની માફક ધણી હિંમતથી કામ કરતા હતા. તારિણીચરણમાં એ માનસિક બળ ક્યાંથી આવ્યું? ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ હોવાથી જ તેઓ એવું માનસિક બળ મેળવી શક્યા હોય એ સંભવિત છે. વિમળાસુદરીનો પણ ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેણે સહનશીલતા મેળવી હતી; પણ દીનાનાથનો આટલા દિવસ સુધી ઇશ્વરપર વિશ્વાસ નહોતો; હવે વિશ્વાસ થશે કે ?

જીવનની ઘટનાઓની આશોચના કરી જોતાં તે સમજી શક્યો કે, મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાથી કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી. મહા કવિ શેક્ષ્પીઅર યથાર્થ કહી ગયો છે કે,—“ There is Providence in the fall of a sparrow. ” (ચક્ષુની પડવામાં પણ ઇશ્વરની ભવિષ્યત દષ્ટિ વિદ્યમાન છે) હર્બર્ટ સ્પેન્સર વગેરે દાર્શનિક પંડિતો આ જગતના વ્યાપારના મૂળમાં એક અજોય શક્તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વગર રહ્યા નથી. હક્ષ્મી વગેરે જડવાદી વૈજ્ઞાનિક પંડિતોને પણ જડશક્તિની અંદર બીજી એક મ્હોટી ચૈતન્યશક્તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડ્યું છે. સૃષ્ટિનું અપૂર્વ કૌશલ શું કોઈ વખત અંધ જડશક્તિદ્વારા ચાલી શકે? કદાપિ ન ચાલે. એક અંતર્યામી ત્રિકાળદર્શી |વરાટ પુરુષનું અખંડ કર્તૃત્વ તેના મૂળ કારણમાં વિદ્યમાન છે. તેની ઇચ્છા સિવાય જગતમાં કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી. એ જ મનુષ્યનો ભાગ્યવિધાતા છે, તેથી મનુષ્યનાથી કાંઈ કરી શકાતું નથી. દીનાનાથે પોતાની વિધવા કન્યાનો વિવાહ કરવા માટે ધણે પ્રયત્ન કરેલો હોવા છતાં તેમાં તેને સફળતા મળી કે ? તેના પુત્ર ઉપર પણ તેની સ્વાધીન ઇચ્છા કામમાં આવી નહિ. જે અગાધ અર્થરાશિને તે પોતાની સંપત્તિ સમજતો હતો તે એક ક્ષણમાં જ ક્યાં ઉડી ગયો? એટલે સુધી કે તેના પોતાના શરીર ઉપર પણ તેનું

કર્તૃત્વ નહોતું; કારણ કે તે જગતની ભૌતિક ક્રિયાને આધીન હતો. તેના પોતાના મન ઉપર પણ તેનો કાબૂ નહોતો; કારણ તે વારંવાર ઉત્પન્ન થતા બાહ્ય વિષયોના ઘાત-પ્રતિઘાતથી સુખ દુઃખને આધીન થઈ જતો હતો. આ વિશ્વનિયંત્ર પરમેશ્વરના મંગળ વિધાનમાં વિશ્વાસ સ્થાપન કર્યા વગર મનુષ્ય કદાપિ જ્ઞાન્તિ મેળવી શકતો નથી. ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ એ જ આત્મોન્નતિનું પ્રથમ સોપાન છે.

દીનાનાથ પુનઃ વિચારવા લાગ્યો:—“પરંતુ વિશ્વસંસારના ધણાં માણસો એવાં જોવામાં આવે છે કે જેઓ આત્મા શું છે તે જાણતાં નથી—આત્માની જ્ઞાતી ઉન્નતિ થાય છે તેનો વિચાર સુદ્ધાં કરતાં નથી—કેવળ સંસારમાં જ બાકી રહે છે. તેઓ દ્રવ્ય ક્રમાય છે, પરિવારનું પ્રતિપાલન કરે છે, સુખ દુઃખ ભોગવે છે પછી યથા સમયે મૃત્યુના મુખમાં પડે છે. મૃત્યુ પછી શું થશે એ વિષયનો કોઈ વિચાર સુદ્ધાં કરતું નથી. વળી એ વિષયની યથાર્થ માહિતી પણ કોણ આપી શકે? શું હું પણ એવો જ એક માણસ નથી? સુખ દુઃખવાળા સંસારસાગરમાં હું તણાઉં છું; તેથી આત્માની ઉન્નતિ કહીને વળી બીજો એક માર્ગ શા માટે સ્વીકારું?”

“છતાં એક વાત વિચારવાની જરૂર છે. કેવળ જીવતા રહી, સુખ દુઃખ ભોગવી, યથા સમયે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો એ પ્રાણી માત્રનો ધર્મ છે. પશુ, પંખી, કીટ, પતંગ જેવાં ઉદ્ભિદની પણ એવી જ સ્થિતિ છે; છતાં મનુષ્ય સર્વના કરતાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ કેમ છે? અન્ય પ્રાણીઓ બુદ્ધિપૂર્વક દુઃખનિવૃત્તિનો અને સુખજીવિતનો કાંઈ પ્રયત્ન કરતાં નથી, પણ મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિબળથી એ પ્રયત્ન કરે છે. એ સ્થળે મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા છે. મનુષ્યના એ પ્રયત્નથી જગતમાં સઘન-તાનો કમ-વિકાસ થાય છે. મનુષ્યનું શારીરિક દુઃખ દૂર કરવા માટે

ચિકિત્સાશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે; દૂરગમનનું કષ્ટ દૂર કરવા માટે ગાડી, નૌકા, રેલ, સ્ટીમર, બલુન વગેરે વાહનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અનશન અને ઠંડી ગરમીનું કષ્ટ નિવારણ કરવાના પ્રયત્નથી કૃષિ-વાણિજ્ય અને ગૃહ-નિર્માણ વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ છે; પરંતુ એ સઘળા બાહ્ય સુખવૃદ્ધિના જ પ્રયત્ન છે. એ સઘળા પ્રયત્નથી માનસિક દુઃખ કેવી રીતે દૂર થાય ? જો એ માનસિક દુઃખ દૂર ન કરી શકાય તો મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ક્યાં રહ્યું ? તેના પણ પ્રયત્ન થયા છે. એ વિષયની શોધ મહાપુરુષોએ કરી છે. ઇતિહાસમાં જણાય છે કે, કોઈ કોઈ સમયે એક એક મહાપુરુષ જીવના દુઃખેથી વિશેષ દુઃખી થઈ તેની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ઇસુ ખ્રિસ્ત જીવેનું દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપી પોતે કુશથી વીંધાયા હતા. ગૌતમ-મુદ્દ જીવનું જરા-મૃત્યુ જોઈ અત્યંત વ્યથિત થઈ સંસારનો ત્યાગ કરી તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેમણે જરામૃત્યુ નિરોધી નિર્વાણમાર્ગનો આવિષ્કાર કર્યો હતો. હિન્દુ ઋષિઓ પણ માનવના દુઃખની ખરી નિવૃત્તિને માટે ષડ્દર્શનનો તત્વોપદેશ આપી ગયા છે. એ સઘળા મહાપુરુષોના ઉપદેશનો સાર એક જ પ્રકારનો છે કે, મંસારના મોહથી ભૂલશો નહિ, વિષયભોગથી ભ્રમ થશો નહિ, અંતર-રાજ્યમાં પ્રવેશ કરો અને આત્માને જાણો. તેઓ સર્વ પ્રાય એક જ વાક્ય કહે છે કે, આત્મજ્ઞાન મેળવવાથી મનુષ્ય સુખ-દુઃખથી અતીત થઈ પરમ શાન્તિ મેળવી શકે છે. કાળીમંજના બ્રહ્મચારી પણ મહેને એમ જ કહેતા હતા. મ્હારું હૃદય તપાસી જોવાથી જણાય છે કે ખીજાં સર્વ માણસોની માફક હું પણ એક સાધારણ માણસ છું. મ્હારામાં કાંઈ વિશેષત્વ છે ? મ્હારું હૃદય ધણું કોમળ છે. તેથી કરીને હું ખીજાનું દુઃખ સહન કરી શકતો નથી. આટલા બધા કોમળ હૃદયના

(effiminate) થવું એ સારું છે કે? હું સારું ખોટું સમજતો નથી; પણ મહારા સ્વભાવ આવો છે. વળી એ સ્વભાવને વશ થઈને મહેં ખીજાંઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે ધણી મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. એ દાનના મૂળ કારણમાં પુત્ર ઉપરનો ક્રોધ વિદ્યમાન હતો એ ખરું છે; પરંતુ ગમે તે કારણ હો—એટલી મોટી રકમનું દાન તો કર્યું છે જ. એવા ધણા ભોંકો છે કે જેઓ પ્રાણ જવા છતાં પણ કોઈને એક પૈસો આપી શકતા નથી. હારાધન એવી પ્રકૃતિના માણસ છે. કેવું આશ્ચર્ય! કલેક્ટર સાહેબનો ચપરાસી જ્યારે તેમની પાસે ધનામ માગવા આવ્યો ત્યારે તેમણે તેને એક પૈસો પણ આપ્યો નહિ, ઉલટા તેઓ દીનતાથી તારિણીચરણના મોં તરફ જોઈ રહ્યા—જે તારિણીચરણની સાથે થોડાજ સમય પૂર્વે તેમણે તકરાર કરી હતી એ જ તારિણીચરણની મદદ આ વિપદમાંથી છુટવા માટે તેમણે માગી હતી. તે વખતનો તેમના મુખનો દેખાવ જોઈ મહત્તે ધણું હસવું આવ્યું હતું. આવી પ્રકૃતિના માણસને સ્વામિમાનનું જ્ઞાન બિંદુલ હતું નથી. તે તો કેવળ દ્રવ્યને જ સંસારની સાર વસ્તુ સમજે છે. તારિણીચરણનું મન ધણું ઉદાર છે. ચિત્તની ઉદારતા સ્વાર્થત્યાગનું શિક્ષણ આપે છે. સ્વાર્થત્યાગથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી ભોગની સ્પૃહા દૂર થાય છે અને અંતરરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ ચોખ્ખો થઈ જાય છે. મહારા મનમાં ભોગની સ્પૃહા છે કે? સારું સારું ખાવું, સારું સારું પકેરવું, માઠર માડીમાં બેસી ફરવા જવું તથા એવી જાતની વૈષયિક ભોગ-સ્પૃહાએ કદાપિ મહારા મનમાં સ્થાન મેળવ્યું નથી. મહારા મનમાં કેવળ જ્ઞાનની તીવ્ર સ્પૃહા છે—એ સ્પૃહામાં હું કંઈ દોષ જોતો નથી. જ્ઞાનના વિસ્તારથી આત્મજ્ઞાનને મદદ મળી શકે છે; છતાં પુસ્તકો વાંચવાં એ મહારે માટે એક નશો થઈ પડ્યો છે. હવે એ નશાને

ઓછો કરી આત્મચિંતનમાં વિશેષ સમય ગાળવો પડશે. પેલા બ્રહ્મ-
ચારી કહેતા હતા કે, કેવળ પુસ્તકો વાંચી જવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
થતું નથી. તેને માટે સાધનાની જરૂર હોય એ સાધનાનો માર્ગ
પૃથક છે; પરંતુ મહેને એ માર્ગ કોણ બતાવશે? બ્રહ્મચારી કહેતા
હતા કે, ઇશ્વરની કૃપાથી સધળું થાય છે. મહારા ઉપર તેમની કૃપા
થશે કે? તેમની કૃપા મેળવવા માટે, ચિત્તની બ્યાકુળતા જોઈએ. હે
ભગવાન! હું મોહગર્તામાં પડેલો છું-તમને એક પથ દિવસે મહે
મોલાવ્યા નથી-તમે મહારા ઉપર કૃપા કરો-મહેને માર્ગ બતાવો-
મહારા મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો-તમારા ચરણમાં ભક્તિ આપો.”

આવા વિચાર કરતાં કરતાં દીનાનાથનું મન ધણું બ્યાકુળ બની
ગયું. તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. પુત્ર કન્યાને માટે તેણે
ધણી વખત અશ્રુપાત કર્યો હતો; પણ ભગવત-પ્રેમાશ્રુ તો આજે
પહેલ વહેલાં જ તેનાં નેત્રોમાંથી ઝર્યાં. આજે તેણે મનમાં જોવો
આનંદ અનુભવ્યો, તેવો આનંદ સમસ્ત જીવનમાં કદાપિ અનુભવ્યો
નહોતો. થોડા સમય પછી તેનું મન ધણે અંશે શાન્ત થયું. પ્રમળ
વાવાઝોડા પછી મહાસાગર જાણે કે જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશથી હસવા લાગ્યો.
જોતજોતામાં ગાડી વર્ધમાનપુર જઈ પહોંચી એટલે તે ઉતરી પડ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

પિતા અને પુત્ર

આપણી “ સુજલા-સુહલા-અનાજથી શોભતી ” બંગલુમિ
જેવી રીતે ભારતનો અમ્બંડાર છે તેવી રીતે પશ્ચિમ બંગાળા છેડા
સાથે આવેલો છોટાનાગપુરનો પ્રદેશ ભારતની રત્નખાણ છે. છોટા-

નાગપુરના ગિરિવન પ્રાન્તના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યની તુલના નથી. ફરક સ્થળે ધણા માઉ સંઘી ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષોની હારમાળાઓએ ઢિગ્વલયને સ્પર્શ કર્યો છે. વસંતકાળમાં એ સધળાં પલાશ વૃક્ષ ઉપર પુષ્પો ખીલી દિશાઓના ગાત્ર ઉપર લાલ ચેલી પહેરાવી દે છે. સ્થળે સ્થળે ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ નવાંકુસ્થી લીલીછમ બની જમ વિશાળ પ્રદેશને ખૂણ પાડી રહી છે. જાણે કે નીલસાગરના તરંગ નીલાકાશને ચુંબન કરવા ઉદ્યત થયા છે. આ સધળા અરણ્યમાં વાહની ગર્જનાઓ સાંભળી વિચિત્ર વર્ણનાં હરિણોનાં ટોળાં ચોગરહમ દોડાદોડ કરે છે. શિયાળ મહુડાના વૃક્ષનાં પુષ્પોની લાલસાથી વૃક્ષ નીચે ખેંસી રહે છે. મધૂર મેઘનો ધ્વનિ સાંભળી વૃક્ષ શાખા ઉપર ખેંસી ફળા કરી વૃત્ય કરે છે. એ અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થતાં શાલાદિ વૃક્ષનાં કાષ્ઠ ઇમારતી કામને માટે મૂલ્યવાન છે. પલાશાસન વૃક્ષ લાખના કીડાની ઉત્પત્તિ માટે મૂલ્યવાન છે. હરડે, આંબળાં વગેરે વૃક્ષ ફળને માટે મૂલ્યવાન છે. મહુડાનાં વૃક્ષ પુલને માટે મૂલ્યવાન છે. પહાડ વગેરે પથ્થરને માટે મૂલ્યવાન છે. બહુ દૂર વિસ્તરેલો પ્રદેશ ગેરુ માટે મૂલ્યવાન છે અને એ પ્રદેશની હવા સુખાકારીને માટે મૂલ્યવાન છે. સર્વના કરતાં છોટાનાગપુરનો પ્રદેશ કોયલા, અબ્રક, લૌહાદિ ખનિજરતનની ઉત્પત્તિ માટે મૂલ્યવાન છે.

હજારીબાગ જીલ્લામાં ગિરિડીથી લગભગ ત્રીસ માઇલ દૂર આવેલા અમુક પ્રદેશમાં અબ્રક (mica) ની ખાણનો પતો લાગ્યો હતો. એ સ્થળનું નામ મહુલવન (મહુડાનું વન) હતું. કેટલાક બંગાળી ધનાઢય લોકોએ ખાણનું કામ ચલાવવા માટે 'મહુલવન માઇન કંપની' નામથી એક સંયુક્ત વ્યવસાયની પ્રતિષ્ઠા કરી કેટલાંક વર્ષથી તેનું કામ ચલાવતા આવતા હતા. આપણી પૂર્વપરિચિતા માનિ-

નીદેવીના સ્વામી રસમય ચટ્ટોપાધ્યાયનો એક અંતરંગ મિત્ર પ્રસન્ન-
કુમારરાય એ કંપનીનો મેનેજીંગ પ્રોપ્રાયટર હતો. બજારમાં અબકનો
ભાવ ધણો ચઢી જવાથી એ કંપનીને ધણો લાભ થતો હતો. એ
જેમને માનિનીદેવીને એ કંપનીના કેટલાક શેર ખરીદ કરવાની
સલાહ પ્રસન્નકુમારે આપી હતી. એ વખતે માનિનીદેવી સુહાસિનીને
પરણાવી કાશીમાં રહી હતી. પ્રસન્નકુમારનો સલાહથી માનિનીએ
પોતાનો ગિરિડીનો અંગલો વેચી દહ પાંચ હજાર રૂપિયાના શેર ખરીદ
કર્્યા હતા. પ્રસન્નકુમારે મણિમોહનને ખાણું કામકાજ શિખવવા
માટે પોતાની આફિસમાં રાખ્યો હતો. છ માસ વીત્યા પછી પ્રસન્ન-
કુમારના તાબાના સબ-મેનેજરની જગ્યા ખાલી પડવાથી તેણે મણિને
સો રૂપિયાના પગારથી એ જગ્યાએ નિમ્ત્રે હતો. ત્યારથી મણિ
મહુલવનમાં રહેતો હતો. મહુલવનની અંદર ‘મયૂરનાય’ નામક
એક ગામડામાં મણિને રહેવાનું મકાન હતું. એ ગામડામાં આસરે પચાસ
ઘરની વસતિ હતી. માટીની દિવાલવાળી ખડું છાવણુ નાખેલી એક
મેકને અડેલી ઝુંપડીઓ એક ગ્રામ્યસ્ત્રતા કિંવા ગરીબી બંને બાજુએ
હતી. ગલી ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી હતી. ઘરની પાછળ બેચાર મહુડાનાં
વૃક્ષ હતાં. એ મહુડાનાં ટુલ બીલ લોકોનો ધણો જ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક
હતો. ઘણા ગૃહસ્થો આખા વર્ષ માટે મહુડાં એકઠાં કરી ભરી રાખતા.
દારૂના વેપારીઓ તેમની પાસેથી મહુડાં ખરીદી લઈ દારૂ તૈયાર
કરતા હતા. દુષ્કાળના સમયમાં મહુડાં એ દેશવાસીઓનો મુખ્ય
ખોરાક હતા. ગામના રસ્તાની જમણી બાજુએ કેટલાંક વડનાં ઝાડ
હતાં. એ ઝાડોની વચ્ચે એક પાકો આંધલો ફૂલો હતો. તેનું જળ
ધણું નિર્મળ અને સુસ્વાદુ હતું. એ ફૂલોની પશ્ચિમ દિશાએ ખુલ્લા
મયદાનમાં મણિનો રહેવાનો અંગલો હતો.

બંગલો લાલ રંગનો, ન્હાનો હોવા છતાં ઘણો સુંદર લાગતો હતો. તેના પાછલા ભાગમાં ઊંચી પાકી દિવાલ હતી. રહામે પાકી દિવાલથી ઘેરેલો એક ચોક હતો. ચોક લીલાછમ ધાસથી છવાયેલો હતો. તેની બન્ને બાજુએ કુલઝાડના ક્યારા હતા. એ બંગલાની આસપાસના કંપાઉન્ડને લાકડાનાં બારણાવાળો એક મ્હોટો દરવાજો હતો. હમણાં આવણુ માસ ચાલતો હોવાથી ચોકની અંદરનું ધાસ અને કુલઝાડ વગેરે તાજાં-લીલાંછમ થઈ ગયાં હતાં; પરંતુ ગ્રીષ્મ-કાળમાં એ સઘળું સુકાઈ જતું હતું તે વખતે ફેવાતું પાણી પાઈ કુલઝાડને સજીવ રાખવામાં આવતાં હતાં.

આર વાગ્યાનો સમય થયો હતો; છતાં મણિ હજી સુધી આશિ-સેથી પાછો ફર્યો નહોતો. આ વખતે એક બળદગાડી કંપાઉન્ડના દરવાજા આગળ આવી ઉભી રહી અને એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ એ ગાડી-માંથી ઉતર્યો. ગાડીવાને ‘હરિસિંહ હરિસિંહ’ કહીને ચાકરને બોલાવ્યો. હરિસિંહ બહાર આવ્યો. આવનાર ગૃહસ્થે અર્થાત્ દીનાનાથે તેને પૂછ્યું:—“તારા બાપુ ક્યાં છે ?”

સંદિગ્ધભાવથી હરિસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“બાપુ આંદિસે છે.”

“ક્યારે આવશે ?”

“સંધ્યાકાળના અરસામાં આવશે.”

“ઘરમાં બીજાં કોણ છે ?”

હરિસિંહે કહ્યું:—“મા છે અને મ્હોટો મા છે. આપ ક્યાંથી પધારો છો ?”

“તારાં મ્હોટી માને કહે કે કલકતાથી એક ગૃહસ્થ આવ્યા છે તથા બાપુની સાથે કામ હોવાથી તેઓ અહીં રહેવાના છે.”

“જેવી આજ્ઞા.” કહી હરિસિંહ દોડતો અંદર ગયો. દીનાનાથે

ગાડીબાકું ચુકવી ગાડીવાનને વિદાય કર્યો. હરિસિંહ પાછો ફરી તેને સાથે લઈ ખંભાના ઓટલાપર ગયો અને પાસેનો ખંડ તેને ખેસવા માટે બતાવ્યો. વળી શરીરે ઓળવા માટે તેણે તેલ લાવી આપ્યું. દીનાનાથ શરીરે તેલનું મર્દન કરી વડનાં ઝાડ નીચે આવેલા પેલા મ્હોટા કૂવા ઉપર સ્નાન કરવા ગયો.

એ વખતે માનિની અને સુહાસિની વચ્ચે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કલ્પના-જલ્પના ચાલવા લાગી કે એ કોણ હશે? સુહાસિનીના ખોળામાં છ માસનો એક બાળક હોઈ તેનું મ્હોં બરાબર મણિના મ્હોં જેવું હતું. શરીરનો રંગ પણ મણિના જેવો ઉજ્જવળ હતો; પણ મસ્તકપરના વાળ તેની માતાના વાળ જેવા વાંકડીઆ-ગુંચળાં વળેલા હતા. દીનાનાથ ધણી દિવસે પુત્રની શોધ કરવા આવ્યા હશે એવું અનુમાન સુહાસિની કે માનિનીદેવી કરી ચક્રી નહિ. બન્ને ગમે તેમ હો, એ મણિના ઓળખાણવાળા કોઈ ગૃહસ્થ હશે એમ મનમાં વિચારી તેને માટે ખાનાપાનની યથોચિત વ્યવસ્થા કરવામાં સુહાસિની રોકાઈ. દીનાનાથ સ્નાન કરી આરી ભોજન કરવા ખેડો. ભોજન કરતાં કરતાં તે બાળકનો રુદનધ્વનિ સાંભળી શક્યો. બાળક ઊંઘમાંથી જાગેલો હોવાથી તે રડતો હતો. દીનાનાથે વિચાર્યું:—
“ત્યારે શું મહારા મણિને પુત્ર થયો છે? એ પુત્ર હશે કે કન્યા?”
એ શિશુને જેવા માટે તેનું મન ધણું વ્યાકુળ બની ગયું. તે ઝડપથી ભોજન કરી લઈ ઉઠ્યો. પછી હરિસિંહ શિશુને હાથમાં લઈ દીનાનાથને પાન આપવા માટે બહાર આવ્યો. બાળકની મુખમુદ્રા જોઈ તે મણિનો જ પુત્ર છે એ સંબંધી દીનાનાથના મનમાં સંકળ પણ શંકા રહી નહિ. એકાએક તેનાં નેત્રોમાંથી આંસુ સરી પડવા લાગ્યાં. ઓટલા દિવસ સુધી આ નવકુમારને જેવા સિવાય તે કેવી

રીતે રહી શક્યો? શિશુને હાથમાં લેવા માટે પોતાના હાથ લાંબા કરવાની તેને ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે સાથે મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, આ નિર્વાસિત શિશુને કયા અધિકારથી તે પોતાના હાથમાં લે? બાળક તેના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. ઝડપથી આંખો સાફ કરી પાસેના ઓરડામાં જઈ તે પલંગ ઉપર બેઠો. હરિસિંહ તેના હાથમાં પાનની ડબ્બી આપી તેના મોઢા તરફ જોઈ રહ્યો; કારણ કે આ વૃદ્ધનો બ્યવહાર તેને અહ્ભુત લાગ્યો. હરિસિંહ તેને પાન આપી બાળકને લઈ જ્યારે અંદર ચાલ્યો ગયો ત્યારે દીનાનાથે પોતાને વંચિત થયેલો ધાર્યો. તેના આ અહ્ભુત આચરણની વાત જ્યારે સુહાસિનીએ સાંભળી ત્યારે તેના મનમાં પાછો એવો પ્રશ્ન ઉપજ્યો કે—‘ત્યારે આ કોણ છે?’ પરંતુ આ સંદેહ વિશેષ સમય સુધી ટાલમ રહ્યો નહિ.

થોડા સમય પછી હેઠ, કોઠ, ખૂટ પહેરી હાથમાં પકડેલી રટોક ફેરવતો ફેરવતો મણિ ઘેર આવી પહોંચ્યો અને બીજી કોઠ દિશા તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં બારોબાર ઘરમાં ગયો. સુહાસિની શિશુસહ તેની રહામે આવીને ઉભી રહી. મણિએ શિશુને ચુંબન કર્યું એટલે સુહાસિનીએ કહ્યું:—“જુઓ તો ખરા કે, બહારના ઓરડામાં કોણ આવ્યું છે?”

મણિ તત્કાળ બહાર નીકળી એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરવા જતાં એકાએક ખમચીને ઉભો તથા કાણ કાળ પછી “બાપા-બાપા” કહી રડતો રડતો દીનાનાથના ચરણોમાં નમી પડ્યો. દીનાનાથે પણ રડતાં રડતાં તેને બેઠો કરી પોતાની પાસે બેસાડ્યો. આ વખતે પિતાપુત્ર ચુપકીદીથી બેસી આંસુ સારવા લાગ્યા. કોઈના પણ મુખમાંથી વાક્યો નીકળી શક્યા નહિ.

થોડા સમય પછી મણિએ કહ્યું:—“પિતાશ્રી ! આપના આ કુલાંગર પુત્રને તેના અપરાધની આપ ક્ષમા આપો.”

દીનાનાથે સન્મનનયને કહ્યું—“ભાઈ મણિ ! ખરેખર હું તારો નિઠૂર પિતા છું. મહેં વગર વિચાર્યે તારા તરફ બહુ નિર્દય બ્યવહાર ચલાવ્યો છે. આઠલા દિવસે હું મ્હારી બૂલ સમજી શક્યો છું. તેથી જ હું તને લઈ જવા માટે જેમ અને તેમ ત્વરાથી દોડી આવ્યો છું. ભાઈ ! મહેં તો તારા ઉપર ક્રોધ કર્યો હતો; પણ તું તારી માતાને કેવી રીતે બૂલી ગયો ?”

મણિએ નેત્રોમાંનું અશ્રુજળ સાર કરતાં કરતાં કહ્યું:—“બા મ્હારે માટે મરવા જેવી ચઈ ગઈ છે એ હું જાણું છું; પણ આપે મ્હારું મ્હોં નહિ જોવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી હું ઘેર આવવાનું સાહસ કરી શક્યો નથી.”

“પણ ભાઈ ! તેણે કાશી જઈ તારી બહુી શોધ કરી હતી; છતાં એ વખતે તું તેને કેમ મળ્યો નહિ ?”

“અમે તે પહેલાં કાશી છોડી અહોં ચાલ્યાં આવ્યાં હતાં. પછી કલકત્તે માણસ મોકલી હું વારંવાર આપની ખબર મંગાવતો હતો. એ વખતે બા ઘેર પાછી આવી હતી.”

“અનંગ સંબંધીની સઘળી ખબર તહેં જાણી છે ?”

“હા-જાણી છે.”

આમ કહી મણિએ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. આ સમય દરમ્યાન સુહાસિની પર્દાની પાછળથી આ સઘળું જોઈ સાંભળી તેની માને બોલાવી લાવી હતી. માનિનીએ પર્દાને ઓથે ઉઘોંટી રહી મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“વહેવાઈ ! આઠલા દિવસ વીત્યા પછી પુત્ર માંદ આવ્યો કે ? અમે શું ઢેક ભંગી હતાં કે, મ્હારી કન્યા સાથે લગ્ન કરેલું

હોવાથી આપે આપના પુત્રનો પરિત્યાગ કર્યો હતો ? ”

તે ખીજી પણ ધણી વાતો કહેવા જતી હતી; પરંતુ સુહાસિનીએ તેને બોલતી બંધ કરી. દીનાનાથ એક પણ વાતનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય તદ્દન અપરાધીની માફક ચુપકાદીથી બેસી રહ્યો. મણિ ઉઠીને અંદર ગયો અને તેણે તેની સાસુને તિરસ્કારયુક્ત વચનો ઉચ્ચારવાનો નિષેધ કર્યો.

સુહાસિની બાળકને હાથમાં લઈ મણિની સાથે દીનાનાથ પાસે ગઈ તથા તેણે મ્હસુરને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. દીનાનાથે આશીર્વાદ આપ્યો કે:—“બેટા ! તું દીર્ઘાયુ થા. તું મહારા ધરની લક્ષ્મી છે. આટલા દિવસ સૂધી સમજ્યા વગર મહેં તમને દુઃખી કર્યા છે અને મહેં પોતે પણ દુઃખ ભોગવ્યું છે. હું તહારા પુત્રને આશીર્વાદ આપું છું—મહારા વંશનો આ પ્રદીત ચિરંજીવી થઈ મહારા વંશને ઉજ્જવળ કરે. આટલા દિવસ સૂધી મહેં મહારા આ સુવર્ણચંદ્રને નિર્વાસિત કર્યો હતો એ માટે મહેને ધણો ખેદ થાય છે.”

આમ કહી પૌત્રને હાથમાં લેવા માટે તેણે પોતાના હાથ લાંબા કર્યા. સુહાસિની શિશુને તેના હાથમાં આપવા લાગી; પરંતુ શિશુએ મહેં ફેરવી લીધું અને તે રડવા લાગ્યો. એ વખતે દીનાનાથે હસીને કહ્યું:—“હાં, હું સમજ્યો—તને રીસ ચઢી છે કેમ ? આવ બાઈ ! આવ.”

આમ કહી તેને હાથમાં લઈ તરત જ પાછો સુહાસિનીને આપ્યો.

આ દરમ્યાન મનના આવેમથી મણિ બહાર નીકળી તેના મુરખી પ્રસન્નકુમાર રાયને પોતાના પિનાના આગમનની ખબર કહેવા ગયો હતો. પ્રસન્નકુમાર રાયનો બંમલો માધકા-કંપનીની ઝાંઝિસની તદ્દન પાસે હતો. મણિના બંમલાથી લગભગ પા માધકા દૂર હતો. ખબર મળતાં જ પ્રસન્નકુમાર મણિની સાથે આવી પહોંચ્યો. એ વખતે

સંધ્યાકાળ થયો હતો. દીનાનાથ બહાર ઓઠલા ઉપર એક ચઢાઈ બિછાવી બેઠો હતો. પ્રસન્નકુમારે મણિની સાથે આવી તેને નમસ્કાર કર્યા. મણિએ તેનો પરિચય કરાવ્યો એટલે દીનાનાથે કહ્યું:—“ આપનું નામ મહેં વર્ધમાનમાં સાંભળ્યું હતું. આપના જેવા સાધુ પ્રકૃતિના લોક વિશ્વમાં વિરલ હોય છે. આપે આ માધકા-કંપની કરી દેશની ધનવૃદ્ધિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે અને દેશી લોકોને મંયુક્ત બવસાપનું શિક્ષણ આપ્યું છે; આપના જેવા સ્વદેશપ્રેમિક માણસો ધણા ઓછા જોવામાં આવે છે. ”

પ્રસન્નકુમારે વિશેષ લગ્નજત બની જઈને કહ્યું:—

“ આપ સારી રીતે જાણતા હશે કે—“ યસ્મિન્ દેશે દુઃખો નાસ્તિ પરંતોહપિ દુઃખાયતે. ”—જે દેશમાં વૃક્ષ નથી તે દેશમાં એરંડો પણ મુખ્ય વૃક્ષ ગણાય છે. મહારી પણ એવી જ સ્થિતિ છે; પરંતુ આપે દેશના કષ્ટાણુ માટે દશ લાખ રૂપિયાનું દાન કરી જે ઉદારતા દર્શાવી છે તે આ દેશના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થઈ રહેશે. ”

“ એ વાત બોલશો નહિ, પ્રસન્નકુમાર રાય! એ વાત બોલશો નહિ. મહારું પોતાનું એમાં કાંઈ કૃતિત્વ નથી. મહેં પોતે એ રૂપિયા બવસાય કરી મેળવ્યા નથી. એ મહારા વડિલ પુરુષના સંચિત કરેલા રૂપિયા હતા. વળી મહેં જે કાંઈ દાન કર્યું છે તે પણ બ્રાન્ત વિશ્વાસને વશ થઈને જ કર્યું છે. તાત્પર્ય કે, એને માટે હું બિલ્કુલ પ્રશ્નસાને પાત્ર નથી. ”

“ એ બ્રાન્ત વિશ્વાસ શો છે તે કહી શકશો ? ”

“ એ વાત હું પોતે જ કહેવા જતો હતો. મહારો દોષ હું પોતે જાહિરમાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી કબૂલ ન કરું તો મહારા અપરા-

ધનો ભાર વિશેષ થઈ પડે. મણિના વિવાહનો આ સંબંધ જ્યારે ઉપસ્થિત થયો ત્યારે મહેં મારા એક અંગત મિત્રને હકીકત જાણવા માટે પૂછ્યું હતું. તેમના કહેવાથી એમ જાણવામાં આવ્યું કે, વર્દ-માનના વકિલ રસમય ચટ્ટોપાધ્યાય તેમની વિધવા બામી સાથે સ્વામી-સ્ત્રીના જેવા ભાવથી રહેતા હતા. એ વિધવાથી આ કન્યાનો જન્મ થયો હતો. એ વાત સાંભળી મહેં વિવાહની ના પાડી હતી અને મણિએ મહારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આજ્ઞા જઈ આ વિવાહ કર્યો હતો તેથી મનના દુઃખે અતિશય દુઃખી થઈ કોષને વજ્ર થઈ મહેં તેને ત્યાજ્ય પુત્ર ગણ્યો હતો; પછી ગયે પરમ દિવસે મહેં એકાએક રેશ્મેમાં જાણ્યું કે, જે રસમય રાયની વાત મહેં સાંભળી હતી તેઓ બીજા હતા અને તેઓ હજી જીવતા છે. તેમની સાથે ગાડીમાં મહારી વાત-શ્રિત થઈ હતી. પછી તેમણે મહેંને મણિનું આ ઠેકાણું જાણવાનો આગ્રહ બતાવ્યો હતો. હું તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્દમાન જઈ ઠેકાણું મેળવી બારેબાર અત્રે આવ્યો છું. આપ તો સાધુ પુરુષ છો. મહારી જીવનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું છે તે મહેંને કહો.”

આ હકીકત સાંભળી પ્રસન્નકુમાર ઘણા સમય સુધી સ્તંભિત બની બેસી રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપ એ માટે સહજ પણ દુઃખિત થશો નહિ. આપનો એમાં કોઈ દોષ નથી. આવી સ્થિતિમાં પડતાં સર્વ કોઈ આપના જેવું કામ કરે તેમ છે. હું આપની આ બ્રાન્તિમાં ઇશ્વરી લીલા જોઈને મુગ્ધ થયો છું. ચણ્ડીમાં કહ્યું છે કે,— ‘ યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ બ્રાન્તિરૂપેણ સંસ્થિતા. ’ અર્થાત્ મા જગદંબા સર્વ ભૂતની અંદર બ્રાન્તિરૂપે વાસ કરે છે. હું આટલા દિવસ સુધી આ વાતનો અર્થ સમજી શકતો નહોતો; કારણ કે જે ચૈતન્યરૂપિણી છે. તે વળી બ્રાન્તિરૂપિણી કેવી રીતે થાય ?

હવે જોઇ શકાય છે કે તે બિન્ન બિન્ન રૂપે આપણામાં વાસ કરી લીધા કરે છે. આપનું વિરાટ દાન એ પણ તેની જ પ્રેરણા છે ! ”

દીનાનાથે કાંઇક આશ્ચર્ય થઇ કહ્યું :—“ પ્રસન્નકુમાર ! હું મિલ્ક, બેકન, હર્બર્ટ સ્પેન્સર વગેરેના ગ્રંથો વાંચી એક પ્રકારે નાસ્તિક બની ગયો હતો; પણ આ ઘટનાથી મહારી માન્યતા તદ્દન બદલાઇ ગઇ છે. હવે હું સમજી શક્યો છું કે મનુષ્ય ઇશ્વરના હાથમાં કળના પુતળા બરાબર છે. મનુષ્ય કોઇ પણ રીતે સ્વતંત્ર નથી. ”

“ ખરી વાત એ જ છે. મહારા ગુરુદેવ કહેતા હતા કે એક માથેને ગળે દોરડી બાધી ઘાસમાં બાંધે તો જેવી રીતે તે દોરડીથી વિશેષ દૂર જઇ શકતી નથી, પણ દોરડીની લાંબાઇ સૂધી જ ચરી ખાય છે તેવી આપણી પણ સ્થિતિ છે. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘ઇશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેશોઽજ્ઞૈર્જન તિષ્ઠિતિ, આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્નારુદ્ધાંતર્યામી. ’ ઇશ્વર સર્વ ભૂતના અંતરમાં વિરાજમાન થઇ માયાથી તેમને યંત્રની માફક ચલાવે છે. ગમે તેમ હો પણ પરિણામે તેની મંડળ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. ”

“ પણ મહે” મહારા પુત્રને તેની પ્રાપ્ય સંપત્તિથી વંચિત કયો છે એ ધણી અન્યાય કયો છે. મહારા એ અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત શું છે ? ”

“ ઉપરથી જોતાં એ અન્યાય થયેલો જણાય છે એમાં સંદેહ નથી; પણ ભગવાન્ના મંડળ હાથે એની અંદર કામ કરેલું છે એ ચોક્કસ માનજો. વળી એ દશ લાખ રૂપિયા મણિના હાથમાં આવ્યા હોત તો તેનો આવો સદુપયોગ થાત નહિ. ભગવાન્ની ઇચ્છા હશે તો મણિને બીજી કોઇ રીતે લાભ કરી આપી તેઓ આ ખોટ ભરી આપશે. એવું બને એમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી. આપના વહેવાર

રસમય રાય ધણી સજ્જન અને સાધુ પ્રકૃતિના માણસ હતા.”

“ ખરું છે, એ વાત મહેં ધણી માણસોને મુખે સાંભળી છે.”

“ વળી તેઓ મહારા ગુરુભાષ હતા—અમે ગોસ્વામી મહાશયના શિષ્ય હતા. આપનાં વહેવાણુને હું બાળી કહી બોલાવું છું. અમારી આ માધકા કંપનીનું કામ શુરુ કર્યા પછી એમને ધણો લાભ થવા લાગ્યો છે. હમણાં પણ સારો લાભ થયો છે. એટલા માટે મહેં માનિનીદેવીને કહ્યું કે, ‘જો તમારી પાસે કાંઈ રોકડ રકમ હોય તો આ કંપનીના શેર ખરીદો. તેમણે કહ્યું કે, ‘રોકડ રકમ વિશેષ નથી.’ ત્યારે મહેં ગિરિડીના બંગલો વેચી દષ શેર ખરીદવાની તેમને સલાહ આપી. તેમણે ચાર હજાર રૂપિયામાં એ બંગલો વેચી નાખ્યો અને રોકડા એક હજાર રૂપિયા પોતાની પાસેથી આપ્યા. બધા મળીને પાંચ હજારના શેર લીધા. ઇશ્વરેચ્છાથી આ એક વર્ષમાં તેમને એ પાંચ હજાર રૂપિયા ઉપર દસ હજાર રૂપિયાનો નફો મળ્યો છે. સુહાસિનીના લગ્ન પછી માનિનીદેવીને મહેંને કહ્યું હતું કે, ‘મણિમોહનને તેમના પિતાની મિલકતમાંથી એક પાંચ પણ મળવાની નથી માટે એમને કોઈ માર્ગે મદાવી દેવાની જરૂર છે.’ ત્યારે મહેં મણિમોહનને કામકાજ શિખવાડવા માટે અત્રે બોલાવ્યા. છ માસ પછી સુયોગ મળતાં તેમને સખ મેનેજરની જગ્યાએ સો રૂપિયાના માસિક પગારથી ગોઠવી દીધા. હવે જો કિરતારની કૃપા હશે તો તેમને માટે ચિંતા કરવા જેવું રહેશે નહિ.”

“હું હવે સમજી શક્યો છું કે, ઇશ્વર જે કરે છે તે કસ્યાણુને માટે જ કરે છે. મણિ બી, એ. માં દેલ થવાથી હું દિલગીર થયો હતો. હવે મહેંને એમ લાગે છે કે, બી, એ.—એમ, એ. માં પાસ થયો હોત તો તેથી પણ શું? તે કાંઈ રીતે દેશને ઉપયોગી થઈ પડત

નહિ અને ધરમાં બેસી પૈસાનો નાશ કરત. હમણાં એણે જે કામમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કામ હું અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ કરું છું; કારણ કે, દેશની ધનટકિ ન થાય તો આપણી આત્માદી કેવી રીતે થાય ? વળી આ કામમાં ગુંથાઈ રહેવાથી મણિના ચરિત્રનું બંધારણ પણ દૃઢ થશે.”

“એમના ચરિત્રમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. મહેં એમના જેવો સત્કાર્યમાં ઉત્સાહશીલ અને નિર્ભળ ચરિત્રનો યુવક બીજો એક પણ જોયો નથી.”

“આ વાત સાંભળી હું ઘણો સંતુષ્ટ થયો છું. દુઃખ આવી પડવાથી એની વર્તણૂક સુધરી છે. એ હમ્મેશાં સુખમાં રહ્યો હોત તો એના ચરિત્રની આવી રીતે ઉન્નતિ થાત નહિ. એક બ્રહ્મચારીએ મહેંને કહ્યું હતું કે, દુઃખ જ સુખનું સોપાન છે. વાસ્તવિક રીતે મહેં પણ એવું જ જોયું.”

આ વખતે મણિએ આવી પ્રસન્નકુમારને કહ્યું:—“કાકા ! તમને ધરમાં બા બોલાવે છે.”

પ્રસન્નકુમાર અંદર ગયો. માનિનીએ તેને કહ્યું:—“વહેવાઈએ જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધું મહેં સાંભળ્યું છે. હવે મહેંને તેમના ઉપર સહજ પણ રાગદ્વેષ નથી. આ વાત તમે એમને જાહેર કરો.”

પ્રસન્નકુમાર:—દ્વેષની વાત શા માટે કરો છો ? જે આપણા મનમાં ધર્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે તો સદગુણ કાર્યમાં પ્રવિરતી મંડળ પ્રગ્લ્લા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આપણે તો તેના હાથનાં કેવળ પુતળાંઓ છીએ.

આમ કહી પ્રસન્નકુમાર દીનાનાથને માનિનીની વાત કહી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૭ મું

માતા અને પુત્ર

“ઓ બા! હું આવ્યો છું.”

શોકમ્મસ્ત વિમળાસુંદરી બિછાનામાં પડી હતી. રાત્રિ વીતિ પ્રભાત થઇ સાત વાગ્યા હતા છતાં તે જાગ્રત થઇ નહોતી. આ વખતે ઉપરોક્ત ‘ઓ બા!’ અવાજે તેના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ એ વખતે પોતે સ્વપ્નાવસ્થામાં છે કે જાગ્રતાવસ્થામાં છે એ તે સમજી શકી નહિ.

“ઓ બા! હું આવ્યો છું.”

આ અવાજ પુનઃ જ્યારે નજીકમાંથી તેના સાંભળવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે આંખો ઉઘાડી જોયું.

આ વખતે “ઓ બા! બા!” બોલતાં બોલતાં કોઇએ તેના ઓરડાનાં બારણાંને ધક્કો માર્યો. હવે મણિને સ્વર ઓળખી જઇ તે ઉતાવળી ઉતાવળી ઉઠી અને તેણે બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. મણિ એકદમ ઝડપથી અંદર આવી “બા-બા” કહી તેને વળગી પડ્યો. વિમળાસુંદરી ઉચ્ચ સ્વરે રડી પડી અને મણિને ખાળામાં લઇને એકદમ બેસી પડી.

તેના રુદનનો વેગ શાન્ત થયા પછી તે ઉન્માદિનીની માફક એકાગ્રદષ્ટિથી મણિના મુખ તરફ જોઈ રહી વિચારવા લાગી:—“આ શું એનો એ જ મણિ છે? તેની આંખો તેને છેતરતી તો નથી?” થોડા સમય સુધી મણિના મોં તરફ તાકી રહી વળી પાછી તે રડી પડી. મણિએ પણ તેના ખાળામાં માથું રાખી નેત્રો મીંચી અશ્રુ-જળથી હૃદય ભીંજવી દીધું. પછી બોલવાની સ્ફુર્તિ આવતાં વિમળા-

સુંદરીએ કહ્યું:—“તું જ મ્હારો મણિ છે કે ? બાપ ! ખરું કહે જોઇએ કે તું જ મ્હારો મણિ છે કે ?”

આમ કહી તે એકાગ્રદષ્ટિથી પાછી મણિના મુખ તરફ જોઇ રહી. પછી મણિએ આંખો ઉઘાડી કહ્યું:—“ હા બા ! હું જ ત્હારો મણિ છું. ”

વિમળાસુંદરી:—ત્યારે તું જ મ્હારો મણિ છે; પણ મ્હારો મણિ આટલો બધો નિષ્કુર હતો કે ? મ્હારો મણિ મ્હેને જોયા સિવાય આટલા દિવસ સૂંધી કદાપિ રહી શકે નહિ. બાપ ! ફરીથી કહે કે, તું જ મ્હારો મણિ છે કે ?

આ વખતે બીજું કાંઈ જોડ્યા સિવાય મણિ ખુસ્તી આંખોએ તેના મ્હોં તરફ જોઇ રહ્યો. મણિના મનનો ભાવ સમજી જઈ વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“ હા-હું સમજી એમાં ત્હારો દોષ નથી. તેમણે તને નસાડી મૂક્યો હતો. ત્હારું મ્હોં નહિ જોવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. બાપ ! તું એ વાતનો શેષ રાખીશ નહિ; પણ દિકરા ! મ્હેં તો ત્હારો કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી ! તું મ્હારા ઉપર આવો નિર્દય કેમ થયો તે કહે જોઇએ ? તને જોયા સિવાય મ્હારી કેવી સ્થિતિ થઇ હશે તેનો પણ તને વિચાર નહોતો આવ્યો કે ?

મણિ:—બા ! ત્હારી સ્થિતિનો વિચાર મ્હેં કરી જોયો હતો; પરંતુ હું ઘેર કેવી રીતે આવું.

“ પણ હું ત્હારે માટે કાશી જઈ કેટલા બધા દિવસ રહી હતી ? એ સ્થળે રાત્રિ દિવસ હું ત્હારી રાહ જોતી હતી. કાશીના હરેક સ્થળે મ્હેં ત્હારી ધણી શોધ કરી હતી. વર્તમાનપત્રોમાં જાહિરખબર છપાવી હતી; છતાં મ્હારે માટે ત્હારા મનમાં સહજ પણ માયા મમતા ઉત્પન્ન થઇ નહિ કે ? ”

“બા ! તું ક્યારે કાશી ગઈ હતી એ હું જાણતો નહોતો. પછી મહેં સાંભળ્યું હતું કે, મહારા કાશી છોડ્યા પછી તું ત્યાં ગઈ હતી. હું જે જંગલમાં રહું છું ત્યાં સધળાં વર્તમાનપત્રો આવતાં નથી.”

“અરેરે ! છેવટે તારે વનવાસી થવું પડ્યું હતું ! મહારું નસીબ કુટેલું હોવાથી જ આવી વાત મારે સાંભળવી પડે છે ! એ જગ્યા ક્યાં છે ?”

“ગિરિડીથી પશ્ચિમે ત્રીસ માઇલ ઉપર એ જગ્યા છે. ત્યાં હું એક કામમાં પડ્યો છું.”

“ત્યાંથી કોની સાથે આવ્યો ?”

“મહારા પિતાજી આવી ત્યાંથી મહેને તેડી લાવ્યા છે.”

“આટલે દિવસે તેમને જ્ઞાન આવ્યું કે ? સાથે બીજાં કોણ કોણ આવ્યું છે ? મારી વહુ ક્યાં છે ?”

“એ પણ આવી છે.”

પુત્રવધૂની વાત સાંભળી વિમળાસુંદરીનું મુખ ગંભીર બની ગયું. મણિ એ જોઈને બોલ્યોઃ—“બા ! તહે જે વાત સાંભળી હતી એ સધળી ખોટી વાત છે—બધો ભ્રમ છે. પિતાજી પણ હવે પોતાનો ભ્રમ સમજી ચક્રમા છે અને તેથી જ તેઓ મહેને તેડવા આવ્યા હતા.”

આ વાત સાંભળી ગૃહિણીના મુખપરથી મેઘના જેવી મલિનતા દૂર થઈ ગઈ એટલે તે ત્વરાથી “ક્યાં છે—મહારી વહુ ક્યાં છે ?” બોલતી બોલતી ઘરમાંથી બહાર નીકળી. સુહાસિની બાળકને હાથમાં લઈ ઓટલે ઉભી હતી. તેણે સહામે આવી સાસુને પ્રણામ કર્યા તથા બાળકને તેના ચરણોમાં મૂકી દીધી.

વિમળાસુંદરીએ બાળકને માથે હાથ મૂકી આસીર્વાદ આપ્યો.

અને 'આવ જોઇએ મહારા નયનમણિ.' બોલી તેને જીવ્ઝી લઇ પાછી અન્નજળ વર્ષાવવા લાગી. બાળક એકાએક રડી પડ્યો.

વિમળાસુદરીએ તેને હાથમાં લઇ હૃદય સાથે આંખી તેનું શરીર થાપીને શાન્ત કરતાં કહ્યું:—“બેટા હાસી, મહારા મણિએ તો જો કે રોષે ભરાઇ મહારી કાંઇ ખચર અંતર લીધી નહિ પણ તું જો એક પત્ર લખ્યો હોત તો મહારો શોક દૂર થાત. મહારા આ નયનમણિના જન્મની સુદ્ધાં ખચર મહેને નહિ આપવાની કે?”

સુહાસિની કાંઇ બોલ્યા સિવાય ચુપ રહી એટલે વિમળાસુદરીએ કહ્યું:—“હાં-હાં, સમજી. અમે તારો વહૂ તરીકે સ્વીકાર કર્યો નહોતો તેથી તને પણ અમારા ઉપર રીસ ચઢી હશે. બેટા! તમારો કામનો કાંઇ દોષ નથી. દોષ મહારા કુટેલા નસીબનો જ છે. મહેં સાતે જન્મમાં ધણું પાપ કર્યો હશે. તેમ ન હોય તો મહારે આટલું દુઃખ ભોગવવું પડે ખરું કે?”

આમ કહી તેણે સુહાસિનીનો હાથ પકડી તેને ઘરમાં લઇ જઇને બેસાડી. મણિ હજી સૂધી ત્યાં હતો. હવે તેણે ત્યાંથી જવાને! ઉપક્રમ કર્યો એટલે વિમળાસુદરીએ કહ્યું:—“બેટા મણિ! તમને તો હું પુનઃ મેળવી શકીશ; પરંતુ મહારો શૈલેન્દ્ર ક્યાં જતો રહ્યો? તને શોધવા ગયો હતો તે હજી સૂધી પાછો કેમ આવ્યો નહિ!”

આમ બોલી જમીન ઉપર પડી વળી પાછી તેવિલાપ કરવા લાગી. તેની સાથે સાથે મણિનાં નેત્રોમાંથી પણ અજસ્ર ધારાથી જળ પડવા લાગ્યું. - સુહાસિની બાળકને ખોળામાં લઇ ચુપકીદીથી તેમની પાસે બેસી રહી. થોડા સમય પછી દીનાનાથ અંદર આવ્યો. તેને જોઇને વિમળાસુદરીએ કહ્યું:—“મણિને તો ઘેર લઇ આવ્યા પણ મહારો શૈલેન્દ્ર ક્યાં છે? એ તો મણિને શોધવા ગયો હતો!”

દીનાનાથ હવે સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તે પણ ઉચ્ચ કંઠે રડી પડ્યો. ધણી સમય પછી સહજ શાન્ત થઇ તે બોલ્યો:-“ જો હમ્મે જ્ઞાને માટે મર્યો છે તેને માટે હવે શોક કરવો વૃથા છે. હવે જો પાછો આવ્યો છે તેને લઇને સુખી થા. ઇશ્વર સર્વ પ્રકારનું સુખ સર્વને આપતો નથી. તેણે આપણને જ સુખ આપ્યું છે તેથી આપણે સંતોષ માનવો જોઇએ. બેટા મણિ! હાથ મ્હોં ધોઈ નાખ. હાસી, બાળુને દૂધ પીવડાવો. ધણી વખત થયો છે. ”

મણિ અને સુહાસિનીના ખંઠાર ગયા પછી દીનાનાથે તેના ગૃહત્યાગ પછી જે જે બનાવો બન્યા હતા તે બનાવોની હકીકત વિમળાસુંદરીને કહી સંભળાવી. પછી એકાએક મણિનો પત્તો કેવી રીતે મળ્યો હતો એ વાત બાળી તે બોલી:-“ મા દુર્ગાએ આટલા દિવસે મ્હોં જીત્યું કરીને જોયું છે. રાત્રિ દિવસ હું માનું જ સ્મરણ કર્યા કરતી હતી. ”

આમ બોલતાં બોલતાં માં તેની આંખોમાં વળી પાછાં આંસુ બરાઈ આવ્યાં. દીનાનાથે પોતાના પ્રવાસનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યા પછી કહ્યું:-“ મા જગદંબાની કૃપાથી છોકરો વહુ શરી આવી મળ્યાં છે. હવે તો મ્હારા અપરાધની ક્ષમા આપી શકીશ ને ? તેમને ઘેર લેડી લાવ્યો છું એ કાર્યનું કાંઈ ધનામ મ્હને મળશે ને ? ”

વિમળાસુંદરીએ સહજ હસીને કહ્યું:-“ તમારો શો દોષ છે ? દોષ કેવળ મ્હારા અદૃષ્ટનો છે. ગુસ્સે થઇને સઘળી સંપત્તિનું તમે દાન કરી દીધું છે. પહેલાં મ્હને એ માટે ધણું માફ લાગ્યું હતું; પણ હવે હું સમજી શકી છું કે, માની જ એવી ઇચ્છા હશે. દિકરો જીવતો છે પછી પૈસાની શી ચિંતા છે ? જેણે લીધા છે તે જ પાછું ધર ભરી દેશે. હવે હું ખંઠાર બંધને જોઈ કે તેઓ શું કરે છે ! ”

મહા પીધા પછી મણિ હારાધન રાયને ઘેર ગયો. તે પોતાના બેઠકખાનામાં એક આરામ ખુરસી ઉપર અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં પડ્યો હતો. હવે તેનામાં પણ પ્રથમના જેવી સ્ફુર્તિ નહોતી. હમણાં તે તદ્દન વિમર્ષ ચિત્તથી પોતાનો કાગ પસાર કરતો હતો. મણિએ જાણે તેને નમસ્કાર કર્યા. તેણે ઉઠી બેઠા થઈ આશીર્વાદ આપી કહ્યું—“ભાઈ મણિ! આટલે દિવસે તને તારાં માઆપ માદ આબ્યાં કે? આટલા દિવસ સુધી તું ક્યાં હતો?”

મણિએ તેને પોતાના કર્મસ્થળની અને કામકાજની વાત કરી. એથી સંતુષ્ટ થઈ તે બોલ્યો:—“ભાઈ! મહેં તારું જે અનિષ્ટ કયું છે એ વાત ત્હેં સાંભળી હશે? હવે હું તમને કોઈને મ્હોં દેખાડી શકું તેમ નથી.”

મણિ:—એમાં આપનો શો દોષ છે? આપ જે કાંઈ જાણતા હતા તે આપે બાપને કહ્યું હતું. મહારા ભાગ્યમાં જે હતું તે થયું. આપ એ માટે શોક કરશો નહિ.

“તારા પિતાએ પણ મ્હને ક્ષમા આપી છે; પરંતુ મહારા મનમાં એ વિષયનો ધણો આઘાત થયો છે. એ આઘાત શાન્ત થઈ શકશે કે નહિ એ શંકાયુક્ત છે. તું સુધીરને મળ્યો?”

“ના, હમણાં મળીશ.”

“તારી બહેન અનંગ સાથે સુધીરનો વિવાહ નક્કી કર્યો હતો; પણ અનંગ એ વિષયમાં સંમત થઈ નથી. તેણે જ માસની મુદત માગી છે; પરંતુ એનો વિચાર ફરે એમ મ્હને લાગતું નથી. વળી બીજી ધણી સારી કન્યાઓ છે તથા એ શુભ કાર્ય સત્વર કરી નાખવાનો મહારો વિચાર છે. તું સુધીરને સમજાવજે.”

“જ હું મહારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ.”

“હમણાં તો તું અત્રે રહીશને ?”

“હું ફક્ત દશ દિવસની રજા લઇને આવ્યો છું.”

આમ કહીને મણિ સુધીરને મળવા ગયો. સુધીર તેના વાંચન-ગ્રંથમાં બેઠો હતો. મણિને જોઇને તે બોલ્યો:—“આવ-આવ મણિ ! તારાં બા મણિ ગૂમાવેલાં ફણીની પેઠે તરફડતાં હતાં અને તું રૂપાળી વહુ સાથે મૉજશૉખ ભોગવતો હતો, કેમ ?”

મણિએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“હું મૉજશૉખ કેવી રીતે ભોગવી શકું ? હું તો નાસી છુટેલો ગુન્હેગાર હતો.”

“ગુન્હેગારનો દશ લાખ રૂપિયા દંડ થયો છે એ સાંભળ્યું કે ?

“હા, સાંભળ્યું છે.”

“તું વિશેષ નાટક-નાંવેલો વાંચતો હતો તેનું જ આ ફળ છે. મહેં તને પ્રથમથી જ સાવધ કર્યો હતો કે વિશેષ નાટક-નાંવેલો વાંચવાથી અંતે પ્રેમમાં પડી જવાશે. નાંવેલો વાંચીને તું પ્રેમમાં પડ્યો—પ્રેમમાં પડીને પલાયન કરી ગયો—પલાયન કરી જવાથી દશ લાખ રૂપિયાનો દંડ થયો—તારાં નેત્રો સમક્ષ એ chain of cause and effect—(કાર્ય-કારણ-પરંપરા) દિવસના પ્રકાશની માફક દેખાય છે. મારે એવો સાર નીકળે છે કે, તમે કોઇ નાંવેલ વાંચશો નહિ.”

“પણ તું નાંવેલો વાંચતો નથી છતાં પ્રેમમાં કેમ ડુબકીઓ ખાય છે ?”

આ વખતે સુધીર એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—“એ બધી ખોટી વાત છે, ખોટી વાત સમજ્યો ? આ સુધીર શર્મા કોઇ પ્રેમ દેમની દરકાર કરે તેમ નથી.”

“ત્યારે હવે જાણીથી વિવાહ કરી નાખ.”

“તું પણ હવે વિવાહનું ગીત ગાવા લાગ્યો કે ? સપળાં શિયા-

ળની એક જ ખૂમ ! કેટલાક દિવસથી બા એ વાત પકડી બેઠી છે, બાબા પણ એ વાત લાડ બેઠા છે, બહેનને પણ બીજી વાત સૂઝતી નથી. ધરમાં રહેવું મ્હારે માટે બહુ મુશ્કેલી બન્યું જણાય છે. હીક છે, મ્હેં એમ સાબળ્યું છે કે તું કોઇ જંગલમાં રહે છે. એ સ્થળે અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ છે કેમ ? ત્હારી સાથે ત્યાં આવી બોટનિની ચર્ચા કરવાની મ્હને ઇચ્છા થાય છે. તું મ્હને સાથે લાઇ જમશ કે ? ”

“ બાબા આનંદ સહિત તને સાથે લાઇ જમશ; પરંતુ હું દૈન્ય દિવસ પછી જવાનો છું. તું એટલો વહેલો આવી શકીશ ? ”

“ જરૂર આવી શકીશ. હવે હું ધરમાં રહી શકતો નથી. મ્હને પલાયન કરી જવાની ઇચ્છા થાય છે; પણ હું ત્હારી માથે પલાયન કરી જવાનો નથી. ”

આમ કહી સુધીર હસી પડ્યો. બા વખતે તેની મા હરિમતિ ત્યાં આવી. મણિએ તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. હરિમતિએ તેને આશીર્વાદ આપી કહ્યું:—“ બાઇ ! અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપું છું કે દીર્ઘાયુ તથા ધન પુત્ર લક્ષ્મીથી ભરેલો રહે. ત્હારાં બાનું દુઃખ બહુ દિવસે દૂર થયું. અરેરે ! બીચારાંએ રહી રહીને આંખો સૂકાં સૂઝાડી દીધી હતી. બાઇ ! તું આટલો બધો નિર્દય કેમ થયો હતો ? ”

મણિ કાંઇ ઉત્તર ન આપતાં ચુપકીદીથી બેસી રહ્યો. સુધીરે કહ્યું:—“ ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો બધાય નિર્દય થાય. બા ! થોડા દિવસ મણિ સાથે ફરવા જવાની મ્હને ઇચ્છા થઇ છે. મણિ રહે છે એ સ્થળ બહુ સ્વાસ્થ્યકર છે; પરંતુ એ સ્થળે વાઘ, વરૂ અને સર્પની સંખ્યા વિશેષ છે. એ બહુ બચકર જંગલ છે. ”

“ ત્હારે એવા બચકર સ્થળે શા માટે જવું બોધ્યું ? ”

“ ન જાઉં તો શું કરું ? ધરમાં તમે સર્વ મ્હને જપ્ત કર્યાં બેસવા દો છો ? ”

“ હાં સમજ. વિવાહ કરવાનું કહીએ છીએ તેથી ડરાવે છે કે ? તું ત્હારી ઇચ્છા થાય ત્યારે વિવાહ કરજે. ભાઈ ! વિવાહ માટે તકરાર કરી હું તને પનવાસી નહિ કરું. મણિ ! ત્હારાં બાને કહેજે કે આજે સંધ્યાકાળ પછી હું વહૂને જોવા આવવાની છું. ”

આમ કહી તે ચાલી ગઈ અને સુધીર સાથે થોડી વાતચિત કર્યા પછી મણિ પણ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

એક માર્ગનાં મુસાફર

સંધ્યાકાળ પછી હરિમતિ પોતાની બન્ને પુત્રીઓ સાથે દીનાનાથને ઘેર વહૂને જોવા આવી. વિમળાસુંદરી પોતાના ચોરડામાં પોત્રને ખાળામાં લઈ બેઠી હતી. હરિમતિ “ ક્યાં છે-વિમળાસુંદરી ક્યાં છે ? ” બોલતી બોલતી એ ચોરડામાં આવી.

“ કેમ-હું તો પ્રથમથી જ કહેતી હતી કે તમારો મણિ ત્વરાથી પાછો આવશે અને તમારું દુઃખ દૂર થશે. સંસારમાં ધર્મ નથી કે ? રાત્રિ દિવસ યતાં નથી કે ? વાહ ! છોકરો તો બહોત રૂપાળો છે ! ”

આમ કહી તે આરામ ખુરસી ઉપર બેસી પડી. વિમળાસુંદરીએ કહ્યું:—“ બહેન ! આશીર્વાદ આપો કે હું હવે આ બધાને સુખી જોઈને સર્વથી પહેલાં સંસારમાંથી વિદાય થાઉં. મહેન મહારો ગૂમ થયેલો હીરો મળી આવ્યો છે; છતાં હજી મહારા અધીરા મનમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. ”

આટલું બોલતાં બોલતાં તે રડી પડી. હરિમતિએ કહ્યું:—
“ હવે શા માટે વિલાપ કરો છો ? લલાટલિપિનું ખંડન કોઈનાથી

કરી શકતું નથી. હવે તો તમારા દુઃખના દિવસો દૂર થયા છે અને સુખના દિવસ આવ્યા છે. ક્યાં છે ? તમારી વહુ ક્યાં છે ?”

બરાબર આ વખતે ડૉલી અને લીલી સુહાસિનીને ત્યાં પકડી લાવી. સુહાસિનીએ હરિમતિને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. હરિમતિએ આશીર્વાદ આપી તેનું પાલવથી ઢંકાયેલું મ્હોં પાલવ બાંધ્યું કરી, બેઠને કહ્યું:—

“વાહ-વાહ, ઘણું સુંદર મ્હોં છે.”

ડૉલી:—મણિભાઈ કેમ નાશી ગયા હતા એ હવે સમજાયું !

સુહાસિનીએ સહજ હસીને પાછું પોતાનું મ્હોં ઢાંકી દીધું. લીલીએ પોતાના હાથ લાંબા કરી કહ્યું:—“આવ બાપુ! આવ.”

બાળક તેની મ્હોટીમાના બાળામાં બેસી ચંચળ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. હરિમતિએ કહ્યું:—“જાઓ, તમે પેલા ચોરડામાં બેસી વહૂની સાથે વાતચિત કરો. અમારી હાજરીમાં એ શર્માય છે.”

ડૉલી અને લીલી સુહાસિનીની સાથે બીજા ચોરડામાં ગઈ એટલે પછી હરિમતિએ કહ્યું:—“હવે તમારી અનંગને તોડાવો. વહૂને મળવા તો તે આવશેને ?”

“કેમ નહિ આવે ! વહૂ સાથે તેનો ઘણો પ્રેમ થયો હતો. આખો દિવસ તે ‘હાસી બ્હેન-હાસી બ્હેન’ કહી કરતી હતી. ખમર મળતાંની સાથે જ તે આવશે.”

“ત્યારે મણિને તોડવા માટે મોકલો.”

“મણિ કાલે જ જવાનો છે; પરંતુ બ્હેન ! અનંગ તો આવશે મહારો શેલેન્દ્ર ક્યાં છે ?”

આમ કહી વિમળાસુંદરી રડી પડી. હરિમતિ તેને શાન્ત કરી કહેવા લાગી:—“જે હમ્મેશાંને માટે આશ્વો ગયો છે તેને માટે વૃથા

વિલાપ કરવાથી શું ફળ ? હવે તો મણિ વગેરેને લઈને સુખી થાઓ. અનંગના પિતા તેને સુખી કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે.”

વિમળાસુંદરીએ નેત્રો સાફ કરી કહ્યું:—“ મહારી અનંગ મરવું કબૂલ કરશે; પણ ફરી વિવાહ કરવા તો કબૂલ નહિ જ થાય.”

“ તેણે છ માસની જે મુદત લીધી છે એમાં વખત છે કબૂલ પણ થાય. જુઓ, હું પણ મોટી મુશ્કેલીમાં પડી છું. આજકાલનાં બાળકો માઆપની વાત માનતાં જ નથી. અનંગની સાથે વિવાહ થશે એમ જાણી મહારો સુધીર વિવાહ કરવા રાજી થયો હતો; પણ હવે પાછો તે વાંકો થઈ બેઠો છે. બીજી તરફથી ધણી સારી સારી સગાઈઓ આવે છે તથા તેનો વિવાહ કરી નાખી વહને ઘેર લાવવાની મહારી ધણી ઇચ્છા છે. વળી સુધીરના પિતા તો હવે કંટાળી ગયા છે.”

“ ખેન ! મહેને એમ લાગે છે કે, આપણા વખતમાં છોકરા છોકરીઓનો જોડલી ઉમ્મરે વિવાહ થતો હતો એ ઉમ્મરનું પ્રમાણ સારું હતું. હમણાં આપણે પૈસાના બોભથી છોકરાઓને મોટી ઉમ્મરે પરણાવીએ છીએ એનું ફળ એવું આવે છે કે તેઓ આપણા વિચાર પ્રમાણે ચાલવા ઇચ્છતા નથી. વળી આ કાંઈ તેમનો દોષ નથી—ઉમ્મરનો દોષ છે. મોટી ઉમ્મરે વિવાહ કરવામાં આવે એટલે તેઓ પોતાની સ્વાધીન ઇચ્છાને વશ થાય. જ. મહારા મણિનો પણ જો વહેલો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હોત તો અમારે આટલું બધું દુઃખ ભોગવવું પડત કે ? તમારા સુધીરની પણ એવી જ સ્થિતિ થઈ છે. હમણાં હરેક સ્થળે બધી નવાઈ જ જોવામાં આવે છે. વિવાહ પહેલાં પ્રેમ થવો જોઈએ ! કેવું આશ્ચર્ય ! ”

“ ખરું કહો છો, ખેન ! ખરું કહો છો. એ બધું સાહેબ લોકોને શોભે. વિવાહના પછી સ્વામી સ્ત્રી વચ્ચે જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે કયા રીતે ઉતરતો છે ? ”

“કાંઈ રીતે ઉતરતો નથી; પણ મ્હોટી ઉમ્મર થતાં સુધી વિવાહ કરવામાં નથી આવતો તો વયના ધર્મ અનુસાર સુયોગ મળતાં કાંઈના ઉપર સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભૂત વળગ્યા જેવી સ્થિતિ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં કોણ માઆપનું કહેવું માને છે ?”

“તમારી અનંગ આવે ત્યારે તમે તેને સમજાવી જોજો જ્ઞેન.”

પેલી તરફ ડાહી અને લીલીએ સુહાસિનીને પોતાની ધન્યનુરૂપ સંગિની જોઈ અદ્વકાગમાં જ તેની સાથે ધણો પ્રેમ કરી દીધો. અનંગની વાત નીકળી એટલે સુહાસિનીએ કહ્યું:—“એમને એક વખત અહીં આવવા દો, પછી વિવાહ માટે રાજ થાય છે કે નહિ તે જોવાશે.”

ડાહી:—જો તમે પ્રયત્ન કરશો તો એ રાજ થશે. તમારી સાથે એનો ધણો સ્નેહ થયો હતો. તમારી વાતની તેઓ ના પાડી શકશે નહિ. ભાષના જીવનનું સુખ એના ઉપર અવલંબીને રહ્યું છે, સમજ્યાં કે ?

લીલી:—એ તેઓ ક્યાં નથી જણતાં ? સર્વ એક જ માર્ગનાં મુસાફર છે ને ?

સુહાસિની:—આમ કેમ કહો છો ?

“હું શું ખોટું કહું છું ? તમે પણ મણિભાષને માટે પાગલ બની ગયાં નહોતાં કે ? તેમ ન હોત તો તેઓ તમારે માટે પલાયન કરી જત ખરા કે ?”

સુહાસિનીએ એક નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“તેમની સાથે મહારી વૃક્ષના કદાપિ થાય ખરી કે ? સમુદ્ર સાથે ખાઓઝીઆની વૃક્ષના થઈ શકે કે ? તેમણે મહારે માટે કેટલો બધો ત્યાગ સ્વીકાર્યો છે તેનો એક વખત વિચાર તો કરી જુઓ.”

ડાહી:—એ બધું અમે જાણીએ છીએ. કામથી પણ એટલો બધો ત્યાગ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; પરંતુ તમારું આ સુંદર મુખ પણ જાણે એક જાદુમંત્ર જેવું છે. તેમ ન હોય તો આટલા અદ્ય-કાળમાં જ તમે અમને મોહમુગ્ધ કેવી રીતે કરી શકો? ઠીક છે, આજે હવે અમે જઈએ છીએ. મહારા રિપનને હું તેના દાદા પાસે મૂકી આવી છું. જો મહેને ઘેર જતાં વિલંબ થશે તો તે રકારોળ કરી મૂકશે. તમે પણ અમારે ઘેર બેસવા આવજો. લીલી, બાને બોલાવીને આવ. હું જાઉં છું.

ડાહી ચાલી ગઈ અને લીલી તેની માતાને બોલાવી લાવવા ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું

પુનરાગમન

અનંગ બધી ખચર સાંભળી વિના વિલંબે મણિની સાથે ઘેર આવી. પ્રથમથી કાંઈ ખચર આપ્યા સિવાય મણિ એકાએક હુગલી તારિણીચરણને ઘેર ગયો હતો. આવી રીતે એકાએક તેને આરેલો જોઈને સર્વના હાથમાં જાણે કે ચંદ્ર આવ્યો; પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તારિણીચરણ અને તેની સ્ત્રીના મનમાં શૈલેન્દ્રનો શોક જગી ઉઠ્યો. આજે જો શૈલેન્દ્ર જીવતો હોત તો મણિને જોઈને પોતાના હાથમાં સ્વર્ગ આવ્યું હોય એમ તેને લાગત. અનંગના અંતરમાં પણ હર્ષ-વિષાદનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ તેની હાસી બાબી હવે તેને ઘેર આવી છે, તેને એક પુત્ર થયો છે, કલકતા જવાથી એ બાળકને હાથમાં લઈ તેને ચુંબન કરી શકાશે વગેરે વિચારો અંતરમાં ઉપજવાથી તેનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય આ વખતે બદલાઈ ગયું. તે એ જ દિવસે

સંધ્યાકાળની છ વાગ્યાની ગાડીમાં મણિની સાથે કલકતા રવાના થઈ. યુની અને નનીએ કોઈ પણ રીતે અનંગની સોખત છોડી નહિ.

સુહાસિની અનંગનું દર્શન થશે એમ ધારી મનમાં ને મનમાં ઘણી આહ્વાદિત થઈ હતી; પણ અનંગ જ્યારે “હાસી ભાભી-હાસી ભાભી !” કહી બોલાવતી બોલાવતી ઘરમાં આવી ત્યારે તેનો વૈધ-વ્ય વેશ જોઈને સુહાસિનીનો સંવળો આનંદ ઉડી ગયો. સહજ પણ આગળ વધી નહિ શકાવાથી તે નીચું જોઈ બેસી રહી. તેનાં નેત્રા-માંથી એકાએક અશ્રુધારાની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અનંગ તેની પાસે આવીને તેના કંઠમાં વળગી પડી. આ વખતે તેનાં નેત્રામાં આંસુ નહોતાં. તેણે અસાધારણ ધૈર્યથી આત્મસંવરણ કર્યું હતું.

આ વખતે વિમળાસુદરીએ રડતાં રડતાં એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. અનંગે તેને પ્રણામ કર્યા અને પાળકને ખોળામાં લઈ તેના મુખ ઉપર ચુંબન કર્યું.

રાત્રે ભોજન કર્યા પછી સુહાસિની અને અનંગ એક બિછાનામાં સૂઈ વાતો કરવા લાગ્યાં. સુહાસિનીએ અનંગના અંતરનો વિચાર જાણવા પૂછ્યું:—“અનંગ ! મ્હારાં લક્ષ્મી ! તમે હવે કેટલા દિવસ સૂધી આવી દશામાં રહેશો ? તમારે માટે કેટલાં માણસોને દુઃખ થાય છે એ તમે જાણો છો કે ?”

અનંગ:—ભાભી ! તમે પણ એ જ વાતનો આરંભ કર્યો કે ? મ્હેં મદનગોપાળ સાથે વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

“મદનગોપાળ કોણ છે ?”

આ વખતે અનંગે મિસ કેરી અને પોતાના ‘મદનગોપાળ’ની વાત સુહાસિનીને કહી અને પછી બન્ને જણાં ઘણું હસવા લાગ્યાં. છેવટે હસવું રોકીને અનંગે કહ્યું:—“મ્હેં તો કહ્યું છે કે જાસ પછી હું મ્હારો વિચાર જાણવીશ.”

“છ માસ અને ત્રણમાસમાં શું આવે જાય છે ? તમારા મનનો શો વિચાર છે એ મહેને રપટ કહો. મ્હારી પાસે કાંઈ છુપાવશો નહિ.”

અનંગે સહજ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“ભાભી, હવે કહો જોખએ કે જે ભાઈની સાથે તમારો વિવાહ ન થયો હોત તો તમે શું કરત ? ”

“કેમ-કરવાનું શું હતું ? ”

“તમે ખીજ કોઈ પુરુષ સાથે વિવાહ કરત કે ? ”

“ના-કદાપિ નહિ.”

“ત્યારે શું મ્હોં લખને મહેને પુત્રાવવાહ કરવાનું કહો છો ? ”

આ વાતનો કાંઈ ઉત્તર આપી નહિ શકવાથી સુહાસિની ચુપ-કીદીથી બેસી રહી. પછી અનંગે કહ્યું:—“મ્હારે માટે બાપાને ધણું દુઃખ થાય છે એ હું જાણું છું.”

“ફક્ત બાપાને જ દુઃખ થાય છે કે ? ”

“બાને પણ દુઃખ થાય છે; છતાં—”

“ખીજ પણ કોને દુઃખ થતું નથી ? તમે તો કાંઈ જાણતા જ નથી કેમ ? ”

“હું સમજી, તમે સુધીરકુમારની વાત કરો છો ને ? ”

“કેવળ સુધીરકુમાર જ નહિ પણ તેમનાં માબાપ, બહેન વગેરે સર્વ તેઓ વિવાહ નહિ કરતા હોવાથી દુઃખી થાય છે. સુધીર-કુમાર વિવાહ કરવાની સાફ ના પાડે છે. હવે તમારા ઉપર કેટલાં બધાં માણસોના સુખ દુઃખનો આધાર છે એ વિચારી જુઓ. તમે તદ્દન નિર્દય ન થશો, બહેન.”

“ડોલી બહેને પણ મહેને પ્રથમ આવી વાત કહી હતી. હવે તમે તેમનાં વઠિલ થયાં છો ! કીક, સુધીરકુમાર વિવાહ કેમ નહિ કરે ? ”

“ કેમ નહિ કરે એ તમે જાણતાં નથી કે ? ”

“ આમ કરવું એમને ઉચિત નથી. પુરુષ માણસને આટલું બધું શા માટે ? ”

“ કેમ પુરુષોને તમે માણસમાં જ નથી ગણતાં કે ? ”

“ તેમનાં મન ધણાં દુર્બળ હોય છે. તેઓ કૃપાને પાત્ર છે. ”

“ પરંતુ બધા પુરુષો સરખા નથી હોતા—તમારા બાધનો જ વિચાર કરી જુઓ. ”

“ બાધના ચરણોમાં કોટી કોટી પ્રણામ છે. બાધના જેવા કેટલા પુરુષ હોય છે ? વળી સુધીરકુમારનો એવો જ વિચાર હોય તો તેમણે પોતાનો વિચાર બદલવો ઉચિત છે. એ જો મ્હારે માટે નહિ પરણે તો મ્હારા મનને પણ દુઃખ રહી જશે. ઠીક છે, કાલે હું તમને સાથે લઈ તેમને ઘેર જઈશ. જોઈ લું કે તેઓ વિવાહ માટે રાજી થાય છે કે નહિ ? ”

“ કોની—તમારી સાથે ? એમ હોય તો તેઓ હમણાં પણ તૈયાર છે. ”

“ જાઓ—જાઓ, ફરીથી એવું બોલશો નહિ. એવા શબ્દો ઉચ્ચારવાથી પણ પાપ લાગે છે. ”

“ ત્યારે તમે તેમને શી રીતે મળશો ? ”

“ હવે તેમને મળવામાં મ્હને બિલકુલ બય લાગતો નથી. બય હતો ત્યારે હું અહીંથી હુમલી જતી રહી હતી. ”

“ ખેન ! તમારામાં તો બાણું સાહસ દેખાય છે. શત્રુના શિબિરમાં જઈ યુદ્ધ કરશો કે શું ? ”

“ હવે મ્હારું કોઈ શત્રુ નથી. સર્વ મ્હારાં સોહી છે. હું મ્હારી નથુંદ વૃત્તકાળી સાથે તેમના વિવાહનો પ્રસ્તાવ કરવા જઈશ. એ બધી સારી કન્યા છે. ”

“ તમે તો ઘેલાં થયાં છો ! કેટલા કેટલા મહારથી હાર ખાઈ ગયા છો, હવે તમે જ બાકી છો. પણ તમારી વાત કદાચ સાંભળે પણ ખરા. તમે ઇચ્છા કરો તો તેમને એક ઠેકાણે વેચીને બીજે ઠેકાણેથી ખરીદો તેમ છો. તમારી પાસે તેઓ “ દેહિ પદપદ્મમુદારં ” છે ને ? ”

“ જાઓ હવે વિશેષ રસિકતા કરશો નહિ તમે અહીંથી ચાલ્યાં જાઓ તમારા સ્થાનગૃહમાં. હું આ ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરું છું. ”

આમ કહી અનંગે સુહાસિનીને જોરથી બહાર કાઢી મૂકી બારણાં બંધ કરી દીધાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું

સુધીરના સ્વપ્નનો ભંગ

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળ પછી અનંગ સુહાસિનીને લઈ હારા-ધનને ઘેર બેસવા ગઈ. ચુની અને નની અનંગની સાથે હતા. હરિ-મતિએ તેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. ડાહીએ સુહાસિનીને પોતાના ઓરડામાં બેસાડી. અનંગે ડાહીને એક ગાયન ગાવા કહ્યું. ડાહીએ નિમ્ન લિખિત ગાન ગાઈ સંભળાવ્યું:—

“ અયિ ભુવન-મનોમોહિની ! *

અયિ નિર્મલ-સૂર્ય-કરોન્નવલ ધરણી,

જનક-જનની-જનની.

* ગુજરાતી જાણનારથી પણ આ કાવ્ય સમજાય તેમ હોવાથી તેને મૂળ સ્વરૂપમાં જ અત્રે ઉતાર્યું છે.

નીલ-સિન્ધુ-જળ-ધોત ચરણતલ,
અનિલ-વિકંપિત સ્થામલ-અંચલ,
અંબર-ચુંબિત-ભાલ-હિમાચલ,
શુભ-તુષાર-કિરીટિની !

પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગમ્ભે,
પ્રથમ સામરવ તવ તપોવને,
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન-ભવને,
શાન-ધર્મકૃત કાવ્ય-કાહિની !

ચિર કલ્યાણમયી તુમિ ધન્ય,
દેશે-વિદેશે વિતરિછ અમ,
જનહવી-યમુના વિમલિત કરુણા,
પુણ્ય-પિયુષ-સ્તન્યવાહિની ! ”

ગાન સમાપ્ત થયા પછી અનંગે કહ્યું:—“ ડોલી બહેન જાણતાં હોય એમ લાગતું નથી કે મહારાં હાસી બાબી પણ બહુ સારું ગાઇ શકે છે. ”

ડોલીએ પ્રસન્ન ચપ્પને કહ્યું:—“ એમ કે ? ત્યારે તો આજે એમને જરૂર ગાવું પડશે. ”

સુહાસિનીએ ઘણી રકઝક કર્યા પછી આખરે એક ગાન હાર્મોનિયમ સાથે ગાઇ સંભળાવ્યું.

તેના સુમધુર કંઠસ્વરે સર્વને મુગ્ધ બનાવી દીધાં.

સુધીર પાસેના ઓરડામાં પલંગ ઉપર બેઠો હતો. એ પણ સુહાસિનીનું ગાન સાંભળી તન્મય થઇ ગયો. પછી ‘ ભાઇ-ભાઇ ’ ખૂબ સાંભળવામાં આવતાં તેની તન્મયતા દૂર થઇ. “ ભાઇ ! અહીં બેસી શો વિચાર કરો છો ? હમણાં કોણે ગાન ગાયું એ તમે જાણ્યું કે ? ”

સુધીરે નજર કરી તો તેણે ડાહીને અનંગનો હાથ પકડી પોતાના તરફ આવતી જોઈ. અનંગના હાથમાં સુહાસિનીનો પુત્ર હતો અને નનીએ તેનો હાથ પકડ્યો હતો. સુધીર આજસ ખાત ટટાર થઈ બેઠો. તેનો ભાવ જોઈને ડાહી હસીને બોલી:—“ભાઈ તમે જેને સ્વપ્નમાં જોતા હતા એ જીવ્યો હાજર છે.”

સુધીર ગુસ્સે થઈ બોલ્યો:—“જા, તું બહુબોલકણી છે. કેમ અનંગમોહિની! મારે આવ્યાં?”

ડાહી:—હું જાઉં છું. તમે અનંગ સાથે વાતચિત કરો. એ તમને કાંઈ કહેવા આવી છે.”

અનંગ સુધીરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બોલી:—“હું કાલે જ આવી છું. મણિભાઈ મહેને તેડવા આવ્યા હતા.”

“આ કોણ છે?”

“આ મહારા દિયરનો પુત્ર નની છે. એ બન્ને ભાઈ મહેને જરા પણ અજાણી કરતા નથી, તેથી અત્રે પણ સાથે લઈ આવી છું. સુધીર-કુમાર! હું તમને એક વાત કહેવા ઇચ્છું છું.”

“શું છે-કહો.”

“તમારાં માતાપિતા તમારો વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે. તમે વિવાહ નહિ કરો તો તેઓ ધણાં દુઃખી થશે. હું પણ તમને વિવાહ કરવા માટે ખાસ વિનંતિ કરું છું. એક કન્યાને મહેં પસંદ કરી છે. એ ધણી સારી કન્યા છે, એનો સ્વભાવ ધણો ઉત્તમ છે—મહેરો ધણો સુંદર છે. પણ રંગ ઉજવળ સ્થામ છે. તમે પરણશે કે નહિ તે કહો.”

ઝડપથી આ વાક્યો ઉચ્ચારી અનંગ સુધીરના મુખ તરફ જોઈ રહી.

સુધીર હસીને બોલ્યો:—“જો હું તમારી વિનંતિ ન સ્વીકારું તો?”

“તમે મહારું કહેવું કેમ નહિ સાંભળો? મહારી વિનંતિ તમારે

સ્વીકારવી જ પડશે. તમે વિવાહ કરશો તો હું બધી સુખી થઈશ.”

“અને વિવાહ નહિ કરું તો ?”

“નહિ કરે તો બધી દુઃખી થઈશ.”

સુધીરના હૃદય-તંત્રમાં હજી પણ સંગીતની લહરી વાગતી હતી. મનનો ઉચ્છવાસ દબાવી નહિ શકવાથી તે બોલ્યો:—“અનંગમોહિની! તમે યથાર્થ સ્વર્ગનાં દેવી છો. તમારી આ કૃપાએ તમને વિશેષ સુંદર કર્યાં છે. પણ તમે મહને એટલો બધો કૃપાને પાત્ર કેમ સમજો છો ?”

અનંગે સુધીરના આ ઉચ્છવાસથી સહજ વિચળિત થઈ કહ્યું: “હું તમારા મનનો ભાવ સમજું છું; પરંતુ મ્હારે માટે તમે તમારું મૂલ્યવાન જીવન આવી રીતે નષ્ટ કેમ કરો છો ?”

“ના-ના, અનંગમોહિની! તમે આમ ન બોલો. શું હું એવો હીન છું-એવો દુર્બળ છું કે તમારો ઉચ્ચ આદર્શ દષ્ટિ સમક્ષ રાખી મ્હારું જીવન પસાર નહિ કરી શકું ? જો હું એમ કરી શકું તો જ આ મ્હારા જીવનની સાર્થકતા છે.”

“ત્યારે મ્હેં જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે એ તમને સારો લાગે છે ?”

“અવશ્ય. તમે જો મ્હારો સાથે વિવાહ કરવા સંમત થયાં હોત તો હું મ્હારે પોતાને માટે સુખી થાત; પરંતુ તમારે માટે તો દુઃખી જ થાત. હું એમ જ સમજત કે, તમે તુચ્છ સંસારસુખને માટે સીતા, સાવિત્રીના ઉચ્ચ આદર્શથી ભ્રષ્ટ થયાં છો; પરંતુ આજે તમે મ્હારાં નેત્રો સમક્ષ સ્વર્ગનાં દેવી છો. તમે આટલાં બધાં પ્રભોભનોને સહેલાઈથી ઠોકર મારી યથાર્થ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. હવે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરો કે હું પણ તમારા દર્શાવેલા માર્ગે જાણી મ્હારું જીવન સાર્થક કરી શકું.”

અનંગે થોડા સમય સૂધી ગંભીર ભાવથી વિચાર કરી કહ્યું:—
 “ત્યારે હવે મહારા મનમાં કાંઈ દુઃખ રહેશે નહિ. મધ્યર તમારું
 કલ્યાણ કરેા.”

આમ કહી અનંગ બન્ને બાળકને લઇ ધીમે ધીમે બહાર ગયું.

પરિશિષ્ટ

હુગલીથી પાછા ફરતી વખતે ગાડીમાં હારાધન રાયના મનમાં
 જે ગંભીર આઘાત થયો હતો તે તેનાથી સહન કરી શકાયે નહિ.
 દીનાનાથ જે કે તેના કાંઈ દોષ કાઢતો નહોતો તો પણ તેના બમને
 લીધે મણિએ પોતાના પિતાના દશ લાખ રૂપિયા ગૂમાવ્યા હતા એ
 માટે તે ધણો પરતાતો હતો. જેને માટે એક પૈસો શરીરના લોહી જેવો
 હતો તે આ દશ લાખ રૂપિયાની ક્ષતિ કેવી રીતે જોઈ શકે? તે ક્ષતિ
 એને પોતાને નહિ થતાં બીજાને થઈ તો પણ તે કેવી રીતે જોઈ શકાય?
 ત્યાગી પુરુષ દીનાનાથના મનનો વિચાર અન્યરૂપ હોવા છતાં હારાધન
 આ વિપુલ અર્થના નાશની કલ્પના કરવાને અશક્ત હતો. જે કીર્તિ
 સ્તંભ ઉપર ચઢે છે, તેના કરતાં જે તેના તરફ તાકીને જુએ છે
 એ જ વ્યક્તિનું માથું પ્રથમ ભગી જાય છે. આ કારણથી હારાધનના
 મનની સ્વાભાવિક સ્પૃત્તિ અદશ્ય થઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી અનંગની
 સાથે સુધીરનો વિવાહ કરી લાખ રૂપિયા મેળવવાની જે ઉચ્ચ આશાનું
 ધણા દિવસથી તેણે પોતાના હૃદયમાં પોષણ કર્યું હતું એ આશા
 દુર્ભાગ્યવશતઃ નિર્મૂળ થઈ. ઉલટું સુધીરને બીજે સ્થળે પરણાવી
 દશ હજાર રૂપિયા મેળવવાની જે આશા હતી તે આશા પણ તિરો-
 હિત થઈ. સુધીરે નહિ પરણવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાથી તેના પારિવારિક

સુખનો પણ વ્યાધાત થયો. તે હિમ્મેશ્વાં ગૃહિણીનો તિરસ્કાર સહન કરવા લાગ્યો. આ સઘળાં કારણથી હારાધન ભગ્નહૃદય થઈ ગયા-શાયી થયો. પછી જ્યારે તેને પેન્શનનો હુકમ મળ્યો ત્યારે તે ઉઠવાને પણ અશક્ત થયો. આ હુકમ મળ્યા પછી સામાન્ય જ્વર આવ્યો અને તેનાથી એક દિવસે અકસ્માત હૃદયની ક્રિયા અંધ થતાં તેનું મૃત્યુ થયું. તેના આકસ્મિક મૃત્યુથી સુધીર ધણા શોકમાં પડી ગયો. પછી કમશ્ચ: યૌવનકાળના સ્થિતિસ્થાપકતાના ગુણથી ઉઠી તેણે કામ-કાજમાં મન પરોવ્યું. પિતાના મૂકેલા દોઢલાખ રૂપિયાનો ઉત્તરાધિકારી થઈ સુધીર પોતાના મનની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા તત્પર થયો. તેણે ધણા પૈસા ખરચી ઘરમાં એક વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષાગાર (Laboratory) સ્થાપન કરી વિજ્ઞાનચર્ચામાં અને રોગીઓની ચિકિત્સા કરવામાં જીવન પસાર કરવા માંડ્યું.

પરંતુ આ સંસારમાં જે જે ઇચ્છે છે તેને તે મળતું નથી. હારાધને કેાઈ પણ વખતે રાવ બહાદુરનો ખિતાબ મેળવવાની ઇચ્છા કરી નહોતી છતાં તેના મૃત્યુ પછી બીજે દિવસે એટલે પહેલી જાન્યુઆરીના ઝેઝેટમાં તેને રાવબહાદુરનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે એમ જાહિર કરવામાં આવ્યું. આ ખિતાબ નહિ આપતાં એક વર્ષ વિશેષ નોકરી કરવા દીધી હોત તો આવું આકસ્મિક મૃત્યુ થાત નહિ. નવીન વર્ષમાં તારિણીચરણને પણ આશા હતી કે વૃષ્ટિના સ્રમયે પોતાના માથા ઉપર પણ એ છાંટા પડશે; પરંતુ દુર્ભાગ્યક્રમે તેઓ નિરાશ થયા. પુત્રશોક ઉપર આ નિરાશાએ તેમને ધણા નાશ બનાવી દીધા. એક દિવસે સંધ્યાકાળ પછી તેઓ શય્યામાં સૂતા હતા તથા અનંગ તેમના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. એ વખતે તેમણે કહ્યું:—“ બેટા ! હું હવે વિશેષ દિવસ જીવવાનો નથી. ”

અનંગ:—એમ કેમ બાપા ? આપને શું થયું છે ? આપનું શરીર હજી પણ તંદુરસ્ત અને સશક્ત છે.

“ શરીર સશક્ત છે; પણ મહારા મનમાં ગંભીર આઘાત થયો છે. એ ધડકો સહન કરવો મહારે માટે કઠિન છે. ”

“ મુરખી, હું એક વાત કહેવા ઇચ્છું છું. આપને મહારી વાત સાંભળવી પડશે. આપ આટલી બધી મજુરી ચામાટે કરો છો ? કોને માટે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિશ્રમ કરો છો ? આપ જે માન આપરની વાત કરો છો તે તો આપને પુષ્કળ છે. સરકારનો ખિતાબ મળવાથી એમાં શો વધારો થશે ? વળી જીઓ, હારાધન પણ છેવટે રાવ બહાદુરનો ખિતાબ પામ્યા; પણ તે પહેલાં તો તેઓ ચાલ્યા ગયા છે. આ ખિતાબ તેમની સાથે ગયો નથી. આપનું શરીર વધારે કે એ ખિતાબ વધારે ? ”

તારિણીચરણ અનંગનાં આ વચન સાંભળી કાણ સૂધી વિચાર કરી ઉઠી બેઠા થયા અને તેમણે કહ્યું:—“બેટા ! તું ખરું કહે છે. આટલા દિવસ સૂધી આવી વાત મહને કાઠએ કહી નથી. હવે હું જીવના કારણ પરિશ્રમ કરી શરીરનો નાશ કરીશ નહિ. કાલે જ હું ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટના કામનું રાજીનામું આપી દઇશ. ”

અનંગ:—હા, એમ જ કરો. આપે આટલા દિવસ ખરા અંતઃ-કરણથી સરકારી કામ કર્યું છે, સાહેબોકોને પણ બધા રાજી કર્યા છે; તેનાં કરતાં આપે ભગવાનને રાજી કર્યા હોત તો આ સઘળી અશ્વન્તિ દૂર થાત.

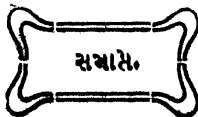
આ વાક્યો સાંભળી તારિણીચરણ એકદમ રડી પડ્યા અને બોલ્યા:—“ બેટા ! ત્હેં મહને ખરા માર્ગ દેખાડ્યો છે. ”

તારિણીચરણે બીજે જ દિવસે રાજીનામું આપી દીધું. હવે તેઓ

દિવસનો ધણો ખરો વખત પૂજા-અર્ચનામાં ગાળવા લાગ્યા. અનંગ હમ્મેશાં સંધ્યાકાળ પછી તેમને ધર્મગ્રંથ વાંચી સંભળાવતી હતી. એ પ્રમાણે તેમના દિવસો શાન્તિમાં પસાર થવા લાગ્યા.

થોડા દિવસ પછી તારિણીચરણના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રમથનાથનો સ્ત્રી સ્વર્ગવાસિની થઈ. પ્રમથનાથ ગયા જીવામાં ડોક્ટર હતો. તે આ બનાવ બન્યા પછી નોકરી છોડી ઘેર આવ્યો હતો. તે કાલી-ગંજમાં રહી શૈલેન્દ્રના આરંભેલા કાર્યની વ્યવસ્થા અને ડોક્ટરી ધંધો કરવા લાગ્યો. તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષ કરતાં સહજ વિશેષ હતી. તારિણીચરણે તેને બીજી વખત પરણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ અનંગના આદર્શનું અનુસરણ કરી તે કોઈ પણ રીતે ફરીથી પરણવા સંમત થયો નહિ. તેના બંને પુત્રો અનંગને હમ્મેશાં બા કહી બોલાવતા અને તેને જ પોતાની જાનની જાણતા.

દીનાનાથે કાળીગંજ જઈ પેલા બ્રહ્મચારીની મુલાકાત કરી. તેના મનની વ્યાકુળતા જોઈ શ્યામાનંદ બ્રહ્મચારીએ તેને શક્તિનો મંત્ર આપ્યો. દીનાનાથે મંત્ર ગ્રહણ કરી સાધનાનો આરંભ કર્યો. થોડા દિવસમાં જ તે સમજી શક્યો કે, સંસારના મુખ દુઃખથી રહિત બીજું એક રાજ્ય છે-એ સ્થળે આનંદમયી, આનંદરૂપ અમૃત સ્વરૂપે બિરાજે છે-એ સ્થળે સંસારનો શોક નથી, તાપ નથી કેવળ આનંદઃ કેવળ શાન્તિ છે. દીનાનાથે આ અમૃતખાણનો પતો લાગવાથી તેમાં ડુબકી મારવા માટે મન પ્રાણ સમર્પણ કર્યાં. અરવુ:

આ તમારી ભૂલ છે

કેમકે

તમે નીચેનું ઠેકાણું નોંધી રાખતા નથી

દરેક જાતનાં ઇલેક્ટ્રિક ઝુમ્મરો, ઘ્રેકેટો, પંખાઓ તથા
દરેક વોલ્ટના લેમ્પો અસલ મેકરના તદ્દન કિફાયત
કિમ્મતથી વેચવામાં આવે છે, તથા ફિટીંગ સંબંધીના
હરેક કામની ઉત્તમ લાભદાયક સલાહ આપવામાં આવે છે

હવે જ્યારે

અમારી આમ બાબત છે

ત્યારે તમારે

આ ઠેકાણું નોંધી લેવા ચુકવું જોઈએ નહિ

■ અખબારસભાઈ તાજસભાઈ

લુહારચાલ, મુંબઈ નં. ૨

અતિ રસિક પારસી સંસારી વાર્તા. જરૂર વાંચો.

દુનિયા કે દોજખ ?

લખનાર, મરહુમ દાદી એ. તારાપોરવાળા

સંસારમાં સુખ મેળવવાનાં કાંશં મારનાર માણસના ઉપર ઉપરાઉપરી જ્યારે દુઃખો જ આવી પડે છે ત્યારે તે પોતાની જાંદ-ગીથી કંટાળી જઈ આ દુનિયાને દોજખ તરીકે કેવી રીતે અનુભવે છે એના તાદ્દશ્ય ચીતાર આ પારસી સંસારી વાર્તામાં છે. સાચો પ્યાર અને ખોટો ઉપરનો મોહ જોવો હોય તો આ વાર્તા જરૂર વાંચો. વફાદારી અને ખેવફાઈની ટક્કરમાં વશદારીનો સુંદર અંગમ જોવા માટે આ વાર્તા એક આયના સ્વરૂપ છે. આ વાર્તા સંસારી હોવા છતાં એની ગુંથણી એવી અદ્ભુત છે કે, વાર્તા સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. રસિકતાના આનંદ સાથે ઉપદેશના અમૃતનો સ્વાદ આપવો હોય, કંટાળેલા મનને રાહત આપવી હોય તો આ વાર્તા જરૂર વાંચો. દળિયુગની કુટિલતા, પાપીજનોના પ્રપંચ, બદમાશોની બદમાશી વગેરેથી આ વાર્તા બરપુર છે. જિંદગીમાં જિંદગી કાગળ ઉપર ધણી સફાઈથી આ વાર્તા છાપવામાં આવી છે. પાકું સોનેરી નામનું પુસ્તક છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

રતનલોજનું રમખાણ

(પારસી સંસારી વાર્તા)

લખનાર, મરહુમ દાદીએ. તારાપોરવાળા.

આ વાર્તાના આરંભ એક બચકર અકસ્માતથી થાય છે. મરીય હાલતનાં માણસા પણ કેટલીક વખત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી કેવો પરાંપકાર કરે છે, જીવાનીના તોરમાં અકડામતે ફરતા આજ-કાલના છોકરાઓ પોતાનાં માઆપની આગા વિરુદ્ધ મરજી પડે તેવી રીતે વર્તી અંતે કેવા દુઃખી થાય છે, પ્રામાણિકતાથી મનુષ્ય જીવનની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી શકાય છે વગેરે વિષયો ઉપરાંત પ્રેમ-મયી પ્રેમદાના પ્યારની કસોટી જોવી હોય, ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય નિહાળવો હોય, કપટીઓનાં કારસ્થાનોનો ભેદ જાણવો હોય તો આ સુંદર સાંસારિક વાર્તા આજે જ વાંચો. મરહુમ તારાપોરવાળાની હરેક સાંસારિક વાર્તા જનસાજમાં અતિ લોકપ્રિય થયેલી હોવાથી આ વાર્તાની પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ નવલકથા પણ ઘણી દિલકથા હોઈ એનો પ્લોટ પણ બહો મનો-રંજક છે. જે માઆપો પોતાનાં આજકાને સારી કેળવણી આપવા તરફ ધ્યાન આપતાં નથી તેમનાં ફરજદો ભવિષ્યમાં સ્વેચ્છાચારી બની જઈ માઆપનાં હૈયામાં કેવી હોળી સળગાવે છે એનો આખે-હુમ ચીતાર આ વાર્તામાં છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૫ સુંદર સફેદ ચીકણા ગ્લેઝ કાગળ, પાકું સોનેરી નામતું પૂઠું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટીટ, મુંબઈ ૨

સામાજિક સચિત્ર નવલકથા સંસારનું સુંદર પ્રતિબિંબ

અનંગમોહિની

સુવિખ્યાત બંગાળી નવલકથાકાર શ્રીયુત યતીન્દ્રમોહન સિંહ કવિરંજનની એક અત્યંત લોકપ્રિય નવીન બંગાળી નવલકથાનું સુંદર ગુજરાતી ભાષાતર. આ નવલકથામાં સમાજની અને દેશની ઉન્નતિ સંબંધીના પ્રત્યેક વિષયની નિપુણતાથી આલોચના કરવામાં આવી છે. વિધવાનું આદર્શ જીવન, ખોટા સુધારામાં છુપાઈ રહેલી રમણીય બયંકરતા, હિંદુધર્મનો ઉપદેશ, ગામડાંઓની ઉન્નતિના ઉપાયો, નિમ્નજાતિના ઉદ્ધારના માર્ગ, વિધવાનું અહ્મત્યર્થ, પતિપરાયણ પ્રમદાનો દૈવી પ્રતિપ્રેમ, વિલાસિની સ્વાધીન રમણીનો સ્વચ્છંદાચાર વગેરેથી આ નવલકથા પરિપૂર્ણ છે. આ વાર્તા માટે વિખ્યાત માસિકપત્ર 'માડર્ન રિવ્યૂ' જણાવે છે કે, 'Those who love to retain all that is best and noblest in Hindu society cannot do better than go to the author for inspiration.' પાકું સોનેરી લાખણેરીને શોભાવે એવું પુકું, ૫૪ સંખ્યા ૪૦૦ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

આર્યસંસારનો આધુનિક ચિતાર !

જ્ઞાનનો ભંડાર !

સચિત્ર] સંસારદર્શન [સચિત્ર

પ્રયોજક, પ્રજલાલ બદવણ ઠક્કર

(સામાજિક વાર્તાસંગ્રહ.)

આ વાર્તાસંગ્રહમાં આધુનિક આર્યસંસારની વર્તમાન-
કાળની પરિસ્થિતિનાં એવાં આકર્ષક ચિત્રચરિત્ર આલેખવામાં
આવ્યાં છે કે, જે વાંચવાથી ભારતવર્ષના આધુનિક આર્યસંસા-
રની સંપૂર્ણ માહિતી સાથે આનન્દ, જ્ઞાન અને પ્રસન્નતા
પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ. ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર,
પ્રભાતકુમાર બેરિસ્ટર વગેરે વિદ્વાનોની વાર્તાઓ પણ આ સંગ્રહમાં
છે. સુધારાનો સાર, કુધારાનો કોપ, સ્ત્રીસ્વાધીનતાનું પરિણામ, ધર્મ-
શૂન્ય શિક્ષણને લીધે સંસારમાં ચાલતો સ્વચ્છંદાચાર, સ્ત્રીગતિનાં
ગૃહકર્તવ્ય, વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયોનો આ વાર્તાસંગ્રહમાં
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વદેશની પરિસ્થિતિથી પરિચિત
થવું હોય, કુટુંબકલેશ કિંવા ગૃહકલેશમાંથી મુક્ત થવું હોય,
પતિ-પત્નીએ પરસ્પરના પ્રેમમાં લીન બની સ્નેહમય જીવન
ગુળરવું હોય તો આ વાર્તાસંગ્રહ અવશ્ય વાંચો. લાયબ્રેરીને
શોભાવે એવું પાકું સોનેરી પુઠું; પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૦૦ છતાં મૂલ્ય
માત્ર રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

એક નવીન પારસી સંસારી લોકપ્રિય નવલકથા

ગુલવાડીનું ગુલાબ

લખનાર. દાદી એફલજી તારાપોરવાળા.

આ પારસી સંસારી વાર્તામાં તેના આહોશ લેખકે હરેક સાંસારિક વિષયનું સુંદર ખ્યાન કરેલું હોઈ તે સાથે એટલી બધી રસિકતા દર્શાવી છે કે, એક વખત પુસ્તક હાથમાં વાંચવા લીધા પછી પડતું મૂકવાનું મન થશે નહિ. એક ખૂની નરાધમ પુરુષની હદ ઉપરાંતની નીચતા જોવી હોય, વર્ષોનાં વર્ષો સૂધી પાપીનું પાપ છુપાઈ રહેલા છતાં છેવટે તે ખુલ્લું થતાં તેને કેવી સજા સહન કરવી પડે છે એ જાણવું હોય, ખરા દિલથી ચ્હાતા જોડાના શુદ્ધ સ્નેહનું દર્શન કરવું હોય, ધીરજનાં મીઠાં ફળ કેવી રીતે મળે છે એ જાણવું હોય અને ‘કરણી તેવી પાર ઉતરણી’ એ કહેવતનું રહસ્ય સમજવું હોય તો આ વાર્તા અવશ્ય વાંચો. આ વાર્તાને ૫૬૦૮ એવો તો આકર્ષક છે કે, જીવને મિલકુલ કંટાળો નહિ લાગતાં જલ્દીથી વાર્તા સંપૂર્ણ વાંચવાનું દિલ થાય તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૦૦ સુંદર છપાઈ, પાકું સોનેરી નામનું પુઠું; છતાં કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

હાસ્યરસનો હોજ ! રેતી સુરતને પણ પેટ પકડી
હસાવનાર પુસ્તક !

ખેમાન સંગ્રહ.

લખનાર, પીળમ.

આ પુસ્તકમાં એવા તો રમુજી દુયકાઓ, હાસ્યરસની વાર્તાઓ અને કવિતાઓનો સમાવેશ થયેલો છે કે તેના વાંચનથી સધળો શોક અને ચિંતા દૂર થઈ મન આનન્દમય બની જાય તેમ છે. વળી આ પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા હાસ્યરસિક વિષયોને અનુસરતી અનેક કવિતાઓ પણ છે. વળી દરેક પૃષ્ઠે એક એક બબ્બે સુંદર ચિત્રો હોવાથી દિલને વિશેષ મજા પડે તેમ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસિક લખાણોના લેખક તરીકે પીળમ ધણા મશહૂર હોય તેમનું આ હમણાં જ નવીન પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક દરેક ગુજરાતી જાણનાર ગૃહસ્થે પોતાની લાયબ્રેરીમાં રાખવું જોઈએ. કાગળો, છપામણી વગેરેના ભાવોમાં બેહદ વધારો થયેલો હોવા છતાં લગભગ ૬૦૦ પૃષ્ઠના આ દળદાર સેંકડો ચિત્રોથી સુશોભિત પુસ્તકની કિંમત રૂ. માત્ર પાંચ છે. ઇંગ્લિશ સ્ટામ્પલનું પાકું સેતેરી આંખોને ઉડી વળગે એવું સુંદર પુઠું છે. આજે જ મંગાવો.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

સચિત્ર નવલકથા !

આજે જ મંગાવો.

સંજોગનો ભોગ

લખનાર, સ્વ. દીનશાહ કું. ભાગદ્યા.

આ નવલકથા માટે સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, 'ભાઈ ભાગદ્યાની વાર્તાની પસંદગી હમેશાં સારી જ હોય છે એ નિર્વિવાદ છે. તેમની વાર્તાઓમાં અદ્વિત કશું તત્ત્વ નથી હોતું. 'સંજોગનો ભોગ' એવી એક 'જોરાવર' અને આકર્ષક વાર્તા છે. શરૂઆતથી અંત સુધી એકી બેઠકમાં તે પૂરી કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. જાણસા ઉસ્કેરાઈને તે તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી અટકે નહિ એવી એ છે. ભાઈ ભાગદ્યાએ ઘણી સફાઈથી રચના કરી છે અને વાર્તા તેઓ જણાવે છે તેમ બે ત્રણ વાર્તા ગુંથીને ઉપજાવેલી છતાં તે એવી કારીગરીથી મેળવી દીધી છે કે તેમાં વચ્ચે સાંધો દેખાતો નથી. આ માટે તેમને મુઆરકખાદી ઘટે છે. એકંદરે આ ઉત્સાહી લખનાર એમના પ્રયત્નમાં ફતેહમંદ થયા છે અને વાંચકવર્ગ એમનો પ્રયાસ ઉમંગથી વધાવી લેશે એ નિઃસંશય લાગે છે. વાંચનાર આગળ ચાર મુખ્ય પાત્રોનાં વર્તન અને વર્ણન જે શુભ હેતુથી મૂક્યામાં આવ્યાં છે તેનો સદુપયોગ કરવો એ વાંચનારનું કર્તવ્ય રહે છે. શું વખાણવા લાયક અને શું નહિ એ પાત્રોમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને આનંદ સાથે બોધ આપવાનું કાર્ય ઘણી સફળતાથી આ વાર્તામાં થયેલું જણાય છે.' સુંદર ચિત્રોથી આ વાર્તા વિભુષિત છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ પાકું સોનેરી પૃષ્ઠ; છતાં કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

અત્યંત ચિત્તહર મનોરંજક સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા

મરૂભૂમિની મોહિની 4

પ્રયોજક, મજલાલ જાદવજી ઠક્કર

જે બહાદુર રજપૂત જાતિએ પોતાની અતુલનીય સ્વદેશ-મ-કિર્તી પોતાની જાતિને ગૌરવાન્વિત કરી છે તે જ રજપૂતજાતિના ઇતિહાસને લગતી આ નવલકથા છે. જ્યારે જલિમસિંહ કોટાનો રાજપ્રતિનિધિ હતો ત્યારે તેણે પોતાનો અધિકાર વંશાતુકમિત્ર ચાલુ રાખવા કેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા હતા, સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે કોટાના રાજકુમારોએ કેટલું બધું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હતું, ઝાંતોરરાજનન્દિની અલ-કાસુંદરી અથવા મરૂભૂમિની મોહિનીને મેળવવા માટે જલિમસિંહના પુત્ર ગરબનદાસે તેનાપર કેટલો બધો જુદમ ગુળથો હતો. વગેરે વિષયોનું રસિક વર્ણન આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં છે.

વડોદરાથી પ્રકટ થતું સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર 'સાહિત્ય' જણાવે છે કે:—“* મરૂભૂમિનો-કોટાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આ પુસ્તક સારું છે. * આ નવલકથા માટેનો અમારો અભિ-પ્રાય ધણો સારો છે ને દરેક જણને તે વાંચવાની અમે બેધડક ભલામણ કરીએ છીએ.”

પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦. પાકું સેતેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પુંકું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

મિ. જહાંગીર બે. મર્ઝખાનની રચેલી એક સચિત્ર નવલકથા

મુશકીલ આસાન

આ અદ્ભુત વાર્તાની શુરુઆત એક ભુતીઆ ધરથી થાય છે તથા લોકોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી માનતાઓ, વહેમો, નવાઇ જેવા રીતરીવાજો વગેરેનો આ વાર્તામાં સમાવેશ થયેલો છે. એક બુદ્ધિશાળી બાળિકા કેવળ સત્ય અને ધર્મનું પાલન કરવા માટે કેટલું બહું કષ્ટ સહન કરે છે, પાત્રપરીક્ષા કર્યા સિવાય લક્ષ્મીનાં ગાંધી બેડાતાં નરનારીઓનું જીવન કેવું દુઃખમય હતી જાય છે, કેવળ પૈસા માટે જ લક્ષ્મીનાં અજરમાં રખડતા પુરુષો પરણેતરના પૈસા લઇ અંતે તેનો કેવો ભયંકર તિરસ્કાર કરે છે વગેરે રસિક વિષયોથી આ મોટી દળદાર વાર્તા પરિપૂર્ણ છે. મિ. મર્ઝખાનની લેખનશક્તિ માટે બે મત છે જ નહિ. તેમની વર્ણન કરવાની શક્તિ, રમુજ પ્રસંગો ચીતરવાની કુશળતા, સાદી અને સરળ ભાષા વગેરેથી તેઓ વાર્તાઓ વાંચનાર વર્ગમાં મશહૂર થયેલા છે. સુવિખ્યાત ચિત્રકાર રા. ધુરંધરની પીછીથી ચીતરાયલાં ચિત્રોએ આ નવલકથાની શોભામાં ઘણો વધારો કર્યો છે. ગમે એટલું દુઃખ આવી પડે છતાં ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી સત્ય અને ધર્મ પાળવાથી છેવટે કેવું સ્વર્ગીય સુખ મળે છે એ આ વાર્તા વાંચવાથી સમજી શકાય તેમ છે. પૈસાને જ પરમેશ્વર સમજી તેની પૂજા કરનાર લોકો માણસો કેવા કાવાદાવા કરે છે એ પણ આ રસિક વાર્તામાં છે. પાકું સોનેરી નામનું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પૂઠું; છતાં લક્ષ્મી ૩. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

એક લોકપ્રિય પારસી સંસારી વાર્તા.

બેદિલ કે બેવશ ?

રચનાર, બહુમનજી નં ૦ કાબરાજી.

ધ્યારમાં નિરાશ થયેલી એક અખળાની દયાજનક વાર્તા વાંચતાં આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે તેમ છે. આ વાર્તા પ્રથમ 'કુરસદ' નામના માસિકમાં છપાઈ હતી અને ત્યાર પછી પણ તેની બે આવૃત્તિ થઈ છે એ જ આ નવલકથાની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે. દયા વિનાનાં માણસો પોતાનો ધર્મ અને વ્યવહાર ભૂલી વશદા-રને બદલે કેવાં બેવશ નિવડે છે તથા એ બેવશાઈથી કેવું ગંભીર દુઃખ ઉભું થાય છે એનો આ વાર્તામાં ઘણો અસરકારક ચિતાર છે. કામી પુરુષ ભયંકર દગાખાજી કરી એક નિર્દોષ સરળ સ્વભાવની સુંદરીનું આકાળે કેવી રીતે મૃત્યુ નિપજાવે છે એ જાણવા માટે આ વાર્તા જરૂર વાંચો. આ સંસારમાં બાપ પણ કેટલીક વખતે સાપનું રૂપ ધારણ કરી પોતાનાં બાળક ઉપર કેવો જુદામુજબ ગુજારે છે એનું કમકમાટી ભર્યું વર્ણન વાંચી તમે આશ્ચર્યચકિત થઈ જશો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૩૦, સિલ્કની છીંટનું સોનેરી નામનું મનહર બાઈન્ડિંગ; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

ધણી રસિક, મનોરંજક અને લોકપ્રિય નવલકથા.

સમરકંદનો શાહજાદો

લખનાર, દાદી. એ. તારાપોરવાળા.

સ્વ. દાદી તારાપોરવાળાનું નામ પારસી તથા ગુજરાતી વાંચકોમાં એટલું બહુ લોકપ્રિય થઈ પડેલું છે કે તેમનો પરિચય દરાવવાની જરૂર જણાતી નથી. આ વાર્તા દાદી તારાપોરવાળાની કમાયલી કલમથી લખાયલી હોય તે એટલી બધી રસિક છે કે એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. એક યુવાન પુરુષ અનેક પ્રકારની અડચણો સાથે ટક્કર ખીટી સંસારી નહિ થવાની કિંવા કોઈ પણ સુંદરીની માયાજાળમાં નહિ ફસાવવાની કેવી કોશિષ કરે છે તથા એક સુંદરતાની મૂર્તિ કિંવા બેહસ્તની હુરી કેવા અદ્ભુત અને અજબ પ્રયોગોથી એ યુવકને છેવટે સમજાવીને ઠેકાણે લાવે છે તેનો ચીતાર વાંચતાં શોકમંતાપ ભૂલી જવાય છે અને અલાકિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાર્તાની વસ્તુચકલના પણ ધણી બેદબરેલી હોવાથી જાણસારસની વૃદ્ધિ થાય છે. મોટી સાઈઝનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૦૦, સફેદ ચીકણા ગ્લેઝ કાગળ સીદકની છીંટનું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું સુંદર બાઈન્ડીંગ; છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ.

મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

દિલ ઉશ્કેરનારા ખનાવોથી ભરપુર નવલકથા.

જવતું દોળખ !

લખનાર, રફીક

આ દોરંગી દુનિયાના અજબ તમાશાઓ જોવા હોય, એક પાપી સુંદરીના પાપની કસ્ટોજનક કથા જાણવી હોય, પ્રેમના તરંગો ઉછળતા જોવા હોય, સાક્ષાત નરકના ભયંકર દેખાવોતું દર્શન કરવું હોય, બદમાશોની લુચ્ચાઇ, શરવીરોની બહાદુરી, શય-
તોનાનાં કપટ કારસ્થાનો, સતી સ્ત્રીની શિયળપ્રોતિ વગેરેથી આ વાર્તા પરિપૂર્ણ છે. દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડવા છતાં ધીરજ અને શાન્તિ રાખવાથી અંતે નેકીનો તેક અંજામ અને બદોનો 'પદ અંજામ કેવી રીતે મળે છે એ વાંચતાં ઘણું શિખવાતું અને સમજવાતું મળશે. આ દુનિયામાં જ દોળખ અને સ્વર્ગનો દેખાવ દર્શાવનારી આ એક જ ગુજરાતી વાર્તા છે તથા તેનું એક સુવિખ્યાત અંગ્રેજી વાર્તા ઉપરથી જ રફીકે પોતાની કસાયલી કલમથી સુંદર ભાષાંતર કર્યું છે. પ્યાર અને દોલત મેળવવા માટે આ દુનિયામાં મનુષ્ય-જાતિ કેવાં કેવાં કાર્યો કરે છે એ વાંચતાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહે તેમ નથી. પતિને પ્રપંચમાં રમીડી પરપુરુષોના પ્યારમાં જ પડી રહેનારી પ્રમદાઓની પાયમાલી અને ખાનાખરાખીનો ચીતાર જોવો હોય તો આ વાર્તા અવસ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૦૦ પાકું રૂપેરી નામનું પૃષ્ઠ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

બદમાશોનો બાદશાહ !

અઠંગ ઉઠાઉગીર !!

સફેદ ઠગ !

(એક પારસી સંસારી વાર્તા.)

લખનાર:—બહુમનજી નં ૦ કાબરાજી.

આ વાર્તા ઘણી સુંદર ગેટ અપથી પ્રસિદ્ધ કરેલી હોઈ વારંવાર વાંચનાનું મન થાય એવી રસિક છે તથા નવરોજ જેવા પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક છે. આ દોરંગી દુનિયામાં બધાં માણસોને કેટલું બધું દુઃખ વેડવું પડે છે એનો દિલકશ ચિતાર આ વાર્તામાં છે. એક પરોપકારી પુરુષ એક સ્ત્રીને અણીને વખતે કેટલી બધી મદદ કરી પોતાના ઉદાર દિલની ઓળખાણ કરાવે છે તથા તેની ઉદારતાનો કેવો ગેરલાભ લેવામાં આવે છે, પ્યારવિનાનું જીવન કેવું દુઃખમય હોય છે, મનુષ્ય વેશધારી શયતાન ઇશ્વરને ભૂલી કેવાં બચકર પાપ કર્મો દુનિયાની આંખોમાં ધૂળ નાખી કરે છે તથા છેવટે તેને તેનાં પાપોની સજા કેવી રીતે મળે છે એ જાણવા તથા લુગ્માઓની લુગ્માઈ અને છળ પ્રપંચોમાંથી બચી જવા આ વાર્તા જરૂર વાંચો. સિલ્કના કપડાનું સોનેરી નામનું સુંદર પુઠું. કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

સચિત્ર !

સચિત્ર !

રજપૂતો રજપૂતોનાં પ્રબળ પરાક્રમોથી અને સતી સાધ્વી
રજપૂતાણીઓના આદર્શ આત્મોત્સર્ગથી પરિપૂર્ણ
સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ.

રજપૂતોની રંગભૂમિ

પ્રયોજક, પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

જે પ્રબળ પરાક્રમી રજપૂત જાતિએ સ્વદેશની સ્વાધીનતા માટે, સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના પ્રાણની માયાનો ત્યાગ કરી સમગ્રગણમાં પોતાનાં વીર જીવન સમર્પણ કર્યા હતાં, જે સતી સાધ્વી આર્થ સન્નારીઓ અનેક સંકટો આવી પડવા છતાં મનસા, વાચા અને કર્મભારથી પુણ્યમાર્ગ પર રહી ભારતના ઇતિહાસમાં પોતાની પ્રતિભા, આદર્શ, આત્મત્યાગ, ધર્મપ્રીતિ આદિ અનેક વિધ સદ્ગુણોના સુવર્ણક્ષેત્રે પરિચય કરાવી ગઇ છે, જેમની જીવનકથા હજી પણ આર્થ સન્નારીઓના અંતરમાં ધર્મપ્રીતિના અને સ્વદેશહિતના સંકલ્પો જાગ્રત કરે છે એ અક્ષય કીર્તિશાલિની વીરશિરોમણિ રજપૂત જાતિના ઇતિહાસને અનુસરી આ વાર્તાસંગ્રહ લખવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક વાર્તામાં પ્રણય, વિરહ, મિલન, સ્વદેશભક્તિ, આત્મોત્સર્ગ વગેરેનો સમાવેશ થયેલો છે. નવલકથાઓ અને વાર્તાના શૌખીનોને આ વાર્તાસંગ્રહ વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. સ્વાધીનતાના આ નવયુગમાં આવા સ્વદેશહિત-વિષયક પુસ્તકને જુર્જર વાંચકો વધારી લેશે એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મ્હોટી સાઇઝનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૨૫, પાકું સોનેરી પૃષ્ઠ, કેટલાંક પ્રસંગિક ચિત્રોથી આ નવલકથાને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

હિંદુ સંસારની એક ઉત્તમ વાર્તા.

હરેક કુટુંબમાં વાંચવા લાયક.

મનોરમા

લખનાર, કવિ દાઠ એન્ડ તારાપોરવાળા.

આ સામાજિક નવલકથા એટલી ખૂબી રસિક છે કે તેના વાંચ-
નથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે આનંદ થાય તેમ છે. આ વાર્તામાં સુખ
દુઃખના અવનવા બનાવોનું ચિત્ર એવી ખુબીથી ચીતરવામાં આવ્યું
છે તેમાંથી હરેકને ઘણું જાણવાનું અને શિખવાનું મળી શકે તેમ
છે. એક અહલુત સ્વપ્ન કેવી રીતે સાચું કરે છે, ધર્મરપરની
આસ્થાથી મનુષ્ય કેવી દૈવી શાન્તિ અનુભવી શકે છે, કંઠાલિપત
કેવી દુઃખદાયક હોય છે. નિઃસ્વાર્થ સ્નેહી આપત્તિ અગર દુઃખના
પ્રસંગે કેવા ઉપકારો કરે છે, ધર્મનો જય અને પાપનો પરાજય
કેવી રીતે થાય છે, મનની હિમ્મતથી મનુષ્ય કેવાં ભયંકર કામો
પણ પાર પાડી શકે છે, પાપીઓનું પાપ ખુલ્લું થતાં તેમની કેવી
પાયમાલી અને ખાનાખરાખી થાય છે, ખરાં પ્રેમીઓ ગમે એવી
આફતો વેડીને પણ પોતાના પ્રેમમાં કેવી રીતે દૃઢ રહે છે વગેરે
અનેક ઉપયોગી મનોરંજક વિષયોનો સમાવેશ આ વાર્તામાં થયેલો
છે. આ નવલકથા મહાત્મા ગાંધીને અર્પણ કરવામાં આવેલી
હોય તે સ્વદેશી કાગળ પર છાપવામાં આવી છે. સિદ્ધની છાંટ-
વાળું સોનેરી નામનું પુસ્તક; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

પુસ્કળ ચિત્રોથી સુશોભિત એક યાદગાર ઐતિહાસિક વાર્તા.

સંજાણનો સપુત

યાને

શૂરવીર અરદેશર !

તથા

બાહરોટ-સંજાણ ગાઇડ

(સંખ્યાબંધ ચિત્રો અને નકશા સહિત.)

લખનાર, કેડી અરદેશર ફીટર.

આ પારસી ઐતિહાસિક વાર્તા પહેલવહેલી જ્યારે ' જામે જમસેદ' વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી ત્યારે તેણે વાંચકોનું ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ વાર્તાનું મૂળ પારસીઓની સંજાણની ઐતિહાસિક હકીકત ઉપર રચાયું છે. આ વાર્તા પ્રત્યેક પારસીએ પોતાની લાયબ્રેરીમાં તથા કુટુંબમાં રાખવી જોઇએ. આ વાર્તામાં પારસીઓની ઉજ્જવળ ઐતિહાસિક હકીકત વિસ્તારથી ચિત્રોસહિત દર્શાવી છે. ધરાનથી પારસીઓનું હિન્દમાં આવવું, સંજાણ બંદરે એ કાફલાનું ઉતરવું, સંજાણના રાજકર્તા જાદી રાણા સાથે પારસી દસ્તુર દાવરોનો યાદગાર વાદવિવાદ, જાદીરાણાની ઉદ્ધાર અને દિલસોજ વર્તણૂક, પાક ધરાન શાહવાલા કેબલાની સ્થાપના, પરાક્રમો, જાદીરાણાની હિમ્મતવાન બાહોશ કન્યા પદ્મિની અને અરદેશરનો એક બીજાં પ્રત્યેનો દૃઢ પ્રેમ વગેરેથી આ વાર્તા પરિપૂર્ણ છે. પાકું સોનેરી નામનું પુસ્તક હિમ્મત માત્ર રૂ. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ.

મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

ધણ વખતથી અધીર બનેલા વાંચકોને ખુશખબર
સંખ્યાબંધ ચિત્રો સહિત. અવશ્ય વાંચો.

પ્રમાદધનની પ્રભુતા

અથવા

સરસ્વતીચંદ્રનો ઉપસંહાર

(સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ.)

‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ ની વાર્તામાં અપૂર્ણ રહેલાં હરેક પાત્રો આ વાર્તામાં પુનઃ દેખાય છે. વિનોદિની કુસુમનો ગૃહસંસાર જોવો હોય, પ્રમાદધનની મતિગતિનું પરિવર્તન જોવું હોય, વ્યાપારમંજ લક્ષ્મી વસે છે એ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય, સરસ્વતીચંદ્રના સ્વદેશાતુરાગનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય, કુસુમની પતિમક્તિનો પ્રભાવ જોવો હોય તો આ નવલકથાના આજે જ ગ્રાહક થાઓ. સંખ્યાબંધ ગ્રાહકોની ઉપરા ઉપરી થતી માગણીને સંતોષવા માટે બહોળા ખર્ચે અમે આ બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે અને આ આવૃત્તિને નયનરંજક કરવા એમાં ખાસ ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ નવલકથાને વર્તમાનપત્રોએ તથા વાંચકોએ એકઠે અવાજે વખાણુલી હોવાથી એની પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૫-૦-૦. વી. પી. પોષ્ટેજ જુદું,

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મું

તે ચાર છે !

સ્વદેશ ભક્તિનો અપૂર્વ ચિતાર.

મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય

(ઐતિહાસિક નવલકથા)

પ્રયોજક, રા. વ્રજલાલ બહાદુર ઠક્કર.

ભારતસમ્રાટ અકબરશાહના રાજત્વકાળમાં બંગાળા દેશમાં ' પ્રતાપાદિત્ય ' નામના એક મહાન્ સ્વદેશભક્ત નરરત્નનો આ વિ-
ભાવ થયો હતો. સ્વદેશને મોગલોની પરાધીનતામાં સપડાયલો જોઈ
સ્વદેશવાસીઓ ઉપર ગુજરતા ગુદમનું દર્શન કરી એ અદ્વિતીય
વીરવરના અંતઃકરણમાં સ્વદેશે દ્વારની ભાવના ફરી રીતે અંકુરિત
થઈ હતી તથા ધીમે ધીમે તેણે પોતાની શુદ્ધિમત્તા, કર્તવ્યતત્પરતા
તેજસ્વીતા, દૂરદર્શિતા વગેરે સહગુણોથી સમગ્ર બંગાળા દેશને
કેવી રીતે સ્વાધીન કર્યો હતો તેનું સ્વદેશભક્તિપરિપૂર્ણ, મોહક,
મનોરંજક, જ્ઞાનોત્તેજક અને ચિતારંજક વર્ણન આ ઐતિહાસિક
નવલકથામાં આવેલું છે. તે ઉપરાંત યવનોનો અત્યાચાર, ગૃહશત્રુ-
ઓના પ્રપંચથી થયેલો સ્વદેશના સર્વસ્વનો નાશ, હિન્દુ રમણીની
આદર્શ પતિભક્તિ, વીર બાળિકાની બહાદુરી તથા સ્વદેશસેવાનો
મંકલપ, અકબર શાહના રાજદરબારનો પરિચય વગેરે ઉત્કૃષ્ટ
વિષયોનો આ નવલકથામાં સમાવેશ થયેલો છે. આ નવલકથા
વાંચવાથી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર સમજી શકાશે, સ્વદેશભક્તિનું
અને સ્વધર્મનું માહાત્મ્ય સમજી શકાશે. ધર્મ ધાર્મિકનું કેવી રીતે
રક્ષણ કરે છે એ સૂત્રનો આ નવલકથામાં સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે.
પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૦૦, પાકું સોનેરી નામનું પુઠું; છતાં મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ

મિન્સેસ રટ્ટીટ, મુબાઈ ૨

સચિત્ર ઐતિહાસિક પ્રેમકથા.

તૈયાર છે.

ભુવનમોહિની

અથવા

નગતની જ્યોતિ

પ્રયોજક, પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

ત્રિભુવનમોહિની નૂરજહાનના રસિક ઐતિહાસિક વિષયને અનુસરી આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. શાહજહા સલિમના અંતરમાં સળગતો વાસનાનો પ્રચંડ જ્વાળામુખી જોવો હોય, શેર અફઘાન જોવા વીર પુરુષના દૈવી પ્રેમનું દર્શન કરવું હોય, એક પઠાણ કન્યાની ભીષણ પ્રતિહિંસાવૃત્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય, રજપૂત રમણીની તેજસ્વીતા અને પતિભક્તિ જાણવી હોય. પ્રેમ, મોહ, વાસના, શત્રુતા, પ્રપંચ, વગેરેના તરંગો ઉછળતા જોવા હોય, એક પઠાણ કન્યા પોતાના વેરની વસુદાત લેવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે તે જાણવું હોય, સલિમના વિલાસગૃહમાં સપડાયલી મેહેરૂન્નિસા ઉપર સલિમનો બળાત્કાર જોવો હોય, મહારાજ માનસિંહ અને સલિમની શત્રુતા જાણવી હોય તો આ સચિત્ર ઐતિહાસિક વાર્તા જરૂર વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૬૦ પાકું સોનેરી પુઠું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

અંગ્રેજી સંસારની એક મનોરંજક વાર્તા.

મા-સગી કે સાવકી?

લખનાર, બહુમનજી નં ૦ કાબરાજી.

એક સાવકી માતા પણ સગી મા કરતાં કેવો વિશેષ પ્રેમ કરી શકે છે તેનું વર્ણન આ વાર્તામાં હોવા ઉપરાંત વહેમી માણસ વહેમને વશ થઈ કેવી ભયંકર ભૂલો કરે છે તથા એ ભૂલો સમજવામાં આવતાં છેવટે તેને કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય છે તથા સૌ સારું તેનું છેવટે સારું એ મહા વાક્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે એ જાણવા આ વાર્તા જરૂર વાંચો, મૂલ્ય રૂ. ૧—૮—૦

અંગ્રેજી સંસારી વાર્તા.

જરૂર વાંચો.

મુક્ત નવાલો-

સેહેતાનનો હવાલો.

લખનાર, બહુમનજી નં ૦ કાબરાજી.

૨૧. કાબરાજી જેવા કાબેલ લેખકની લખેલી વાર્તાની કિતમત! માટે એમત જેવું છેજ નહિ. ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મેળવવું હોય, શોકસંતાપ સમયે આનન્દ અથવા શાન્તિ મેળવવી હોય, કામથી કંટાળી ગયેલા મગજને રાહત આપવી હોય તો જરૂર વાંચો. આ પુસ્તકમાં કવી દાદી તારાપોરવાજાની એક વાર્તાના સમાવેશ પણ થયેલો છે. પાકું સાનેરી પુકું, મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨—૮—૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

પ્રખ્યાત આર્ટિસ્ટ દુરંધરનાં ચિત્રોથી સુશોભિત નવલકથા.

માફી ચવિત્રી.

લખનાર, જહાંગીર એ૦ મરઝયાન.

પ્રખ્યાત લેખક મરઝયાનનું આ છઠ્ઠીસમું પુસ્તક હોય તેને એવી સુંદરતાથી શણગારવામાં આવ્યું છે કે, આંખે લડીને વળગે તેમ છે. પારસી સંસારનો આબેહુમ ચીતાર ચીતરવામાં મરઝયાનની કલમ ધણી આગળ વધેલી છે એમ આ વાર્તા વાંચનાર સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ છે. મરઝયાનની આજ સૂનીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સવળી વાર્તાઓ કરતાં આ વાર્તા વિશેષ રસિક અને આકર્ષક બની છે. સીત્તર વર્ષના અનુભવનું આ પરિણામ છે તથા હરેક વાંચનારને તેમાંથી કંઈ નહિ ને કંઈ નવું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે. પ્રખ્યાત આર્ટિસ્ટ દુરંધરનાં અમૂલ્ય ચિત્રોથી આ વાર્તાને સુશોભિત કરવામાં આવી છે. એન્ટિક કાગળ, મનહર છપાઈ, પાકું સોનેરી પુઠું; છતાં કિંમત રૂ. ૪-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

જાણીતા વાર્તાલેખક રશીકની કસાયલી કલમથી
લખાયલી નવલકથા,

ખુબસુરત મક્કાર.

ખાહોશ લેખક રશીકની કસાયલી કલમથી લખાયલી નવલ-
કથાઓ પારસી કોમ તથા હિંદુ કોમમાં ઘણી હેંશ તથા ઉલટથી
વંચાય છે. આ એક અંગ્રેજી સંસારની વાર્તા હોય તે વાંચ્યા
સિવાય તેની રસિકતાની કલ્પના કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી.
ઉમદા પ્રેમને જોવો હોય, કેવળ મૌનશૌખ્ય ભોગવવાથી થતી
ખાનાખરાખીનું દર્શન કરવું હોય, સુંદરીઓનાં નેત્રોમાંની અજબ
જાદુઈ શક્તિના અમત્કારો જોવા હોય, મનમોહિની માણુકનું
આકર્ષણ અને પ્રેમદેવની પ્રવળાતાનો પરિચય પામવો હોય તો
આ 'ખુબસુરત મક્કાર' નવલકથા જરૂર વાંચો. દરેક પૃષ્ઠે
રસસાગરની ભરતી વહેતી હોય એવોજ તમને લાસ થશે. પૃષ્ઠ
સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ પાકું પૃષ્ઠ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

કંગ્રેજી સંસારી વાર્તા.

તૈયાર છે.

રીચમંડ વીલાનો વારસ

આ વાર્તા વીસેક વર્ષ ઉપર મુંબાઈથી પ્રસિદ્ધ થતા રોજીંદા પત્ર 'સાંજવર્તીમાન'માં જ્યારે દડકે દડકે છપાઈ હતી તે વખતે તે ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડી હતી. બ્રહ્માશોની લુચ્ચાઈ, ધર્મી-ઓની સત્ય તથા ધર્મપ્રિયતા, એક અમળાના અંતરનો સ્વર્ગીય અનુરાગ, પ્રેમનો જળ વગેરેથી આ વાર્તા ખરપુર છે. પાકું સોનેરી પૂઠું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

સાંચત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા

પંખખ રહસ્ય

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એ મહાન સ્વદેશસૂત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો આ ઐતિહાસિક નવલકથા અવશ્ય વાંચો. એક રજપૂત રાજકુમારનું પોતાની શૈવવાદીમાં અર્થાત માત્ર એક જ વર્ષની ઉંમરે ભાગ્યયોગથી માતાપિતાથી વિખુટા પડવું, એક સદાશય અંગ્રેજ લશ્કરી અધિકારીના આશ્રય નીચે ઉછરી તેનું મ્હોટા થવું, સ્વદેશસેવાના મહામંત્રની તાબતામાં તેણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું, વગેરેથી પરિપૂર્ણ છે. પાકું સોનેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પૂઠું જતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

મુંદર પારસી સંસારી લોકપ્રિય નવલકથા.

દુનિયા કે દોજખ ?

લખનાર, દાદી એદલજી તારાપોરવાળા.

આ વાર્તા પારસી સંસારના એક ચિત્ર બરાબર છે. એમાં સાચા પ્રેમનો અને સ્વાર્થીનો તથા વફાઈ વિરુદ્ધ બેવશાઈનો ધણો આકર્ષક ચીતાર છે. સાંસારિક સંકટોના ચક્રમાં સપડાયેલાને આ દુનિયા કેવી દોજખ જેવી જણાય છે તે જણાવવા આ વાર્તા જરૂર વાંચો. એક પ્રેમમયી સ્ત્રી સાચો પ્રેમ મેળવવા સ્વાર્થી દોલતને કેવી ઠોકર મારે છે તેનો આબેહુમ ચીતાર આ વાર્તામાં છે. કવિ તારાપોરવાળાની સાંસારિક વાર્તાઓ પણ અદ્ભુત તથા ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓના જેવી જ જીવંત રસથી પરિપૂર્ણ હોવાથી એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થાય તેમ નથી. ફેધરવેઇટ કાગળ પર છપાયેલી સોનેરી નામના પુઠાની આ દગદગર નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૦-૦૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બ્રૂક્સેલર્સ અને પબ્લિશર્સ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

એક મહોમદન સંસારની વાર્તા.

મુર્તિની આંખનો હીરો.

આ નવલકથા અદ્ભુત વસ્તુ સંકલનાવાળી હોવાથી વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થાય તેમ નથી. નવસો વર્ષ ઉપર એક કિમતી હીરો ચોરાવાથી તેને પાછો મેળવવા કેટલા માણસોએ કેવી જોખમભરી જહેમત ઉઠાવી હતી તે વાંચતા આશ્ચર્યનો પાર રહે તેમ નથી. આ વાર્તાનાં મુખ્ય પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે. ભેદભરી મુલાકાત, સુલેમાનનું સ્વપ્ન અને મુસાફરી, સુલેમાનની માથુક, ઝોકુખનો દાવો, શિકારની મોજ, ભેદી મુલાકાત, મુર્તિની આંખનો હીરો, ચારસો વરસની તવારીખનો ખીજો ભાગ, હીરો ગુમ, દુશ્મનની રાણી, ખુનખાર જંગ, વશદાર મહોરદાર, લાંબાવાળાની મુઠ્ઠી; કચરમાં દટાયેલો હીરો, નવસો વરસે ફળેલી આશા. આ પ્રકરણો વિપર્યયીજ વાર્તા કેવી અદ્ભુત અને રસિક હશે તે વિચારી શકાય તેમ છે. પાકું સોનેરી પુઠું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલસ અને પબ્લિશસ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

ઘણી રસદાયક હિટ્‌ફિટ વ નવલકથા.

ગંધાતો ગુલાબ

આ વાર્તાની ઉત્તમતા માટે એટલુંજ લખવું બસ છે કે; તે પ્રકટ થઇ ત્યારે એ વખતના દેશી છાપાના સરકારી રીપોર્ટરે સરકાર જોગા પોતાના ત્રિમાસિક પત્રમાં સિદ્ધરસ બર્થો રીપોર્ટ કર્યો હતો. આવું માન બાગ્યેજ કોઇ પુસ્તકને મળે છે. આ વાર્તાનાં મુખ્ય પ્રકરણો આ પ્રમાણે છે. મધરાતે મોહકાણુ ! નહિ ધારેલી ધાડ, પ્યાર જ્યાં હોય ત્યાં વેહેમ હોયજ નહિ, એક બળી ગયેલો કાગળ, અંધારી ગલીમાં ખખડી ગયેલું મકાન, સેસન્સમાં તપાસ, ગીલ્ટી કે નોટ-ગીલ્ટી ? માથેરાનમાં નાતાલનું અદવાડીકું, જુના ખૂનીપર નવી ધાડ, પુરાણા પાપનો પરપોરા !, એક નહિ ધારેલો ટેલિગ્રામ ! ગંદકીમાં પડેલો ગુલાબ, કંધમાં ચાલવાની મોહકાણુ, હું પૈસાનો પુગ્ગરી નથી પણ પ્યારનો પુગ્ગરી છું, છુપું વોરંટ-ખૂનીનો ખુલાસો વગેરે. વાર્તા ઘણીજ રસિક અને બેદ-બરમથી બરપુર છે. પાકું સોનેરી પુઠું. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

કસોરિસ.

એક ઇંગ્રેજી સંસારી વાર્તા.

આ વાર્તા પ્રથમ 'નવરંગ' માસિકમાં છપાયેલી હોઈ તે એટલી બધી વખણાઈ હતી કે, તેના પુસ્તકની ઉપરા ઉપરી થતી માગણીને લીધે તેને પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ વાર્તા એક સુવિખ્યાત પાશ્ચાત્ય નવલકથાકારની ધણી જ લોકપ્રિય વાર્તાનું સાદું, સરળ અને રસિક ભાષાંતર છે. ખરા પ્રેમની કસોટી જેવી હોય, બદમાશોની શક્તિ જાણવી હોય, પૈસાના પુનરીઓના પ્રપંચો જેવા હોય, કેવળ મૌજશોખ ભોગવવા અને પૈસા મેળવવા માટે એક રમણી જાણી જોઈને કેવી રીતે પોતાની આખી જીંદગીની પાયમાલી કરે છે એ સમજવું હોય તો તેનો આખોહુખ ચીતાર આ નવલકથામાં છે. રમણી-જાતિના અપૂર્વ રહસ્યથી આ વાર્તા પરિપૂર્ણ છે. સુંદર ગદ્ય કાગળ, મનહર જાણ, પાકું મજબૂત પૂઠું પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૫૦ છતાં મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ ૨

જરૂર વાંચો. દીલ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો.

અત્યંત દુર્લભ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ.

અસલી પ્રવીણસાગર

[આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી ટીકા આપેલી હોઈ ગુજરાતી ભાષામાં જકાર પડેલા સઘળા પ્રવીણ-સાગરોના ગ્રંથો કરતાં આ ગ્રંથ ઘણો મોટો, અતિશય ઉપયોગી, લાયઝરીમાં રાખવા લાયક છે. માત્ર જુજ નકલો સિદ્ધકે છે.]

આ સુવિખ્યાત ગ્રંથ રાજકોટના મહા વિદ્વાન મહારાણાશ્રી મેહરામભુસિંહજીએ રચેલો હોઈ તેમાં તેમણે પોતાની અલૌકિક બુદ્ધિમતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. બાળક, યુવક, તરૂણ, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ, વૃદ્ધા, પ્રૌઢા, તરૂણી, યુવતી, બાળિકા વગેરેમાંથી ગમે તે આ ગ્રંથના વાંચનથી અમૂલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. પ્રવીણસાગર'નો અર્થજ 'ચતુરસાગર' કિંવા 'બુદ્ધિસાગર' થાય છે, તેથી આવા અમૂલ્ય ગ્રંથમાં સમાયેલા જ્ઞાનનું વર્ણન કરવું એ સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા જેવું છે. કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષના આશ્રયથી જેવી રીતે ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે તેવી જ રીતે હરેક મનુષ્યને આ ગ્રંથમાંથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ ગ્રંથના

અધ્યયનથી યોગીજનો યોગવિદ્યાનો પરિચય પામશે, લોગીજનો લોગવિદ્યાસ પામશે, પ્રણયીજનો પ્રણયનું સ્વરૂપ સમજી ખરાં પ્રણયી બનશે, કવિજનો સર્વ અલંકાર અને કાવ્ય-કળાને સમજશે, જ્ઞાની મહાજ્ઞાન પામશે, સામાન્ય મનુષ્ય બુદ્ધિનો અખુટ બળનો મેળવશે. આ સર્વ ઉપરાંત આ ઘણા ઉપયોગી ગ્રન્થમાં નાયક નાયિકાનો લેહ, નાડી પરીક્ષા, અશ્વ પરીક્ષા, શુકનાવલી, રણસંગ્રામની પંડિતાઈ, રાજનીતિ અને વિદ્યારાગ તથા તેની ઉત્પત્તિનું સાદાંત વર્ણન, વિરહાલાપ, ઈશ્વરલક્ષિત અને અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ ગ્રન્થમાં છે. કાગળો, છપામણી વગેરેની સપ્ત મેંઘવારીથી આ ગ્રન્થની નવી આવૃત્તિ થવી અશક્ય છે; માટે તરત જ મંગાવી લ્યો. ઘણી થોડી નકલ સિદ્ધકે રહી છે. આ ગ્રન્થમાં ૧૦૪ એકસોચાર મનોહર ચિત્રો પણ આપેલાં છે. મજબૂત પુઠં છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૨-૦-૦. વી. પી. તથા પોસ્ટે જ ખર્ચ બુદ્ધં.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

ધનવાન થવાનો અદ્ભુત પણ સહેલો ઉપાય !

શ્રીમંતાબ્દનો સાથી.

શૌર સોદા

અને

શૌર બજાર.

(સંખ્યાબંધ ચિત્રોથી સુશોભિત આર્ટપેપરપર છાપેલું પુસ્તક)

આ પુસ્તકમાં શૌર બજારના સોદાઓનું તથા તેના શુરુ-આતથી આજ સુધીના ઇતિહાસનું સચોટ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. શૌર બજારનો અર્થ કરનાર તથા તે સંબંધીની માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારને આ પુસ્તક એક મિત્રની ગરજ સારે તેમ છે. આ પુસ્તકમાં ૧૮૬૪-૬૫ ના શૌરમેનિયાની વિગત પણ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. તે ઉપરાંત મુંબાઇનો પુરાણો ઇતિહાસ, લેવડ-દેવડ કરનારી પહેડીઓ, પ્રેમચંદ રાયચંદની કારકીર્દી, પેસ્તનજી શ્રાફની કારકીર્દી, પુરાણી મુંબાઇ બેંક અને તેની પડતીનાં કારણો, બેંકબેની યોજના, બોર્ડના કાયદા કાનુનો, દલાલનું કાર્ડ, મરનાર અને નાદાર દલાલના કાર્ડની વ્યવસ્થા, વાયદાના સોદાની પતાવટ, ટ્રાન્સફર સંબંધી સૂચનાઓ, ઇન્ડિઅન એક્સચેન્જ. સ્ટ્રામ્પ ડ્યુટી વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થયેલો છે. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૮-૦.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ ૨

અતિશય સરળ, સુવાચ્ય, સદુપદેશપૂર્ણ અનુપમ
આદિતીય ગ્રંથ.

કેવળ જીજ્ઞસંટ સિદ્ધકે છે.

વહેલો તે પહેલો !

ભારતાર્થ પ્રકાશ

અથવા

મહાભારત

(એકંદર અઢાર પર્વમાં આ બૃહદ્ અથ સંપૂર્ણ મળે છે.)

આ મહાભારત ગ્રંથની જાહેરખબર માટે કાંઈ લખવું એ સુવર્ણપર ઢોળ ચઢાવવા બરાબર છે. શોક-દુઃખમય સંસાર સાગરમાંથી તરી જવા ઈચ્છનાર, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્ત થવાની અભિલાષા રાખનાર, ધર્મ, નીતિ, વ્યહાર આદિ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવા ચ્છનાર, આલોકને સુધારી પરલોકમાં શાશ્વત શાન્તિ મેળવવા ઈચ્છનાર પ્રત્યેક સુમુક્ષુ જનને માટે આ ગ્રંથ અનુપમ સલાહકાર કિંવા શિક્ષાગુરુ છે. ગુજરાતી વાંચકોને આવા એક અમૂલ્ય પારસમણિરૂપ ગ્રંથનો લાભ મળે એવી ઈચ્છાથી અમે પુષ્કળ સાહસ અને જોખમ ખેડી સંપૂર્ણ મહાભારત પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તથા તેનાં કેટલાંક પર્વોની તો જીજ્ઞસંકલો સિદ્ધકે રહેલી હોવાથી વિલંબ કરનારને કદાચ પસ્તાવું પડશે. આ મહાભારત તદ્દન સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ હોઈ લાષા સરળ-સર્વ કોઈ સમજી શકે એવી છે. દરેક

પર્વ સારા ચીકણા ગ્લેજ કાગળ ઉપર છાપેલું હોઈ
મજબુત પુઠું કરવામાં આવ્યું છે.

૩. આ. પૈ.

પર્વ ૧ હું આદિ પર્વ	૩—૮—૦
„ ૨ જું સભા „	૨—૦—૦
„ ૩ જું વન „	૫—૦—૦
„ ૪ થું વિરાટ „	૩—૭—૦
„ ૫ મું ઉદ્યોગ „	૨—૮—૦
„ ૬ હું ભીષ્મ „	૩—૦—૦
„ ૭ મું દ્રોણ „	૫—૦—૦
„ ૮ મું કર્ણ „	૩—૦—૦
„ ૯, ૧૦ ૧૧ શલ્ય, સાપ્તિક અને સ્રી પર્વ			૨—૧૨—૦
„ ૧૨ મું શાંતિ પર્વ ભાગ પહેલો		૫—૦—૦
„ „ બીજો		૬—૮—૦
„ ૧૩ મું અનુશાસન પર્વ		૪—૦—૦
„ ૧૪ મું આશ્વમેધિક „		૨—૦—૦
„ ૧૫ થી ૧૮ આશ્રમવાસિક, મહા પ્રસ્થા-			

નિક, મૌસલ અને સ્વર્ગારોહણ.... ૨—૦—૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બૂકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨

અત્યંત લોકપ્રિય વાંચવા લાયક નવલકથાઓ અને લાયબ્રેરી ઉપયોગી પુસ્તકોનું સંક્ષિપ્ત સૂચિપત્ર

અગત્યની સૂચના.

કાગળો, છપામણી, ખંધામણી વગેરેની અસાધારણ મોંઘવારીને લીધે ઘણાં ખરાં પુસ્તકોની કિંમતમાં દિવસે દિવસે વધારો થતો જાય છે; છતાં અમે અમારા ગ્રાહક-ખંડુઓને જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે, દરેક પુસ્તકની અમારા તરફથી વ્યાજબી કિંમત લેવામાં આવશે તથા જરૂરયામંધ ઑર્ડરો ઉપર પછુ સારું કમીસન આપવામાં આવશે. એક વખત ઑર્ડર આપી ખાત્રી કરવાની નમ્ર વિનંતિ છે.

આ સંક્ષિપ્ત સૂચિપત્રમાં દર્શાવેલાં તેમજ બીજાં તમામ ગુજરાતી પુસ્તકો અમારી પાસેથી ઘણી કિંદાયત કિંમતે મળશે.

પરદેશ વી. પી. જઇ શકતાં નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમતની રકમ ઑર્ડર સાથે અગાઉથી મોકલી આપવી.

☞ સર્વ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો:—

વ્રજલાલ જાદવજી ડક્કર

મેનેજર લુહાણા-ખંડુ ઑફિસ

માંડવીની પોળ-અમદાવાદ (ગુજરાત)

ધણા વખતથી અધીર બનેલા વાંચકોને ખુશખબર
સંખ્યાબંધ ચિત્રો સહિત. અવશ્ય વાંચો.

પ્રમાદધનની પ્રભુતા

અથવા

સરસ્વતીચંદ્રનો ઉપસંહાર

(સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ.)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વાર્તામાં અપૂર્ણ રહેલાં હરેક પાત્રો આ વાર્તામાં પુનઃ દેખાય છે. વિનોદિની કુસુમનો ગૃહસંસાર જોવો હોય, પ્રમાદધનની મતિગતિનું પરિવર્તન જોવું હોય, બ્યાપારમાંજ લક્ષ્મી વસે છે એ સુત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય, સરસ્વતીચંદ્રના સ્વદેશાનુરાગનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય, કુસુમની પતિમજ્જિનો પ્રભાવ જોવો હોય તો આ નવલકથાના આજે જ ગ્રાહક થાઓ. સંખ્યાબંધ ગ્રાહકોની ઉપરા ઉપરી થતી માગણીને સંતોષવા માટે બહોળા ખર્ચે અમે આ બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે અને આ આવૃત્તિને નયનરંજક કરવા એમાં ખાસ ફાટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ નવલકથાને વર્તમાનપત્રોએ તથા વાંચકોએ એકઠે અવાજે વખાણેલી હોવાથી એની પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૪-૦-૦. વી. પી. પોષ્ટેજ ભૂદં. અગાઉથી થનાર ગ્રાહક માટે પોષ્ટેજ માફ. આજે જ લખો-

‘લુહાણા-અંધુ’ કાર્યાલય. અમદાવાદ.

સ્વરાજ્યનો સંદેશો.

અસહકાર અને સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

મહાત્મા ગાંધી સૂચિત

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર

(રાજનૈતિક અને સામાજિક નવલકથા.)

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક અને જ્ઞાનોત્તેજક છે કે, એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ, હિન્દુસ્તાન કયી રીતે સ્વરાજ્ય મેળવી શકે તેમ છે એ વિષયના ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતો અને તેના લાભાલાભ દર્શાવી છેવટે પૂજનીય મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ અને અસહકારની હકીકત પ્રમાણુ સાથે દર્શાવવામાં આવી છે. આ નવલકથાના વાંચનથી પ્રત્યેક વાંચક સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહામંત્રને સમજી શકશે. પાકું સોનેરી પૃકું, માત્ર મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ અઢી.

સચિત્ર ઐતિહાસિક પ્રેમકથા.

તૈયાર છે.

ભુવનમોહિની અથવા જગતની જ્યોતિ

ત્રિભુવનમોહિની નરજહાનના રસિક ઐતિહાસિક વિષયને અનુસરી આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. શાહજહા સલ્તનના અંતરમાં સળગતો વાસનાનો પ્રચંડ જ્વાળામુખી જોવો હોય, શેર અફઘાન જોવા વીર પુરુષના દેવી પ્રેમનું દર્શન કરવું હોય, એક પક્ષાણુ કન્યાની ભીષણ પ્રતિહિંસાવૃત્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય, રજપૂત રમણીની તેજસ્વીતા અને પતિભક્તિ જાણવી હોય, પ્રેમ, મોહ, વાસના, શત્રુતા, પ્રપંચ, વગેરેના તરંગો ઉછળતા જોવા હોય તો આ રસિક ચિત્તાકર્ષક સચિત્ર નવલકથા જરૂર વાંચો. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૪-૦.

‘હુહાણા-મંદુ’ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

અત્યંત યોધપ્રદ, જ્ઞાનપ્રદ તેમ જ ચિત્તરંજક અત્યુકૃષ્ટ
સચિત્ર સામાજિક નવલકથા.

સચિત્ર] પંસરીખાસા [બીજી આવૃત્તિ.

આ સામાજિક નવલકથામાં આધુનિક હિન્દુ કુટુંબનું વચાર્થ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. સંયમના અભાવથી આજકાલના યુવકો ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થઈ પાપના માર્ગમાં કેવી સ્વચ્છંદતાથી સંચાર કરે છે તથા પોતાના સુખમય-શાન્તિયમય સંસારમાં અશાન્તિનો કેવો પ્રચંડ જ્વાળામુખી મળાવે છે, અભિમાનિની પત્ની અભિમાનમાં મરડાઈ પોતાના પરમાત્મા સમાન પતિના જીવનને કેવું દુઃખમય અને ચિંતામય બનાવી દે છે અને છેવટે પોતાના પાપનું પાયશ્ચિત્ત કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થતાં તેનું હૃદય કેવું કંપી ઉઠે છે, ધર્મજ્ઞાનવિમુખા બાળવિધવા સ્વકર્તવ્યને ભૂલી પાપાયરણુ આચરી જાણી જોઈને પોતાનો વિનાશ કેવી રીતે કરે છે વગેરે મનોમુગ્ધકર, યોધક અને રસિક વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર આ સચિત્ર સામાજિક નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યું છે. સોનેરી પૃઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ આજે જ મંગાવો.

આર્યસંસારનો આધુનિક ચિતાર ! (સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ)

સંસારદર્શન

સુધારાનો સાર, કુધારાનો કોપ, સ્ત્રીસ્વાધીનતાનું પરિણામ, ધર્મશૂન્ય શિક્ષણને લીધે સંસારમાં ચાલતો સ્વચ્છંદાચાર, સ્ત્રીજાતિનાં ગૃહકર્તવ્ય વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયોનો આ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વદેશની પરિસ્થિતિથી પરિચિત થવું હોય, કુટુંબકલેશ કિંવા ગૃહકલેશમાંથી મુક્ત થવું હોય, પતિ-પત્નીએ પરસ્પરના પ્રેમમાં લીન બની સ્નેહમય જીવન ગુજારવું હોય તો આ સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ અવશ્ય વાંચો. પાકું સોનેરી પૃઠું; મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦.

‘લુહાણા-અધુ કાર્યાલિય’-અમદાવાદ.

અત્યંત ચિત્તહર મનોરંજક ઐતિહાસિક સચિત્ર નવલકથા.

મરૂભૂમિની મોહિની

જે બહાદુર રજપૂત જાતિએ પોતાની અતુલનીય સ્વદેશ-
ભક્તિથી પોતાની જાતિને ગૌરવાન્વિત કરી છે તે જ રજપૂત
જાતિના ઇતિહાસને લગતી આ નવલકથા છે.

વરોદરાથી પ્રકટ થતું સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર સાહિત્ય જણાવે છે
કે:—“**મરૂભૂમિનો-કોટાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આ પુસ્તક
સારું છે. **આ નવલકથા માટેનો અમારો અભિપ્રાય ઘણો
સારો છે ને દરેક જણને તે વાંચવાની અમે બેધરક ભલામણ
કરીએ છીએ.” પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, પાકું સોનેરી લાયબેરીને
શોભાવે એવું પુઠું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.

પંખજ રહસ્ય. 42

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી એ મહાન
સ્વદેશસૂત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો આ ઐતિહાસિક નવલકથા
અવશ્ય વાંચો. એક રજપૂત રાજકુમારનું પોતાની શૈશવાવસ્થામાં
અર્થાત્ માત્ર એક જ વર્ષની ઉંમરે ભાગ્યयोगથી માતાપિતાથી
વિખુટા પડવું, એક સદાશય અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારના આશ્રય
નીચે ઉછરી તેનું મ્હોટા થવું, સ્વદેશસેવાના મહામંત્રની સાધનામાં
તેણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું, દગાખાજ દેશબંધુઓદ્વારા તેનો
છળ થવો એ વિષયો ઉપરાંત મહારાણા રણજીતસિંહના રાજદર-
બારમાં ચાલતાં કપટતંત્રનો ઇતિહાસ આ નવલકથામાં રસિકતાથી
વર્ણવેલો છે. પાકું સોનેરી લાયબેરીને શોભાવે એવું પૂઠું છતાં
મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

‘લુહાણા-બંધુ’ કાર્યાલય-અમદાવાદ.

સંતેશ શયતાન અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ-ભા. ૧-૨-૩
મુખમાં રામ અને બગલમાં છુરી લઇ ૧૨નારાં મનુષ્યોનું આ નવલ-
કથામાં ધણું રસિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. કિં. ૩. ૬.

મણી મોહન—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલાં વાર્તાનાં
પુસ્તકોમાં મણી મોહનને પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે એટલું જ
કહેવાથી એની લોકપ્રિયતા સમજી શકાય તેમ છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

સ્નેહમયી અને વિષમયી—એ વિરોધી સ્વભાવવાળી યુવતી-
ઓની આ નવલકથા વાંચવા લાયક છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

સુરાદેવી ભાગ ૧-૨-૩. નંદવંશનો નાશ કરીને મહાયુદ્ધિ-
માન અને કૌટિલ્યવિદ્યાવિશારદ ચાણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના
શી રીતે કરી, તે સર્વ વિષયોનું વિવેચન ધણું જ રસિક છે. ત્રણે
ભાગની કિં. ૩. ૬-૦-૦.

રાજા દેવીદાસ અથવા રમણીની રણભૂમિ—સતી સાધ્વીની
શરવીરતા અને બહાદુર બહારવટીઆઓની બહાદુરીવાળા પ્રસંગોથી
આ વાર્તાનું પાત્રોનું બરેલું છે. મૂલ્ય ૩. ૩-૦-૦

રાક્ષસોની રતિકીડા—ભયંકર ભેદો, લુચ્ચાઓની લુચ્ચાઇઓ,
તિલસ્માતી મકાનોમાં થતાં કારસ્થાનોનું રસિક વર્ણન છે. કિં. ૩-૦-૦

અહલાઉદ્દીનનો ઉદય—આર્ય સન્નારીઓના શિયળનું રક્ષણ
કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા
તેનું વર્ણન ધણું જ રસિક છે. પાંચ ચિત્રો છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

કુતરો કે કાળ ?—ડિઝેક્ટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઇ, બહા-
દુરી અને કુશળતા વાપરે છે તેની ખૂબી ઓરંજ છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨)

મહાકાળીનું ખડ્ગ—આ નવલકથા અદ્ભુત બનાવોથી ભર-
પૂર હોઈ વાંચકની જાણસા વધારે છે પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

કમનસીબ લીલા (ભાગ ૧-૨)—આ નવલકથામાં સાંસારિક ઘટનાઓ તાદૃશ્ય દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉભીજ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. બન્ને ભાગની કિં. રૂ. ૫

મધુર મિલન—તમારી પત્નીને આ નવલકથા વંચાવો, તમે વાંચો, પ્રેમની દિવ્યતા શિખો અને તમને પૃથ્વીપર અપૂર્વ આનંદમય સ્વર્ગ દેખાશે. કિં. રૂ. ૨-૪-૦

કલંકિત કાઉન્ટેસ યાને ખુની કોણ ? (ડિટેક્ટીવ નોવેલ) પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણવાની દિવ્યવૃત્તિ, હૃદયની કુમાશ્ચ અને પ્રેમાળ હૃદયનું માધુર્ય ધડીબર પ્રેમના રસપૂર્ણ હોજમાં સ્નાન કરાવશે. કિં. રૂ. ૩.

સૌન્દર્યવિજય—(ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫) રેનોલ્ડઝના રાય-હાઉસ પ્લોટનું અક્ષરસહ ભાષાન્તર. વાર્તા મનોહર અને ચિત્રકર્ષક છે. પાકું પુઠું પાંચે ભાગની કિં. રૂ. ૧૨.

દશ લાખનો દહેસો અથવા રત્નકંકણ—ડિટેક્ટીવ વાર્તા રસપૂર્ણ અને રોમાંચ ઉપજાવે તેમ છે. કિ. રૂ. ૨૥

કલંકિત કુમારિકા—ડિટેક્ટીવ વાર્તા અસંખ્ય ભેદ ભરેલા બનાવોથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિ. રૂ. ૨૥

સુન્દર અને વિદ્યાનંદ—આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું આબેહુમ આલેખન કર્યું છે. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૨

પંદર લાખપર પાણી—શ્રીમંત ગૃહકથે પોતાના દીકરાને આપેલો પંદર લાખ રૂ. નો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અરસામાં કેવી રીતે ઉડાવી નાંખ્યો તેનું વર્ણન છે. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૧-૮-૦

બેગમમહાલ (ભા. ૧-૨)—આ ઐતિહાસિક નવલકથાના માધુર્યનું વર્ણન માત્ર શબ્દોથી થાય તેમ નથી. આજે જ વાંચો. બન્ને ભાગની કિ. રૂ. ૪

મધુર મધુરી અથવા મુ'બઈની મોહિની—રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. આર ચિત્રો સહિત પાકું પુકું કિં. રૂ. ૨

કામાંધ કામિની—હિટેકટીવ વાર્તા. એક ચોર એવું સરસ કામ ભજવી બતાવે છે કે તેની બહાદુરી માટે 'વાહ વાહ' કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. પાકું પુકું. કિં. રૂ. ૨૥

ભકતાણી કે ભામટી ?—આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે. પાકું પુકું કિં. રૂ. ૧૥

બગદાદનો બાદશાહ—શયતાનિતથી ભરેલી સુંદરીઓ સંસારમાં કેવા અનર્થો કરે છે એ ખાસ વાંચવા લાયક છે. રૂ. ૨૥

રાણી પ્રજ્ઞસુંદરી—બ્રાહ્મણ કન્યામાંથી રાજરાણી થઈ પતિ કાળા પહાડની રહામે રણભૂમિમાં ફૂટી પડવું વગેરે સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપૂર. કી. રૂ. ૨૫

ભયંકર ભદ્ર—રેનોલ્ડકૃત ફોર્સ્ટનું આ અક્ષરસહ ભાષાન્તર નારાયણ વિસનજી ઠક્કરે કર્યું છે. સચિત્ર (ભાં. ૧-૨) પાકું પુકું કિં. રૂ. ૬

નાદીરનો દોરહમામ—સ્વ૦ અમૃત કેશવ નાયક અને નારાયણ વિસનજી ઠક્કરકૃત—નાદીરશાહનું જીવનવૃત્ત. કિં. રૂ. ૨૥

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા—એક નિરાધાર અખખાનો આર્તનાદ ! ઠક્કર નારાયણકૃત સામાજિક નવલકથા. ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. કિં. રૂ. ૨૥

લતા અને લલિતા ભાગ ૧ થી ૫ (સચિત્ર) આ વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક તથા મનોહર છે. આ વાર્તા આનંદ સાથે સદુપદેશથી સંપૂર્ણ ભરેલી છે. પાકું પુકું કિં. રૂ. ૮૫

કાશ્મીર અને કેસરી—(ખીજી આજીતિ) રસિક ઐતિહાસિક નવલકથા પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પુકું કિં. ૧૥ રૂ.

પિશાચમંદિર ભાગ ૧-૨—(સચિત્ર) રેનોહક કૃત
ઓન્ઝરેચ્યુનું બાષાન્તર. પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જ્ઞાસારસની જાણે કે સરિતા જ
વહે છે. કિં. ૬૧ ૩.

ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર—આ સચિત્ર નવલકથા અનેક રસિક
ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨-૮-૦

કંગાલ કેદી અથવા રેનેહુ-ખંધન (સચિત્ર) ભાગ ૧-૨
આ નવલકથા અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. પાકું
પુઠું કિં. ૩. ૬

દગાખાજ દુનિયા—સચિત્ર-૨૦. વ્રજલાલ હંકરકૃત આ વાર્તાની
વસ્તુસંકલના એવી અદ્ભુત, પરંતુ સંભવિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે
વાંચકની જ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. કિં. ૩. ૨૧

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા—પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રીને આ નવલકથા
વાંચવાની ખાસ બલામણુ છે. ચાર સુંદર ચિત્રો, પાકું પુઠું કિં. ૩. ૧૧

પિશાચિની કે પ્રેમદા ?—ભૂતપ્રેતના ભયંકર ઉપદ્રવને લીધે
ઉપજતું બ્રમ્હલક દુઃખ વગેરે ઘટનાઓ ધણી રસિક છે. કિં. ૩. ૧૧

સ્વર્ગમાં શયતાન—આ નવલકથા અનેક રસિક ચમત્કારિક,
અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૧૧

મધુ-માલતી ભા. ૧-૨—આ સામાજિક નવલકથામાં સામા-
જિક વિષયોનું ધણું રસિક આલેખન કરેલું છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૪

મૃગલોચની અથવા માયા-પ્રાપ્ત્ય—ભાગ ૧ થી ૧૦ આ
નવલકથા વાર્તાપ્રિય વાંચકોને એક વખત વાંચવાની અમે ખાસ બ-
લામણુ કરીએ છીએ. ધણા ભેદભરેલા ઘટનાઓ ભરપૂર છે. કિં. ૩. ૨૧.

રણુષેલા રજપૂતો અથવા સતીઓનું શ્રાવણ ભાગ ૧-૨
(આવૃત્તિ ત્રીજી) રજપૂતોની વીરતા અને કર્તવ્યપરાયણતા જાણવા માટે
આ ઉત્તમ વાર્તા છે. વ્રજલાલ જી. હંકર કૃત. બન્ને ભાગની કિં. ૩. ૬

આજકાલનું હિંદુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજન—ભાગ
૧-૨-૩ ચાલુ સમયની ખાસ વાંચવા લાયક નવલકથા. અવસ્થ
વાંચો. સચિત્ર. ઠંકુર નારાયણ વિસનજીકૃત ત્રણે ભાગની કિંમત
રૂ. ૬-૦-૦.

મનોહારિણી માયા—આ નવલકથાનો વરતુસંકલના એટલી
બધી રસિક છે કે એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મુકવાનું મન
થશે નહિ. પાકું પુઠું કિં. ૧૧ રૂ.

તારામુંઢરી—આર્થ બાળાઓની ધાર્મિકતા તથા કઠોરમાં કઠોર
પ્રસંગે પણ તેમના પતિવ્રત રક્ષણની કુશળતા જોવી હોય તો જરૂર
વાંચો કિં. રૂ. ૩

સંસારસંઘામ ભાગ ૧-૨-૩—ધર્મપરાયણ સાધવી કેવી અડગ
અને અચળ રીતે પતિભક્તિમાં લીન રહે છે વગેરે વિષયો અપૂર્વ
છે. કિં. રૂ. ૩. ૩૧

પરાક્રમની પતાકા (ડિટેક્ટિવ) જાપાનના પ્રિન્સે ભેટી
ખૂન શી રીતે કર્યાં તથા તેનો પત્નો છેવટ સુધી શ્વા કારણથી ન
મળ્યો વગેરે જાણવા વાંચો. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૨૧

લવાનીનો ભોગ ભાગ ૧-૨—રજપૂત બાળિકાઓની ધીરતા
વીરતાના બતાવો વાંચતાં આશ્ચર્યચકિત બની જવાય તેમ છે. પાકું
પુઠું. કિં. રૂ. ૪

ગોરા—ભાગ ૧-૨ (સંપૂર્ણ નવલકથા.) ડૉક્ટર રવીન્દ્રના-
થની પદ્ધતિવાળી અને ભાવનામય ભેખિનીયા લખાયેલી આ
નવલકથાની પ્રશંસા કરવાની જરૂર નથી. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૬૧

નૌકાડુખી—કિંવા આશ્ચર્યધટના. જગવિખ્યાત કવીન્દ્ર સર રવી-
ન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નવલકથા નૌકાડુખીનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે. પાકું
પુઠું. કિં. રૂ. ૩૧

કંચન—(ભાગ ૧-૨) આનંદસહિત ઉપદેશ મેળવવાનું આ નવલકથા સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. મૂલ્ય પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૩-૦-૦

ભેદી ખજનો—ડીટેક્ટીવ વાર્તા. ખુની કાણુ છે, ચોર કાણુ છે અને જાસુસ કાણુ છે એ આખર સધી સમજાતું જ નથી. આ ભેદ ભરેલા બનાવોવાળી વાર્તા છે. પાકું પુઠું કિં. રા. રૂ.

ગેબી ખુન—ડીટેક્ટીવ વાર્તા. ખરો ખુની કાણુ છે અને ખુનનો આરોપ કોનાપર આવી પડે છે વગેરે અદ્ભુત બનાવોથી ભરપૂર છે. મૂલ્ય રૂ. રા.

આગે શયતાન અથવા તલવારનું તુફાન—એક શયતાન હુંટારાનાં બીષણ કાવત્રાના વિષયો વાંચતાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય તેમ છે. કિં. રા. રૂ.

કિશોરસિંહ અથવા દુઃખનો પહાડ—(ભાગ ૧-૨-૩) રોનાલ્ડઝકૃત કેનેથનો અનુવાદ. ધણા ધણા રોમાંચકારક બનાવોથી આ વાર્તા ભરપૂર છે. પાકું પુઠું ત્રણે ભાગની કિં. રૂ. ૮

તદ્ભુતપરિવર્તન—ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર) સાધુના વેશમાં ફરતા શયતાનો કેવી પ્રપંચજળ પાથરી ભોળા મનુષ્યોને ભરમાવે છે તેનો યથાર્થ ચિતાર છે. પાકું પુઠું રૂ. કિં. ૬

વસંત વિજય અથવા ચડતી પડતીના ચમત્કાર—ભાગ ૧-૨-૩-૪ (સંપૂર્ણ) એક નિષ્ઠુર હૃદયનાં દંપતિનાં રાક્ષસી કુકર્મોનો અસરકારક ચિતાર. ચારે ભાગની કિં. રૂ. ૧૧-૧૨-૦.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર—(ભાગ ૧-૨) ધર્મનીતિ, સત્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે. (આવૃત્તિ ૪ થી) બન્ને સચિત્ર ભાગની કિં. ૬-૦-૦.

ભુદ્ધી જાલિમ યાને ધુજતી ધરા—(સચિત્ર) અદ્ભુત કારસ્થાનો અને ભેરવના મંદિરના ભેદી ભોંયરાના બચકર પ્રપંચોનો ચિતાર છે. કિં. રા. ૩

પદ્મલતા યાને કંઠકમાં ગુલાબ—(સચિત્ર) ટુંકાયુમાં આ નવલકથા સૌએ અવશ્ય વાંચવી જ જોઈએ કિં. ૩. ૨-૪-૦.

કલ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન—આ એક ઐતિહાસિક વાર્તા પૂર્વનો કોઈ એરબ ખ્યાલ આપે છે. પાકું લાયબ્રેરી શોભાવે પુઠું કિં. ૩. ૨૧૧.

કલિકૌતક—ભાગ ૧-૨ (હાસ્યરસનો હોજ) રાત્રી સુરતને પહોં ખડખડાટ હસાવશે. આજે જ મંગાવી ખાત્રી કરો. કિં. ૩. ૧૧.

રતિશાસ્ત્ર કિંવા કૌકશાસ્ત્ર (આવૃત્તિ બીજી સચિત્ર) રતિ તથા પુરુષ કામવાસ, મૈથુન દોષ વર્ણન, રતિપ્રકાર, આસનાવવરણ, ઇચ્છાનુસાર પુત્ર પુત્રી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, માઆપ કાગાં હોવા છતાં સદૈવ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય, ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત, ચાંદી, ખદ, મુત્રરોગ, નપુંસકત્વ વગેરે ઘણા ઉપયોગી વિષયોથી ભરપુર છે, પાકું પૂઠું મૂલ્ય ૩. ૩૧.

નવદંપતિને શીખામણ—પતિપત્નીઓએ આ પુસ્તક પોતાના નિત્યના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું જોઈએ. પાકું પૂઠું કિં. ૩. ૨-૦-૦

આનન્દઝરણા—(એક સુંદર કથાગુચ્છ) જગપ્રસિદ્ધ ડૉ. સ્વીન્ડનાથ ટાગોરની એક ભાવમયી સંપૂર્ણ વાર્તા સાથે કિં. ૩. ૨-૪-૦.

ધી સેલ્ફ ઇન્ડીશ ઇન્સ્ટ્રક્ટર (રાજલાખા) આ પુસ્તક ઇંગ્રેજી ભણનારાઓને એક રત્નરૂપ છે. થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું ભણવાથી આ પુસ્તકના આધારે ઇંગ્રેજી શીખી શકાય છે. જરૂર મંગાવો કિં. ૩. ૧-૮-૦

ધી એવરી ડે કોરસપોન્ડન્સ—અથવા રોજનો પત્ર વ્યવહાર. આમાં સ્નેહીઓ, સગાંને લખવાના પત્રો, અરજીઓ, ભલામણ પત્રો, રૈલવે કંપની, પોસ્ટ મંદવાડ મરણ વગેરે સર્વ પ્રકારના પત્ર-વ્યવહારના જોઈએ તેવા તૈયાર નમુના તથા તેનો શુભરાત્રીમાં અથવા સાથે આપેલા છે. કિં. ૩. ૧-૮-૦

બેલી કુસુમ—સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહસ્થાશ્રમ, બાળિકા શિક્ષણ, પુનર્લગ્ન વગેરે વિષયો ધણી સારા ચર્ચ્યા છે. પાકું પુઠું કિં. ૨-૮-૦.

જીવનચંદ્ર—રસિક સામાજિક નવલકથા કિં. ૩. ૨.

વ્યવહાર નીતિ દર્પણ—આ પુસ્તક તમે એક જ વખત વાંચશો તો તમારો એક સુખોદક મિત્ર થશે. પાકું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦.

નારાયણ ગદ્યગંગા—રા. ઠક્કુર નારાયણના સાહિત્ય અને ઇતિહાસવિષયક અત્યંત ઉત્તમ, માર્મિક ગદ્ય લેખોનો સંગ્રહ (સચિત્ર) કિં. ૩. ૩-૮-૦

કૃષ્ણીરકાવ્ય—ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયવાળા માણસને પણ આ પુસ્તક સારું જ્ઞાન આપી નવી જીંદગીમાં પ્રવેશ કરાવે છે. દિ. ૩-૪-૦

ખુલખુલ—સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી નોવેલનો અનુવાદ ધણી જ સરળ અને રસજ્ઞ ભાષામાં હોવાથી વાંચવા યોગ્ય છે. કિં. ૩, ૩-૮-૦

લાવણ્યમયી અને પ્રચંડ જવાળામુખી—આમાં બે ઐતિહાસિક વાર્તાઓ છે. બન્ને રસિક, ચિત્તાકર્ષક અને જ્ઞાનપ્રદ હોઈ વાંચવા યોગ્ય છે. 'ક. ૩. ૨૥

યૌવનચક્ર—નારાયણ વિસનજી ઠક્કુરકૃત નવીન રસિક નવલકથા. ધણી જ રસિક હોઈ હમણાંજ બહાર પડી છે. કિં. ૩. ૩-૪-૦

આર્ય-આદિત્ય આર્યારાવળઃ—રણશૂરા રજપૂતોનાં પ્રખળ પરાક્રમો અને રજપૂતાણીઓના આદર્શ આત્મભોગથી પરિપૂર્ણ નવલકથા. મહોટી સાપ્તઝનાં પૃષ્ઠ ૧૩૦ મૂલ્ય માત્ર ૦-૧૨-૦

ગુલશાનાઃ—એક કરણાન્નક પ્રેમકથા. હાથમાં લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. પ્રેમને માટે એક પુરુષ કેટલાં બધાં જીવ સટોસટનાં જીખમ ખેડે છે તેનો ચીતાર છે. મૂલ્ય. રૂ. ૨-૦-૦.

ચક્રવર્તી હુમોર અથવા ચિતોડનો પુનરોદ્ધાર—આ નવલકથા પાંચનીના જીવીજ શૌર્ષવીર્યના ચીતારથી પરિપૂર્ણ છે. બહાદુર રજપૂતોના સ્વદેશપ્રેમનું દર્શન કરવા જરૂર વાંચો. રૂ. ૩-૮-૦

ચાંદળીબી:—કર્નલ મેડોઝ ટેલરની એક સુખોદક રસિક વાર્તાનું ગુજરાતી ભાષાંતર. બીજી આવૃત્તિ. મ્હોટી સાપ્તિકમાં પૃષ્ઠ ૩૦૦ સફેદ ચીઠ્ઠી કાગળ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ (સાંચત્ર.)

કુળબૂપણ્ય-મહિલા:—તમારી કન્યા, ગૃહિણી વગેરેને તેમના સાંસારિક ધર્મોનું શિક્ષણ આપી સંસારને સ્વર્ગ સમાન બનાવો હોય તો જરૂર મંગાવો. રૂ. ૧-૮-૦

જનનાખાનાની બીબીઓ:—ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આ વાર્તા જનસમાજમાં ઘણી લોકપ્રિય થયેલી છે. જનના-ખાનાના મેદમરમથી ભરપૂર છે. રૂ. ૧-૮-૦

તકલ્લદી તાજ:—સુવિખ્યાત નવલકથાકાર રેનોલ્ડની એક ઉત્તમ વાર્તાનું આ ભાષાંતર છે. વાર્તા ઘણી રસિક અને ચિંતાકર્ષક છે. રૂ. ૩

આર્ય ઇંદ્રજળ:—આ પુસ્તકમાં હરેક વિષયનો સમાવેશ થયેલો છે. જેવા કે, મંત્રતંત્ર, હાથચાલાકી, મોહિની, મારણ, જાદુના ખેલ, તાવિત, જ્યોતિષ, વૈદક, સ્વપ્નવિચાર, સામુદ્રિક વગેરે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કેનખાજી:—આમાં રમવાનાં પર પાનાના ઢગખાજીના જુદા જુદા ખેલો તેમની સંપૂર્ણ માહિતીથી આપેલા છે. પત્તાના ખેલોનું આ એકજ ઉત્તમ પુસ્તક છે. ૦-૬-૦

આસામપર હુલ્લો:—આસામના ઇતિહાસને લગતી આ નવલકથા ગુજરાતીમાં પહેલી જ છે. બે ચિત્રો સાથે કિં. ૧-૪-૦

સમાજ યાને સુધાહાસિનીનું અનુસંધાન—રમેશચન્દ્રદત્ત કૃત સામાજિક નવલકથાનું ભાષાંતર છે. કિં. રૂ. ૧.

વહેમી વનિતા:—જાણીતી ઉત્તમ અંગ્રેજ સાંસારિક નવલકથા લેખિકા જેકન ઝાર્ટેનના “પ્રાઈડ ઓંડ પ્રેજ્યુડિસ” નામના પુસ્તકનું ભાષાંતર. રૂ. ૨-૮-૦

વિલક્ષણ વેર:—સચોટ અને કટાક્ષભર્યા સાંસારિક જીવન-પ્રસંગોની લેખિકા મરી કૅરિલીની “વેડેક્સ” નું રૂપાંતર. રૂ. ૨-૮-૦

‘લુહાણા-અંધુ’ ડાર્યાલમ-અમદાવાદ.

નવલકથાઓનો કોહિનુર ! સ્વર્ગીય પ્રેમનું અપૂર્વ ચિત્ર !

રનેહુ-સદન અથવા પ્રણય રહસ્ય !

આધુનિક ભારતવર્ષની સ્થિતિનું હૃદયભેદક ચિત્ર જોવું હોય, કપટીઓની કપટલીલાનું દર્શન કરવું હોય, પ્રેમમયી પ્રેમદાના પ્યારલી કસોટી જોવી હોય, કર્મક્ષેત્રમાં મસ્ત રહેતું નિષ્કામ જીવન જોવું હોય, બેન્કોના ઘોટાળાનો પરિચય પામવો હોય, વૈધવ્ય જીવનનો સર્વોચ્ચ આદર્શ સમજવો હોય, આત્મૈક્ય યા તો અહં બ્રહ્મા તેમજ તત્ત્વમસિનાં સત્તોનું રહસ્ય શિખવું હોય તથા તે ઉપરાંત સુધારાનો સડો-સ્વતંત્રતાનું સત્યાનાશ-ધ્વજરત્ના સાકાર નિરાકાર સ્વરૂપનું રહસ્ય વગેરે અનેક વિષયોનું સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રનેહુ-સદન નવલકથા અવશ્ય વાંચો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

‘લુહાણા-મંદુ’ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

સામાજિક સચિત્ર નવલકથા. સંસારનું સુંદર ચિત્ર.

અનંગમોહિની

વિધવાનું આદર્શજીવન, ખોટા સુધારામાં છુપાઈ રહેલી રમણીય અયંકરતા, હિંદુધર્મનો ઉપદેશ, ગામડાંઓની ઉન્નતિના ઉપાય, પતિ-પરાયણ પ્રમદાનો દૈવી પ્રેમ, નિમ્નજાતિના ઉદ્ધારના ઉપાય, વિલાસિની સ્વાધીન રમણીનો સ્વચ્છંદાચાર વગેરે વિષયોથી પરિપૂર્ણ પૃથ સંખ્યા ૪૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

‘લુહાણા-મંદુ’ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

બીજી વાંચવા લાયક રસિક નવીન નવલકથાઓ અને ઉપયોગી પુસ્તકો.

દક્ષિણનો વાઘ ...	૩-૦	ખાંડો સાપ ...	૩-૦
રૌનકમહેલની રાજખટપટ ...	૨-૮	ખીલોરનો યુદ્ધ ...	૩-૦
અનંગબદ્રો ...	૩-૮	ડિટેક્ટિવ હારમાળા ...	૩-૦
ગ્રામ્યગૌરી સચિત્ર નવલકથા ...	૨-૮	હનુમાનની મૂર્તિ ...	૧-૮
ઝાંશીની રાણી ...	૩-૦	ભરમભર્યો ડિટેક્ટિવ ...	૨-૦
રાજ ભોજ અને કવિ		નખરાંખાજ નસીબ ...	૩-૮
કાળિદાસ ...	૪-૦	ઝોમરપાશા ...	૧૦-૦
પતિવ્રતા સતીઓ ...	૪-૦	દુઃખી દાદીમા ...	૮-૦
મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય ...	૨-૦	અનંગમોહિની ...	૩-૮
કામરૂદેશની કુટિલ કામિની ૧-૧૨		વિશ્વલીલા ...	૨-૦
ન્યાયના ખુનમાં નીતિ ...	૨-૦	મણિકાન્ત કાવ્યમાળા ...	૩-૦
નોકરીનો ઉમેદવાર ...	૧-૮	હિંદુધર્મની પાઠમાળા ...	૩-૮
કુંજકિશોરી ...	૨-૪	એડીસનનું ચરિત્ર ...	૨-૮
જીવનચંદ્ર ...	૨-૦	શિક્ષાનો આદર્શ ...	૧-૦
પદ્મલતા ...	૨-૮	પાટણની પ્રભુતા ...	૨-૮
ગૃહસ્થાશ્રમ (સચિત્ર) ...	૨-૮	જગન્નાથની મૂર્તિ ...	૨-૮
સાધ્વી શશીકળા ...	૧-૦	બાદશાહ બાબર ...	૪-૦

આ સિવાય યુજરાતી બાપાનાં તમામ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી ઘણી કિંમતે મળશે. આફ્રિકા તથા પરદેશ વી. પી. જઈ શકતાં નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમતની રકમ ઓર્ડર સાથે અમારે મોકલવાની કૃપા કરવી. સધળો પત્રવ્યવહાર નીચેના શિરનામે કરવો.

પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર
મેનેજર, લુહાણા-મધુ ઓફિસ.
અમદાવાદ (ગુજરાત).

વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર
મેનેજર, લુહાણામધુ ઓફિસ
અમદાવાદ (ગુજરાત).

ધી ડાયમંડ જ્યુવેલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું, સલાપોસરોડ-અમદાવાદ.

